ISSN 2661-6394

RAJASWA

राजस्व

The Nepalese Journal of Public Finance Management

वर्ष ३९	अङ्क २	२०७६ असार
Year 39	Volume 2	2019 July

नेपाल सरकार

अर्थ मन्त्रालय

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र

हरिहरभवन, ललितपुर

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र, ३९ औं स्थापना दिवस कार्यक्रम

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनसम्बन्धी उपसचिवस्तरीय तालिम, २०७५ का सहभागीहरु

सम्पादकीय

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रको मुख्य उद्देश्य सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन (Public Finance Management) अन्तरगत देशको राजस्व संकलन, खर्च तथा नियन्त्रण प्रणालीसँग आवद्ध रही कार्य गर्ने कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने हो। मिति २०३७ फागुन २९ गते स्थापना भएको तत्कालीन राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र, नेपाल सरकार (मन्त्रिपरिषद) को मिति २०७५।१।४ को निर्णयानुसार सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रमा रुपान्तरित भएको छ। साथै यस तालिम केन्द्रले दिदै आएका तालिम लगायतका कार्यक्रमहरूका लागि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको गुणस्तर प्रमाणपत्र (ISO 9001:2015) 20 May 2019 मा प्राप्त गरेको छ। यसबाट तालिम केन्द्रको गुणस्तरमा थप वृद्धि भएको हामीले महसुस गरेका छौं। आगामी दिनहरूमा यस केन्द्रबाट प्रदान गरिने सम्पूर्ण कार्यक्रमहरूलाई अझै गुणस्तरीय रूपमा विस्तार गर्दै लैजान थालनी गरिएका प्रयासहरूलाई थप सार्थक बनाउन तालिम केन्द्र प्रयत्नशील रहने नै छ।

तालिम केन्द्रका गतिविधिहरूलाई अझ बढी समय सापेक्ष तथा योजनाबद्ध ढंगले सञ्चालन गर्नको लागि आगामी आर्थिक वर्षदेखि लागु गर्ने गरी पाँच वर्षीय रणनीतिक योजना तर्जुमाको कार्य अन्तिम चरणमा पुगेको छ। यसको अतिरिक्त यस केन्द्रलाई महत्त्वपूर्ण अभिलेखहरू संकलन गरी अभिलेखीकरण गर्ने अभिलेख केन्द्रको रूपमा विकास गर्दै लैजानको लागि सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन अभिलेख केन्द्र सञ्चालन कार्यविधि, २०७६ तर्जुमा गरिएको छ। यसका साथै आगामी दिनमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका क्षेत्रमा कार्यरत जनशक्तिहरूलाई तालिम कार्यक्रम तथा क्षमता अभिवृद्धि गर्नका लागि विज्ञ समूह (Pool of Experts) विकास गर्नेतर्फ आफ्ना जनशक्ति विकासका कार्यक्रमहरू केन्द्रित गर्दै लैजान तालिम केन्द्र क्रियाशील रहेको छ।

तालिम केन्द्रबाट प्रकाशित हुँदै आएको राजस्व पत्रिकाले एउटा निश्चित विशिष्टता बोकेको छ। यसै आ.व. देखि नै "राजस्व" पत्रिका मा आइ एस एस एन (अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको संकेत नं.) उल्लेख गरिने कार्यको शुरुवातले पत्रिकाको गरिमा र विश्वसनीयतामा वृद्धि भएको छ। विगतमा जस्तै यस अंकमा पनि आर्थिक तथा वित्तीय क्षेत्रसँग सम्बन्धित लेख रचनाहरूलाई प्राथमिकताका साथ समावेस गरिएको छ। यस अंकमा प्रकाशित जम्मा २७ वटा लेख रचनाहरूले पाठकहरूलाई केही मात्रामा भए पनि थप ज्ञान प्राप्त गर्न सहयोग गर्नेछ भन्ने आशा गरिएको छ।

अन्त्यमा, सधै झैं यसपालि पनि आफ्नो अमूल्य समय, श्रम र सीप खर्चेर लेख रचनाहरू पठाई सहयोग गर्नु हुने सम्पूर्ण लेखक एवं स्रष्टाहरूप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दै यस्तो सहयोग आगामी दिनहरूमा पनि प्राप्त हुने अपेक्षा गर्दछौं। साथै आगामी अंकहरूलाई अझ स्तरीय बनाउन उचित राय, सुझाव एवं पृष्ठपोषणको लागि सबैमा हार्दिक अनुरोध गर्दछौं। विविध कारणवश प्राप्त सबै लेख रचनाहरू यस अङ्कमा प्रकाशन गर्न नसकेकोमा हामी क्षमाप्रार्थी छौं। धन्यवाद !

सम्पादक मण्डल
दामोदर रेग्मी
राजेन्द्र पौडेल
झविन्द्र पोखरेल
विमल दवाडी

कम्प्युटर संयोजन
लक्ष्मणप्रसाद आचार्य
सुनिल आचार्य

वितरण व्यवस्थापन
टामलाल अधिकारी
नेत्रबहादुर सिंह
शोभादेवी कार्की

प्रकाशक
सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन
तालिम केन्द्र,
हरिहरभवन, ललितपुर।
Email: info@pfmtc.gov.np
Web.www.pfmtc.gov.np

ISSN 2661-6394

यस पत्रिकामा प्रकाशित लेख रचनामा व्यक्त विचार तथा धारणा सम्बन्धित लेखकका निजी हुन्। उक्त विचार तथा धारणाले यस तालिम केन्द्रको आधिकारिक धारणा प्रतिनिधित्व नगर्ने व्यहोरा सम्बन्धित सबैमा जानकारी गराइन्छ। – **सम्पादक मण्डल**

लेखक वर्गहरूमा अनुरोध

'राजस्व' पत्रिका पुस र असार महिनामा गरी सामान्यतया वर्षमा दुई अंक प्रकाशित हुन्छ। प्रत्येक अंककालागि लेख रचना, पठाउँदा क्रमशः मंसिर र जेठ मसान्तभित्र सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रमा प्राप्त भइसक्ने गरी पठाउनु पर्नेछ।

'राजस्व' पत्रिकामा राजस्व, सार्वजनिक वित्त, आर्थिक, प्रशासनिक, व्यवस्थापन, विकास, उद्योग एवं वाणिज्य र समसामयिक विषयहरूमा लेखिएका मौलिक तथा अनुसन्धानात्मक लेख रचनालाई प्राथमिकता दिइनेछ।

अन्यत्र प्रकाशनका लागि नदिइएका लेख रचनामात्र यस पत्रिकामा प्रकाशनार्थ उपलब्ध गराई दिनु हुन र प्रकाशन नभएमा वा नहुने जानकारी पाएपछि मात्र अन्यत्र प्रकाशनार्थ दिनु हुन अनुरोध गरिन्छ। अस्वीकृत लेख रचना फिर्ता हुने छैन।

लेख रचना A4 आकारमा नेपालीमा प्रीति (१४ प्वाइन्ट) र अंग्रेजीमा Times New Roman or Arial (12 pts) फन्टमा कम्प्युटर टंकण गरी सोको सफ्टकपी यस केन्द्रमा उपलब्ध गराउनु पर्ने वा इमेल मार्फत info@pfmtc.gov.np मा पनि पठाउनु सकिने छ। लेख रचना पठाउँदा आफ्नो संक्षिप्त परिचय (वायोडाटा) सहित सम्पर्क नम्बर, ठेगाना, इमेल र फोन नम्बर समेत उपलब्ध गराई दिनु हुन अनुरोध छ।

लेख रचनामा व्यक्त गरिएका विचार एवं धारणा लेखकका स्वतन्त्र एवं निजी अभिव्यक्ति भएकोले यस सम्बन्धमा लेखक स्वयम् जिम्मेवार हुनु हुनेछ। यसको लागि यस तालिम केन्द्र र सम्पादक मण्डल जवाफदेही हुने छैन।

– सम्पादक मण्डल

विषय सूची

नेपाली खण्ड		
विकासको रणनीतिक व्यवस्थापनका क्षेत्रहरू र समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्र	दामोदर रेग्मी	१
आर्थिक प्रक्षेपणका महत्त्व, तरिका र समस्याहरू	डा. दधि अधिकारी	९
मुलुकको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय अवस्था : एक झलक	उत्तरकुमार खत्री	१७
संस्थागत आयकर प्रणालीमा देखा परेका चुनौतीहरू	धनिराम शर्मा	३१
स्रोतमा करकट्टी सम्बन्धी ब्यवस्था	झक्कप्रसाद आचार्य	३८
समृद्धिको गन्तब्य	पाराश्वर ढुङ्गाना	४६
सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापन	महेश्वर काफ्ले	५६
वित्तीय संघीयता:– सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन अनुशासन र जवाफदेहिता	डम्बरबहादुर कार्की	६७
सार्वजनिक खरिद नियमावलीमा हालै भएका संशोधन (छैटौं तथा सातौं) का प्रमुख विशेषताहरू एवं खरिद प्रकृयामा पार्नसक्ने प्रभाव : एक संक्षिप्त विश्लेषण	बाबुराम ज्ञवाली	८१
राजश्व छली र सम्पत्ति शुद्धीकरण	हरिकुमार नेपाल	९१
वित्तीय संघीयता कार्यान्वयनमा वित्त स्रोत व्यवस्थापन: चुनौती र सम्भावना	जनकराज शर्मा	१०१
सार्वजनिक वित्त परिचालनमा जोखिम व्यवस्थापन र नेपालको सन्दर्भ	किसन सिंह बस्नेत	१०८
अवकाश भुक्तानीमा अग्रिम कर कट्टी सम्बन्धी व्यवस्था	पदम कुमार श्रेष्ठ	११७
नेपालमा शोधभर्ना प्रणाली : समस्या र सम्भावना	रुद्र प्रसाद भट्ट	१२६
स्थानीय तहको वित्तीय व्यवस्थापनको समीक्षा	घनश्याम पराजुली	१३५
नेपालमा वैदेशिक सहायता आयोजना र सो को लेखांकन	जीवनाथ पोखेल	१५०
महालेखापरीक्षकको काम, कर्तव्य र अधिकार तथा सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनमा सुधारका क्षेत्रहरू	महेश पौड्याल	१५८
स्थानीय तहमा वित्तीय श्रोत परिचालन : समस्या र समाधान	कृष्णमणि पराजुली	१६७
व्यापार युद्धः कारण, प्रभाव र भविष्य	चक्र प्रसाद ढुंगाना	१७५
लेखा परीक्षकको नजरमा वर्तमान राजस्व नीति र यसका व्यावहारिक पक्षहरू	सिर्जना रिमाल	१८५
आर्थिक स्थायित्वमा वित्त तथा मौद्रिक नीतिको प्रभाव	दिलिप कुमार श्रीवास्तव	१९३
औषधी खरिदलाई प्रभावकारी बनाउने उपाय	रामचन्द्र शर्मा	२०१
आर्थिक विकासको नयाँ अवधारणामा मानवीय विकास	गम्भीर बहादुर हाडा	२०९
English Section		
Meditation Practices in Nepal: Vipassana as a Tool of Training and Personnel Development	Mukti Prasad Pandey	२२५
Tax treaties and Negotiation International Practice	Mr. Chet Nath Dahal	२३९
Taxation and Social Justice in the Historically Discriminated Society	Ram Prasad Mainali (Ph.D.)	२५१
An Analysis of Commercial Bank's Deposit and Economic Growth of Nepal	Rohit Regmi	२५६

नेपाली खण्ड

विकासको रणनीतिक व्यवस्थापनका क्षेत्रहरू र समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्र

दामोदर रेग्मी*

विकास गतिशील सामयिक आवश्यकीय परिवर्तन

विकास गतिशील सामयिक आवश्यकीय परिवर्तन हो । यो एउटा यस्तो सकारात्मक परिवर्तन हो जसले समाजमा प्रगति उन्मुख परिवर्तनको अपेक्षा राखेको हुन्छ । शाब्दिक अर्थमा विकासले यथास्थिति भन्दा उन्नत, पूर्ण, परिपक्व अपेक्षित अवस्थालाई जनाउँदछ । विकासलाई साधारणतया आर्थिक वृद्धिको पक्ष संग हेर्ने र समाहित गर्ने गरेको पाइन्छ । यो एउटा परम्परागत तर बढी चलनचल्तीमा रहेको अवधारणा हो। अर्थशास्त्रीय अवधारणाले विकास भन्नाले कूल गार्हस्थ्य उत्पादन र प्रतिव्यक्ति आयमा वृद्धिलाई विकास भन्ने गरेको छ भने समाज शास्त्रीय अवधारणाले आर्थिक वृद्धि संगसंगै सामाजिक विकास हुनुपर्ने अपरिहार्य आवश्यकतालाई जोड दिएको छ । विकास सम्बन्धाी अवधारणा मानव सभ्यताको विकासक्रमसंगै कुनै न कुनै रूपमा प्रचलित रहँदै आएको भएतापनि पश्चिमी यूरोपले १८ औं शताब्दी तिर अवलम्वन गरेको पुँजीवादी अवधारणा अन्तरगतको आर्थिक समृद्धि तर्फ उन्मुख हुने रणनीति पछि विकासको अवधारणाले बढी मूर्त रुप पाउन थालेको देखिन्छ। त्यस्तै अर्थशास्त्रका पिता एडम स्मिथको खुला अर्थतन्त्रीय अवधारणाले पनि आर्थिक समुन्नतिलाई नै विकासको मूल आधार बनाएको छ। कार्लमार्क्सले वर्ग संघर्षको प्रतिफल र श्रमिक वर्गको हक हित र उन्नतिको स्वरुपलाई नै वास्तविक विकास हो भनेका छन् ।

सन् १९७० को दशक भन्दा अगाडी सम्म विकास आर्थिक विषय वस्तु संग बढी सम्बन्धित थियो जसले प्रतिव्यक्ति आय, कूल राष्ट्रिय उत्पादन, आर्थिक वृद्धिले सामाजिक उपादेयतामा पुऱ्याएको योगदानसंग सम्बन्धित रहेको थियो । तर १९८० को दशकको प्रारम्भ संगै विगतको यो अवधारणामा व्यापक परिवर्तन भएको पाइन्छ । यो परिवर्तित अवधारणाले विकास भनेको अर्थतन्त्रको विकास हो तर यसले गरिवी, असमानता र वेरोजगारी पनि हटाउन सक्नु पर्दछ भन्ने मान्यतालाई बढी जोड दिएको छ । यसरी विकासलाई रोजगारी सिर्जनाको संयन्त्रको रूपमा समेत लिने गरिन्छ ।यसर्थ विकास एउटा वहु आयामिक प्रक्रिया हो । यो आधुनिकीकरण तर्फको अग्रसरता, गतिशील परिवर्तन, नवप्रवर्तन सहितको उपलब्धिको समिश्रण हो । यदाकदा विकास र वृद्धिलाई पर्यायवाची शब्दको रूपमा समेत हेर्ने गरेको पाइन्छ । सामान्यतया यी दुई शब्द एकै जस्तो देखिने भएतापनि विकास अनन्त रहने र वृद्धि सीमित रहने धारणा अर्थशास्त्रीहरूको रहेको छ । तर विकास सकारात्मक परिवर्तन सहितको वृद्धि भने पक्कै हो । विकास एउटा प्रक्रियागत, योजनागत मानवीय प्रयास हो जसले मानव जीवनको गुणस्तर अभिवृद्धिहरूमा योगदान पुऱ्याएको हुन्छ ।

* *तालिम प्रमुख, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र, ललितपुर*

नेपालको राजनैतिक परिवर्तन

नेपालका राजनैतिक परिवर्तनहरू सात दशक भन्दा बढी अवधिको यात्रा क्रममा प्रजातान्त्रिक राजनैतिक परिपाटी स्थापना गर्ने कार्यमा केन्द्रित रहे। विभिन्न चरणमा भएका राजनैतिक परिवर्तनले प्रजातान्त्रिक शासन प्रणाली स्थापना गरेता पनि समाजमा हुने र नहुने वीचको अन्तर बढ्दै जानु, जनसंख्याको ठूलो हिस्सा गरिबीको रेखामुनी रहनु, क्षेत्रगत असन्तुलन बढ्दै जानु, गरिबीको गहनता (गिनी को इफिसियन्ट) बढ्दै जानु आदि कारणले सामाजिक विकास र गरिबमुखी शासन प्रणालीको आवश्यकताबोधको कारणले प्रतिस्पर्धात्मक प्रजातान्त्रिक प्रणाली भित्र समाजवादले परिकल्पना गरेका विषयहरूलाई समेत साथ साथै लिएर जाने उद्देश्यका साथ समृद्धि प्राप्तिको एउटा भरपर्दो विकल्पको रूपमा समाजवाद उन्मुख शासन प्रणाली र समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्रको परिकल्पना गरेको देखिन्छ। राजतन्त्रबाट संवैधानिक राजतन्त्र हुँदै लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्य प्रणालीमा पर्दापण, दश वर्षे जनयुध्दको समापन र शान्ति प्रक्रियाको माध्यमद्बारा सुरक्षित अवतरण, संघीयताको प्रयोग तथा प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली भित्र समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्रको परिकल्पना लगायतका विषयहरू नेपालको परिवर्तनका विशिष्ट परिचायक बन्न पुगेका छन्।

नेपालको संघीयताको सुन्दर पक्ष

नेपाली जनताले पहिलो पटक आफैले निर्वाचित गरेको संविधान सभाका प्रतिनिधिबाट निर्माण गरिएको नेपालको संविधान २०७२ साल असोज ३ गतेदेखि लागू भए पश्चात नेपाल संघीय, समावेशी, लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्यमा रुपान्तरित भएको छ। नेपालको संविधानले संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको मूल संरचना संघ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीन तहको हुने तथा राज्यशक्तिको प्रयोग तीनै तहले संविधान र कानून बमोजिम गर्ने व्यवस्था गरेको छ। संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका एकल अधिकारहरू संविधानको क्रमशः अनुसूची ५, ६ र ८ मा र संघ, प्रदेश र स्थानीयतहका साझा अधिकारलाई अनुसूची ७ र ९ मा समावेश गरिएको छ। यसरी यी अनुसूचीहरू मध्ये अनुसूची ५, ६ र ८ सम्बन्धित तहका सरकारको एकल अधिकार अर्थात स्व शासन संग सम्बन्धित छन् भने अनुसूची ७ र ९ ती सरकारहरूको साझा अधिकार अर्थात साझा शासन संग सम्बन्धित छन्। अधिकारको यो दुई तहमा भएको बाँडफाँडले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको अन्तर सम्बन्ध सहकारिता, सहअस्तित्व र समन्वयको सिद्धान्तमा हातेमालो गर्दे अघि बढ्न अभिप्रेरित गरेको छ। संवैधानिक व्यवस्था अनुसार संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको मूल संरचना संघ प्रदेश र स्थानीय गरी तीन तहको बहु सरकारको अवधारणा अनुरुप हुने र राज्य शक्तिको प्रयोग संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले संविधान तथा कानुन वमोजिम गर्न सक्ने व्यवस्था भएको छ। संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले नेपालको स्वतन्त्रता, सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, स्वाधीनता, राष्ट्रिय हित सर्वाङ्गिण विकास, बहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संघीय शासन प्रणाली, मानव अधिकार तथा मौलिक हक, कानुनी राज्य, शक्ति पृथक्किकरण र नियन्त्रण तथा सन्तुलन वहुलता र समानतामा आधारित समतामूलक समाज, समावेशी प्रतिनिधित्व र पहिचानको संरक्षण गर्ने दायित्व पाएका छन। संघीयताको यो अवधारणात्मक र व्यवहारिक पक्ष नेपालको संघीयताको सुन्दर पक्षको रूपमा रहेको छ।

प्रजातान्त्रिक र सहभागितामूलक प्रणाली

संघीय संरचनाको आदर्श पक्षको रूपमा तीन 'स' मा आधारित संघ, प्रदेश र स्थानीय तह बीचको सम्बन्ध सेतु संविधानको धारा २३२ ले व्यवस्था गरेको छ। सहकारिता, सह अस्तित्व र समन्वय को यी तीन "स"

मा आधारित सिद्धान्त संविधानको प्रस्तावनाले परिलक्षित गरेको संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थाको माध्यमद्वारा दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धिको प्राप्तिको दिगोपनाको सवल आधार स्तम्भको रूपमा रहेको छ। यसले शासन सञ्चालन प्रक्रियालाई सुसंस्कृत , सहिष्णु र परिणाममुखी बनाउनमा सहयोग गर्दछ। यसका अतिरिक्त अरू दुई स हरू स्वशासन र साझा शासन को अवधारणालाई संविधानको अनुसूची ५ देखि ९ सम्मले व्यवस्था गरेको छ। एकल अधिकारहरू स्वशासनसंग, साझा अधिकारहरू साझा शासनसंग सम्बन्धित छन् भने अवशिष्ट अधिकार केन्द्रको विशेष अधिकारसंग सम्बन्धित छ।

संघीयता राज्यसत्ता को अधिकारको प्रयोग राज्यका बहु सरकारहरूवीच विनियोजन गरी शासकीय क्रियाकलापमा बढी भन्दा बढी जनतालाई संलग्न गराउने प्रजातान्त्रिक प्रणाली हो। यसर्थ संघीय शासन प्रणाली बढी प्रजातान्त्रिक र सहभागितामूलक हुन्छ। संघीय शासन प्रणाली बहु सरकारहरूवीचको एउटा साझा प्रतिज्ञापत्र हो जसमा राष्ट्रिय उद्देश्यका प्राप्ति र जनताको सर्वोपरि हितको लागि स्व शासन र साझा शासन को संयोजन गरिएको हुन्छ। यसै अवधारणा अनुरुप संघीयता ले लोकतन्त्र र शासकीय अभ्यासमा सर्वसाधारण को सहभागिता र अवसरको सुनिश्चितता मात्र होइन, सामाजिक विविधतालाई पनि सम्बोधन गर्नु पर्दछ। संघीयता बहु सरकारहरू वीच साझा र स्वशासनमा आधारित एउटा आदर्श शासन प्रणाली समेत हो। संविधानको अनुसूची ५ ले संघको एकल अधिकार, अनुसूची ६ ले प्रदेशको एकल अधिकार र अनुसूची ८ले स्थानीय तहको एकल अधिकारको व्यवस्था गरेको छ । यी अनुसूचीहरू तत् तत् तहका स्व शासनका क्षेत्रहरू हुन् ।त्यस्तै अनुसूची ७ ले संघ र प्रदेशको साझा अधिकार र अनुसूची ९ले संघ , प्रदेश र स्थानीय तहको साझा अधिकारहरूको व्यवस्था गरेको छ । यी अनुसूचीहरू संघ र प्रदेश तथा संघ , प्रदेश र स्थानीय तहका साझा शासनका क्षेत्रहरू हुन्।

संघीयताः शासन प्रणालीप्रति जन अपनत्व जुटाउने संयन्त्र

संघीयता राज्यसत्ता को अधिकारको प्रयोग राज्यका बहु सरकारहरूवीच विनियोजन गरी शासकीय क्रियाकलापमा बढी भन्दा बढी जनतालाई संलग्न गराउने राजनीतिक प्रक्रिया हो। यसैले पनि संघीय शासन प्रणाली बढी प्रजातान्त्रिक र सहभागितामूलक हुन्छ। संघीय शासन प्रणाली बहु सरकारहरूवीचको एउटा साझा प्रतिज्ञापत्र हो जसले राष्ट्रिय उद्देश्यको प्राप्ति, स्व शासन र साझा शासनको आदर्श परिकल्पना मार्फत जनताको निकटतम विन्दूमा रहेर जनकल्याणको क्षेत्रमा दत्तचित्त रहने अभिलाषा राखेको हुन्छ। यसै पृष्ठभूमिमा संघीयताले लोकतन्त्र र शासकीय अभ्यासमा सर्वसाधारणको सहभागिता र अवसरको सुनिश्चितता गर्ने संयन्त्र मात्र होइन समाजमा विद्यमान सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक विविधतालाई पनि सम्बोधन गरी शासन प्रणाली प्रति जन अपनत्व जुटाउने उद्देश्य राखेको हुन्छ।

समाजवादी अर्थतन्त्र र नेपालको राजनीतिक परिवर्तन

समाजवादी शासन प्रणाली अपनाएका मुलुकहरूमा साधन श्रोतमा सार्वजनिक वा सामुहिक अपनत्व, आर्थिक योजना, सामाजिक कल्याण अभिमुख,मूल्य संयन्त्रलाई कम महत्त्व, जनसहकारिता, प्रतिस्पर्धाको अभाव र अवसरको समानता जस्ता विशेषताहरू रहेका हुन्छन्। नेपालको सन्दर्भमा प्रतिपस्र्धा र बजार संयन्त्रको उपस्थिति संगसंगै आर्थिक योजना, सामाजिक कल्याण अभिमुख, जनसहकारिता, अवसरको समानता लगायता विषयहरूको उपस्थितिको कारणले समाजवादी अर्थतन्त्रका केही विशेषताहरू अवलम्बन गरेको देखिन्छ।

नेपालमा हुने गरेका राजनीतिक परिवर्तनहरू नागरिक अधिकार सँगै सामाजिक न्याय सहितको आर्थिक विकास र समृद्ध समाज निर्माण कार्य राज्यको प्रमुख कार्यसुचीमा पर्ने गरेको छ। यसै सन्दर्भमा नेपालको संविधानले नेपाल समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्रीय अवधारणामा अगाडी बढ्ने परिकल्पना गरेको छ। संविधानको प्रस्तावनाले जनताको प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानव अधिकार, बालिग मताधिकार, आवधिक निर्वाचन, पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता तथा स्वतन्त्र निस्पक्ष र सक्षम न्यायपालिका र कानूनी राज्यको अवधारणा लगायतका मूल्य र मान्यतामा आधारित समाजबादप्रति प्रतिवद्ध रही समृद्ध राष्ट्र निर्माण गर्ने उद्देश्य लिएको छ। यसै गरी धारा ४(१) ले नेपाल राज्यको विशेषतालाई परिभाषित गर्ने क्रममा नेपाल स्वतन्त्र अविभाज्य सार्वभौमसत्ता सम्पन्न धर्मनिरपेक्ष, समावेशी, लोकतान्त्रिक समाजवादउन्मुख संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्य हो भनी नेपाल राज्यको विशेषतालाई परिभाषित गरेको छ। यसै गरी संविधानको भाग ४ मा व्यवस्थित राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्व अन्तरगतको निर्देशक सिध्दान्त (दफा ५०(३)) मा सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता तथा विकास मार्फत उपलब्ध साधन र श्रोतको अधिकतम परिचालनद्वारा तीव्र आर्थिक वृद्धि हासिल गर्दै दिगो आर्थिक विकास गर्ने तथा प्राप्त उपलब्धिहरूको न्यायोचित वितरण गरी आर्थिक असमानताको अन्त्य गर्दै शोषणरहित समाजको निर्माण गर्न राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर स्वतन्त्र तथा उन्नतशील बनाउँदै समाजवाद उन्मुख स्वतन्त्र र समृद्ध अर्थतन्त्रको विकास गर्ने राज्यको आर्थिक उद्देश्य हुने व्यवस्था छ।

समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्र र नेपालको संविधान

संविधानका उपरोक्त तीन प्राबधानहरूले समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्र मार्फत समृध्द अर्थतन्त्रको विकास गर्ने लक्ष्य लिएको छ। यी प्रावधानहरू भित्रै प्रजातान्त्रिक शासन प्रणालीका अन्य निम्न अपरिहार्य पक्षहरूलाई नेपालको संविधानले आत्मसात गरेको देखिन्छ :

- प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय शासन प्रणाली,
- लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली,
- कानूनी राज्यको अवधारणा
- नागरिक स्वतन्त्रता र मौलिक अधिकार,
- मानव अधिकार,
- आवधिक निर्वाचन र बालिग मताधिकार
- पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता
- स्वतन्त्र निस्पक्ष र सक्षम न्यायपालिका कानूनी राज्यको अवधारणा

समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्र निर्माणका लागि अन्य व्यवस्थाहरू

नेपालको संविधानले परिलक्षित गरेको राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई समाजवादउन्मुख, आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र तथा उन्नतशील बनाउने सोचलाई कार्यान्वियन गर्न तथा दिगोपना सहितको समृद्धिको मार्गमा राष्ट्रलाई अगाडि बढाउन चालू चौधौ योजना उन्मुख देखिन्छ। यसका लागि चालू चौधौ योजनाले स्वाधीन, समुन्नत तथा समाजवादउन्मुख राष्ट्रिय अर्थतन्त्र एवम् समृद्ध नेपाली भन्ने सोचका साथ सामाजिक न्यायसहितको लोक कल्याणकारी राज्य हुँदै वि. सं. २०८७ सम्म मध्यम आय भएका मुलुकहरूको स्तरमा पुग्ने लक्ष्य लिएको छ।

उपरोक्त वमोजिमको सोंच र लक्ष्यको परिपूर्तिको लागि उत्पादनशील, रोजगारी उन्मुख र न्यायपूर्ण वितरण सहितको उच्च आर्थिक वृद्धिद्वारा गरिवी न्यूनीकरण गर्दै आर्थिक सामाजिक रुपान्तरण गर्ने उद्देश्य प्राप्तिका लागि देहाय बमोजिमका लक्ष्य निर्धारण गरेको छ।

- वार्षिक औसत वृद्धिदर ७.२ प्रतिशत मा पुऱ्याउने
- कृषि क्षेत्रको वार्षिक औसत वृद्धिदर ४.७ प्रतिशत मा पुऱ्याउने
- गैर कृषि क्षेत्रको वार्षिक औसत वृद्धिदर ८.४ प्रतिशत मा पुऱ्याउने
- मुद्रास्फिति ७.५ प्रतिशतमा सीमित राख्ने
- गरिवीको रेखामुनीको जनसंख्या २१.६ बाट १७ प्रतिशतमा झार्ने
- मानव विकास सूचकांक ०.५७ मा पुऱ्याउने।

लक्ष्य प्राप्तिको लागि मार्गचित्र

- आर्थिक गतिविधिहरूलाई रोजगारी सिर्जनाको रणनीति संग आबध्द गर्ने
- उत्पादनमूलक रोजगारीका अवसरहरूको विकास गर्ने।
- उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने रणनीति निर्माण गर्ने
- लाभको न्यायोचित वितरणको व्यवस्था मिलाउने
- श्रममुलक प्रविधिको प्रयोगलाई प्रोत्साहन दिने।
- गरिब पहिचान र वर्गीकरण गर्ने।
- न्यूनतम रोजगारी योजना लागू गर्ने।
- अदृश्य वेरोजगारी हटाउने रणनीति निर्माण गर्ने
- स्वरोजगारलाई प्रबर्ध्दन गर्ने।
- सहकारितालाई गरिबी न्यूनीकरण सँग आबद्ध गर्ने।
- भूमिमा रहेको दोहोरो स्वामित्व अन्त्य गर्दै किसानको हितलाई ध्यानमा राखी वैज्ञानिक भूमिसुधार गर्ने,
- अनुपस्थित भू-स्वामित्वलाई निरुत्साहित गर्दै जग्गाको चक्लाबन्दी गरी उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने,
- भूमिको व्यवस्थापन र कृषिको व्यवसायीकरण, औद्योगिकीकरण, विविधीकरण र आधुनिकीकरण गर्ने,
- व्यावसायिक क्षेत्रको विकास संगसंगै निजी क्षेत्रलाई सामाजिक विकासका क्षेत्रहरूमा समेत सहभागी गराउने।
- जन सवलीकरण र सामाजिक उत्थानमा गैर सरकारी क्षेत्रको भूमिका वृद्धि गर्ने।
- रोजगारी प्रत्याभूति कार्यक्रम लागू गर्ने।
    - रोजगारी प्रत्याभूति ऐन ल्याउने ।
    - काम र रोजगारीको प्रत्याभूतिबाट नागरिकको जीवनस्तर सुधार र सशक्तिकरण गर्ने
    - रोजगारीको प्रत्याभूति गरिनु पर्ने जिल्ला वा क्षेत्रको पहिचान गरी तत् स्थानका गरिवीको रेखामुनी रहेका प्रत्येक परिवारका काम गर्ने उमेर समुहका कम्तीमा १ जना सदस्यलाई न्यूनतम १०० दिनको रोजगारी प्रत्याभूति गर्ने।
    - सीपमुलक तालिम कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने।
    - दक्षता वृद्धि कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने।

- सामाजिक वीमा र सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरूको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्ने ।

सहकारी क्षेत्रको भूमिका

- रणनीतिक महत्त्वका पूर्वाधारहरूको विकासद्वारा दिगो विकासको आधार निर्माण गर्ने
- आन्तरिक तथा बाह्य लगानीको वातावरण सिर्जना गर्ने ।
- सामाजिक सुरक्षा र संरक्षण सुदृढ गर्ने ।
- लोक कल्याणकारी राज्यको अवधारणा अनुसार आधारभुत क्षेत्रमा आर्थिक सामाजिक पूर्वाधार निर्माण गर्ने ।
- सामाजिक न्याय सहितको आर्थिक प्रणाली निर्माण गर्ने ।
- समुदायमा रहेको श्रोत साधनको संगठित परिचालनमा सशक्त भूमिका निर्वाह गर्ने ।
- सामाजिक रुपान्तरण, समावेशी आर्थिक वृद्धि र समुदायको सशक्तिकरण गर्ने ।
- उद्यमशीलता तथा क्षमता विकासमा योगदान दिने ।

निजी क्षेत्रको भूमिका

- आर्थिक समृद्धिको सशक्त साझेदार को भूमिका निर्वाह गर्ने ।
- नवीनतम सोच र प्रविधि सहित लगानी वृद्धि गर्ने ।
- रोजगारी बढाउने किसिमका उद्यमशीलताको विकास गर्ने ।
- कृषि, उद्योग एवम् सेवा क्षेत्र सँग अन्तरसम्बन्ध बढाउँदै आर्थिक रुपान्तरणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने ।

सामुदायिक र अन्य क्षेत्रको भूमिका

- स्थानीय साधन श्रोत र सीपमुलक क्षमताको विकासमा योगदान दिने ।
- आय आर्जन, रोजगारी, लैंगिक तथा सामाजिक सशक्तिकरण गर्ने ।
- सार्वजनिक सेवा प्रवाहको स्वस्थ निगरानी गर्ने ।
- पारदर्शीता र जवाफदेहिताको पैरवी गर्ने ।

गैर सरकारी संस्थाको भूमिका

- मानव विकास सूचकांकमा पछाडि परेको क्षेत्र, लक्षित समुह सीमान्तकृत समुदाय, पिछडिएको क्षेत्र, ग्रामीण विपन्न क्षेत्र तथा समुदायको सशक्तिकरण, जीविकाको प्रवर्द्धन, शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी, वातावरण संरक्षणमा योगदान दिने ।
- प्रादेशिक र स्थानीय पूर्वाधारहरूको विकास गरी सन्तुलित र समावेशी विकासमा समन्वयकारी भूमिका निर्वाह गर्ने ।
- लैंगिक समानता , महिला सशक्तिकरण तथा सीमान्तकृत वर्ग, आदिवासी जनजातिको उत्थान र क्षमता अभिवृद्धिमा टेवा दिने ।
- संघीय संरचना अनुकुल सहभागितामूलक, समावेशी, समन्यायिक, उत्तरदायी र स्थानीय स्वायत्त शासन निर्माणमा सम्बध्द निकायहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।

शीघ्र सम्बोधन कुरिरहेका क्षेत्रहरू

- मुलुकमा ब्याप्त गरिवी विकास प्रयासको प्रमुख चुनौती बन्दै आएको छ। गरिबीको सघनता दुर्गम तथा ग्रामीण क्षेत्रमा बढी छ। उर्बर भूमि लगायत अन्य प्राकृतिक साधन श्रोत, उत्पादनमूलक व्यवसाय र रोजगारीमा गरिबको पँहुच न्युन रहेको छ। विकास शहर केन्द्रित छ।यी सवै क्षेत्रमा प्रभावकारी रूपमा सम्बोधन हुनु आवश्यक छ।
- कूल जनसंख्याको ५७ प्रतिशत आर्थिक रुपले सक्रिय जनशक्ति मध्ये न्यून संख्याले मात्र रोजगारीको अबसर पाएका छन्। यसमा सुधारको आवश्यकता छ।
- कूल जनसंख्याको ३० प्रतिशत अर्धवेरोजगार र २.३ प्रतिशत पूर्ण वेरोजगार रहेको स्थितिमा यी दुवै संख्याहरू घट्दै जानु आवश्यक छ।
- उद्योग र सेवा क्षेत्रको विकास हुन नसक्दा सक्रिय जनशक्तिको ठुलो हिस्सा कृषिमा आश्रित छ यसर्थ उद्योग र सेवा क्षेत्रको तीव्र विकास हुनु आवश्यक छ।
- कृषिको व्यवसायीकरण र आधुनिकीकरण हुन नसक्दा आश्रित जनशक्ति अर्धवेरोजगारीको चपेटामा परेका छन् तसर्थ कृषिको व्यवसायीकरण र आधुनिकीकरण हुनु आवश्यक छ।

विकासको रणनीतिक व्यवस्थापनका क्षेत्रहरू

नेपालको संघीय शासन प्रणालीले प्रतिस्पर्धात्मक लोकतान्त्रिक प्रणालीमा निजी क्षेत्रको सहभागिता, प्रतिस्पर्धा र लोककल्याणकारी राज्यको परिकल्पनाले समृद्धि प्राप्तिमा सवल आधार प्रदान गरेको छ।संविधानमा अन्तरनिहित विषयवस्तुले राज्य प्रजातान्त्रिक शासन प्रणालीका मूल आदर्शलाई समात्दै लोककल्याणकारी राज्यको अवधारणालाई पनि साकार पार्नु पर्ने दोहोरो तर एक अर्कामा अन्तरसम्बन्धित दायित्वबाट अभिप्रेरित हुनु पर्ने विशिष्ट अवस्थाको परिकल्पना गरेको छ। राजनीतिक परिवर्तन संगै शासन प्रणालीलाई प्रजातान्त्रिक बनाउनु पर्ने र जनजिवीकाका आधारभूत विषयलाई सम्बोधन गर्नु पर्ने दायित्व जुनसुकै शासन प्रणाली अपनाएका राज्यहरूको प्रमुख प्राथमिकता बन्ने गरेको छ। देशमा तीव्रतम परिवर्तन भएको राजनैतिक प्रणालीको गतिसंग समृध्द अर्थतन्त्र निर्माण गर्नु पर्ने गति केही कमजोर भएको वास्तविकताको सन्दर्भमा वर्तमान संविधानले गरेको परिकल्पनाले आर्थिक समृद्धि प्राप्ति तर्फको यात्रालाई पक्कै पनि सकारात्मक बनाउन सहयोग गर्दछ। यसको लागि राजनैतिक परिवर्तनको गतिको अनुपातमा आर्थिक परिवर्तनको गति पनि वृद्धि हुनु आवश्यक छ। यसबाट नै प्रजातन्त्रको मापनयोग्य लाभ प्राप्त हुन सक्दछ र जनताले प्रजातन्त्र,वास्तविक परिवर्तन र विकासको अनुभूति गर्न सक्दछन्।

विकास गतिशील, वहु आयामिक , सामयिक ,आवश्यकीय, सकारात्मक परिवर्तनको प्रक्रिया हो। विकास आधुनिकीकरण तर्फको अग्रसरता, गतिशील परिवर्तन, नवप्रवर्तन सहितको उपलब्धिको सम्मिश्रण पनि हो। विकास सवै देशको लागि अपरिहार्य र नैसर्गिक अधिकार भएता पनि यसको प्राप्तिको विषय त्यति सहज भने छैन। किनकि विकास को प्रारुप तयार गर्न, रणनीति तर्जुमा गर्न, कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न र विकास कार्यको दिगोपनाको सुनिश्चतताको लागि विभिन्न अन्तरसम्बन्धित पक्षहरूको सवल उपस्थिति र उचित व्यवस्थापनको आवश्यकता पर्दछ। विकास व्यवस्थापन को अवधारणा परम्परागत विकास प्रयासको अवधारणा भन्दा अलि फरक पनि छ किन कि विकास व्यवस्थापन विकासको रणनीतिक व्यवस्थापन हो जसले गरीवमुखी विकास, दिगो विकास, वातावरण मैत्री विकास प्रक्रियालाई मूल लक्ष्य बनाई विकास साझेदार, साधन श्रोत, आन्तरिक र वाह्य

सह कर्ताहरू बीच साझा र समन्वयात्मक प्रयासहरूको सुव्यवस्थापनमा जोड दिइ विकास प्रयासलाई पारदर्शी र समावेशी बनाउने प्रयास गर्दछ । नयाँ सार्वजनिक व्यवस्थापन, व्यवस्थापनवाद, बजार संयन्त्रमा आधारित सार्वजनिक प्रशासन, विश्वव्यापीकरणले निम्त्याएका अवसर र चुनौतीहरूको सन्दर्भमा विकास व्यवस्थापनको परम्परागत मान्यतामा सामयिक परिवर्तनको आवश्यकता बोध भएको हो । विकास प्रयासले आर्थिक सामाजिक उन्नतिको अतिरिक्त उदीयमान अवधारणाहरूको अन्तर सम्बन्धलाई सम्बोधन गर्नुपर्ने हुँदा विकासको रणनीतिक व्यवस्थापनले यी सवै पक्षको बीचमा सामन्जस्यता कायम गर्ने गर्दछ । यसका लागि देश विशेषका विकासका संभावना, तुलनात्मक लाभका क्षेत्रहरू, विकासका उदीयमान सन्दर्भ र साझेदारिता, यसका सवल, दुर्वल, अवसर र हाँकका विषयहरू विकासका रणनीतिक आयामका क्षेत्रहरू हुन् । नेपालको संघीय शासन प्रणालीले परिकल्पना गरेको समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्र निर्माण गर्ने सन्दर्भमा यस रणनीतिक पक्षलाई ध्यान दिनु पर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान, कानून किताव व्यवस्था समिति
- रेग्मी, दामोदर (२०७५), संघीय शासन प्रणाली, सुशासन र विकास, काठमाडौः ऐश्वर्य प्रकाशन ।
- रेग्मी, दामोदर (२०७५), नेपालमा संघीयताका अवसर र चुनौतीहरू, काठमाडौः ऐश्वर्य प्रकाशन ।
- Parmain Ole Narikae , Peter M. Lewa The Origins and Development of Strategic Management@Knowledge: A Historical Perspective, European Journal of Business and Strategic Management ISSN 2518-265X (Online) 2520-9183 (Print) Vol.2, Issue 6 No.1, pp 1 - 19, 2017
- John Buckley and Nigel Kemp , The Strategic Role of Management Development , Management Education and Development, Vol. 18, Pt. 3, 1987

आर्थिक प्रक्षेपणका महत्त्व, तरिका र समस्याहरू

डा. दधि अधिकारी*

उचित आर्थिक नीति निर्माणको लागि बृहत अर्थशास्त्रीय प्रक्षेपण (म्याक्रोइकोनोमिक फोरकास्ट) एउटा महत्त्वपूर्ण आवश्यकता हो। वर्तमान विश्वका अधिकांश देशहरूका मौद्रिक तथा वित्तीय नीतिहरूका प्रकृति दूरदेशी (फारवार्ड लुकिङ) हुन्छन्। तिब्र गतिमा भइराखेका वैश्विक परिवर्तन, अनिश्चित वातावरण तथा दीर्घकालिन प्रकृतिका नीतिगत लक्षहरूको निर्माण अहिलेका यथार्थहरू हुन्। यस्तो अवस्थामा दूरदेशी (फारवार्ड लुकिङ) नीति निर्माण महत्त्वपूर्ण हुन आऊँछ (स्कोनहार्ट-बेली २०१३)। उदाहरणको लागि हामी सन् २०३० सम्म मध्यम आय भएका देशको सूचीमा पर्ने लक्ष राखेका छौं। यसको लागि हामीले दुई वा तीन वर्षको लागि नीति निर्माण नगरेर २० वर्षको लागि नीति निर्माण गर्नु पर्दछ। यस्ता दीर्घकालिन नीतिहरू दीर्घकालिन रणनीति, बदलिदो परिस्थितिलाई आत्मसात गर्न सक्ने र तथ्य र तथ्याङ्कमा आधारित हुनु पर्दछ र यस्ता नीतिहरूलाई दूरदेशी नीति भनिन्छ। दूरदेशी नीति निर्माणमा बृहत अर्थशास्त्रीय प्रक्षेपण आवश्यक हुन्छ।

कुनै पनि नीति लागु गरिसके पछि लागु गरिएको नीति ठीक भयो या भएन भन्ने थाहा पाउन मापनको केही न केही आधार हुनु पर्दछ। नीतिको मूल्याङ्कन गर्ने यो आधार प्रक्षेपणले दिन्छ। नीति निर्माण पश्चात प्राप्त परिणाम प्रक्षेपित अंकबाट कति विचलित भयो भन्ने आधारमा नीतिको मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ। यस्तै प्रक्षेपण गर्दा विगतका तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण गर्ने गरिन्छ। यस्तो विश्लेषण गर्दा हामीले निर्माण गरेको नीतिले असर गर्ने चर (भेरियबल) लाई कुन कुन कुराले असर गर्दछन्, ती असरहरूको शक्ति कति छ भन्ने जस्ता कुराहरू थाहा हुन्छ। यी कुरा थाहा हुँदा लक्ष्य निर्धारणमा सहजता प्राप्त हुन्छ।

आर्थिक क्रियाकलापमा आर्थिक प्रक्षेपणको निकै ठूलो महत्त्व हुन्छ। गलत प्रक्षेपणको लागि राष्ट्रले मूल्य चुकाउनु पर्ने हुन्छ। सरकारका प्रक्षेपण गलत हुन जाँदा देशको विश्वसनीयतामा नै आँच आउन सक्छ। प्रक्षेपण सहि भएमा आम मानिसमा भविष्यप्रति आत्मविश्वास बढ्छ, सुनिश्चितता बढ्छ। यसले मानिसको आर्थिक क्रियाकलापमा असर गर्दछ। अन्ततोगत्वा यसले राष्ट्रकै आर्थिक क्रियाकलापमा प्रभाव पार्दछ।

आर्थिक क्रियाकलापमा आर्थिक प्रक्षेपणको महत्त्व हुँदा हुँदै पनि प्रायः जसो आर्थिक प्रक्षेपणहरू मिल्न गएका हुँदैनन्। उदाहरणको लागि चालु वर्षको बजेटमा देशको आर्थिक वृद्धि ८ प्रतिशत हुने प्रक्षेपण गरिएको थियो तर अहिले घटाएर ६.८१ प्रतिशतमा ल्याइएको छ। अर्को तर्फ एशियाली विकास बैङ्कले यस वर्ष नेपालको वृद्धिदर

लेखक इन्स्टिच्यूट फर स्ट्राटेजिक एण्ड सोसियो ईकोनोमिक रिसर्च (आईएसएसआर), काठमाडौंमा बरिष्ठ अर्थशास्त्रीको रूपमा कार्यरत हुनुहुन्छ।

६.२ प्रतिशत हुने अनुमान गरेको छ। आउने वर्षको बजेटले ८.५ प्रतिशतको वृद्धि प्रक्षेपण गरेको छ तर कतिपय अर्थशास्त्रीहरू ८.५ प्रतिशतको वृद्धि प्राप्त हुने कुरामा शंका व्यक्त गर्दछन् । हाम्रा पञ्चवर्षीय योजनाले प्रक्षेपण गरेको वृद्धिदर दुईवटा योजनाको लागि मात्र मिलेका छन् । सरकारले बजेट भाषण गर्दा अनुमान गरेका राजस्व र खर्च अर्को वर्षको बजेट हेर्दा कहिल्यै पनि मिलेका हुँदैनन् । यस्तो किन हुन्छ ? अर्थात हाम्रा प्रक्षेपणहरू किन मिल्दैनन् ? यस लेखमा सर्वप्रथम अन्य केही देशका आर्थिक प्रक्षेपण संग नेपालको आर्थिक प्रक्षेपणको तुलना गरिने छ। त्यस पछि आर्थिक प्रक्षेपण नमिल्नुका कारणहरूमा चर्चा गरिने छ। त्यस पश्चात आर्थिक प्रक्षेपणका केही बिधिहरूमा चर्चा गरिनेछ। यी बिधिहरू मध्ये सिस्टम डाईनामिक्स प्रारुपका बारेमा अलि विस्तृत चर्चा गरिने छ।

नेपाल र अन्य देशका आर्थिक प्रक्षेपण

आर्थिक प्रक्षेपण सधै मिल्नु पर्दछ भन्ने छैन। विभिन्न देशका आर्थिक प्रक्षेपणहरूलाई अध्ययन गर्ने हो भने ति कुनै न कुनै हद सम्म वास्तविकताबाट विचलित भएका हुन्छन् । हामीले गरेका प्रक्षेपणहरूका गुणस्तर कस्तो रहेछ भन्ने थाहा पाउन विभिन्न प्रकारका सांख्यीकीय मापनहरू निर्माण गरिएका छन् । यी मापन मध्ये प्रक्षेपण र वास्तविकता बीचको फरकको औषत जसलाई मिन एब्सोलुट इरर (Mean Absolute Error) भनिन्छ, एउटा मापन हो । मिन अब्सोलुट इरर तलको सूत्र प्रयोग गरेर मापन गरिन्छ।

$$Mean\ Absolute\ Error = \frac{1}{n}\sum(|Actual\ value - Predicted\ Value|)$$

नेपालको आर्थिक प्रक्षेपण कति सहि छन् त भन्ने हेर्न विभिन्न पञ्चवर्षीय तथा त्रीवर्षीय योजनामा प्रक्षेपित तथा प्राप्त गरिएका कुल गार्हस्थ उत्पादनको वृद्धि दरलाई तलको ग्राफमा देखाइएको छ। उक्त ग्राफमा हेर्ने हो भने हामीले दुई योजना अवधिमा मात्र प्रक्षेपण र वास्तविकता मिलेको देख्छौं। अन्य योजना अवधिमा यी प्रक्षेपणहरू वास्तविकताबाट निकै टाढा गएको देखिन्छ।

चित्र १: विभिन्न योजना अवधिमा अनुमानित र वास्तविक वृद्धिदर

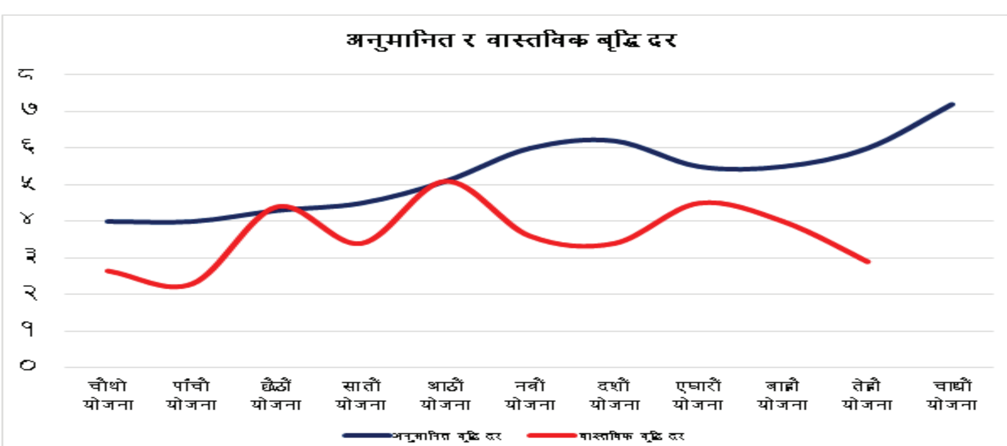

चौथो देखि तेह्रौं योजना अवधिको कूल गार्हस्थ उत्पादनको वृद्धिदरको प्रक्षेपण र वास्तविक तथ्याङ्क हेर्दा मिन एब्सोलुट इरर (MAE) करिब १.५ रहेको छ । क्यानाडा, अमेरिका, नेदरल्याण्ड र संयूक्त अधिराज्यको सन् १९८२ देखि सन् १९९२ बीचको कूल गार्हस्थ उत्पादनको वृद्धिदरको मिन एब्सोलुट इरर (MAE) क्रमशः १.३६, १.०६, १.३१ र १.०५ रहेको थियो । नेपाल र अन्य देशको मिन एब्सोलुट इरर (MAE) विश्लेषण गर्ने हो भने नेपालको प्रक्षेपण सबैभन्दा कमजोर देखिन्छ भने अमेरिकाको प्रक्षेपण सबैभन्दा राम्रो देखिन्छ । तर प्रक्षेपण सधै मिल्नु पर्दछ भन्ने होइन ।

किन मिल्दैनन् आर्थिक प्रक्षेपण

माथिको उदाहरणबाट के देखियो भने गलत आर्थिक प्रक्षेपण नेपालको मात्र समस्या होइन । यो विश्वव्यापी समस्या हो । अक्टोबर २१, १९२९ का दिन यल विश्वविद्यालयका विश्वविख्यात प्राध्यापक अर्विङ फिसरले निकै आत्मविश्वासका साथ भने- "स्टक स्थायी रूपमा उच्च पठारमा पुगेको छ" । उनको भनाईको अर्थ देशको वित्तीय अवस्था निकै राम्रो छ भन्ने हो । तर उनले यो भनेको तीन दिन पछि "कालो बिहीबार" आयो र अमेरिकालाई १९२९ को प्रसिद्ध "ग्रेट डिप्रेसन" मा धकेलिदियो । २००८ को मन्दीलाई पनि कुनै अर्थशास्त्रीले अनुमान गर्न सकेका थिएनन् । यसै संदर्भमा बेलायतकी महारानीले लण्डन स्कूल अफ ईकोनोमिक्सका प्रध्यापकहरूलाई किन कुनै पनि अर्थशास्त्रीहरूले यो मन्दीलाई आँकलन गर्न सकेनन् भनेर सोधेकी थिइन् । २००८ को उक्त मन्दीमा बेलायतकी महारानीले करिब २ करोड ५० लाख पाउण्ड गुमाउनु परेको थियो । गलत आर्थिक प्रक्षेपणका यस्ता धेरै रमाईला घटनाहरू विश्वभरि देख्न र सुन्न पाइन्छ । यहाँ भन्न खोजिएको के हो भने गलत आर्थिक प्रक्षेपण विश्वव्यापी समस्या हो । युरोपमा त सरकारले गर्नु पर्ने प्रक्षेपण कुनै अर्को स्वतन्त्र निकायलाई गर्न दिने कि ? भन्ने पनि बहस चलेको थियो ।

आर्थिक प्रक्षेपण चार कुरा मिलेर बन्छ : तथ्याङ्क (डाटा), प्रारूप (मोडेल), मान्यताहरू (एजम्पसन्स) र यी कुराहरू बनाउने र चलाउने मानिसको क्षमता । यी मध्ये कुनै एकमा कमजोरी भयो भने प्रक्षेपण गलत हुन जान्छ । प्रक्षेपणको लागि प्रयोग गरिएका तथ्याङ्कको गुणस्तरीयता र विश्वसनीयता भएन भने प्रक्षेपण स्वतः गलत हुन्छ । तथ्याङ्कको गुणस्तरीयता यसको सङ्कलन विधि, नमूना छनौटको तरिका (स्याम्पलिङ मेथड), नमूनाको आकार (स्याम्पल साइज), गणकको प्रश्न सोध्ने तरिका, कच्चा तथ्याङ्कको प्रशोधन गर्ने तरिका आदिले निर्धारण गर्दछन् । तथ्याङ्कको गुणस्तरीयताले कसरी प्रक्षेपणलाई असर गर्दछ भन्ने कुरा एउटा सानो उदाहरण लिएर हेर्न सकिन्छ । उदाहरणका लागि, पन्ध्रौं योजनाले निर्धारण गरेको १०.९ प्रतिशतको वृद्धिदरको लक्ष्य प्राप्तिका लागि करिब ९८ खर्ब बराबरको लगानी गर्नुपर्ने अनुमान गरेको छ । लगानीको यो अनुमान सीमान्त पुँजी उत्पादन अनुपात ४.९ मानेर गरिएको हो । तर यदि देशको सीमान्त पुँजी उत्पादन अनुपात ४.९ रहेन रहेछ भने लगानीको अनुमान र वृद्धिदरको प्रक्षेपण मिल्न जाँदैन । त्यसैले मुख्य प्रश्न यो ४.९ सहि हो कि होइन, यसको अनुमान कसरी गरियो, यो अनुमान गर्न प्रयोग गरिएका तथ्याङ्क कहाँबाट आए, कुन प्रारूप प्रयोग गरेर यो संख्या पत्ता लगाइयो, त्यो प्रारूपका मान्यता सहि छन् कि छैनन् भन्ने हो ।

तथ्याङ्क पछि आर्थिक प्रक्षेपणलाई असर गर्ने अर्को तत्त्व हामीले प्रयोग गर्ने अर्थशास्त्रीय र अर्थमितीय (इकोनोमेट्रिक) मोडेल हो । मोडेलको छनौट गर्न निकै दक्षता चाहिन्छ । मानौ हामीले वृद्धिको प्रक्षेपण गर्दै छौँ भने

हामी सँग ह्यारोड-डोमर मोडेल प्रयोग गर्ने कि, सोलो-स्वान मोडेल प्रयोग गर्ने कि, रोमर मोडेल प्रयोग गर्ने कि, वा विशुद्ध समय-श्रेणी अर्थमितीय मोडेल (टाइम सिरिज इकोनोमेट्रिक मोडेल) प्रयोग गर्ने भन्ने जस्ता विभिन्न विकल्प हुन सक्छन् । सबैभन्दा उत्तम विकल्प छान्न सकियो भनेमात्र हाम्रा प्रक्षेपण मिल्न जान्छन् । सबैभन्दा उत्तम विकल्प प्रयोग गर्नको लागि गुणस्तरीय तथ्याङ्क र ती मोडेलमा काम गर्न सक्ने दक्ष जनशक्ति चाहिन्छ ।

प्रक्षेपणलाई असर गर्ने तेश्रो तत्त्व प्रक्षेपण गर्ने बेलामा बनाइएका मान्यताहरू हुन् । यी मान्यता तथ्याङ्कको बारेमा, देशको अवस्थाको बारेमा वा हामीले प्रयोग गर्ने मोडेलका बारेमा बनाइएका हुन सक्छन् । उदाहरणको लागि हामीसँग पूर्वी रुकुमको प्रतिव्यक्ति आयको तथ्याङ्क छ तर पश्चिमी रुकुमको तथ्याङ्क छैन भने हामीले पूर्वी र पश्चिमी रुकुमको प्रतिव्यक्ति आय बराबर छ भन्ने मान्यता बनाउन सक्छौं । तर यदि यी दुई जिल्लाका आय बराबर रहेन रहेछन् भने पश्चिमी रुकुमको प्रक्षेपण गलत हुन सक्छ । यस्तै प्रकारले देशको अवस्थाको बारेमा पनि मान्यताहरू बनाइएको हुन सक्छ र ती मान्यता मिल्न गएनन् भने प्रक्षेपण पनि मिल्दैनन् । उदाहरणको लागि भारतले नाकाबन्दी गरेको वर्ष हाम्रो कूल गार्हर्यस्थ उत्पादनको प्रक्षेपण नमिल्नु स्वभाविक हो किनभने सो प्रक्षेपण गर्दा नाकाबन्दी होला भन्ने मान्यता नै बनाइएको थिएन ।

प्रक्षेपण गर्नका लागि प्रयोग गरिएका मोडेलका मान्यताहरूले पनि प्रक्षेपणमा असर गर्दछन् । उदाहरणको लागि यदि हामीले वृद्धि र लगानीको प्रक्षेपणको लागि ह्यारोड-डोमर मोडेलको प्रयोग गरेका छौँ भने यो मोडेलका मान्यताहरू मिल्न गएनन् भने हाम्रा प्रक्षेपण पनि मिल्दैनन् । ह्यारोड-डोमर मोडेलका मान्यता निकै कडा छन् । पूर्ण रोजगारको अवस्था, वैदेशिक व्यापार र सरकारी हस्तक्षेप नभएको अर्थतन्त्र जस्ता मान्यताहरू यो मोडेलमा छन् र यी मान्यताहरू वास्तविक संसारमा पूरा हुँदैनन् । अतः यो मोडेलको आधारमा गरेका प्रक्षेपण पनि मिल्न जाँदैनन् । कुनै बेला मिले पनि त्यो संयोगले मिल्न गएको हुन्छ ।

प्रक्षेपणलाई असर गर्ने चौथो तत्त्व प्रक्षेपण कार्यमा संलग्न मानवीय शक्तिको क्षमता हो । उसको ज्ञान, इमान्दारिता र लगनशीलताले पनि प्रक्षेपणलाई असर गर्दछ । आगामी वर्षको लागि प्रस्तुत गरिएको बजेटमा प्रशस्त गलत तथ्याङ्क देखिए । बजेटमा देखिएका गलत तथ्याङ्क मानवीय स्रोतको कमजोरी हो । यस बाहेक सरकारले बेला बेलामा आफूले देश र जनताको पक्षमा राम्रो काम गरी राखेको छु भन्ने देखाउन पनि प्रक्षेपणलाई जानी जानी बढाउने घटाउने गरेको पाइन्छ ।

अर्थशास्त्र र आर्थिक क्षेत्र मानवीय व्यवहार संग जोडिएको क्षेत्र हो । मानवीय व्यवहारलाई प्रक्षेपण गर्न सजिलो छैन, यो अप्रत्याशित र अनिश्चितताले भरिएको हुन्छ । सामाजिक विज्ञानमा प्राकृतिक विज्ञानमा जस्तो सटिक भविष्यवाणी गर्न सकिदैन । उदाहरणको लागि प्राकृतिक विज्ञानमा हामीले हाइड्रोजनका २ मोलेक्यूल अक्सिजनको एउटा मोलेक्यूल संग बल्दा पानीको २ मोलेक्यूल बन्छ भनेर निस्चिन्त रुपले भन्न सक्छौं । तर सामाजिक विज्ञानमा हामीले कुनै पनि कुरा यति सुनिस्चितताका साथ भन्न सक्तैनौं । मानवीय व्यवहार संग जोडिएका यी अनिश्चितताले पनि प्रक्षेपण कार्य अप्ठ्यारो र नमिल्ने भएका हुन्छन् ।

प्रक्षेपणका तरिकाहरू

आर्थिक प्रक्षेपण विभिन्न तरिकाले गरिन्छन् । कुन तरिकालाई उपयोग गर्ने भन्ने कुरा तथ्याङ्कको उपलब्धता, स्रोत

र समयको उपलब्धता, जनशक्तिको गुणस्तरीयता, प्रक्षेपणमा लाग्ने खर्च, प्रक्षेपणले पार्ने असरको गाम्भिर्यता र संवेदनशिलता, प्रक्षेपणको उद्देश्य जस्ता कुरामा भर पर्दछ। कुनै पनि प्रक्षेपण सामान्य प्रारुप प्रयोग गरेर पनि गर्न सकिन्छ भने त्यहि प्रक्षेपण निकै जटिल प्रारुप प्रयोग गरेर पनि गर्न सकिन्छ। उदाहरणको लागि जीडीपीको प्रक्षेपण गर्दा यो वर्षको जीडीपीलाई अघिल्ला वर्षको जीडीपी संग रिग्रेसन गरेर आएको प्रारुप प्रयोग गरेर पनि गर्न सकिन्छ भने निकै जटिल वृहत अर्थशास्त्रीय प्रारुप (म्याक्रो इकोनोमिक मोडेल) प्रयोग गरेर पनि गर्न सकिन्छ। अतः जटिल प्रारुप प्रयोग गर्ने वा सरल प्रारुप प्रयोग गर्ने भन्ने कुरा हाम्रो आफ्नो रोजाई हो। यी दुवै किसिमका प्रारुपका आ-आफ्नै गुण र दोष रहेका छन्। भन्न त के भनिन्छ भने बिरालोले मुसा मार्छ भने कालो वा सेतो बिरालो भनेर छुट्याउनुको कुनै अर्थ छैन भने जस्तै सरल प्रारुपले नै पनि सहि प्रक्षेपण गर्न सक्छ भने जटिल प्रारुप नै निर्माण गर्नु पर्दछ भन्ने छैन।

प्रक्षेपणका तरिकाहरूलाई प्रमुख रूपमा दुई वर्गमा बाँड्न सकिन्छः गुणत्मक तरिका (क्वालीटेटिभ मेथड) र परिमाणात्मक तरिका (क्वान्टीटेटिभ मेथड)। पहिलो तरिकामा मानवीय विवेक र विचार प्रयोग गरिन्छ र यो व्यक्तिपरक हुन्छ। यो तरिकामा गणितीय वा अर्थमितीय प्रारुपहरू प्रयोग गरिदैनन्। उदाहरणको लागि आऊँदो वर्ष नेपालको जीडीपी कति प्रतिशतले बढ्ला भनेर प्रक्षेपण गर्नु पर्‍यो भने जीडीपीको क्षेत्रमा अनुभव र ज्ञान भएका विभिन्न व्यक्तिलाई सोधेर अनुमान गर्न सकिन्छ। धेरै अवस्थामा यस्तो अनुमान मिल्न पनि जान्छ। यो तरिकामा नविनतम र आन्तरिक सूचना प्रयोग गर्न सकिने सम्भावना भए तापनि प्रक्षेपणको शुद्धता वा सटिकतामा शंका गर्ने ठाऊँ रहन्छ।

परिमाणात्मक तरिका (क्वान्टीटेटिभ मेथड) मा तथ्याङ्कको प्रयोग गरेर प्रक्षेपण गरिन्छ। वृहत अर्थशास्त्रीय चर (म्याक्रो इकोनोमिक भेरियबल) हरूको प्रक्षेपण गर्न प्रायः समय-श्रेणी तथ्याङ्क प्रयोग गरिन्छ। यी तथ्याङ्कको प्रयोग गरेर विभिन्न तरिका मार्फत यी चरहरूको प्रक्षेपण गर्न सकिन्छ। जीडीपीको प्रक्षेपणलाई आधार मानेर परिमाणात्मक तरिका (क्वान्टीटेटिभ मेथड)का केही उदाहरणहरू तल प्रस्तुत गरिएको छ।

मानौ Y_tयो वर्षको जीडीपी हो, Y_{t+1}अर्को वर्षको जीडीपी तथा Y_{t-1}गत वर्षको जीडीपी हो। एवं प्रकारले Y_{t-k}, k वर्ष अघिको जीडीपी हो। हामी संग Y_t र त्यो भन्दा अघिको तथ्याङ्क हुन्छ र हामीले Y_{t+1}को मान पत्ता लगाउनु पर्दछ। यसका केही तरिकाहरू निम्न छन्।

क. **सरलमति तरिका** (**Naïve Method**): यो तरिकामा प्रक्षेपित मान अर्थात प्रक्षेपित Y_{t+1} वास्तविक Y_t संग बराबर हुन्छ।

ख. **साधारण औषत** (**Simple Average**): यो तरिकामा विगतको तथ्याङ्कको औषत निकालिन्छ। अर्थात

$$Y_{t+1} = \frac{1}{k+1}(y_t + \cdots \ldots . + y_{t-k})$$

ग. **साधारण चलायमान औषत** (**Simple Moving Average**): यो तरिका पनि अघिल्लो तरिका जस्तै हो तर यसमा सबै तथ्याङ्कको औषत नलिएर सबैभन्दा पछिल्लो केही वर्ष, जस्तै तीन वा पाँच वर्षको, तथ्याङ्कको औषत लिइन्छ।

घ. **भारित चलायमान औषत (Simple Moving Average):** यो तरिका साधारण चलायमान औषत जस्तै नै हो । तर यो तरिकामा फरक फरक वर्षको तथ्याङ्कलाई फरक फरक भार दिईन्छ ।

ङ. **प्रवृत्ति रेखा (Trend Line):** यसमा $Y_{t}=f(t)$ समीकरणलाई रिग्रेसनको तरिकाबाट आँकलन गरिन्छ र भविष्यको Y प्रक्षेपण गरिन्छ ।

च. **रिग्रेसन तरिका:** यो निकै गहन र व्यापक तरिका हो । यसमा विभिन्न प्रकारका प्रारुपहरू छन् । सबै प्रकारका प्रारुपहरूको बारेमा यो लेखमा वर्णन गर्न सम्भव छैन । तर पनि रिग्रेसन तरिकालाई मुख्य रूपमा तीन भागमा बाँड्न सकिन्छ । पहिलो, Y_t लाई $Y_{t-1}, Y_{t-2}, \ldots\ldots Y_{t-k}$ संग रिग्रेस गर्ने । दोश्रो, Y_t लाई $\mathbf{x}_t, \mathbf{x}_{t-1}, \mathbf{x}_{t-2}, \ldots\ldots \mathbf{x}_{t-k}$ संग रिग्रेस गर्ने । तेश्रो तरिका पहिलो र दोश्रो तरिकाका चरहरू प्रयोग गरेर रिग्रेस गर्ने । यी तीन तरिकाहरूमा k को मान कति लिने भन्ने कुरा वास्तविक तथ्याङ्क हेरे पछि मात्र थाहा हुन्छ ।

माथिका तरिकाहरू विश्वव्यापी रूपमा प्रक्षेपण कार्यको लागि निकै प्रयोगमा ल्याइएका तरिकाहरू हुन । यी मध्ये पनि वृहत अर्थशास्त्रीय प्रक्षेपण (म्याक्रो इकोनोमिक फोरकास्ट) मा रिग्रेसन तरिका नै बढी प्रयोग गरिन्छ । तर रिग्रेसन तरिकाका आफ्नै केही कमजोरी छन् । पहिलो कमजोरी, यसमा निर्भर चर (dependent variable) र स्वतन्त्र चर (independent variable) हुन्छन् । यी मध्ये निर्भर चरलाई असर गर्ने स्वतन्त्र चरहरूको छनौट गर्न सकिएन भने प्रक्षेपण गलत हुन जान्छ । दोश्रो कमजोरी, आउने समयको लागि निर्भर चरको प्रक्षेपण गर्दा स्वतन्त्र चरहरूको पनि प्रक्षेपण गर्नु पर्ने हुन्छ । यदि स्वतन्त्र चरहरूको प्रक्षेपण सहि भएन भने निर्भर चरहरूको पनि प्रक्षेपण गलत हुन्छ । तेश्रो समस्या सबै चरहरूलाई रिग्रेसनमा समावेस गर्न नसक्नु हो । उदाहरणको लागि जीडीपीलाई विभिन्न वस्तुको मूल्यले फरक फरक तरिकाले असर गर्न सक्छ । तर हामीले रिग्रेसनमा सबै वस्तुको मूल्य समावेस गर्न सक्तैनौ । यस्तो अवस्थामा हामीले उपभोक्ता मूल्य सूची प्रयोग गर्नु पर्ने हुन्छ जसले सहि परिणाम नदिन सक्छ ।

छ. **प्रणालीको गतिशिलता प्रारुप:**

अर्थमितीय प्रारुपका यी कमजोरीको समाधानको रूपमा अहिले व्यापक रूपमा प्रयोग गरिएको प्रारुप प्रणालीको गतिशिलता प्रारुप (system dynamic model) हो । यो प्रारुपले हामीहरूको समाजलाई एउटा प्रणालीको रूपमा लिएको हुन्छ र यो वृहत प्रणाली धैरै सहायक प्रणली मिलेर बनेको हुन्छ भन्ने मान्यता राखेको हुन्छ । यी सहायक प्रणाली एक अर्कासंग जोडिएका हुन्छन् । कुनै एउटा सहायक प्रणालीमा भएको असरले आफैलाई र अरू सहायक प्रणालीलाई असर गर्दछ । उदाहरणको लागि वनजंगलको बिनास कम गऱ्यो भने वायू प्रदुषण कम हुन्छ । कम वायू प्रदुषणले मानिस स्वस्थ हुन्छ । स्वस्थ मानिसले गर्दा मानवीय पुँजीको निर्माण हुन्छ । मानवीय पुँजीको निर्माणले जीडीपी बढ्छ । जीडपी बढ्दा वन जंगलको विनास कम हुन्छ (कुजनेट वक्रको आधारमा) । यसरी एउटा चक्र पुरा हुन्छ । कुनै पनि समाजमा यस्ता विभिन्न चक्र हुन्छन र ती चक्र विभिन्न प्रणालीमा आवद्ध हुन्छन् । यो प्रारूपमा

यस्ता चक्र, सहायक प्रणाली तथा तिनीहरूको चर बीचका सम्बन्धलाई तथ्याङ्क प्रयोग गरेर जोडिन्छ र विभिन्न अवस्थाहरूको विश्लेषण गरिन्छ। उदाहरणको लागि एक हेक्टर वन विनास हुँदा कति प्रदुषण निर्माण हुन्छ। एक एकाई प्रदुषण निर्माण हुँदा कति एकाई मानवीय पुँजीको क्षति हुन्छ, एक एकाई मानवीय पुँजीको क्षति हुँदा कति जीडीपी नोक्सान हुन्छ र एक एकाई जीडीपी नोक्सान हुँदा कति वन विनास हुन्छ भन्ने सम्बन्ध स्थापित गरिन्छ। यो चक्रिय सम्बन्ध स्थापित गरिसके पछि जंगलको विभिन्न अवस्थामा कति जीडीपी होला भनि सिमुलेसन गरिन्छ। सिस्टम डाइनामिक मोडेलको उदाहरण वेन,बाई र भ्काङ (२०१६) मा हेर्न सकिन्छ।

निष्कर्ष

सार्वजनिक वित्तसँग सम्बन्धित प्रक्षेपण नमिल्नु विश्वव्यापी समस्या हो। माथि भनिए जस्तै यो नमिल्नुमा नितान्त प्राविधिक कारणहरू पनि हुन सक्छन् वा जानी जानी गलत प्रक्षेपण गरिएको हुन सक्छ। पहिलो प्रकारको कमजोरी स्वीकार्न सकिन्छ तर दोस्रो प्रकारको कमजोरी अपराध हो र यो दण्डनीय हुनु पर्दछ। जानी जानी गलत प्रक्षेपण गर्ने, गलत तथ्याङ्क प्रस्तुत गर्ने, तथ्याङ्कमा हेरफेर गर्ने कार्य दण्डनीय कार्य हुन्। विकसित मुलुकमा प्रक्षेपण गलत हुनुलाई स्वीकार गर्ने गरेता पनि गलत तथ्याङ्क प्रस्तुत गर्ने, तथ्याङ्कमा हेरफेर गर्ने कार्यलाई निकै गम्भीरतापूर्वक लिइन्छ र यस्तो कार्य गर्ने व्यक्ति कठोर सजायको भागिदार हुन्छ।

नेपालको सन्दर्भमा भन्ने हो भने आर्थिक प्रक्षेपणमा सुधार गर्न केही काम गर्न आवश्यक देखिन्छ। पहिलो तथ्याङ्कको उपलब्धता हो। हामीसँग पर्याप्त तथ्याङ्क नै छैन। मुलुक संघीयतामा गई सकेपछि अब सबै स्थानीय निकायको पनि तथ्याङ्क आवश्यक हुन जान्छ। यसका लागि कानूनी रूपमै स्थानीय निकायले राष्ट्रको नीति निर्माणमा आवश्यक पर्ने गुणस्तरीय र विश्वसनीय तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नु पर्ने व्यवस्था गर्नु पर्दछ र यसरी सङ्कलित तथ्याङ्क सार्वजनिक रूपमा सबैलाई उपलब्ध हुनु पर्दछ। हामीले यहाँनेर बुझ्नु पर्ने कुरा के हो भने गुणस्तरीय र विश्वसनीय तथ्याङ्कको अभावमा राम्रा नीति तथा कार्यक्रम बन्नै सक्तैनन्।

दोस्रो महत्त्वपूर्ण कुरा पारदर्शीताको कुरा पनि हो। पन्ध्रौं योजना निर्माण गर्दा प्रयोग गरिएको सीमान्त पुँजी उत्पादन अनुपात ४.९ कहाँबाट कसरी अनुमान गरियो भन्ने बारे जानकारी राख्न चाहनेले सो जानकारी पाउनु पर्दछ र उसले चाहेमा यो गणनालाई दोहोऱ्याउन (रेप्लिकेट) सक्नु पर्दछ। यसको लागि विकसित देशहरूमा प्रत्येक त्यस्ता गणनाको लागि कम्तिमा पनि गणनामा प्रयोग गरिएको विधि, तथ्याङ्क, तथ्याङ्कको स्रोत उपलब्ध गराइएको हुन्छ। धेरै जसो अवस्थामा त पृष्ठभूमि पत्र (ब्याकग्राउण्ड पेपर) नै उपलब्ध गराइएको हुन्छ। नेपालमा पनि त्यस्तो व्यवस्था बाध्यकारी गराउनु आवश्यक छ।

आर्थिक प्रक्षेपण नमिल्नु विश्वव्यापी समस्या हो। कतिपय देशमा प्रक्षेपणको जिम्मेवारी स्वतन्त्र निकायलाई दिने कि ? भन्ने कुरा पनि उठ्यो। पछि तथ्याङ्कमा सहज पहुँच हुने हुनाले प्रक्षेपण सरकारले नै गरेको राम्रो हुने भन्ने कुरा आयो। तर मुख्य कुरा त्यो प्रक्षेपण नमिल्ने समस्याको जड के हो ? भन्ने हो। यदि लापरवाही वा जानी-जानी गलत प्रक्षेपण गरिएको हो भने त्यो दण्डनीय अपराध हो। नेपाल पनि अब तथ्याङ्कको सन्दर्भमा गम्भीर देखिनु पर्दछ। अपर्याप्त, अविश्वसनीय र खराब गुणस्तरका तथ्याङ्कले प्रक्षेपण नमिल्ने मात्र होइन नीतिहरू नै गलत बन्न जान्छन्। यस बाहेक सरकारी वा गैरसरकारी निकायले गर्ने विभिन्न गणना र प्रक्षेपण कार्य पारदर्शी बनाउने र

अपारदर्शी गणनालाई नीति निर्माणमा प्रयोग नगरिने बाध्यकारी नियम बनाउनु आवश्यक छ।

आर्थिक प्रक्षेपणका विभिन्न तरिका छन् । यी सबै तरिकाहरूका आ-आफ्नै गुण र दोष छन् । यी तरिका मध्ये नेपालमा धेरै प्रयोग नगरिएको तर विश्वव्यापी रूपमा निकै प्रयोगमा आएको तरिका सिस्टम डाइनामिक्स मोडेल हो। यो मोडेलमा समाजलाई विभिन्न प्राणलीमा विभाजित गरी ती प्रणाली वीच सम्बन्ध स्थापित गरिएको हुन्छ। हाम्रा प्रक्षेपण अन्य देशको तुलनामा कमजोर रहेको संदर्भमा सिस्टम डाइनामिक्स मोडेल प्रभावकारी समाधान हुन सक्छ।

सन्दर्भ सामाग्री

Schonhardt-Bailey, C. (2013). *Deliberating American Monetary Policy: a textual analysis*. MIT Press.

Wen, L., Bai, L., & Zhang, E. (2016). System dynamic modeling and scenario simulation on Beijing industrial carbon emissions. *Environmental Engineering Research*, *21*(4), 355-364.

मुलुकको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय अवस्थाः एक झलक

उत्तरकुमार खत्री*

मुलुकको विद्यमान आर्थिक अवस्थाका प्रमुख झलकहरूः

- पछिल्लो समय मुलुकका अधिकांश आर्थिक, सामाजिक तथा भौतिक पूर्वाधार विकासका परिसूचकहरु उत्साहजनक रहेका छन्। राजनीतिक स्थायित्व कायम भएसँगै लगानीको वातावरणमा आएको सुधार, विद्युतको नियमित उपलब्धता तथा स्थानीय तहबाट पनि विकासका गतिविधि बढेको कारण समेत अर्थतन्त्र उच्च आर्थिक वृद्धिको मार्गमा अघि बढेको छ।
- चालु आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा ७.० प्रतिशत आर्थिक वृद्धिदर रहने अनुमान छ भने विश्व बैंकले पनि यस आर्थिक वर्षमा ७.१ प्रतिशत आर्थिक बृद्धि हुने प्रक्षेपण समेत गरेको छ।
- चालु आर्थिक बर्ष २०७५/७६ को बैशाख मसान्त सम्म मुद्रास्फीति दर ४.२ प्रतिशत रहेको छ। आर्थिक क्रियाकलापमा भएको विस्तारका कारण प्रतिव्यक्ति आम्दानी अमेरीकी डलर १०३४ पुगेको छ।
- कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा भएको वृद्धिसँगै बचत गर्ने क्षमता पनि बढेको छ। कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २०.५ प्रतिशत पुगेको छ।
- शिक्षा, स्वास्थ्य, सञ्चार, भौतिक पूर्वाधार एवम् ऊर्जा तथा भूकम्प पछिको पुनर्निर्माण सम्बन्धी तथ्याङ्कहरुले सामाजिक एवम् भौतिक पूर्वाधार विकासको सुदृढ आधारशीला तयार हुँदै गरेको संकेत गरेका छन्। आन्तरिक एवम् बाह्य लगानी आकर्षित गर्न भएका नीतिगत एवम् कानूनी सुधारको परिणाम दिगो एवम् उच्च आर्थिक वृद्धिको मार्ग प्रशस्त हुँदै गएको छ।
- उच्च लगानीका लागि औद्योगिक तथा पूँजीगत सामानको आयात बढ्दै जाँदा र निर्यातको आकार सीमित हुँदा उच्च व्यापार घाटा कायमै रहेको छ। यसवाट शोधानान्तर स्थितिमा र विदेशी विनिमय सञ्चितिमा समेत चाप परेको छ।
- उच्च आर्थिक वृद्धि, सामाजिक तथा आर्थिक पूर्वाधारमा भएको लगानी र विप्रेषण आप्रवाहमा रहेको वृद्धिका कारण गरिबी क्रमिक रूपमा घट्दै गएको छ। निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनी रहेका जनसङ्ख्या १८.७ प्रतिशतमा झरेको छ ।
- सन् २०१८ मा स्थलमार्गबाट आएका भारतीय पर्यटक बाहेक ११ लाख ७३ हजार पर्यटक नेपाल भ्रमणमा आएका छन्।

** सहसचिव, अर्थ मन्त्रालय*

(१) प्रमुख आर्थिक परिसूचकहरूः

शीर्षक	गत वर्षको जेठसम्म	चालु वर्षको जेठसम्म	गत आ.व.को सोही अवधिसंगको परिवर्तन प्रतिशतमा
आर्थिक वृद्धिदर	६.३० प्रतिशत (बार्षिक, संशोधित अनुमान)	७.०५ प्रतिशत (बार्षिक, प्रारम्भिक अनुमान)	विश्व बैकले समेत ७.१ प्रतिशतको अनुमान गरेको
कुल निर्यात (बैशाखसम्म) (रू.)	६६ अर्ब ६५ करोड	७८ अर्ब ५३ करोड	१७.८
कुल आयात (बैशाखसम्म) (रू.)	९८२ अर्ब ५५ करोड	११७८ अर्ब १४ करोड	१९.९
व्यापार घाटा (बैशाखसम्म) (रू.)	९१५ अर्ब ९० करोड	१०९९ अर्ब ६१ करोड	२०.१
आयात/निर्यात अनुपात प्रतिशतमा (बैशाखसम्म)	१४.७	१५.०	१.७
शोधनान्तर स्थिति रू (चैत्रसम्म)	१४ अर्ब ६० करोडले घाटा	६४ अर्ब ६८ करोडले घाटा	
विदेशी विनिमय सञ्चिति रू. (चैत्रसम्म)	१०६४ अर्ब ३७ करोड (९.७ महिनाको बस्तु तथा सेवा धान्ने)	१०५० अर्ब ८५ करोड (७.९ महिनाको बस्तु तथा सेवा धान्ने)	(१.२७)
मुद्रास्फिति (चैत्रसम्म)	५.३ प्रतिशत	४.४ प्रतिशत	
स्थानीय तहमा बाणिज्य बैंकमा विस्तार	४२४	७२८	
नेप्से परिसुचक	१२४७	१२७०	१.८
विप्रेषण आप्रवाह रु. (चैत्रसम्म)	५४० अर्ब २७ करोड	६५३ अर्ब १९ करोड	२०.९

(२) सरकारी वित्त

(क) राजस्व संकलन २०७६ जेठ मसान्त सम्मको विवरणः

(रु. करोडमा)

कर शीर्षक	आ. व. २०७४/७५ को जेठसम्मको संकलन	आ.व.२०७५/७६ को लक्ष्य र असूली		चालु आ.व.को जेठ महिना सम्मको लक्ष्यको तुलनामा असूली %	वृद्धि दर %
		जेठ महिना सम्मको लक्ष्य	जेठ महिना सम्मको संकलन		जेष्ठसम्मको
भंसार महशुल	१२३४४	१५८९०	१४१७०	८९.१८	१४.८०
मूल्य अभिबृद्धि कर	१८३७९	२५४९४	२१४९२	८४.३०	१६.९३
अन्तःशुल्क	९१७९	१२३०२	११३९४	९२.६२	२४.१३
शिक्षा सेवा शुल्क	८१	७२	१००	१३९.८९	२३.४३

कर शीर्षक	आ. व. २०७४/७५ को जेठसम्मको संकलन	आ.व.२०७५/७६ को लक्ष्य र असूली		चालु आ.व.को जेठ महिना सम्मको लक्ष्यको तुलनामा असूली %	वृद्धि दर %
		जेठ महिना सम्मको लक्ष्य	जेठ महिना सम्मको संकलन		जेष्ठसम्मको
आयकर	१२११८	१७८४१	१५४२५	८६.४६	२७.३०
अन्य कर	१८२३	१४७९	२२२१	१५०.१३	२१.८३
कर राजस्व जम्मा	**५३९२५**	**७३०७९**	**६४८०४**	**८८.६८**	**२०.१७**
गैर कर जम्मा	६१२६	९४३४	८०१२	८४.९३	३०.७९
कूल राजस्व जम्मा	**६००५१**	**८२५१४**	**७२८१६**	**८८.२५**	**२१.२६**

(ख) **सरकारको खर्च २०७६ जेठ मसान्त सम्मको विवरणः**

(रु. करोडमा)

शीर्षक	२०७४/७५ को खर्च			२०७५/७६ को खर्च		
	बजेट	खर्च	खर्च प्रतिशत	बजेट	खर्च	खर्च प्रतिशत
चालु	८०३५३	६२५१६	७७.८०	८४५४५	६०८८५	७२.०२
पूँजीगत	३१५१८	१६४३२	४९.०२	३१४००	१५१४७	४८.२३
वित्तीय व्यवस्था	१६०२९	७७६२	५५.३३	१५५७२	६६१३	४२.४७
जम्मा	**१२७९००**	**८६७१०**	**६७.८०**	**१३१५१७**	**८२६४५**	**६२.८४**

(३) स्रोत अनुसारको खर्च २०७६ जेठ मसान्त सम्मको विवरणः

	खुद बजेट	खर्च रकम	खर्च प्रतिशत
नेपाल सरकार	१०४३१०	७४४३३	७१.४
बैदेशिक अनुदान	५९५०	२६८४	४५.१
बैदेशिक ऋण	२१२५५	५५२८	२६.०
जम्मा	**१३१५१५**	**८२६४५**	**६२.८**

(४) प्रदेश र स्थानीय तहमा वित्त हस्तान्तरणको २०७६ जेठ मसान्त सम्मको विवरणः

(रु. करोडमा)

	वित्तीय समानीकरण अनुदान	सशर्त अनुदान	समपूरक अनुदान	विशेष अनुदान	जम्मा
प्रदेश	५०२९	५५४७	४८१	३७१	**११४२८**
स्थानीय तह	८५२९	११९५१	३८६	२१८	**२१०८४**
जम्मा	**१३५५८**	**१७४९८**	**८६७**	**५८९**	**३२५१२**

(५) बैदेशिक व्यापारः

विगत लामो समयदेखि नेपालमा वस्तु तथा सेवाको निर्यात भन्दा आयात उच्च हुँदै गएकोले व्यापार घाटा फराकिलो भएको छ। आर्थिक बर्ष २०७५/७६ को बैशाख मसान्त सम्म बस्तु निर्यात १८.१ प्रतिशतले बृद्धि भइ रू.७८ अर्ब ५३ करोड रहेको छ भने सोही अवधिमा बस्तु आयात १९.६ प्रतिशतले बढेर रू ११७८ अर्ब १४ करोड पुगेको छ।फलस्वरूप बस्तु व्यापार घाटा १९.७ प्रतिशतले बिस्तार भइ रू १०९९ अर्ब ६० करोड पुगेको छ।

(६) विप्रेषण आप्रवाहः

चालु आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को बैशाख सम्म विप्रेषण आप्रवाह १९.६ प्रतिशतले वृद्धि भई रु.७२५अर्ब ३० करोड पुगेको छ भने यस अवधिमा श्रम स्वीकृति लिइ वैदेशिक रोजगारीमा जानेको संख्या भने झण्डै ३९.० प्रतिशतले घटेको छ। यो निकै सुखद लक्षण हो नेपाली श्रमशक्तिको उपयोग गर्न सहज भएको छ।

(७) चालू खाता एवम् शोधनान्तर स्थितिः

चालु आर्थिक बर्ष २०७५/७६ को बैशाख मसान्त सम्म चालु खाता घाटा विस्तार भइ रू २२१ अर्ब ४० करोड पुगेको छ भने शोधनान्तर स्थिति रू ६८ अर्ब २० करोड घाटामा रहेको छ।

(८) विदेशी विनिमय सञ्चितिः

आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को बैशाख मसान्त सम्म कुल विदेशी विनिमय सञ्चिति रू १०६० अर्ब ७० करोड पुगेको छ। कुल विदेशी विनिमय सञ्चितिमा भारतीय मुद्राको अंश २३.६ प्रतिशत रहेको छ। यसैगरी, विदेशी मुद्राको सञ्चितिले ९.१ महिनाको बस्तु आयात र कम्तिमा ८ महिनाको वस्तु तथा सेवा आयात धान्न पर्याप्त रहने देखिन्छ।

(९) वित्तीय पहूँचः

२०७५ बैशाख मसान्त सम्ममा २८ वाणिज्य बैंक, ३२ विकास बैंक, २४ वित्त कम्पनी तथा ९१ लघु वित्त वित्तीय संस्था गरी जम्मा १७५ बैंक तथा वित्तीय संस्था सञ्चालनमा छन्। चालु आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा वित्तीय क्षेत्र स्थायित्वका सूचकहरु सबल रहेका छन्। २०७५ बैशाख सम्म ७२८ स्थानीय तहमा वाणिज्य बैंकका शाखा पुग्नुको साथै बैक तथा वित्तीय संस्थाको कुल शाखा संख्या ८,२०५ पुगेको छ। आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को बैशाख सम्ममा वित्तीय क्षेत्रमा पहूँच अभिवृद्धि हुँदै जानुको साथै वित्तीय कारोवार उल्लेख्य विस्तार भएको छ। वित्तीय प्रणालीको कुल सम्पत्ति-दायित्व संरचनामा बैंकिङ्ग क्षेत्रको हिस्सा उल्लेख्य रहेको छ। वित्तीय क्षेत्रको कुल सम्पत्ति-दायित्व संरचनामा सबैभन्दा बढी अंश बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुको ८७.३ प्रतिशत रहेको छ। वित्तीय क्षेत्र अन्तर्गत नेपाल राष्ट्र बैंकको अंश १८.५ प्रतिशत र वाणिज्य बैंकहरुको अंश ५६.७ प्रतिशत रहेको छ। बैंकिङ्ग क्षेत्र र सम्झौतामूलक बचत परिचालन गर्ने संस्थाहरुको कुल सम्पत्ति-दायित्व कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको १७०.१ प्रतिशत रहेको छ।

(१०) पूँजीबजारः

नेप्से सूचकाङ्क २०७५ असार मसान्तमा १२१२.४ बिन्दुमा रहेको थियो। २०७६ जेठ मसान्तमा यस्तो सूचकाङ्क १२७०.० बिन्दु कायम भएको छ। २०७५ बैशाख सम्म नेपाल स्टक एक्सचेन्ज

लिमिटेडमा सूचीकृत कम्पनीको संख्या १९३ रहेकोमा २०७५ बैशाख सम्म यस्तो संख्या २०७ पुगेको छ।

(११) बिमाः

आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को बैशाख सम्म जीवन बीमा १९, निर्जीवन बीमा २० र पुनर्बीमा १ गरी बीमकको संख्या ४० रहेको छ। बिमा व्यवसाय गर्ने कम्पनीको संख्यामा भएको वृद्धिसँगै बिमा व्यवसायको आकार र कारोवारमा विस्तार भएबाट आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को बैशाख सम्म करिब १८.० प्रतिशत नागरिकमा बिमाको पहूँच पुगेको छ।

(१२) सहकारीः

आर्थिक वर्ष २०७५/७६ फागुनसम्म सहकारी संस्थाहरुको संख्या ३४ हजार ७ सय ३७, शेयर सदस्य संख्या ६५ लाख १२ हजार ३ सय ४० र शेयर पूँजी रु. ७६ अर्ब ३४ करोड रहेको छ।

आर्थिक वर्ष २०७५-७६ को फागुन महिनासम्म सहकारी क्षेत्रमा रु. ३ खर्ब ४५ अर्ब ५९ करोड बचत परिचालन भई रु. ३ खर्ब ३२ अर्ब ७१ करोड ऋण परिचालन भएको छ। आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को सोही अवधिमा रु. ३ खर्ब २३ अर्ब बचत परिचालन भई रु. ३ खर्ब ऋण लगानी भएको थियो। आर्थिक वर्ष २०७५-७६ को फागुनसम्म सहकारी क्षेत्रमा ६३ हजार ५ सय प्रत्यक्ष रोजगारी सिर्जना भएको अनुमान छ।

सहकारी ऐन, २०४८ अन्तर्गत स्थापना भई नेपाल राष्ट्र बैंकबाट सीमित बैंकिङ्ग कारोबार गर्न इजाजतप्राप्त गरेका सहकारी संस्थाहरुको इजाजत पत्र २०७५ साउनदेखि लागू हुने गरी रद्द गरिएको छ।

(१३) सार्वजनिक संस्थानः

- आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा सार्वजनिक संस्थानको कुल सञ्चालन आय २१.३ प्रतिशतले बढेर रु.३ खर्ब ९० अर्ब ८२ करोड पुगेको छ। आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कुल सञ्चालन आय १२.९ प्रतिशत रहेको थियो।
- आर्थिक वर्ष २०७४/७५ सम्ममा सार्वजनिक संस्थानहरुमा नेपाल सरकारको शेयर लगानी रु.२ खर्ब ३७ करोड र ऋण लगानी रु.१ खर्ब ६४ अर्ब ४२ करोड रहेको थियो। आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा शेयर र ऋण लगानी क्रमशः २५.६ प्रतिशत र ७.८ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो।
- हाल सार्वजनिक संस्थानहरुको सङ्ख्या ३९ रहेको छ। यसमध्ये २ संस्थान बन्द रहेका र हाल सञ्चालनमा रहेका ३७ सार्वजनिक संस्थान मध्ये २६ नाफामा रहेका छन्। नाफामा सञ्चालन भएका संस्थानहरुबाट आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा रु.९ अर्ब ८९ करोड लाभांश प्राप्त भएको थियो, जुन आर्थिक वर्ष २०७३/७४ को तुलनामा २७.३ प्रतिशतले बढी हो।
- आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा सार्वजनिक संस्थानबाट रु.९४ अर्ब ७ करोड राजस्व संकलन भएको थियो। कुल राजस्वमा सार्वजनिक संस्थानबाट संकलित राजस्वको योगदान १२.९ प्रतिशत रहेको थियो।

- आर्थिक वर्ष २०७३/७४ सम्म सार्वजनिक संस्थानको कोषमा व्यवस्था नभएको दायित्व रु.३८ अर्ब ५७ करोड रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा यस्तो दायित्व रु.३८ अर्ब ८३ करोड रहेको थियो। आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा कोषमा व्यवस्था नभएको दायित्व ०.७ प्रतिशतले बढेको थियो। आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा सार्वजनिक संस्थानमा २८ हजार २ सय ३४ कर्मचारी कार्यरत रहेका थिए।
- आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा नाफामा सञ्चालित संस्थानहरुको कुल नाफा रु. ४४ अर्ब ९ करोड रहेको थियो भने नोक्सानीमा रहेका संस्थानहरुको कुल नोक्सान रु.६४ करोड रहेको थियो। फलस्वरुप, आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा समग्र खुद नाफा रु.४३ अर्ब ४५ करोड रहेको थियो।

(१४) राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरूको २०७६ जेठ महिना सम्मको अवस्थाः

रू करोडमा

आयोजना	बजेट	खर्च	खर्च प्रतिशतमा
बुढी गण्डकी जलविद्युत आयोजना विकास समिति	१७९,९	९७६	५४.२%
बबई सिंचाइ आयोजना	१२,४९	५५	४४.४%
सिक्टा सिंचाइ आयोजना	१४,९	१०५	६८.०%
रानी जमरा कुलरिया सिंचाइ आयोजना (प्रणाली आधुनिकीकरण समेत)	२१,५	९४	४३.७%
भेरी - ववई डाइभर्सन बहुउद्देश्यीय आयोजना	६०,९	३२४	५३.२%
मेलम्ची खानेपानी आयोजना	७०,६	८,७	१२.४%
पशुपति क्षेत्र विकास कोष	३,४	३,५	१००.०%
लुम्बिनी विकास कोष	५,७	८,८	१५२.०%
राष्ट्रपति चुरे - तराई मधेश संरक्षण विकास समिति	१६,९	९,९	५८.४%
पुष्पलाल राजमार्ग(मध्य पहाडी राजमार्ग)	५५,५	९१५	१६४.८%
काठमांडौ-तराई मधेश फाष्ट ट्र्याक	१५३,९	३९,७	२५.८%
उत्तर दक्षिण राजमार्ग(कर्णाली, कालीगण्डकी र कोशी)	२३,०	२३,७	१०२.८%
हुलाकी राजमार्ग (पुलहरु समेत)	५५,०	६२,३	११३.३%
रेल, मेट्रो रेल तथा मोनो रेल विकास आयोजना	४५,०	२०,५	४५.६%
माथिल्लो तामाकोशी जलविद्युत आयोजना (४५६ मे. वा.)	५,०	५,०	१००.०%
दक्षिण एशिया पर्यटन पुर्वाधार विकास आयोजना	६८,३	१३१,९	१९३.१%
पोखरा क्षेत्रीय अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल*	६८,०	५,०	७.४%
दोस्रो अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल निजगढ, बारा	१४,३	३,०	२१.०%
जम्मा	**८७५०**	**५६८,८**	**६५.०%**

* पोखरा क्षेत्रीय अन्तराष्ट्रिय विमानस्थलको रु. ६ अर्ब ३० करोड सोझै भुक्तानी भएको।

(१५) राजस्व प्रणालीमा भएका सुधारहरू:

- कर प्रशासनमा रहेका संस्थागत विकृति र विसंगति हटाउन कर फछ्र्यौट ऐन खारेज गरी आयोगको ब्यवस्था अन्त्य गरिएको।
- करको दायरा सुदृढ र कर व्यवस्था पारदर्शी बनाउन साविकमा कायम रहेको विक्रीमा संकलित मूल्य अभिवृद्धि कर फिर्ता सम्बन्धी व्यवस्था खारेज गरिएको। (जस्तैः कपडा, सेलुलर मोवाइल, घ्यू तेल, मैदा, चिनी, चिया आदि) खारेज गरिएको।
- अन्तराष्ट्रिय कारोवारमा शुद्धता ल्याउन मित्र राष्ट्र बंगलादेशसँग दोहोरो कर मुक्ति तथा वित्तीय छल निरोध सम्बन्धी सम्झौता तथा संयुक्त अधिराज्य वेलायतसंग दोहोरो कर मुक्ति तथा वित्तीय छल निरोधक सम्बन्धी सम्झौता प्रक्रियालाई अगाडी बढाईएको।
- **करको दायरा विस्तार** १,७२,५८२ करदातालाई व्यावसायिक स्थायी लेखा नम्बर (B-PAN) र १,२८,३६८ करदातालाई व्यक्तिगत स्थायी लेखा नम्बर (P-PAN) वितरण गरिएको। व्यावसायिक स्थायी लेखा नम्बर लिएकामध्ये ३०,७७३ करदाता मूल्य अभिबृद्धि करमा र १५,८६६ करदाता अन्तःशुल्कमा थप दर्ता भएका छन। हालसम्म व्यावसायिक स्थायी लेखा नम्बर लिने करदाता १२,१०,८४८, व्यक्तिगत स्थायी लेखा नम्बर लिने करदाता ८,९५,०१४, मूल्य अभिबृद्धि करमा दर्ता हुने करदाता २,२५,३२० र अन्तशुल्कमा दर्ता हुने करदाता ८१,३७७ पुगेको।
- २०७५ साउन देखि राजस्व संकलनमा प्रविधिको प्रयोग वढाउन राजस्व संकलन गर्न तोकिएका सवै वैंकका जुनसुकै शाखाबाट राजस्व वुझाउन सक्ने व्यवस्था (Any Branch Bank System) शुरु गरिएको। सरकारलाई प्राप्त हुने सवै प्रकारको राजस्व र सरकारको तर्फबाट हुने सबै प्रकारका भुक्तानी विद्युतीय प्रणालीबाट गर्ने सिलसिलामा नेपाल सरकारको तर्फबाट हुने सवै भुक्तानी र रु. १ लाख सम्मको राजस्व Digital Payment बाट गर्ने प्रणाली कार्यान्वयनमा ल्याइएको ।
- बिल बिजक लिनेदिने प्रणालीमा सुधार गरी कारोबारमा पारदर्शिता ल्याउन र कर प्रशासनको पहुंच स्थापित गर्न निश्चित प्रकृतिका कारोबार गर्ने करदाताले अनिवार्य रुपमा विद्युतीय माध्यमबाट बिजक जारी गर्ने व्यवस्था गरिए अनुरुप २०७५ बैशाख समान्तसम्म २,६४४ वटा करदाताहरुले विद्युतीय माध्यमबाट विजक जारी गर्ने व्यवस्था मिलाइएको। यी करदातामध्ये ७९ करदाता केन्द्रीय विलिङ्ग अनुगमन प्रणाली (Central Billing Monitoring System, CBMS) मा आवद्ध गरिएको।
- शिक्षा र स्वास्थ्य जस्ता आधारभूत क्षेत्रमा साविकदेखि लाग्दै आएको शिक्षा सेवा शुल्क र स्वास्थ्य सेवा कर खारेज गरिएको। स्वास्थ्य सेवामा मूल्य अभिवृद्धि कर समेत नलाग्ने व्यवस्था गरिएको।
- कर प्रणालीलाई लगानी मैत्री बनाई उत्पादनमूलक उद्योग तथा व्यवसायको प्रवर्द्धन गर्न निम्न बमोजिम राजस्व छुट तथा सहुलियत प्रदान गरिएको;
- स्थानीय निकायले खरिद गर्ने (महानगरपालिका र उपमहानगरपालिकालाई बढीमा ३ थान, नगरपालिका र गाउँपालिकालाई बढीमा २ थान) एम्बुलेन्समा राजस्व छुटसम्बन्धी मापदण्ड, २०७५ नेपाल सरकारबाट स्वीकृत गरी सोही अनुरूप छुट दिइएको।

- आन्तरिक राजस्व विभागको दोस्रो रणनीतिक योजना (२०१८/१९-२०२२/२३) कार्यान्वयनमा ल्याइएको।
- भन्सारमा मालवस्तुको घोषणा, वर्गीकरण र मूल्याङ्कन प्रणालीमा सुधार गर्न थप ७ भन्सार कार्यालयमा स्वचालित प्रणालीबाट जाँचपास गर्ने प्रणाली (आसिकुडा वर्ल्ड) लागु भई यस प्रणालीबाट जाँचपास हुने कार्यालयको संख्या जम्मा २३ पुगेको। यस प्रणालीले नेपालको कुल आयात निर्यातको करीब ९९ प्रतिशतलाई समेटेको तथा ८५ प्रतिशत मालबस्तु भन्सार परिसरमा प्रवेश गरेकै दिन जाँचपास हुने गरेको। १६ भन्सार कार्यालयमा आईपी क्यामेरा जडान गरी भन्सार विभाग र मन्त्रालयबाट कार्यालयहरुको प्रत्यक्ष निगरानी गर्न सकिने व्यवस्था मिलाइएको।
- थप ७ वटा भन्सार कार्यालय बैंक काउन्टरको व्यवस्था गरिएको यसरी जम्मा १७ भन्सार कार्यालय परिसरमा बैंक काउन्टरको व्यवस्था गरिएको।
- भारत सरकारबाट निर्माण भई नेपाल सरकारलाई हस्तान्तरण भएको वीरगञ्जस्थित एकीकृत भन्सार जाँच चौकी संचालनमा ल्याइएको ।
- व्यापार सहजीकरण र ढुवानी लागत एवं समय कम गर्न कलकत्ता र विशाखापट्टनम बन्दरगाहबाट आयात हुने मालबस्तुमा विद्युतीय मालबस्तु ट्रयाकिङ्क प्रणाली लागू गरिएको। व्यापारमा ढुवानी समय र लागत कम गर्न कलकत्ता बन्दरगाहमा रहेको भन्सार एजेन्टको व्यवस्था हटाइएको।

(१६) <u>सार्वजनिक खर्च व्यवस्थापनमा भएका सुधारहरूः</u>

- कार्यालय सञ्चालन र उपभोग खर्च कम गर्दै पूँजीगत खर्च वृद्धि गर्ने अभिप्रायले नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्को निर्णयानुसार सार्वजनिक खर्चमा मितव्ययिता र प्रभावकारिता कायम गर्ने सम्बन्धी नीतिगत मार्गदर्शन,२०७५ कार्यान्वयनमा ल्याइएको।
- सार्वजनिक खर्च, विकास र विनियोजनबीच सामञ्जस्य कायम गर्न आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व सम्बन्धी कानुन तर्जुमा गरिएको। अन्तर सरकारी वित्त परिषद्को बैठक तथा अन्तरक्रिया मार्फत् सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचका राजस्व र खर्चको साझा अधिकारको सूचीलाई थप व्यवस्थित बनाइएको।
- सङ्घीय विभाज्य कोषमार्फत् उपलब्ध हुने राजस्व, संविधान प्रदत्त राजस्वका स्रोतहरू माथिको अधिकार कार्यान्वयन गर्न गरिएका कानुनी व्यवस्था र सङ्घको बजेट मार्फत् विभिन्न अनुदान (विशेष, समपूरक, सशर्त र समानीकरण) लाई कार्यान्वयमा ल्याई न्यायिक ढङ्गले स्रोत उपलब्ध गराउने कार्य भएको।
- प्रादेशिक सार्वजनिक खर्च प्रणालीलाई सुदृढ बनाउन प्रादेशिक कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयहरूको स्थापना गरिएको।प्रदेश र स्थानीय तहको खर्चको एकीकृत वित्तीय विवरण तयार पार्ने, लेखापरीक्षण गर्ने र जबाफदेहिता कायम गर्ने व्यवस्था मिलाइएको।
- सरकारी वित्त तथ्याङ्क प्रणाली, २०१४ मा आधारित एकीकृत आर्थिक संकेत र वर्गीकरण र व्याख्या अनुसार सरकारी खर्च लेखांकनका लागि मन्त्रालय बजेट तर्जुमा सूचना प्रणालीमा कार्यालय संकेत, बजेट उपशीर्षक,खर्च शीर्षक जस्ता कोडिङ्गलाई समावेश गरिएको।
- खर्च प्रणालीको स्थिति तथा समस्या पहिचान गरी खर्च प्रणालीलाइ संघीय संरचना मैत्री, पारदर्शी

र विनियोजन कुशलता अभिवृद्धि गर्न आयोग गठन भइ प्रतिवेदन पेश भएको।

- पहिलोपटक नेपाल सरकारका सवै केन्द्रीय निकायको नेपाल सार्वजनिक क्षेत्र लेखामानमा आधारित वित्तीय प्रतिवेदन तयार गरिएको।
- २०७५ पौष देखि सबै कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट विद्युतीय भुक्तानी प्रणालीबाट निकासा हुने व्यवस्था गरिएको।
- उखु किसानलाई प्रति क्वीन्टल रु. ६५।२८ अनुदान प्रदान गर्ने प्रयोजनका लागि कृषि तथा पशु विकास मन्त्रालयमार्फत सम्बन्धित कृषकहरूलाइ अनुदान वितरण गर्न रु. ९२ करोड ७ लाख निकासा गरिएको।

(१७) **<u>वैदेशिक सहायता परिचालनमा भएका सुधारहरूः</u>**

- चालु आर्थिक बर्षको जेठ महिना सम्म रू १२४ अर्ब ३२ करोड बैदेशिक सहायता प्राप्त भएको छ भने यस मध्ये रू ३० अर्ब ४१ करोड अनुदान सहायता र रू ९३ अर्ब ९१ करोड ऋण सहायता प्राप्त भएको छ।
- बदलिँदो अन्तर्राष्ट्रिय परिवेश र सङ्घीय शासन प्रणालीको मर्म अनुरूप प्रदेश तथा स्थानीय तहसम्म वैदेशिक सहायताको परिचालन हुने व्यवस्था मिलाउन अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सहायता परिचालन नीति तर्जुमा गरिएको।
- नेपालमा पूर्वाधार निर्माणमा लगानी गर्ने गरि चिनीया र नेपालको संयुक्त लगानीमा पूर्वाधार विकास बैंक स्थापना गर्न नेपाल सरकारबाट सैद्धान्तिक स्वीकृति प्राप्त भएको।
- वैदेशिक सहायताको परिचालन बढाउने, परिचालनलाई राष्ट्रिय प्राथमिकता अनुकूल बनाउने, उपलब्ध सहायताको उपयोग बढाउने प्रयास स्वरूप राष्ट्रिय बजेट प्रणालीभित्रै रहेर बजेट सहायता लिने क्रम बृद्धि भएको।

(१८) **<u>राजस्व प्रशासनको प्रशासनिक तथा सांगठनिक सुधारः</u>**

- आन्तरिक राजस्व विभाग अन्तर्गत साविकमा ठुला करदाता कार्यालय १, आन्तरिक राजस्व कार्यलयहरु २१ र करदाता सेवा कार्यालयहरु २६ रहेकोमा करदातालाई कर प्रशासनसँग सहज पहुँच पुर्‍याई, राजस्व संकलनको संभावना भएका स्थान र क्षेत्रमा कार्यालय विस्तार गर्ने उद्देश्यले साविकका काठमाडौंका १३ करदाता सेवा कार्यालयहरु र दमक, धुलिखेल, दमौली, बाग्लुङ्ग र सुर्खेतमा रहेका करदाता सेवा कार्यालयहरुलाई स्तरोन्नती गरी आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरु स्थापना गरिएको। ललितपुरमा साविकमा एक आन्तरिक राजस्व कार्यालय रहेकोमा थप एक कार्यलय स्थापना गरिएको।ठूला करदाता कार्यालयको चाप व्यवस्थापन गर्न एक मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालय स्थापना गरिएको। करदातालाई कर सम्बन्धी सेवा स्थानीय स्तरमा नै उपलब्ध गराउने उद्देश्यले फिदिम, विराटचोक, खाँदवारी, लुक्ला, दिक्तेल, राजविराज, मलंगवा, गल्छी, कावासोती, लम्की र डडेलधुरामा करदाता सेवा कार्यालयहरु स्थापना गरिएको। यसैगरी भद्रपुर, ठाडी, महेशपुर, सुठौली र सत्ति छोटी भन्सार कार्यालयहरुलाई मूल भन्सार कार्यालयमा स्तरोन्नती गरिएको।

- नेपाल सरकारले लिएको आन्तरिक ऋण उठाउने, आन्तरिक र वाह्य ऋणको अभिलेख, भुक्तानी र लेखांकन गर्ने कार्य तथा नेपाल सरकारको आन्तरिक र वाह्य स्रोतबाट सार्वजनिक संस्थानहरुमा ऋण एवं शेयर लगानी गर्ने र लगानी असुलीको व्यवस्थापन गर्न सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालय स्थापना गरिएको।
- अर्थ मन्त्रालय र अन्तर्गतका कर्मचारीहरुको आचारसंहिता, २०७५ स्वीकृत गरी लागू गरिएको।
- चालू आर्थिक बर्षमा अर्थ मन्त्रालय र अन्तर्गत कुल बेरुजु रु. ४४ अर्व ८८ करोड रहेकोमा रु. ४ अर्व ४६ करोड अर्थात् १०.११ प्रतिशत बेरुजू फर्छ्यौट भएको।

(१९) <u>वित्तीय संघीयता कार्यान्वयनको सम्वन्धमा भएको सुधारहरू:</u>

- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले सञ्चालन गर्ने कामको वाँडफाँड, राजस्व वाँडफाँड तथा अनुदान वितरण सम्वन्धी सुत्र स्वीकृत गरी कार्यान्वयनमा ल्याईएको,
- वित्तीय संघीयता कार्यान्वयनका लागि संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको विभाज्य कोषहरु २०७५ श्रावण देखि संचालनमा ल्याइएको। साथै, प्रदेश तथा स्थानीय विभाज्य कोष संचालनको मार्गदर्शन समेत तयार गरी पठाइएको।
- नेपाल सरकार, प्रदेश र स्थानीय तहको खर्च र राजश्व परिचालनमा देखिएका समस्याहरुलाई सम्वोधन गर्न अन्तर सरकारी वित्त परिषद्को बैठक गरी सम्पन्न गरिएको।
- मूल्य अभिवृद्धि कर र आन्तरिक उत्पादनमा लाग्ने अन्तःशुल्कको १५/१५ प्रतिशत प्रदेश र स्थानीय तहलाई उपलब्ध गराउने गरी राजस्व बाँडफाँटको विस्तृत आधार र ढाँचा निर्धारण गरिएको। प्रदेश र स्थानीय तहले प्रत्येक महिनाको १५ गतेभित्र राजस्व बाँडफाँट बापतको रकम प्राप्त गर्ने व्यवस्था मिलाइएको।
- प्रदेश र स्थानीय तहको खर्चको आवश्यकता र राजस्व क्षमताको आधारमा सूचक निर्माण गरी सङ्घीय सञ्चित कोषबाट प्रदेश र स्थानीय तहमा वित्तीय समानीकरण अनुदान उपलब्ध गराइएको।
- नेपाल सरकारले प्रदेश सरकार र स्थानीय तहलाई हस्तान्तरण गर्ने सशर्त अनुदानका आधारहरू तयार गरी प्रदेश र स्थानीय तहमा आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा कार्यक्रम/ आयोजनाहरू कार्यान्वयनका लागि हस्तान्तरण गरिएको।
- आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा वित्तीय समानीकरण अनुदान र सशर्त अनुदान रकम नियमित रूपमा खर्च प्रतिवेदन प्राप्त भएका आधारमा निकासा गर्ने व्यवस्था मिलाइएको। आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को सशर्त अनुदानतर्फ खर्च नभई बाँकी रहेका रकम संघीय संचित कोषमा फिर्ता गर्ने व्यवस्था गरिएको।
- नेपाल सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान (Nepal Public Sector Accounting Standard -NPSAS) अनुरूप प्रदेश र स्थानीय तहहरूका लागि प्रतिवेदन ढाँचा महालेखा परीक्षकको कार्यालयबाट स्वीकृत गराई कार्यान्वयनमा ल्याइएको।
- संघीयता कार्यान्वयनको पहिलो वर्ष भएको कारण सवै संगठन संरचना तयार नभइ सक्दा पनि

समयमै नेपाल सरकार, प्रदेश र स्थानीय तहको आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को सञ्चित कोष एकीकृत वित्तीय विवरण तयार गरी महालेखा परीक्षक समक्ष पेश गर्नुको साथै सार्वजनिक समेत गरिएको।

- स्थानीय तहको सञ्चित कोषमा ("ग" समूहका सम्पूर्ण खाताहरुमा) जम्मा भएको सम्पूर्ण रकमको ५० प्रतिशत रकम स्थानीय तहमा रहेका बाणिज्य बैंकहरुमा पठाउने व्यवस्था मिलाइएको।
- संघीय तथा प्रदेश सरकारको राजस्वको कारोवार समेटी एकीकृत आर्थिक संकेत, वर्गीकरण तथा व्याख्या अनुरुप राजस्व व्यवस्थापन सूचना प्रणाली तयार गरी लागू गरिएको।
- प्रदेश र स्थानीय तहमा राजस्वको बाँडफाँट र वित्तीय समानीकरण अनुदानको आधार र मापदण्ड नेपाल सरकार मं प बाट स्वीकृति भएको।

(२०) **वित्तीय क्षेत्रमा भएका सुधारहरूः**

- वित्तीय सेवा विस्तार गरी सर्वसाधारणमा वित्तीय पहुँच पुर्‍याउन नयाँ वित्तीय संस्थाहरूको स्थापना र विद्यमान वित्तीय संस्थाहरूको विस्तार गरिएको छ। ७२८ स्थानीय तहहरूमा मात्र वाणिज्य बैङ्कहरूको उपस्थिति पुगेको। सबै स्थानीय निकायसम्म बैङ्कका शाखा विस्तार भएसँगै बीमा सेवा, लघुवित्त सेवा, बचत तथा ऋण सहकारी सेवा तथा विप्रेषण सेवाको विस्तार भएकाले वित्तीय सेवामा सर्वसाधारणको पहुँच बढेको।
- साना निक्षेपकर्ताको निक्षेप र साना कर्जा सुरक्षणको सीमा वृद्धि गरी निक्षेप सुरक्षण रु. २ लाखबाट वृद्धि गरी रु. ३ लाख कायम गरिएको। रु. ३ लाखसम्मको बचत सुरक्षण भई निक्षेप सुरक्षण हुने खाता सङ्ख्या २ करोड २३ लाख पुगेको।
- नागरिक लगानी कोष र कर्मचारी सञ्चय कोषमा रहेको बचतलाई सामाजिक सुरक्षा र आर्थिक वृद्धिमा सहयोगी बनाउन कानुनी, नीतिगत र संगठनात्मक प्रावधानहरूलाई परिमार्जन गरिएको।
- स्वरोजगार तथा अन्य रोजगारी बढाउन बिदेशबाट फर्केका युवा, महिला, दलित शिक्षित व्यक्तिलाई सहुलियतपूर्ण ऋण तथा ब्याज अनुदान उपलब्ध गराउने व्यवस्था कार्यान्वयनमा आएसँगै हजारौं युवा तथा वैदेशिक रोजगारीबाट फर्किएका व्यक्तिहरू स्वदेशी रोजगारीमा आबद्ध भएका छन्। चालू आर्थिक बर्षको बजेटमा व्यवस्था भएको विभिन्न ७ प्रकारका कर्जाहरूलाई सहुलियतपूर्ण ऋण तथा व्याज अनुदान उपलब्ध गराउने सम्बन्धी एकीकृत कार्यविधि स्वीकृत भई ऋण प्रवाह शुरु भएको।
- आर्थिक गतिविधिमा विस्तार भएसँगै बैङ्क कर्जाको बढ्दो मागलाई सम्बोधन गर्न वाणिज्य बैङ्कहरूले विदेशी बैङ्क तथा त्यस्तै प्रकारका वित्तीय संस्थाबाट ऋण लिन पाउने व्यवस्था मिलाईएको।
- आगामी २ वर्षभित्र सबै बीमा कम्पनीहरूले कूल बिमा कारोबारमध्ये लघु बिमाको कारोबार कम्तिमा १० प्रतिशत पुर्‍याउन लघुबिमा निर्देशिका, २०७१ मा संशोधन गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको।
- बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूले परिवर्त्य विदेशी मुद्रालगायत भारतीय मुद्रामा समेत आफ्नो प्राथमिक पुँजीको ५० प्रतिशतसम्म ऋण लिन पाउने व्यवस्था गरिएको।

- दीर्घकालीन कर्जा लगानीको मागलाई सम्बोधन गर्नका लागि बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाले प्राथमिक पूँजीको शत प्रतिशतसम्म दीर्घकालीन ऋणपत्रजारी गर्न पाउने व्यवस्था गरिएको।
- वाणिज्य बैङ्कहरूले आफ्नो कुल कर्जाको न्यूनतम २५ प्रतिशत प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्थालाई थप विशिष्टीकृत गरी कृषि क्षेत्रमा न्यूनतम १० प्रतिशत र ऊर्जा तथा पर्यटन क्षेत्रमा न्यूनतम १५ प्रतिशत कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिए अनुरूप बैङ्कहरूको यी क्षेत्रमा उलेख्य कर्जा विस्तार भएको।
- कर्मचारी सञ्चयकोषबाट २०७५ मङ्सिर १ गतेदेखि लागु हुने गरी सञ्चयकर्ताको लागि औषधोपचारमा रु. १ लाख तथा घातक (कडा) रोगको उपचारमा रु. १० लाखसम्मको बिमा योजना कार्यान्वयनमा ल्याइएको। यसबाट सञ्चयकर्ताहरू थप लाभावान्वित भएका छन्।
- राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरुको सावधिक बीमासम्बन्धी कार्यविधि नेपाल सरकारबाट २०७५ मंसिर ३ मा स्वीकृत भै कार्यान्वयनमा ल्याइएको।
- बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूले रु. ५० करोड वा सोभन्दा बढीको कर्जा उपयोग गर्ने ऋणीलाई कर्जा प्रवाह गर्दा वा कर्जा नवीकरण गर्दा सो संस्थाको क्रेडिट रेटिङ्ग एजेन्सीबाट रेटिङ्ग गरिएको हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको।
- विदेशी लगानी प्रवाहलाई सहजीकरण गरी नेपालको बाह्य क्षेत्रमा साख अभिवृद्धि गराउँदै लगानी भित्र्याउन सजिलो तुल्याउने दृष्टिकोणले मुलुकको क्रेडिट रेटिङ्ग गर्ने प्रकृयाको शुरूवात गरिएको।
- लगानीकर्ताहरूले वैदेशिक ऋण परिचालन गर्दा हुने विनिमय दरको जोखिम न्यूनीकरण गर्न यस्तो ऋणको हेजिङ्ग हुने व्यवस्था गरिएको छ। यसका लागि हेजिङ्ग नियमावली तर्जुमा गरी लागू गरिएको।
- स्टार्ट अप, प्राइभेट इक्वीटी, भेन्चर क्यापिटललाई प्रवर्द्धन गरी व्यवसायिक तथा औद्योगिक क्रियाकलापमा लगानी विस्तारका लागि कानुनी व्यवस्था गर्न वैकल्पिक लगानी कोष नियमावली तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको।
- सूचना प्रविधिको माध्यमद्वारा पुँजीबजारमा लगानीकर्ताको प्रत्यक्ष पहुँचका लागि २०७५ कार्तिक २० गतेदेखि NEPSE को स्वचालित प्रणाली मार्फत शेयर खरिद विक्री शुरू गरिएको।
- भुक्तानी तथा फछ्र्यौट कारोबारलाई व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउन भुक्तानी तथा फछ्र्यौट कानुन तर्जुमा गरिएको।
- नेपाल सरकारको १० प्रतिशत स्वामित्व रहने गरी रु. २० अर्ब अधिकृत पुंजी भएको नेपाल पूर्वाधार विकास बैङ्क स्थापना गरी सञ्चालनमा ल्याईएको।
- वित्तीय सेवामा नेपालीको सहज पहुँच पुर्‍याउन सबै नेपालीको बैङ्क खाता खोल्ने अभियान निरन्तर रहेको। २०७५६ जेठ मसान्तसम्म बैंक तथा वित्तीय संस्थाको शाखा संख्या ८,३०० भन्दा बढी पुगेको।
- वित्तीय क्षेत्रमा विदेशी स्रोत परिचालन गर्न वाणिज्य बैंकहरूले विदेशी बैंक तथा त्यस्तै प्रकारको वित्तीय संस्थाबाट कर्जाको रूपमा आउने पूँजीलाई भित्र्याउने व्यवस्था कार्यान्वयनमा ल्याईएको।

- ७० वर्ष माथिका जेष्ठ नागरिकको स्वास्थ्य बीमा शुल्क सरकारले व्यहोर्ने व्यवस्था गर्न स्वास्थ्य बीमा नियमावलीमा समावेश गरी नियमावली स्वीकृत गरिएको।
- साना किसानहरूले तत्कालिन साझा सहकारी संस्थाहरूबाट लिएको सम्पूर्ण ऋण मिनाहा कृषि विकास बैंकबाट हिसाब मिलान भईसकेको।
- साना किसानहरूलाई लक्षित गरी कृषि कर्जा कार्यक्रमलाई थप प्रभावकारी बनाउन नेपाल राष्ट्र बैंक मार्फत सञ्चालित ग्रामिण स्वावलम्वन कोष कार्यक्रमको साना किसान विकास लघु वित्त संस्था मार्फत परिचालन गर्ने सम्बन्धी कार्यविधि स्वीकृत भई कार्यान्वयनमा आएको।
- पछिल्लो समयमा मुद्रा तथा पूँजी बजारमा देखिएका प्रबृत्तिहरुको (व्याजदर, शेयर वजार, दीर्घकालीन ऋणपत्र) समग्र मूल्यांकन गरी वित्तीय स्थायित्व एवं लगानीका लागि वित्तीय स्रोत व्यवस्थापनमा देखिएका समस्याहरु पहिचान गरी सुझाव पेश गर्न गठित समितिको प्रतिवेदन तोकिएको कार्ययोजना अनुरूप कार्यान्वयन भइरहेको।

(२१) विद्यमान समस्याहरूः

- बढ्दो ब्यापार घाटा तथा सीमित निर्यात बृद्धि।
- शोधानान्तर स्थितिमा बढ्दो चाप ।
- बजेट अनुशासनको पालनामा कमी।
- चालु खर्चमा अत्यधिक बृद्धि तथा पूँजीगत खर्चमा कमी आएको।
- प्रतिवद्धता जनाइएको वैदेशिक सहायताका आयोजनाहरूमा समेत स्रोत प्राप्त नहुँदा बजेट कार्यान्वयनमा ढिलाई।
- राजस्व चुहावट नियन्त्रण प्रभावकारी हुन नसकेको।
- संघीय संरचना अनुकलन हुने गरी आयोजना वर्गीकरण तथा खर्च, लेखाङ्कन एवम् प्रतिवेदनमा भएको ढिलाई।
- योजना/आयोजना/कार्यक्रममा Performance Evaluation कमजोर रहेको र आयोजना प्रगतिलाई कार्य सम्पादनमा आवद्ध गर्न नसकिएको।
- ग्रामीण तथा पिछडिएको क्षेत्रमा वित्तीय लगायतका सेवाहरू अपेक्षित रुपमा पुग्न नसकेको।
- **ठेक्का ब्यवस्थापनमा समस्याः** ठेक्कामा न्यूनतम रकम बोलकबोल गर्ने र पछि ठेक्का छोड्ने र भेरियसनमा जाने प्रवृत्ति देखिएको।ठेकेदारहरूको व्यवस्थापकीय, प्राविधिक एवम् वित्तीय क्षमता कमजोर, निर्माण सामग्रीको सही ब्यवस्थापन गर्न कठिनाई, अन्तर निकायगत समन्वयको कमी, उच्च प्राविधिक जनशक्ति अपर्याप्त।
- बजेट कार्यान्वयनका लागि नतिजामूखी अनुगमन र मूल्यांकन गर्ने प्रणालीको अभाव।
- बजेट अनुगमनलाई प्राथमिकता दिन नसक्नु र बजेट खर्चको आधारमा कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन गर्ने प्रणाली नहुनु।

- वैदेशिक सहायताको शोधभर्ना समय मै हुन नसकेको र सोधभर्ना लिने प्रकृया जटिल तथा शर्त पालना गर्न ज्यादै झण्झटिलो हुने गरेको।
- **प्रकृयागत कठिनाईः** ठेक्कापट्टाको काममा ढिलाई, सम्पन्न कार्यको विल तयारी र स्वीकृति तथा भुक्तानीमा ढिलाई हुने गरेको।

<u>स्रोतहरूः</u>

(१) आर्थिक बर्ष २०७६/७७ को बजेट वक्तव्य

(२) आर्थिक सर्वेक्षण, २०७५/७६

(३) सार्वजनिक संस्थानहरूको बार्षिक स्थिति समीक्षा, २०७६

(४) मासिक राजस्व असुली विवरण, अर्थ मन्त्रालय

(५) मासिक रूपमा खर्चको विवरण, महालेखा नियन्त्रक कार्यालय

(६) नेपाल राष्ट्र बैंकबाट देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थितिको १० महिनाको विवरण

समाप्त

संस्थागत आयकर प्रणालीमा देखा परेका चुनौतीहरु

धनिराम शर्मा*

कर प्रणालीमा महत्वपूर्ण हिस्सा ओगटेको संस्थागत आयकर प्रणालीमा करको दर घटाउने प्रतिस्पर्धा, नाफाको स्थानान्तरणको जोखिम, बढ्दो विद्युतीय कारोवार, परम्परागत भौगोलिक सिद्धान्तको असान्दर्भिकता र अदृश्य सम्पत्तिको मूल्याँकनले चुनौती सिर्जना गरेको छ। यी विषयहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा पर्याप्त गृहकार्य गरी सबै मुलुकलाई मान्य हुने गरी साझा सहमति बनाउनु आवश्यक छ।

पृष्ठभूमि

विश्वका धेरै मुलुकका सरकारको आम्दानीमा संस्थागत आयकरले महत्वपूर्ण हिस्सा ओगटेको पाइन्छ। सामान्यतया कम्पनीहरूले आफ्नो नाफा शेयरहोल्डरहरूलाई बाँड्नु भन्दा अगाडि कूल नाफामा निश्चित प्रतिशतले तिर्नुपर्ने करलाई संस्थागत आयकरका रुपमा बुझिन्छ। झट्ट हेर्दा कम्पनीलाई पहिले र कम्पनीको नाफा वितरण गर्दा शेयरहोल्डरलाई पछि कर लाग्ने हुँदा दोहोरो करारोपण हुने भएकोले संस्थागत आयकर उठाउनु ठीक नभएको तर्क पनि गरिन्छ। तथापि नाफाको वितरणमा लाग्ने लाभांश करको दर सामान्य करको दर भन्दा निकै कम हुने र श्रम र पुँजी दुवैलाई कर लगाउनु न्यायोचित हुने हुँदा यो कर लगाउनु पर्ने तर्क बलियो छ। विकसित मुलुकमा व्यक्तिगत आयकरले नै राजस्वमा महत्वपूर्ण हिस्सा ओगटेको भएतापनि विकासोन्मुख मुलुकहरूमा व्यक्तिगत आयकरको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसकेको अवस्थामा संस्थागत आयकरले राजस्वमा ठूलो हिस्सा ओगटेको पाइन्छ। नेपालमा संस्थागत आयकरले कूल राजस्वमा करीब १२ प्रतिशत र आयकरमा करीब ५४ प्रतिशत हिस्सा ओगटेको छ। यसरी हेर्दा संस्थागत आयकरको योगदान विकसित मुलुकको तुलनामा विकासोन्मुख र कम आय भएको मुलुकमा बढी देखिन्छ।

संस्थागत आयकर सामान्यतया एउटा स्तरीय दरमा सबै कम्पनीलाई लागु हुने र कम्पनी आफैमा पारदर्शी हुनु पर्ने हुँदा तुलनात्मक रुपमा सरल कर प्रणाली पनि हो। संस्थागत आयकरले कर प्रणालीमा थप प्रगतिशिलता कायम गर्छ भन्ने मान्यता छ। संस्थागत आयकरको भार अन्तत शेयर होल्डरलाई पर्ने र कम्पनीका शेयरहोल्डर सम्पन्न व्यक्ति नै हुने हुँदा यो न्यायिक पनि हुन्छ। बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको शेयर होल्डर विदेशी लगानीकर्ता हुने र लगानी भएको ठाउँको व्यक्ति भन्दा सम्पन्न नै हुने हुँदा विश्वव्यापी रुपमा हेर्दा पनि संस्थागत आयकरले कर प्रणालीलाई थप समन्यायिक बनाउँछ।

विश्वव्यापी रुपमा तीव्र रहेको आर्थिक आवद्धता सँगसँगै लगानीको सीमा विहिन प्रवाह बढ्दै गएको छ।

** प्रमुख कर प्रशासक, ठूला करदाता कार्यालय*

बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूले विभिन्न मुलुकमा गर्ने गतिविधिहरूले संस्थागत कर प्रणालीमा नयाँ नयाँ चुनौतीहरू देखा परेका छन। कतिपय चुनौतीहरू विभिन्न संयन्त्र मार्फत समाधान गर्ने कोशिश भएपनि थुप्रै अनिश्चितताहरू देखिदैछन। विश्वव्यापी रुपमा संस्थागत आयकरमा पछिल्ला दिनमा देखा परेका चुनौतीहरूलाई यहाँ विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

करको दर घटाउने प्रतिस्पर्धा

आर्थिक उदारीकरण सँगै विकसित मुलुकहरूमा संस्थागत आयकरको दर घटाउने प्रतिस्पर्धा चल्दै गएको छ। एउटा त संस्थागत करको स्तरीय दर (Standard Rate) नै घटाउने प्रतिस्पर्धा छ भने अर्को तर्फ विभिन्न कर उत्प्रेरणाका माध्यमबाट प्रभावकारी दर घटाउने दौड चलेको छ। लगानीको सीमा विहिन आप्रवाहले चलायमान पुँजीलाई आफ्नो मुलुकमा आकर्षित गर्न संस्थागत करको दर घटाउने यो प्रतिस्पर्धा चलेको हो। यसले गर्दा पुँजीमा लाग्ने कर घट्दै जान्छ तर सरकारले आफ्नो खर्च व्यवस्थापनका लागि श्रममाथि करको भार थप्ने हुँदा यसले वेरोजगारीलाई थप प्रोत्साहन गर्ने खतरा छ। अर्कोतिर कर घटाउने यो प्रतिस्पर्धाले साँच्चीकै पुँजी आकर्षित गर्न सक्छ या सक्दैन भन्ने विषयमा पनि आम सहमति छैन। सैद्धान्तिक रुपमा भन्दा संस्थागत करले पुँजीको लागत वृद्धि गर्ने हुनाले लगानीको प्रतिफललाई सीमित गर्ने हुँदा लगानीकर्तालाई निरुत्साहित गर्छ भन्ने मान्यता हो। कतिपय लाइसेन्स, प्याटेन्ट जस्ता अदृश्य मूल्यका कारण उच्च प्रतिफल कमाउने कम्पनीहरू संस्थागत करको दरबाट त्यति प्रभावित हुँदैनन। सामान्य नाफा कमाउने कम्पनीहरू मात्र उच्च दरबाट निरुत्साहित हुने संभावना हुन्छ।

संस्थागत करको भार पुँजी र श्रम दुवैमा पर्ने भएपनि तुलनात्मक रुपमा पुँजीमा नै बढी पर्छ। यद्यपी विभिन्न अध्ययनहरूले लगानीकर्ताको लगानी निर्णयमा करले निर्धारक तत्वको भूमिका खेल्दैन भन्ने निष्कर्ष पनि निकालिएका छन। भौतिक तथा कानूनी पूर्वाधार, राजनीतिक र आर्थिक स्थायित्वले लगानीकर्ताको निर्णयलाई प्रभाव पार्दछ। कतिपय मुलुकहरू भौगोलिक अवस्थितिबाटै लगानी आकर्षणको फाईदा उठाएका छन। प्रशस्त प्राकृतिक स्रोत भएका मुलुकहरू संस्थागत करको दर घटाउने प्रतिस्पर्धामा नै छैनन। विशाल बजार भएका चीन, इण्डोनेसिया जस्ता मुलुकहरू जनसांख्यिक लाभका कारण कर घटाउने प्रतिस्पर्धामा सामेल हुन जरुरी छैन। तथापि अन्य पूर्वाधार समान भएको अवस्थामा निश्चय पनि कर प्रणालीले लगानी निर्णय प्रभावित गर्छ। पछिल्लो पटक सन २०१७ मा संयुक्त राज्य अमेरिकाले The tax cut and job act २०१७ जारी गर्यो जसले पुनः अन्तर्राष्ट्रिय करको जग हल्लाईदिएको छ। उक्त ऐनले संस्थागत करको दर ३५ प्रतिशतबाट झारेर २१ प्रतिशत कायम गर्दै अरु थप आधारभूत परिवर्तन गरेको छ जसले आगामी दिनमा यो प्रतिस्पर्धा बढ्ने अनुमान सहजै गर्न सकिन्छ।

कराधारको क्षयीकरण र नाफा स्थानान्तरण

संस्थागत आयकरमा देखा परेको अर्को चुनौती भनेको कम करको दर भएका मुलुकमा बहुर्राष्ट्रिय कम्पनीहरूले नाफा स्थानान्तरण गरी करको दर बढी भएका मुलुकको कराधारलाई क्षयीकरण गरेको विषय हो। विकसित र विकासोन्मुख मुलुकमा खास गरी ४ किसिमबाट नाफा स्थानान्तरण भएको देखिन्छः-

१. ऋणमा आधारित नाफा स्थानान्तरण :- यसमा बहुराष्ट्रिय कम्पनी मिलेर कर नलाग्ने वा करको दर कम भएको भूगोल (Tax Haven) मा ठूलो लगानी गरी वित्तीय संस्था खोलिन्छ। त्यस पछि उक्त वित्तीय संस्थाले उच्च करको दर भएको मुलुकमा रहेका ती बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूलाई ऋण

प्रवाह गर्छ र ती बहुराष्ट्रिय कम्पनीले तिरेको ब्याज खर्च कट्टी लिन पाइन्छ। यसले करको दर उच्च भएका मुलुकमा करयोग्य आय कम हुन जाने हुँदा करको दायित्व कम हुन्छ भने वित्तीय संस्था भएको मुलुकमा कर नै नलाग्ने वा न्यून मात्र कर लाग्ने हुदा सोझै नाफा स्थानान्तरण हुन जान्छ।

२. अदृश्य सम्पत्तिमा आधारित नाफा स्थानान्तरणः- महत्वपूर्ण ट्रेडमार्क भएको कम्पनीहरूले Tax haven मा गएर होल्डिंग कम्पनी स्थापना गर्छन। करको दर उच्च भएका मुलुकमा खोलिएका सहायक कम्पनीले रोयल्टीको रुपमा होल्डिंग कम्पनीलाई भुक्तानी गर्छ। एकातिर उत्पादन क्रियाकलाप हुने ठाउँमा बहुराष्ट्रिय कम्पनीको सहायक कम्पनीले रोयल्टी खर्च लिने हुँदा कर दायित्व कम हुन्छ भने Tax haven मुलुकमा कर लाग्दैन।

३. सेवा र दृश्य वस्तुको कारोवारमा सम्बद्ध कम्पनीमा आधारित नाफा स्थानान्तरणः- कुनै बहुराष्ट्रिय निर्माण कम्पनीले Tax haven मुलुकमा गएर हब कम्पनी स्थापना गर्छ। त्यस्तो हब कम्पनीले एउटा मुलुकमा रहेको सम्बद्ध कम्पनीबाट निर्माण सामाग्री खरिद गर्छ र नाफा गरी अर्को मुलुकमा रहेको सम्बद्ध कम्पनीलाई बिक्री गर्छ। त्यसैगरी त्यस्ता हब कम्पनीले कुनै बहुराष्ट्रिय कम्पनीका कर्मचारी मार्फत प्राविधिक सेवा लिने गरी सम्झौता गर्छ र नाफा लिई अन्य सम्बद्ध कम्पनीलाई उक्त सेवा बिक्री गर्छ। यी दुवै अवस्थामा बहुराष्ट्रिय कम्पनीको समुहले नाफा स्थानान्तरण गरी Tax haven मुलुकमा पुर्याउँछन। वस्तु र सेवा खरिद वा बिक्री देखाएको भएपनि हब कम्पनीमा ती वस्तु वा सेवा पुग्दैनन र कागजात मात्र तयार गरिन्छ। वास्तविक खरिद बिक्री चाही बिक्रेता र अन्तत क्रेताको बीचमा मात्र भएको हुन्छ, बीचमा खडा गरिएको हब कम्पनीसँग हुँदैन।

४. उत्पादनको बाह्य बिक्रीमा नाफा स्थानान्तरणः- यस्तो प्रकारको स्थानान्तरण खासगरी प्राकृतिक स्रोत र कृषिजन्य उत्पादनको कारोवारमा देखिन्छ। उदाहरणको लागि खनिजको कारोवार गर्ने कुनै कम्पनीले खनिज भएका मुलुकमा सहायक कम्पनी मार्फत खानी संचालन गर्छन। यस्ता बहुराष्ट्रिय कम्पनीको समुहले करको दर कम भएका अन्य मुलुकहरूमा बजार प्रवर्द्धन गर्न कम्पनी स्थापना गर्छन। सहायक कम्पनीहरूले आफ्नो उत्पादन ती बजार प्रवर्द्धन गर्न खोलिएका कम्पनीलाई आफ्नो उत्पादन बिक्री गरेको देखाउँछन। ती बजार प्रवर्द्धन कम्पनीले केही नाफा देखाई ती उत्पादन तीनै बहुराष्ट्रिय कम्पनी सम्बद्ध कम्पनीलाई बिक्री गर्छन। वास्तवमा ती बजार प्रवर्द्धन कम्पनीले गरेको कारोवार काल्पनिक हुन्छ र खासमा ती खनिज उत्पादन गर्ने सहायक कम्पनीले आफ्ना उत्पादन सिधै सम्बद्ध कम्पनीमा पठाएका हुन्छन। बजार कम्पनी कानुनी रुपमा देखा परेको भएपनि वास्तविक रुपमा ती Tax haven मुलुकमा कुनै खनिज उत्पादन प्रवेश नगरे पनि ती बहुराष्ट्रिय कम्पनीको उल्लेख्य नाफा त्यो मुलुकमा देखा पर्दछ र करको दायित्वलाई कम गरिन्छ।

बढ्दो अन्तर सीमा कारोवारलाई मध्यनजगर गरी OECD मुलुक र G-२० मुलुकहरूले लागु गरेको कराधार क्षयीकरण र नाफा स्थानान्तरण (BEPS) परियोजनाले केही हदसम्म अन्तर्राष्ट्रिय करका मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गरेको छ। यस परियोजनाको मुख्य उद्देश्य भनेकै कम कराधार भएको मुलुकमा नाफा सारेर गरिने कराधारको क्षयीकरणलाई रोक्दै जहाँ आर्थिक गतिविधि र मूल्यको सिर्जना हुन्छ, त्यहाँ करारोपण गर्नु भन्ने हो । यस परियोजनामा अन्य विकासोन्मुख राष्ट्र पनि पर्यवेक्षकका रुपमा भाग लिएर यसले तय गरेका मापदण्डमा कराधार संरक्षण प्रयास गरेका छन। नाफाको स्थानान्तरणलाई रोक्ने विभिन्न प्रयास

भएको भएपनि सम्पन्न र विकासोन्मुख दुवै मुलुकबाट अझै पनि ठूलो परिमाणमा नाफा हस्तान्तरण भएको अनुमान छ। OECD को सन २०१३ को तथ्यांक अनुसार सन २०१३ मा OECD मुलुकबाट कूल गार्हस्थ उत्पादनको करीब १ प्रतिशत र अन्य मुलुकबाट कूल गार्हस्थ उत्पादनको करीब १.३ प्रतिशत सम्म राजस्व गुमेको अनुमान छ। पछिल्लो अवस्थामा खासगरी अदृश्य सम्पत्तिको मूल्याँकन र परम्परागत भौतिक अवस्थितिको सिद्धान्तले नै नाफा स्थानान्तरण रोक्ने प्रयासलाई सीमित गरिदिएको छ।

नाफा स्थानान्तरणमा करारोपण गर्ने विषयमा दृश्य वस्तुको हकमा विकसित मुलुकहरूले सजिलै रोक्न सक्छन। तर विकासोन्मुख मुलुकको समस्या भनेको वस्तुको मूल्य तुलना गर्न चाहिने सूचनाको कमी हुने हुँदा उनीहरूलाई कठिन हुन्छ। तर अदृश्य वस्तुको हकमा भने विकसित मुलुकहरूले पनि नाफा स्थानान्तरणको करारोपणमा चुनौती भोगेका छन।

बढ्दो विद्युतीय कारोवार

संस्थागत आयकर प्रणालीमा देखा परेको अर्को चुनौती भनेको बढ्दो विद्युतीय कारोवार हो। विद्युतीय प्रविधि अब कर प्रणालीको बहसको सबैभन्दा पेचिलो विषय बन्न पुगेको छ। विद्युतीय प्रविधिसँगै विकास भएका नयाँ व्यापारिक ढाँचाले गर्दा उच्च प्रतिफलयुक्त हुँदाहुँदै पनि तुलनात्मक रुपमा कम कर तिर्ने अवस्था देखा पर्दैछ। विद्युतीय प्रणालीमा उपभोक्ता कुनै वस्तुको प्रवर्द्धनमा सहभागी हुन्छन। उदाहरणको लागि कुनै वस्तु वा सेवाको विज्ञापन शेयरिङ गर्ने, सामाजिक सञ्जालमा पोष्टिङ गर्ने जस्ता क्रियाकलापले अन्य ग्राहक संख्या बढाउन मद्दत गर्छ।त्यसैले गर्दा यी गतिविधि पनि उत्पादन गतिविधि भएकोले जहाँ यस्ता गतिविधि हुन्छन, त्यहाँ करारोपण गर्ने आधार सिर्जना गर्न सकिन्छ जुन कुनालाई परम्परागत करको सिद्धान्तले समेटेको छैन। कतिपय मुलुकहरूले डिजिटल कारोवारमा नै कर लगाउने गरी डिजिटल सेवा कर (DST) योजना पनि ल्याएका छन। विद्युतीय कारोवारमा कर लगाउन उत्तम विकल्प भनेको जहाँ मूल्य सिर्जना हुन्छ, त्यहाँ कर लगाउनु पर्छ तर मूल्य कहाँ सिर्जना भयो भन्ने विषयका लागि साझा सहमति बनाउन आवश्यक छ।

परम्परागत भौतिक अवस्थितिको सिद्धान्त

परम्परागत अर्थतन्त्रमा आधारित विद्यमान कर नीति केवल भौगोलिक क्षेत्राधिकारमा आधारित छन।अर्को शब्दमा विद्यमान कर नीतिले वस्तु र सेवाको भौगोलिक अवस्थिति (जसलाई करको भाषामा स्थायी संस्थापन पनि भनिन्छ) जहाँ छ त्यहाँ कर तिर्नु पर्छ भन्ने मान्यता राखेको छ।नेपालको आयकर ऐनले समेत विश्वव्यापी रुपमा स्वीकार गरिएको बासिन्दा र स्थायी संस्थापनको परिभाषालाई नै मान्यता दिएको छ। कुनै प्राकृतिक व्यक्तिको हकमा कुनै व्यक्ति नेपालको बासिन्दा हुन लगातार १८३ दिन वा सो भन्दा बढि नेपालमा बसेको हुनुपर्छ। त्यसै गरी कम्पनीको हकमा स्थायी संस्थापन हुन नेपालमा पूर्ण वा आंशिक रुपले कारोवार भएको हुनुपर्ने र नेपालमा कार्यालय वा शाखा रहेमा स्वतः स्थायी संस्थापन हुने व्याख्या गरेको छ। कुनै सेवा प्रदायक कम्पनी बर्षमा ९० दिन भन्दा बढी आफै वा आफ्नो प्रतिनिधि नेपालमा बसी सेवा प्रदान गरेमा नेपालको स्थायी संस्थापनको रुपमा कर लाग्ने व्यवस्था गरेको छ। विद्युतीय अर्थतन्त्रमा कुनै वस्तु वा सेवाको कारोवार गर्न कुनै देश भित्र कुनै निश्चित स्थान हुन्छ भन्ने परम्परागत मान्यता रहेन। तसर्थ कर सम्बन्धि जटिल मुद्दा भनेको मोबाईल र अन्य अदृश्य प्रकृतिका विद्युतीय वस्तु र सेवामा करारोपण कसरी गर्ने भन्ने हो। परम्परागत करका भौगोलिक अवस्थितिको यो सिद्धान्त विद्युतीय अर्थतन्त्रमा निष्प्रभावी हुन्छ किनभने यस्तो अर्थतन्त्रमा सबै व्यापार र आपूर्ति सृङ्खला अदृश्य तरिकाले हुन्छ र कुनै क्षेत्राधिकारमा भौगोलिक अवस्थिति नहुन सक्छ।

व्यापार अब Business to Business होइन, Business to Consumer मोडलमा हुन थालेको छ। त्यसैले कुनै मुलुकको सीमा भित्र बासिन्दा व्यक्तिको निश्चित स्थानमा मात्र आय हुन्छ भन्ने कुरा स्थापित हुँदैन। त्यसैले संसार भरी नै हाल वहस भएको विषय भनेको व्यवसायिक क्रियाकलापका नयाँ ढाँचा र प्रविधिगत नवप्रवर्तन अनुकूलको कर नीति र कानून निर्माण हो ।

अदृश्य सम्पत्तिको मूल्याँकन

अहिले कम्पनीको मूल्य सफ्टवेयरको प्याटेन्ट राईट वा प्रतिलिपि अधिकार जस्ता अदृश्य सम्पत्तिमा बढि आधारित हुँदै गएको छ। सहायक कम्पनीले प्याटेन्ट होल्ड गर्ने कम्पनीबाट त्यो प्याटेन्ट प्रयोग गर्न पाउने कानुनी अधिकार खरिद गर्छन। यस्ता प्याटेन्ट होल्ड गर्ने कम्पनीले कुनै देखिने आर्थिक क्रियाकलाप गरेका हुँदैनन तर उल्लेख्य रुपमा रोयल्टी आय प्राप्त गर्छन। त्यसरी आय गर्न ती सहायक कम्पनी रहेका मुलुकमा पुग्नु पर्दैन, केवल कागजमा मात्र देखिन्छ। त्यस्ता सम्पत्ति बढि कर दायित्व पर्ने मुलुकबाट कम कर दायित्व पर्ने वा कर नै तिर्न नपर्ने कर हेभेनमा सजिलै स्थानान्तरण हुन्छन। संयुक्त राज्य अमेरिकामा अवस्थित सूचना प्रविधिका ठूला कम्पनीहरू गुगल, एप्पल, फेसबुक तथा अमेजन जस्ता कम्पनीहरू नै अहिले कर दायित्व कम गर्न कम करको दर भएको क्षेत्राधिकारमा नाफा हस्तान्तरण गर्दैछन। यसरी कराधार स्थानान्तरण हुँदै जाँदा करको दर घटाउने प्रतिस्पर्धा अर्थात रेस टु बटमको अवस्था सिर्जना गर्न सक्छ ।अदृश्य सम्पत्तिको मूल्य कति हुने भन्ने विषय पनि जटिल छ जसले गर्दा परम्परागत कर प्रणालीमा चुनौती थपिएको छ ।

संस्थागत आयकरमा सुधारका प्रयासहरू

संस्थागत आयकर प्रणालीमा देखा परेका चुनौती समाधानका लागि विभिन्न प्रयासहरू भएका छन। कतिपय मुलुकले कराधार संरक्षण गर्न निर्माण गरेका सामान्य र विशेष Anti Avoidance Rules ले कतिपय अवस्थामा उल्टै दोहोरो करारोपण हुने अवस्था सिर्जना गरेको छ जसले अर्थतन्त्रमा थप जटिलता निम्त्याउन सक्छ। कतिपय मुलुकले प्रत्यक्ष विदेशी लगानीको Outflow मा समेत कर लगाउन थालेका छन। विदेशमा जाने लगानीमा स्रोत मुलुकमा स्थायी संस्थापनको हिसाबले कर लाग्ने परम्परागत सिद्धान्त नै भएपनि बासिन्दा मुलुकले पनि विदेशमा लैजाने लगानीमा केहि न्यूनतम दरमा कर लगाउन थालेका छन जसले दोहोरो करारोपण हुने देखिन्छ। संयुक्त राज्य अमेरिकाले हालै Global intangible low taxed income tax कार्यान्वयनमा ल्याएको छ जसको उद्देश्य भनेको करको दरका कारण कम करको दर भएको मुलुकमा अदृश्य सम्पत्ति सार्न नदिनु हो ।कतिपय विद्वानले अहिलेको अवस्थालाई Tax War पनि भन्न थालेका छन। कर सम्बन्धि अन्तर्राष्ट्रिय मुद्दाहरू यतिबेला चरम उत्कर्षमा पुगेको मान्न सकिन्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय कर प्रणालीको स्वत स्फूर्त कार्यान्वयनका लागि अझ बढी सहमति बन्नु आवश्यक छ।आफ्नो देशमा कर लगाउने सार्वभौम अधिकार हुँदाहुँदै पनि कर सम्बन्धि विषयमा अन्तर्राष्ट्रिय संजालमा आवद्ध भई समाधान खोज्ने प्रयास भए तापनि यस्ता संजालमा करको दर तथा आधारबारे साझा धारणा बनाउन कठिन छ।व्यापारमा विश्व व्यापार संगठन भएजस्तै करमा विश्व कर संगठन स्थापना भएको छैन। अर्को कुरा करको प्रतिस्पर्धाबाट फाइदा लिने र गुमाउने दुवै पक्षलाई स्वीकार्य हुने गरी समन्वय गर्ने विषय कम चुनौतीपूर्ण छैन। अहिले अन्तराष्ट्रिय करका विषयमा संयुक्त राज्य अमेरिकाले नेतृत्व गरेको र OECD मुलुकहरू सम्झौतामा पुगेको भएपनि उनीहरूको अन्तर सीमा कारोवारमा भएको वृद्धिका कारण बासिन्दा मुलुकको कराधार संरक्षण गर्ने मुख्य उद्देश्यका साथ बनाइएका मापदण्डहरू विकासोन्मुख मुलुकका हितमा

हुँदैनन। त्यसैले यस्ता मापदण्डहरू विकासोन्मुख मुलुकको समेत हितमा तयार गर्नु जरुरी देखिन्छ। विकासोन्मुख र कम आय भएका मुलुकको चुनौती भनेकै एकातिर पूर्वाधार विकासका लागि स्रोत जुटाउनु पर्ने र अर्कोतिर रोजगारी सिर्जना र आर्थिक वृद्धि गर्न निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहन गर्न करको भार कम गर्ने दवावमा रहने अवस्थाको बीचमा सन्तुलन खोज्नु हो। दिगो विकासका लक्ष्य हासिल गर्ने चुनौती भोगेका विकासोन्मुख मुलुकहरू स्रोतको व्यवस्थापनमा समेत उत्तिकै दवावमा छन। त्यसैले विकासोन्मुख मुलुकको कराधार संरक्षण गर्दै स्रोत साधनलाई परिचालन गर्नु अत्यावश्यक भएकोले संस्थागत आयकर प्रणालीमा देखा परेका चुनौतीलाई यथाशक्य सम्बोधन गर्नु जरुरी देखिन्छ।

विकासोन्मुख मुलुकहरूले भोगेको अर्को समस्या भनेको बहुर्राष्ट्रिय कम्पनीले गर्ने कर योजनालाई समाधान गर्ने विशेषज्ञताको विकास गर्न नसक्नु पनि हो । अर्को तिर नयाँ विश्वव्यापी मान्यताहरूलाई लागु गर्ने क्षमताको अभाव पनि छ।

OECD ले तयार गरेको मूल्य हस्तान्तरणको कार्ययोजनामा खासगरी विकासोन्मुख मुलुकहरूले आफ्ना मुलुकमा रहेका सहायक कम्पनीहरूले स्वतन्त्र बजार मूल्य अनुसार कारोबार गरे नगरेको तुलना गर्ने विधिलाई ध्यान दिनु पर्ने हुन्छ। दोहोरो कर मुक्ति सम्झौताको माध्यमबाट पनि विकासोन्मुख र कम आय भएका मुलुकहरूले संस्थागत आयकर गुमाउन सक्ने हुँदा यस्ता सम्झौता गर्न हतार गर्नु भन्दा वार्ताका क्रममा पर्याप्त तयारी र छलफल हुन जरुरी छ। बढ्दो कराधारको क्षयीकरणलाई रोक्न वैकल्पिक न्यूनतम संस्थागत करको विषय पनि उठान गरिन्छ जुन कम्पनीको कारोवार अंकमा नै लाग्छ। यो गणना गर्न सजिलो हुने भएपनि यसको नकारात्मक पक्ष भनेको कम्पनी नोक्सानीमा गए पनि निश्चित रकम कर तिर्नै पर्छ जुन व्यवहारिक देखिदैन।

विकासोन्मुख र कम आय भएका मुलुकमा संस्थागत आयकरमा देखा परेका चुनौती समाधान गर्न देहायका विषयहरूमा केन्द्रित हुनुपर्ने देखिन्छ।

१. मूल्य हस्तान्तरणका मापदण्ड र नियमहरूमा सुधार गर्ने ।
२. कर मुक्ति सम्झौताको दुरुपयोगलाई नियन्त्रण गर्दै स्रोतमा कर कट्टिलाई प्रभावकारी बनाउँदै लैजाने।
३. कारोवारमा आधारित न्यूनतम संस्थागत करको अभ्यास शुरु गर्ने ।
४. विद्युतीय कारोवारलाई करारोपण गर्न मान्य हुने खालका मापदण्ड बनाउने ।

नेपालमा संस्थागत आयकरका चुनौती

नेपालको आयकर प्रणालीको एउटा महत्वपूर्ण हिस्साको रुपमा संस्थागत आयकर छ। संस्थागत आयकरको स्तरीय दर २५ प्रतिशत भए पनि केही क्षेत्रमा ३० प्रतिशतको दर रहेको छ। विभिन्न कर उत्प्रेरणाहरूले गर्दा प्रभावकारी दर कम नै भएकोले संस्थागत करको दर घटाउनु पर्ने दवाव त्यति बलियो छैन। कूल संकलित संस्थागत करमा धेरै जसो हिस्सा भने ठूला केही कम्पनीहरूमा निर्भर छ। बहुराष्ट्रिय कम्पनीको संख्या उल्लेख्य नभएपनि नेपालका ठूला कम्पनीहरू बहुराष्ट्रिय कम्पनीनै छन। नेपालको संस्थागत आयकरमा देखिएका चुनौतीहरूलाई देहाय बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ।

- बहुराष्ट्रिय कम्पनीले आफ्ना सम्बद्ध कम्पनीसँग गरेको कारोवारमा स्वतन्त बजार मूल्य अनुसार भयो कि भएन भन्ने विषय सबै भन्दा चुनौतीपूर्ण देखिन्छ। खासगरी सूचनाको अभावमा तुलनात्मक अध्ययन गर्न कठिन भएको अवस्था छ। सम्बद्ध कम्पनीहरू बीच हुने वस्तु र सेवाको खरिद

बिक्री, रोयल्टी, व्याज र व्यवस्थापन शुल्कको भुक्तानीमा नाफा हस्तान्तरणको संभावना भएकोले उपयुक्त विधि तय गरी अदृश्य सम्पत्तिको मूल्याँकनमा समेत अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा मान्य हुने मापदण्ड तय गर्नु आवश्यक छ। नाफा स्थानान्तरणका विषयलाई कानूनी रुपमा नै स्पष्ट गर्नु पनि उत्तिकै जरुरी छ।

- विद्युतीय कारोबारको बढ्दो क्रमलाई करारोपण गर्न नेपालको मात्र मापदण्डले अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा ग्राह्य नहुन सक्छ। तथापि हालसम्म तयार गरिएका मापदण्डका आधारमा विद्युतीय सेवा प्रदान गर्ने यस्ता कम्पनीको नेपालमा हुने कारोबारका लागि दर्ता हुन आग्रह गर्ने र ग्राहक संख्याका आधारमा आय घोषणा गर्ने गरी कानूनी व्यवस्थाहरू गर्ने तर्फ ध्यान दिनु आवश्यक छ।
- संस्थागत आयकरको दर घटाउनु पर्ने दवावमा हामी छैनौं किनकी दक्षिण एसियमा हाम्रो संस्थागत आयकरको दर प्रतिस्पर्धी नै छ। नेपालले खास गरी आफ्नो प्रतिस्पर्धात्मक लाभ भएका क्षेत्र जलस्रोत र पर्यटनमा विदेशी लगानीकर्ता आकर्षित गर्न सकेमा संस्थागत आयकरको दर घटाउन आवश्यक देखिदैन। कतिपय औद्योगिक उत्पादनमा दिइएका उत्प्रेरणाहरूलाई बढी लगानी केन्द्रित बनाउनु आवश्यक देखिन्छ।
- दोहोरो कर मुक्ति सम्झौता मुलुकको कराधारलाई संकुचन पार्ने विषयहरूमा पर्याप्त गृहकार्य हुन जरुरी छ। बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूले दोहोरो कर मुक्ति सम्झौता भएका मुलुकमा पेपर कम्पनी खडा गरी त्यसको लाभ लिन सक्छन। यस्तो अवस्थामा कम्पनीको महत्पपूर्ण आर्थिक स्वार्थ कहाँ हो भन्ने कुरा विश्लेषण गर्न सक्नुपर्छ। हालसम्म दोहोरो कर मुक्ति सम्झौता भएका देशबाट नेपालले खासै लाभ लिन सकेको देखिदैन। तसर्थ अब यस्ता सम्झौता गर्दा पारस्परिक हितको राम्ररी अध्ययन गर्नुपर्छ।
- संस्थागत आयकर प्रणालीमा सुधार गर्दा अब बाह्य विषयहरूलाई पनि ध्यान दिदै कार्यरत जनशक्तिको क्षमता विकासमा पर्याप्त ध्यान दिनु जरुरी छ। साथसाथै आयकर कानुनमा समेत पछिल्ला दिनहरूमा विश्वव्यापी रुपमा लिइएका सुधारका एजेन्डालाई समेत समावेश गर्दै जानु पर्छ।

निष्कर्ष

विश्वव्यापी रुपमा धेरै नै बहस र छलफल भएको विषय करको दर घटाउने प्रतिस्पर्धाले पार्ने नकारात्मक प्रभाव, नाफा हस्तान्तरणको बढ्दो प्रवृत्ति, विद्युतीय व्यवसायमा करारोपण र अदृश्य सम्पत्तिको करारोपणमा विद्यमान भौगोलिक अवस्थितिको सिद्धान्तको सर्वोत्तम विकल्प के हुन सक्छन् भन्ने विषयहरू अझै अनुत्तरित छन्। यी विषयमा साझा धारणा आउन नसकेमा विश्वव्यापी रुपमा नै कर प्रतिस्पर्धाले ठूलो समस्या ल्याउने र यसबाट सबै मुलुक प्रभावित हुन सक्ने हुँदा पारस्परिक छलफल र सुझबुझबाट सबैलाई मान्य हुने निकास निकाल्नु अत्यावश्यक भइसकेको छ।

सन्दर्भ सामाग्री

Durst, C. Michael, *Taxing multinational business in lower income countries, Economic, Politics and Social responsibility.* (2019), International center for tax and development.

Corporate taxation in the global economy,2019. International Monetary Fund.

स्रोतमा करकट्टीसम्बन्धी व्यवस्था

झक्कप्रसाद आचार्य*

१. पृष्ठभूमि

देशको समृद्धि र खुसी नागरिक हरेक मुलुकको विकासको सूचक हो। सरकारी र निजी क्षेत्रको श्रोत र साधनहरूको मितव्ययी र महत्तम प्रयोगबाट यस्तो सम्भावना रहन्छ। समृद्ध राष्ट्र निर्माको लागि आवश्यक पर्ने श्रोतहरू मध्ये आन्तरिक राजस्वको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। आम नागरिक वीच आयको पुनः वितरण गरी सामाजिक न्याय कायम गर्ने उद्देश्यले अन्तर्राष्ट्रिय मूल्यमान्यता, करका सर्वमान्य सिद्धान्तहरूको परिधिभित्र रही गरिने करारोपण आन्तरिक श्रोत परिचालनको प्रमुख आधार हो। निश्चित सिद्धान्तहरूको पृष्ठभूमिमा गरिने करारोपणले श्रोतको अभावको न्यूनीकरण गर्ने, आयको पुनः वितरण गर्ने र सामाजिक न्याय एवं समानता कायम गर्ने कार्यमा सहयोग गर्छ। नागरिकलाई कर लगाउने आधार र विधि हरेक मुलुकपिच्छे फरकफरक हुन्छ। नेपालमा रोजगारी, व्यवसाय र लगानीबाट प्राप्त आयमा कानून बमोजिम कर लगाउने व्यवस्था गरिएको छ। कानून बमोजिम आय प्राप्त भएकै वखत गरिने कर कट्टी श्रोतमा कर कट्टी हो।

२. कर लगाउने सिद्धान्तहरू (Cannons of taxation)

विश्वका जुनसुकै मुलुकमा केही निश्चित सिद्धान्तको आधारमा कर लगाइन्छ। लोकतन्त्रको सवलीकरण, विकास केन्द्रित गतिबिधिहरू सञ्चालन गर्न तथा सामाजिक न्यायको सुनिश्चितताको लागि राज्यले कर लगाउने व्यवस्था गरेको हुन्छ। बेलायतमा राजा र जनताको संघर्षको पृष्ठभूमिको प्रमुख कारको रूपमा कर नै थियो। पछि राजाको आदेशबाट होइन जनताबाट निर्वाचित प्रतिनिधिले बनाएको कानून बाहेक कर लगाउन नपाउने (No Taxation without Representation) सिद्धान्तको नै प्रतिपादन भयो। कर लगाउने विश्वव्यापी प्रमुख सिद्धान्तहरू यस प्रकार छन् :-

- समता (Equity)
- निश्चितता/अनुमानयोग्यता (Certainty/ Predictability)
- सुविधाजनक (Convenience)
- मितव्ययीता (Economy)
- तटस्थता(Neutral)
- सरलता (Simplicity)

** प्रमुख कर प्रशासक, मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालय, बबरमहल*

- लचकता (Flexibility)
- प्रभावकारिता (Effectiveness)
- स्वच्छता (Fairness)
- उत्पादकत्व (Productivity)
- एकरुपता (Uniformity)
- विविधता (Diversity)

नेपालको सन्दर्भमा पनि कर नीति निर्माणका सन्दर्भमा माथि उल्लिखित सिद्धान्तहरूलाई अवलम्वन गरी करारोपणको कार्य गरिदै आएको छ।

३. नेपालको कर प्रणाली

नेपालमा कर प्रणालीको शुरुवात परम्परागत कालदेखि नै भएको भएतापनि प्रजातन्त्रको स्थापना पश्चात मात्र आधुनिक कर प्रणालीको अभ्यास भएको पाइन्छ। नेपालको कर प्रणालीको समग्र प्रशासन गर्ने अर्थ मन्त्रालय अर्न्तगत आन्तरिक राजस्व विभाग र भन्सार विभाग रहेका छन्। दुई वटा विभागमा कार्यरत जनशक्तिको क्षमता विकासको लागि आबश्यक तालिम कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने जिम्मेवारी सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र रहेको छ। खासगरी राजस्व प्रणालीलाई कर र गैर कर गरी २ भागमा विभाजन गरिएको छ। कर अन्तर्गत प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष कर पर्दछन्। वास्तवमा श्रोतमा कर कट्टीको प्रशासन आन्तरिक राजस्व विभाग अन्तर्गतका आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरूबाट हुन्छ।

४. श्रोतमा कर कट्टी

सामान्य भाषामा कुनै पनि व्यक्ति तथा निकायलाई निजको आय भुक्तानीको समयमा भुक्तानीकर्ताले नियमानुसार श्रोतमा निश्चित प्रतिशत कर कट्टी गरी सरकारी राजस्व खातामा दाखिला गर्ने कार्यलाई श्रोतमा कर कट्टी भनिन्छ। आयकर ऐन, २०५८ को परिच्छेद १७, दफा ८७, ८८, ८८क र ८९ मा कर कट्टी सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ। मूलतः बासिन्दा व्यक्तिले नेपालमा श्रोत भएको पारिश्रमिक अवकाश भुक्तानी, सेवा शुल्क, ठेक्का, भाडा, लाभांश, व्याज लगायतका विभिन्न भुक्तानीमा भुक्तानीको समयमा कर कट्टी गर्नुपर्छ। भुक्तानी पाउने व्यक्तिलाई भुक्तानीकर्ताले भुक्तानीकै समयमा गरिने कर कट्टीलाई भुक्तानीमा कर कट्टी (Tax Deduction at Source) भनिन्छ। करकट्टी गरिएको रकम तोकिएको समयसम्म भुक्तानीकर्ताले Withheld गरेर राख्ने भएकोले यस्तो करलाई Withholding Tax पनि भनिन्छ। भुक्तानी गरिदिने व्यक्ति Withholding agent र जसको अग्रिम कर कट्टी हुने हो त्यसलाई Withholdee भनिन्छ।

यो आय प्राप्त भएकै वखत (Pay As You Earn PAYE) को सिद्धान्त एवं विशेषगरी असंगठित क्षेत्र, छरिएका साना भुक्तानी, निश्कृय आय हुने प्राकृतिक व्यक्तिहरू (Hard to Tax Group) मा कर लगाउने उद्देश्यमा आधारित छ। वास्तवमा कर तिर्ने व्यक्तिलाई करको भार एकैपटक नपरोस् , कर सहभागिता बढाउने र राज्यलाई आफ्ना क्रियाकलापहरूको गतिशीलताको लागि राजस्व प्राप्त भई आर्थिक श्रोतको सुनिश्चितता हुने, कर संकलन लागत कम हुने, करको दायरामा बढी करदाताहरू समेटिने तथा चुहावट र छलीको सम्भावनाहरूको न्यूनीकरणको लागि विश्वब्यापी रूपमा यो पद्धतिको अवलम्बन गरिएको हो।

५. आयकर ऐन, २०५८ बमोजिम करकट्टी व्यवस्था

५.१ पारिश्रमिक करकट्टी सम्बन्धी व्यवस्था

आयकर ऐन, २०५८ को दफा ८७ बमोजिम रोजगारीको मात्र आय हुने व्यक्तिले ऐन बमोजिम वार्षिक करयोग्य आयको आधारमा लाग्ने करलाई दामासाहीले मासिक रूपमा पारिश्रमिक भुक्तानी गर्दाको बखत रोजगारदाताले अग्रिम कर कट्टी गरी दाखिला गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ।

रोजगारीको आयमा रोजगारदाताबाट कुनै आय वर्षमा प्राकृतिक व्यक्तिलाई दिइएका ज्याला, तलव, विदा वापतको रकम, अतिरिक्त समय काम गरेवापतको रकम, शुल्क, कमिसन, पुरस्कार, उपहार, बोनस र अन्य सुविधाहरू वापतको भुक्तानी महंगी भत्ता जीवन निर्वाह खर्च भाडा मनोरञ्जन वा यातायात वापतको रकम लगायत कुनैपनि व्यक्तिगत भत्ताका भुक्तानीहरू निज वा निजका सम्बद्ध व्यक्तिले व्यक्तिगत प्रयोजनको लागि गरेको खर्चको फछ्र्यौट वा सोधभर्ना वापत प्राप्त गरिएको भुक्तानी रोजगारीको कुनै शर्तमा सहमति जनाए वापत गरिएका भुक्तानी अवकाश भुक्तानी र रोजगारदाताले सो कर्मचारीको लागि अवकाश कोषमा जम्मा गरेको रकम समेतका अवकाश योगदान, रोजगारीका सम्बन्धमा गरिएका अन्य भुक्तानी र कर लेखांकन रकमहरूको प्ररिमाणिकरण, बाँडफाँड र चारित्रीकरण (आवास सुविधा, सवारीसाधन सुविधा आदि) गर्दा समावेस गरिनुपर्ने अन्य रकमहरू समावेश हुन्छन्। प्राकृतिक व्यक्तिको आयकर देहायका करको दर अनुसार करकट्टी गरिन्छ :-

तालिका १

एकल व्यक्ति	दम्पत्ति	करको दर
रू.४,००,००० सम्म	रू.४,५०,००० सम्म	१ प्रतिशत
रू.४,००,००० माथि रू.५,००,००० सम्मको रू. १ लाखमा	रू.४,५०,००० माथि रू.५,५०,००० सम्मको रू. १ लाखमा	१० प्रतिशत
रू.५,००,००० माथि रू.७,००,००० सम्मको रू. २ लाखमा	रू.५,५०,००० माथि रू.७,५०,००० सम्मको रू. २ लाखमा	२० प्रतिशत
रू.७,००,००० माथि रू. २०,००,००० सम्मको रू.१३,००,०००। मा	रू.७,५०,००० माथि रू.२०,००,०००। सम्मको रू.१३,५०,०००। मा	३० प्रतिशत
रू.२०,००,०००। माथिको करयोग्य आयमा	रू.२०,००,०००। माथिको करयोग्य आयमा	३६ प्रतिशत (३० प्रतिशतको दरमा २० प्रतिशत अतिरिक्त कर

आयकर ऐन, २०५८ बमोजिम गैरबासिन्दा प्राकृतिक व्यक्तिलाई भुक्तानी गर्दा भुक्तानी रकमको २५% ले करकट्टी गर्नुपर्छ। पारिश्रमिक आयको कर कट्टी गर्दा कुनै कारणवश बढी कर दाखिला भएको अवस्थामा बढी कर दाखिला भएको व्यक्तिले आय विवरण पेश गरी आगामी आय वर्षमा तिर्नुपर्ने करमा मिलान गर्न पाउने व्यवस्था रहेको छ। तर निवृत्तिभरण आय र योगदानमा आधारित निवृत्तिभरण कोषमा योगदान गर्ने व्यक्तिको आयमा १ प्रतिशत कर नलाग्ने व्यबस्था रहेको छ ।

५.२ लगानी प्रतिफल र सेवा शुल्कको भुक्तानीमा कर कट्टी सम्बन्धी व्यवस्था

आयकर ऐन, २०५८ को दफा ८८ मा उल्लेख भए बमोजिम ब्याज प्राकृतिक स्रोत, भाडा, रोयल्टी, सेवा शुल्क, कमिशन, बिक्री बोनस, अवकाश भुक्तानी तथा अन्य कुनै प्रतिफल भुक्तानी गर्दा देहायका दरले करकट्टी गर्नुपर्ने ब्यवस्था रहेको छ :-

भुक्तानीका शीर्षकहरू	दफा	करको दर
बासिन्दा व्यक्तिले नेपालमा श्रोत भएको व्याज, प्राकृतिक श्रोत, भाडा, रोयल्टी, सेवा शुल्क, कमिशन, बिक्री बोनस, अवकाश भुक्तानी र अन्य कुनै प्रतिफल तथा अवकाश भुक्तानीको रकम भुक्तानी गर्दा कुल भुक्तानी रकमको	८८.१	१५%
बासिन्दा बैंक, वित्तीय संस्था लगायत तोकिए बमोजिमका निकायले नेपालमा श्रोत भएको र व्यवसाय सञ्चालनसंग सम्बन्धित नभएको व्याज वापतको रकम प्राकृतिक व्यक्तिलाई भुक्तानी गर्दा	८८.३	५ %
नेपाल सरकारबाट भएको अवकाश भुक्तानी वा स्वीकृत अवकाश कोषबाट भएको योगदानमा आधारित अवकाश भुक्तानीको हकमा ऐनको दफा ६५(क)(ख)बमोजिम गणना गरिएको लाभमा	८८.१.१	५ %
स्वीकृति नलिएको अवकाश कोषबाट लाभ भुक्तानी गर्दा लाभ रकमको	८८.२.ग	५ %
बासिन्दा रोजगार कम्पनीले गैर बासिन्दा व्यक्तिलाई भुक्तानी गरेको कमिशनमा	८८.१.२	५ %
बासिन्दा व्यक्तिले नेपालमा श्रोत भएको लाभांश भुक्तानी गरेकोमा	८८.२.क	५ %
वायुयानको लिज वापतको रकम भुक्तानीमा	८८.१.३	१० %
मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता भएको सेवा प्रदायक बासिन्दा व्यक्ति वा मूल्य अभिवृद्धि कर छुटको कारोबार गर्ने बासिन्दा निकायलाई भुक्तानी गरेको सेवा शुल्कमा	८८.१.४	१.५ %
बासिन्दा व्यक्तिले नेपालमा श्रोत भएको भाडा भुक्तानीमा (तर प्राकृतिक व्यक्तिले घरवहाल वापत प्राप्त गरेको रकममा कट्टी गर्नु नपर्ने)	८८.१.५.ख	१० %
मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता भई सवारी साधन भाडामा दिने व्यवसाय गरेका व्यक्तिलाई भाडा वापतको रकम भुक्तानी गर्दा	८८.१.५.क	१.५ %
ढुवानी सेवा वापतको भाडा भुक्तानी रकममा	८८.१.८	२.५ %
सामूहिक लगानी कोष (म्यूच्युअल फन्ड)बाट प्राकृतिक व्यक्तिलाई वितरण गरिने प्रतिफल	८८.१.६	६.५ %
बासिन्दा व्यक्तिले भू-उपग्रह, व्यान्डविथ, अप्टिकल फाइबर, दुरसञ्चार सम्बन्धी उपकरण वा विद्युत प्रशारण लाइन प्रयोग गरेवापतको भुक्तानीमा	८८.१.७	१० %

५.३ आकस्मिक लाभमा कर कट्टी

आयकर ऐन, २०५८ को दफा ८८क. राखेको प्रावधानअनुसार कसैले आकस्मिक रूपमा कुनै लाभ हासिल गरेमा त्यस्तो भुक्तानीमा २५ प्रतिशतका दरले कर कट्टी गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। तर साहित्य, कला, संस्कृति, खेलकुद, पत्रकारिता, विज्ञान प्रविधि तथा सार्वजनिक प्रशासन क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याए वापत प्राप्त हुने राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रियस्तरका पाँच लाख रुपैयाँसम्मको पुरस्कारमा आकस्मिक लाभकर लाग्ने छैन भनी कर नलाग्ने सुविधा प्रदान गरेको पाइन्छ। साथै यस्ता पुरस्कारमा नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी आकस्मिक लाभकर नलाग्ने गरी छुट दिन सक्ने प्रावधान समेत रहेको छ।

५.४ ठेक्का वा करारमा कर कट्टी

आयकर ऐन, २०५८ को दफा ८९ मा ठेक्का वा करारको भुक्तानी गर्दा देहाय बमोजिमको दरमा अग्रिम कर कट्टी गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ :-

भुक्तानीका शीर्षकहरू	दफा	करको दर
बासिन्दा व्यक्तिले ठेक्का वा करार वापत रु.५००००। भन्दा बढी रकमको भुक्तानी गर्दा	८९.१	१.५ %
बासिन्दा व्यक्तिले गैर बासिन्दा व्यक्तिलाई वायुयान मर्मत तथा अन्य ठेक्का वा करारमा	८९.३.क	५ %
गैर बासिन्दा बीमा कम्पनीलाई प्रिमियम भुक्तानी गर्दा वा गैरबासिन्दा वीमा कम्पनीबाट पुनर्वीमा बापत प्राप्त हुने प्रिमियम रकमबाट दिइने कमिसनमा	८९.३.ख	१.५ %
उपभोक्ता समिति मार्फत काम गराएको रु.५० लाख भन्दा बढीको भुक्तानी रकममा	८९.३क	१.५ %

६. श्रोतमा कर कट्टी गर्नु नपर्ने भुक्तानी

आयकर ऐन, २०५८ को दफा ८८ मा रहेको व्यवस्था बमोजिम निम्नानुसारको भुक्तानीमा अग्रिम कर कट्टी गर्नु पर्दैन -

- प्राकृतिक व्यक्तिले गरेको व्यवसाय सञ्चालनसँग सम्बन्धित बाहेकका अन्य कुनै भुक्तानी,
- पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख रचना वापतको भुक्तानी,
- बासिन्दा बैंक वा अरू बासिन्दा वित्तीय संस्थालाई तिरेको व्याज,
- कर छुट पाएको भुक्तानी वा ऐनको दफा ८७ बमोजिम कर कट्टी हुनु पर्ने भुक्तानी,
- क्रेडिट कार्ड जारी गर्ने बैंकलाई तिरेको इन्टररिजनल इनटरचेन्ज शुल्क,
- सामूहिक लगानी कोष (मुच्चुअल फन्ड)लाई भुक्तानी गरिएको लाभांस र व्याज
- उपभोक्ताले वस्तु तथा सेवा खरिद गर्दा प्रचलित कानून बमोजिम विद्युतीय माध्यमबाट भूक्तानी गरे वापत मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन बमाजिम प्रदान गरिने प्रोत्साहन रकम।
- (आर्थिक ऐन, २०७६बाट थप)

उल्लिखित व्यवस्था अनुसार पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख रचना वापतको भुक्तानीमा अग्रिम कर कट्टी गर्नुपर्ने देखिदैन। तर यस्तो रकम भुक्तानी पाउने व्यक्तिको लागि भने कर लाग्ने आय हो। अतः अग्रिम कर कट्टी नभई भुक्तानी भएतापनि उक्त भुक्तानी भएको पुरै रकमलाई सो वर्षको आयमा समावेश गरी नियमानुसार कर तिर्नु पर्दछ।

७. भुक्तानीमा कट्टी गरिएको विवरण र कर दाखिला

आयकर ऐन, २०५८ बमोजिम कर कट्टी गर्ने दायित्व भुक्तानीकर्ताको हुन्छ। ऐनको दफा ९० बमोजिम यसरी कर कट्टी भएको रकम र सोको विवरण अर्को महिनाको २५ गते भित्र सम्बन्धित आन्तरिक राजस्व कार्यालयमा दाखिला गर्नुपर्छ। अग्रिम कर कट्टी विवरण पेश नगरेमा अग्रिम कर कट्टी गर्नुपर्ने कर रकमको वार्षिक २.५ प्रतिशतका दरले हुने रकम शुल्क र कर दाखिला नगरेमा वार्षिक १५ प्रतिशतको दरले ब्याज लाग्ने ब्यवस्था रहेको छ।

८. अन्तिम रूपमा कर कट्टी (Final Withholding)

आयकर ऐन, २०५८ को दफा ९२ बमोजिम देहायका भुक्तानीलाई अन्तिम रूपमा कर कट्टी हुने भुक्तानी मानिएको र यस्तो भुक्तानी सो वर्षको आयमा समावेश गर्नु पर्दैन :-

भुक्तानीका शीर्षकहरू	दफा
बासिन्दा कम्पनी वा साझेदारी फर्मले भुक्तानी गरेको लाभांश	९२.१.क
ब्यवसाय सञ्चालन गरिहेको बाहेक प्राकृतिक ब्यक्तिलाई जग्गा वा घर वा उपकरण बापत भुक्तानी गरेको भाडा	९२.१.ख
बासिन्दा ब्यक्तिले लगानी बीमा बापत भुक्तानी गरेको लाभ	९२.१.ग
बासिन्दा ब्यक्तिले तिरेको स्वीकृत नलिएको अवकाश कोषको हितबापत भुक्तानी गरेको लाभ	९२.१.घ
बैंक वित्तीय संस्था वा सहकारीले प्राकृतिक ब्यक्तिलाई भुक्तानी गरेको ब्याज	९२.१.ङ
बैंक वित्तीय संस्था वा सहकारीले करछुट पाउने संस्थालाई भुक्तानी गरेको ब्याज	९२.१.ङ
गैर बासिन्दा ब्यक्तिलाई दिइएको कर कट्टी हुनु पर्ने भुक्तानी	९२.१.च
नेपाल सरकार वा स्वकिृत अवकाश कोष वा स्वीकृति नलिएको अवकास कोषबाट भुक्तानी गरिएको भुक्तानी	९२.१.छ
प्रति बैठक २० हजार सम्मको बैठक भत्ता, पटके रूपमा अध्ययन गराए बापत, प्रश्नपत्र तयार गरे वा उत्तर पुस्तिका जाँच गरे बापतको भुक्तानी	९२.१.ज
आकस्मिक लाभ बापतको भुक्तानी	९२.१.झ
सामुहिक लगानी कोषबाट प्राकृतिक ब्यक्तिलाई वितरण गरिने प्रतिफल	९२.१.ञ
एकलौटी फर्म बाहेकका प्राकृतिक ब्यक्तिको सावरी साधन वा ढुवानी सेवाको भाडा बापतको भुक्तानी	९२.१.ट

९. e-TDS सम्बन्धी ब्यवस्था

कर कट्टी गर्ने ब्यक्तिले राजस्व रकम जम्मा गरेपछि तोकिएको ढाँचा बमोजिम withholdee को PAN, नाम, भुक्तानी रकम, TDS को प्रतिशत र TDS रकम समेत खुलेको विवरण आन्तरिक राजस्व विभागको कम्प्युटर प्रणालीमा online सेवा मार्फत अपलोड गर्नु पर्दछ। TDS को विवरण अपलोड गरी उक्त विवरणको सब्मिसन नम्बर सम्बन्धित ठूला करदाता कार्यालय/मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालय/आन्तरिक राजस्व कार्यालय वा करदाता सेवा कार्यालयमा सम्पर्क गरी अनिवार्य रूपमा भेरिफाई गराउनु पर्दछ। कानून बमोजिम अग्रिम कर कट्टी गर्नु पर्ने भुक्तानीमा कर कट्टी नगरेमा वा गरेतापनि तोकिएको समयमा कर तथा विवरण दाखिला नगरेमा शुल्क तथा व्याज रकम सहित असुल उपर हुने व्यवस्था छ।

Withholding Agent तथा Withholdee ले शुरुमा आफ्नो User Name तथा Password लिनुपर्दछ। User Name तथा Password लिएपछि Withholding Agent ले TDS को सम्पूर्ण विवरणहरू इन्टर नेटको माध्यमबाट online प्रविष्टि गर्न सकिन्छ । साथै PAN लिएका Withholdee ले आफ्नो नाममा TDS भई जम्मा भएको कर रकम चाहेको समय र स्थानमा बसेर हेर्न सकिने सुविधा (Easy Excess) www.ird.gov.np मा उपलब्ध छ। यसको लागि पहिलो पटक सम्बन्धित ठूला करदाता कार्यालय/मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालय/आन्तरिक राजस्व कार्यालय वा करदाता सेवा कार्यालयमा गई User create गर्नु पर्दछ।

१०. कर गणना गर्दा पाउने छुट/सुविधा

प्राकृतिक व्यक्तिको पारिश्रमिक आयमा कर गणना गर्ने प्रयोजनको लागि केही निश्चित छुट तथा सुविधाहरू घटाई बाँकी रहन आउने आयमा मात्र कर लाग्ने व्यबस्था छ। आयकर ऐनमा त्यस्तो आयलाई करयोग्य आय भनिन्छ। आयकर ऐन, २०५८ बमोजिम कुल निर्धारणयोग्य आयमा स्वीकृत अवकाश कोषमा निर्धारणयोग्य आयको एकतिहाई वा ३ लाख मध्ये जुन कम हुन्छ त्यो रकम घटाउन पाउने व्यवस्था छ। साथै करयोग्य आयमा लाग्ने कर गणना गरिसकेपछि लाग्ने कर रकममा औषधी उपचार खर्च भए बढीमा रु.७५०। कर मिलान गरी बाँकी हुन आउने रकमलाई दामासाहीले विभाजन गरी पारिश्रमिक आय प्राप्त गर्दाका वखत अग्रिम रूपमा कर तिर्नुपर्छ।

११. विशेष सुविधा

पारिश्रमिक आय गणना गर्दा माथि उल्लिखित घटाउन पाउने रकमका अतिरिक्त देहायको रकम करयोग्य आयबाट घटाउन पाउने विशेष सुविधा समेत छ :-

(क) दुर्गम भत्ता वापतको रकम

- क वर्गको भौगोलिक क्षेत्रमा - पचास हजार रुपैयाँ
- ख वर्गको भौगोलिक क्षेत्रमा - चालीस हजार रुपैयाँ
- ग वर्गको भौगोलिक क्षेत्रमा - तीस हजार रुपैयाँ
- घ वर्गको भौगोलिक क्षेत्रमा - बीस हजार रुपैयाँ
- ङ वर्गको भौगोलिक क्षेत्रमा - दश हजार रुपैयाँ

(ख) नेपाल राज्यका विदेश स्थित कुटनीतिक नियोगमा कार्यरत कर्मचारीको बैदेशिक भत्ताको ७५ प्रतिशत रकम करयोग्य आयबाट घटाई बाँकी रहने रकममा मात्र कर लगाइने विशेष सुविधा छ।

(ग) जीवन बीमा वापत प्रिमियम रकम वा २५ हजार मध्ये जुन घटी हुन्छ सो रकम करयोग्य आयबाट घटाउन पाइन्छ।

(घ) निवृत्तिभरण आयमा १ प्रतिशत कर नलाग्ने र १ प्रतिशतले कर लाग्ने आयको २५ प्रतिशतले हुने रकम करको गणना गर्दा करयोग्य आयबाट घटाउन पाउने व्यवस्था छ तर यस्तो रकम निवृत्तिभरण आयभन्दा बढी हुनु हुदैन।

(ङ) कुनै कर्मचारी अपाङ्ग रहेछ भने उसले १ प्रतिशत कर लाग्ने आयको ५० प्रतिशतले हुने रकम करको गणना गर्दा करयोग्य आयबाट घटाउन पाउने व्यवस्था छ। साथै बासिन्दा प्राकृतिक व्यक्ति पारिश्रमिक आय मात्र आर्जन गर्ने महिला भएमा तिर्नुपर्ने कर रकममा १० प्रतिशत रकम छुट पाउने कानूनी व्यवस्था रहेको छ।

(च) कुनै बासिन्दा प्राकृतिक व्यक्तिले बासिन्दा बिमा कम्पनीसँग स्वास्थ्य बिमा गरेको रहेछ भने सो बापत भुक्तानी गरेको वार्षिक प्रिमियम वा बीस हजार रुपैयाँमा जुन घटी हुन्छ सो रकम करयोग्य आयबाट घटाउन पाउने व्यवस्था रहेको छ।

१२. **कर मिलान सुविधा र समावेश**

भुक्तानी प्राप्त गरेको ब्यक्तिले सो भुक्तानी सो वर्षको आयमा समावेश गर्नुपर्दछ। आयकर ऐनको दफा ९३ बमोजिम कर कट्टी भएको रकम कर कट्टी हुने ब्यक्तिले सो भुक्तानी गरेको आय वर्षमा दाखिला गर्नु पर्ने कर रकममा मात्र मिलान गर्न पाइने व्यवस्था रहेको छ।

अन्त्यमा

कर नागरिकले राज्यलाई गर्नुपर्ने अनिवार्य भुक्तानी हो। कर भुक्तानीका विधिहरू मध्ये अग्रीम कर कट्टी एक विधि हो। अग्रिम कर कट्टीको व्यवस्थालाई अन्तिम रूपमा कर कट्टी हुने र नहुने भुक्तानी गरी दुई भागमा विभाजन गरिएको छ। अन्तिम रूपमा कर कट्टी भई प्राप्त भएको भुक्तानी मात्र आयको रूपमा रहेको Withholdee ले आय विवरण बुझाइरहनु नपर्ने हुँदा राजस्व संकलनको सहज प्रणालीको रूपमा हेरिन्छ। साथै, अन्तिम रूपमा कर कट्टी नहुने भुक्तानीको हकमा आय वर्षमा किस्तावन्दीमा कर दाखिला गर्नुपर्ने रकममा समावेश गरी मिलान गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ। तथापि यसको प्रयोग र परिपालनामा केही द्विविधा तथा कमजोरीहरू नरहेका होइनन्। साविकमा रहेको करदाताले साल बसाली तिर्नुपर्ने सम्पूर्ण आयकर कर प्रशासनले नै निर्धारण गरिदिने परिपाटीबाट हाल करदाताले स्वयंकर निर्धारण प्रणालीमा online service को माध्यमबाट विवरण तथा कर बुझाउने पद्धतिमा उल्लेखनीय सफलता प्राप्त भएकोछ। अग्रिम कर कट्टी स्वयम् कर निर्धारण Agent प्रणालीबाट तेश्रो व्यक्तिको कर निर्धारण गरी केही समय होल्ड गरेर अर्को महिना दाखिला गर्न पाउनु आफैमा गहन् जिम्मेवारी र Withholding Agent को लागि सुविधा समेत हो। अग्रिम कर कट्टी प्रणाली सरकारलाई नियमित रूपमा प्राप्त हुने राजस्वको महत्त्वपूर्ण श्रोत हो। आयकरबाट प्राप्त भएको राजस्व मध्ये करीव २५ प्रतिशत अंश TDS ले ओगटेको छ। यस सन्दर्भमा यस प्रणालीलाई अझ सुदृढ, सरल र व्यवस्थित गर्दै प्रविधिमैत्री बनाउदै लैजानु अपरिहार्य छ।

सन्दर्भ सामाग्री :–

आयकर ऐन, २०५८, , नियमावली, २०५९
आयकर निर्देशिका, २०६६ संशोधित २०७३
आर्थिक बिधेयक, २०७६

समृद्धिको गन्तब्य

पाराश्वर ढुङ्गाना*

पृष्ठभूमि

नेपाल प्राचीन कालदेखि नै आर्थिक गतिविधिहरूको केन्द रहेको थियो । नेपालले राजनैतिक प्रणालीको अभ्यासको सन्दर्भमा निरंकुशतन्त्र, निर्दलीय पञ्चायति व्यवस्था, संवैधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातन्त्रको प्रयोग गरी सकेको र हाल संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र को अभ्यास गरी रहेको छ। निरंकुश जहानियातन्त्रको अन्त भै प्रजातन्त्रको सुरुआत यता विभिन्न राजनैतिक प्रणालीको अभ्यासको अन्तरालमा विकास र समृद्धिका लागि नेपालले योजनाबद्ध विकासको अवधारणाको ८३ वर्ष र कार्यान्वयनको ६३ वर्षको अनुभव हासिल गरी सकेको छ भने नौ वटा पञ्च बर्षीय र पाँच वटा त्रीवर्षीय योजनाको कार्यान्वय पनि गरेको छ। यसर्थ नेपाल योजना र बजेट प्रणालीमा नौलो मुलुक होईन। तथापि उपरोक्त अभ्यासहरूबाट विकास र समृद्धिको अपेक्षित लाभ हासिल हुन नसकेको अनुभवलाई रहेको छ।केही वर्ष यता मात्र राज्यब्यवस्था एकात्मकबाट संघात्मक स्वरूपमा रुपान्तरण भएपछि सो अनुरुप आर्थिक एवं सामाजिक रुपान्तरणको संघारमा उभिएको छ । नयाँ संविधान बमोजिमको शासकीय संरचना र सो अनुसारको जनादेश प्राप्त गरी जन निर्वाचित सरकार आगामी नेपालको भविष्यरेखा तय गर्नका लागि उत्प्रेरित छ । सरकारले विगतका अनुभव, अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरूबाट पाठ सिक्दै समृद्ध नेपाल र सुखी नेपालीको नारा अगाडि सारेको छ। प्रस्तुत लेखमा सरकाराको समृद्धिको नारालाई सफल बनाउन आवश्यक पर्ने आर्थिक वृद्धि, सामाजिक न्याय र सुशासनका अन्तरवस्तुहरूको चिरफार गर्ने प्रयत्न गरिएको छ।

समृद्धिको परिभाषा

ग्रिक दार्शनिक अगस्टाईन र एरिस्टोटलले मानवीय जीवनको समृद्धिलाई मानिसको खुसीसँग तुलना गरेका छन् ।उनले यसलाई चारवटा आयाममा विभाजन गरेका छन् : (१) तत्कालीन खुसीबाट आनन्द प्राप्तिको अवस्था, (२) अरू भन्दा राम्रो गर्ने अवस्था, (३) राम्रो कार्यका खातिर त्याग गर्न सक्ने अवस्था र (४) आत्मीय शान्ति ।(Spitzer, १९९९) ।

अर्थशास्त्रको परिभाषा गर्ने क्रममा शास्त्रीय अर्थशास्त्रीहरू एडम स्मिथ समेतले समृद्धिलाई अधिक धन सिर्जना भएको अवस्थालाई ईंगित गरेको पाईन्छ । उनीहरू कूल आम्दानीमा आउने लगातारको वृद्धिले समग्र राष्ट्रको समृद्धि ल्याउने र त्यसले नै समाजको पनि हित गर्ने भएकोले धनको बढोत्तरी नै समृद्धि हो भन्ने मान्यता राख्दछन्। आर्थिक वृद्धि नै समृद्धि हो भन्नेमा शास्त्रीय अर्थशास्त्रीहरूको एकमत रहेको छ।

** सह सचिव लोक सेवा आयोग*

उपयोगितावादीहरू समृद्धिलाई व्यक्तिगत तहसम्म जोडी परिभाषा गर्दछन् । उनीहरू व्यक्तिका व्यक्तिगत उपयोगिताको बढोत्तरी, सन्तुष्टि, आनन्द, खुसी र आवश्यकता एवं चाहनाहरूको यथोचित परिपूर्ति भएको अवस्थालाई समृद्धि मान्दछन् । सुख, सन्तुष्टि तथा उपयोगिताको बढोत्तरी गर्ने हरेक क्रियाकलापहरू जस्तै उपभोग, दान दातब्य, चुनाव, व्यक्तिगत स्वतन्त्रता आदि नै समृद्धिका प्रवर्द्धक हुन् भन्ने मान्यता उनीहरूको रहेको छ । सारमा उपयोगितावादीहरू उपयोगलाई मानवीय आवश्यकता परिपुर्तिको केन्द्रमा राख्नु पर्दछ तव मात्र समृद्धि प्राप्त हुन्छ भन्ने मान्यता राख्दछन् ।

क्यासियरले (२०११) समृद्धिको बारेमा गहिरो विश्लेषण गर्नु भएको छ । उहाँका अनुसार समृद्धिको वर्तमान वहसमा दुई पक्षहरू देखिएका छन् । एकातर्फ समृद्धिले सुखी राज्यलाई जनाउँदछ जसको संकेत समुन्नति (well being) तर्फ हुन्छ भने अर्को तर्फ आर्थिक पक्षमा गुणत्मक वृद्धि, धन प्राप्ति, छनौटको बढोत्तरीलाई जनाएको छ जसले समृद्धिलाई आर्थिक गतिविधिहरूको बढोत्तरी र प्रगतिलाई जनाउँदछ ।

समृद्धिलाई परिभाषित गर्दा वा यसलाई सहि रूपमा बुझ्ने क्रममा यसको व्याख्या गर्ने तत्वहरू के के हुन सक्दछन् भन्ने विषयमा विहंगम अध्ययनहरू भएका छन् । ती अध्ययनहरूले विभिन्न पक्ष र तत्वहरूलाई समृद्धिसंग जोड्ने प्रयत्न गरेको देखिन्छ । उदाहरणका लागि हाईलेंग्टनले राम्रो स्वास्थ अवस्था, अमर्त्य सेनले छनौटको स्वतन्त्रता, हब्सले चुनौति सकार गर्न सक्ने बौद्धिकताको विकास जस्ता पक्षहरूलाई समृद्धिसंग जोड्ने गरेका छन् ।

मेरिडलले यी सवै पक्षहरूलाई एकीकृत गर्दै आम्दानी , स्वतन्त्रता, स्वास्थ्य, धार्मिक स्वायत्तता, स्थिरता, सुरक्षा र पारिवारिक आत्मियतालाई समृद्धिमा योगदान गर्ने तत्वका रूपमा परिभाषित गरेका छन् ।

समृद्धिको अवधारणामा व्यापकता रहेको छ । यसलाई सहि रूपमा परिभाषित गरी पमिाणात्मक रूपमा ल्याउन अत्यन्त कठीन छ । कारक, कारण, प्रभाव, अवस्था र माग अनुसार समृद्धिका तत्वहरू फरक फरक हुने हुनाले समृद्धिलाई सान्दर्भिक रूपमा बुझ्नु जरुरी हुन्छ ।

समृद्धिको मापन

समृद्धिको परम्परागत मापकका रूपमा कूल गार्हस्थ उत्पादन तथा प्रतिव्यक्ति आयलाई लिईन्छ । यसले अर्थतन्त्रमा एक वर्षमा आयमा भएको औषत बढोत्तरीलाई अंकमा व्यक्त गर्दछ ।

महवुव उल हक, अमर्त्यसेन र रिचार्ड जोलीले संयुक्त रूपमा मानव विकास सूचकाङ्कको विकास गरेको पाइन्छ । यसमा मुख्यतया आर्थिक अवस्था वा आम्दानी, शिक्षाको अवस्था र मानव स्वास्थ्यको अवस्थालाई प्रतिबिम्तित गर्ने गरी सूचक बनाईएको छ । विश्वमा अत्याधिक प्रचलनमा रहेको यस मापनलाई संयुक्त राष्ट्र संघका विभिन्न एजेन्सीले पनि प्रयोग गर्दै आएका छन् ।

मेड योन्सले सन् २००६ मा एक सुखीको सूचकको विकास गरे । उनको सुखीकोसूचकमा सातवटा अलग अलग सूचकलाई समेटिएको छ । उक्त सातवटा सूचकहरू हुन् आर्थिक सबलता, वातावरणीय सबलता, भौतिक सबलता, मानसिक सबलता, सामाजिक सबलता र राजनीतिक सबलता ।

२००७ मा समृद्धिको मापनका लागि लेगुताम सूचकको विकास भएको छ। जसमा मटेरियल वेल्थ र जीवन सन्तुष्टि जस्ता दुई पक्षलाई सहायक सूचकमा विभक्त गरिएको छ। यस सूचकले खास गरी लगानीका माध्यमबाट हुने आर्थिक वृद्धि, शिक्षामा लगानी तथा त्यसको प्रतिफल, सुशसनको अवस्था, कूल ग्रार्हस्थ उत्पादनमा प्राकृतिक श्रोत साधनको दोहन, बैदेशिक सहायताको परिचालनको अवस्था, स्थानीय उत्पादन तथा बजारको प्रतिस्पर्धात्मकता, प्रविधिको उन्नयन तथा कर्मचारीतन्त्रको प्रभावकारिता जस्ता पक्षबाट समृद्धिलाई मापन गर्ने गर्दछ।

समृद्धिको मापनको अर्को आधुनिक सूचक हो आई.एस.ई.डब्लू सूचक (ISEW Index)। यसले समृद्धिका १२ पक्षलाई आफ्नो सूचकमा राखेको छ। आर्थिक समता, न्याय तथा वितरणमा न्याय, खुद पुँजीगत वृद्धि , राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमाथिको स्वनिर्भरता, वातावरणीय तन्दुरुस्तीको अवस्था, गैर बजार कारोवारको अवस्था, प्राकृतिक श्रोत साधनको दोहनको अवस्था, निरोधात्मक स्वास्थ्य सुधार, मानव संशाधनको विकास, पूर्वाधारको अवस्था, फुर्सदको परिमाण र त्यसलाई सदुपयोगको माध्यमको गुणात्मकता, उर्जा पर्याप्तता र सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षणका उपयहरूको गुणात्मकतालाई यस सूचकले मानव समृद्धिको रूपमा व्याख्या गरेको छ।

बाबुराम भट्टराईका अनुसार समृद्धि एक गतिशिल प्रक्रियाको रूपमा रहने र यो भौतिक सुखको अवस्था मात्र नभई दैनिक जीवनको हरेक पक्षको आमूल सुधार हो। उँहाका अनुसार समृद्धि प्राप्त गर्नका लागि चारवटा आयामहरूको आवश्यकता पर्दछ। प्रथम आयाम हो आर्थिक समृद्धिका लागि उच्च, दीगो र फराकिलो आर्थिक वृद्धि, दोस्रो पक्ष हो सामाजिक न्यायका लागि समावेशी विकास। समृद्धिको तेस्रो पक्ष हो विकास प्रकृयामा वातावरणीय दीगोपनाको प्रत्याभूती र अन्तिम आयाम हो व्यक्तिगत सुखका लागि आत्मिक विकासको अवस्था।

नेपालमा समृद्धिको आवश्यकता

गरिवी र पछौटेपन युक्त नेपाली समाजलाई रुपान्तरण गरी उन्नत समाज निर्माण गर्न नेपाल सरकारले समृद्धिको एजेण्डा ल्याएको हो। सामाजिक असमानता, सीमान्तीकरण, बेराजगारीलाई हल गर्नै पर्ने भएकाले समृद्धिको नारा ल्याईएको हो। शासनमा प्रभावकारिता नहुनु र न्यायमा सहज पहुँच नहुनुले जनताले लोकतन्त्रका लाभहरूको सहि अर्थमा उपभोग गर्न नपाएकोले त्यसलाई ग्यारेन्टी गर्नका लागि समृद्धि आवश्यक छ। अर्थिक क्षेत्र, सामाजिक न्यायको क्षेत्र र शासनको प्रभावकारिताको क्षेत्रमा अब जनता नै केन्द्र विन्दु हुनू भन्ने अवधारणालाई मुर्त रुप दिनु पर्ने बेला भई सकेकोले नेपालमा सम्वृद्धिको बहस आवश्यक पर्न गएको देखिन्छ।

विकासको विद्यमान अवस्था

समृद्धिको नाराको कार्यान्वयनका लागि नेपालको हाल सम्मको विकासको प्रगति बुझ्न जरुरी छ। नेपालको आ.व.२०७४।०७५ को प्रतिव्यक्ति आय १००४ अमेरिकी डलर छ। कूल ग्राह्यस्थ उत्पादन करिव ३० खर्व रुपैयाँ रहेको छ। यसबाट नेपाल आर्थिक विकासमा ज्यादै पिछडिएको मुलुकको रूपमा रहेको छ। आर्थिक विकासका अन्य परिसूचकहरू तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ।

क्र.सं.	सूचक	२०४७/४८	२०५४/५५	२०७४/७५
१	प्रति व्यक्ति आय (अमेरिकी डलर)	-	-	१,००४
२	कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (रु. अर्बमा, प्रचलित मूल्यमा)	९७.८	२८१.९	३,००७.३
३	सडक यातायात (कि.मी. हजार)	७	११	३०
४	स्थानीय सडक (कि.मी. हजार)	-	-	५७.६
५	विद्युत् उत्पादन (मेगावाट)	२२७	३००	१,०७४
६	टेलिफोन घनत्व (प्रतिशत)	-	१	१३३
७	इन्टरनेट सेवामा पहुँच (प्रतिशत)	-	-	५०.३

श्रोतः राष्ट्रिय योजना आयोग।

क्र.सं.	सूचक	२०४७/४८	२०५४/५५	२०७४/७५
१	गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्या (प्रतिशत)	४९	४२	२१.६#
२	बहु-आयामिक गरिबी (प्रतिशत)	-	-	२८.६*
३	प्राथमिक तह (१-५) मा खुद भर्नादर (प्रतिशत)	६४	७०	९७.२
४	बाल मृत्युदर (प्रतिहजार जीवित जन्ममा)	१०८	११८	३९
५	मातृ मृत्युदर (प्रतिलाख जीवित जन्ममा)	८५०	४७५	२३९
६	आधारभूत खानेपानी सेवामा पहुँच पुगेको जनसंख्या (प्रतिशत)	३६	६१	८८

श्रोतः राष्ट्रिय योजना आयोग।

दीर्घकालिन सोच

नेपाल सरकारले नेपाली जनताको सुख र समृद्धिका लागि नेपालको दीर्घकालिन सोंच : सम्बत् २१०० जारी गरेको छ। नेपालको संविधानको पूर्ण कार्यान्वयन गर्न, अर्थतन्त्रलाई समाजवाद उन्मुख बनाउदै नेपाली जनताको समृद्धि र समुन्नतिको चाहनालाई पुरा गर्न, उच्च आय भएको राष्ट्रमा पुऱ्याउन संघ, प्रदेश र स्थानीय तह विचमा सहकार्य गर्नका लागि पच्चीस वर्षे दीर्घकालिन सोचको परिकल्पना गरिएको छ ।

यस सोचले बाईसौं शताब्दिको नेपालको परिकल्पना गरेको छ। विभिन्न एसियली मुलुकहरूले एक पुस्ता भित्रै हासिल गरेको समृद्धिलाई यस सोचले हासिल गर्न खोजेको देखिन्छ। नेपालको संविधान, रीष्ट्रिय हित, वित्तीय संघीयताको कार्यान्वयन, नवप्रवर्तन र सुशासन कायम गर्ने मुलभूत सिद्धान्तहरूलाई यस सोचले आत्मसात गरेको छ। यो राष्ट्रिय सोच बमोजिम सम्वृद्ध नेपाल र सुखी नेपालीको नारालाई ब्यवहारमा रुपान्तरणका लागि समृद्धिका चारवटा र सुखका ६ वटा लक्ष्यहरू तोकिएको छ। चरणवद्ध रूपमा गन्तव्यहरू तोकेर सम्बत् २१०० मा सुखी नेपाली र सम्मृद्ध नेपालको राष्ट्रिय गन्तव्य प्राप्त गर्ने तर्फ यो सोच लक्षित छ।

यस सोचको प्राथमिक कडिका रूपमा पन्ध्रौं योजनाको आधार पत्र सार्वजनिक भएको छ। सो आधारपत्रले पन्ध्रौं योजनालाई समृद्धि र सुखको सिर्जना गर्ने आधार योजनाका रूपमा लिएको छ। प्रस्तुत योजनाका रणनीतिका रूपमा रोजगारमूलक आर्थिक वृद्धि, गुणस्तरीय स्वास्थ्य र शिक्षाको सुनिश्चितता, अन्तरदेशीय तथा आन्तरिक आवद्धता, उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि, सामाजिक सुरक्षा एवं सामाजिक संरक्षण, न्यायपूर्ण समाज, श्रोतको उत्पादनशील तथा दीगो विकास, प्रभावकारी सार्वजनिक सेवा र संघीय प्रणालीको उन्नयनलाई समृद्धि प्राप्तिका रणनीतिका रूपमा लिईएको छ। रुपान्तरणकारी योजनाका रूपमा यस योजनालाई तयार गरिन लागिएको छ। यसबाट अव नेपालमा समृद्धिको बहस शुरु भएको छ। समृद्धिलाई प्राप्त गर्ने आयामहरू के के रहेका छन् भन्ने विषयमा तल उल्लेख गर्ने प्रयत्न गरिएको छ।

नेपालको दीर्घकालीन सोच, २१०० को प्रारूप

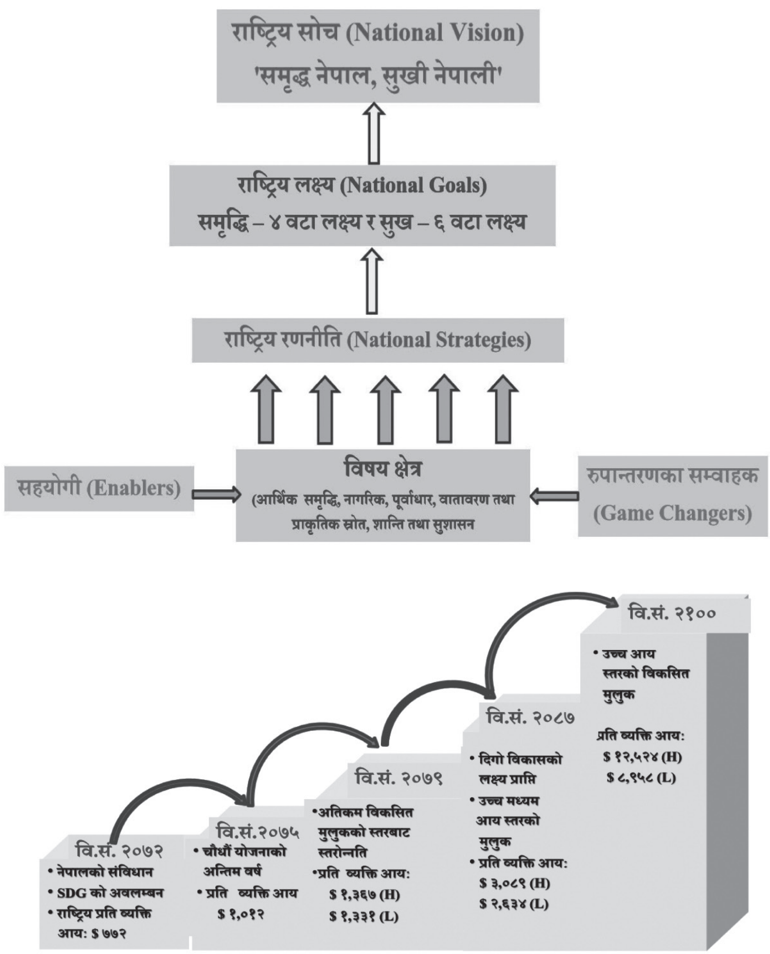

श्रोतः राष्ट्रिय योजना आयोग

समृद्धिका आयामहरू

समृद्धि एक जटिल मापन गर्न कठिन र समय सन्दर्भ अनुसार बुझ्नु पर्ने अवधारणा भएकाले समृद्धिको लागि नेपाल सरकारका सम्पूर्ण नीतिहरू लक्ष्यित रहेको सन्दर्भमा यसलाई नेपालको सन्दर्भमा मापन र प्राप्ति गर्नु अत्यन्त आवश्यक छ। यसै सन्दर्भमा समृद्धि प्राप्त गर्नका लागि के गर्नु पर्दछ भन्ने सवलमा यसका आयामहरूको खोजविन शुरु भएको हो । यसै सन्दर्भमा समृद्धिलाई निम्न ३ तरिकाबाट प्राप्त गर्न सकिने अभ्यास अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा प्रचलनमा रहेको र नेपालमा पनि अवलम्बन गरिएको छ।

समृद्धिको प्रथम आयामः आर्थिक वृद्धिका माध्यमबाट समृद्धिको प्राप्ति

आर्थिक वृद्धि समृद्धिको एक पक्ष मात्र हो । तर आर्थिक वृद्धि विना समृद्धिका अन्य पक्षहरूको प्राप्ति असंभव हुन जान्छ। त्यसैले आर्थिक वृद्धिबाट समृद्धि घटाउने हो भने त्यहाँ विकास नै रहदैन केवल विनास रहन्छ भने समृद्धिबाट आर्थिक वृद्धि घटाउँदा त्यहाँ समृद्धि प्राप्त गर्नै सकिदैन। आर्थिक वृद्धि र समृद्धि एक अर्काका परिपुरक हुन्।

संसार भरीको अभ्यासले के देखाएको छ भने समृद्धिका लागि उच्च दिगो र फराकिलो दरको आर्थिक वृद्धि आवश्यक पर्दछ तर आर्थिक वृद्धिलाई वितरण पक्षमा ध्यान दिईएन भने त्यहाँ असमानताको खाडल बढ्दछ। राष्ट्रिय धनको निश्चित वर्गमा एकिकृत सञ्चय हुन गई गरिवी बढ्न जान्छ। त्यसैले समृद्धिलाई प्राप्त गर्नका लागि चाहिने आर्थिक वृद्धि सशावेशी र न्यायोचित हुनु जरुरी छ।

नेपाल सरकारले दीर्घकालीन सोच अन्तर्गत आर्थिक वृद्धि मार्फत प्रतिव्यक्ति आय १२,५२४ डलर पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको छ। आर्थिक वृद्धि आर्थिक संसाधनको दोहनबाट प्राप्त हुन्छ। त्यसैले यसको अनन्तकाल सम्म समान र उच्च दरमा प्राप्ति गर्न असंभव नै हुन्छ। विश्वको ईतिहासमा सर्वाधिक लामो अवधि सम्म उच्च दरको आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने राष्ट्र चीन हो । करिव ४० वर्ष सम्म पनि उसले उच्च दरको आर्थिक वृद्धि हासिल गरी हाल स्थिर दरमा वृद्धि गरिरहेको छ। यसरी एक निश्चित तह पार गर्न नसकेमा मुलक मिडल ईन्कम ट्र्यापमा(Middle Income Trap) मा पर्ने संभावना प्रवल रहन्छ। ल्याटिन अमेरिकी मुलकहरूको हालको अवस्था त्यहि नै हो। भारतले पनि यदि चीन जस्तै लामो अवधि सम्ममा उच्च दरको वृद्धि हासिल गर्न नसकेमा ल्याटिन अमेरिकी देशहरूको जस्तो मिडल ईन्कम ट्र्यापमा जाने खतरा छ। त्यसैले आर्थिक वृद्धि समृद्धिको प्रमुख सूचक हो र यसको उचित व्यवस्थापन गर्नु अपरिहार्य हुन्छ।

आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने उपायहरू

कूल ग्रार्हस्थ उत्पादनको करिव ४० प्रतिशत भन्दा बढीको दरमा लगानी जरुरी छ। दीर्घकालीन रूपमा आर्थिक वृद्धि हासिल गर्नका लागि लगानीको दर बढाउनुको विकल्प छैन।

लगानी बढाउनका लागि आन्तरिक बचतको दर बढाउनु पर्दछ। बचत बढाउनका लागि बचत प्रोत्साहनका नीतिहरू अवलम्बन गर्नु पर्दछ। लगानी सम्बन्धी स्पष्ट नीति तयार गरी लगानीकर्ताका लागि उचित वातावरण सिर्जना गर्नु पर्दछ। पुँजी र श्रमको उत्पादकत्वमा व्यापक वृद्धि गरिनु पर्दछ।

लगानीका लागि आन्तरिक पुजी नै पर्याप्त नहुनाले बैदेशिक पुँजीको पनि उपयोग गरिनु त्यतिकै जरुरी छ। बैदेशिक पुँजी भित्र्याउनका लागि पुर्वाधार विकास, उर्जाको सुनिश्चितता, लगानी सम्झौता, कर मुक्ती सम्झौता, गैर बजार जोखिमहरूको अन्त्य, श्रम मुद्धाको न्यायोचित र प्रभावकारी छिनोफानो र नीतिगत स्थिरता र सरलतालाई बढावा दिनु पर्ने हुन्छ। पुँजी र उद्यमको सम्मान गर्ने समाजिक मनोविज्ञानको निर्माण गर्न जरुरी छ।

आर्थिक वृद्धिबाट ठूलो परिमाणमा रोजगारी सिर्जना हुनै पर्दछ। त्यसका लागि ज्ञान, क्षमता र योग्यतालाई आत्मसाथ गरी शिक्षा प्रणालीमा सुधार गर्नु पर्ने हुन्छ। तालिम पाप्त जनशक्तिको परिचालन गर्ने सम्बन्धमा हाल कुनै प्रत्यक्ष संयन्त्र छैन। तर नेपाल सरकारले प्रधनमन्त्री रोजगार कार्यक्रम मार्फत बेरोजगारहरूको सूचना संकलन गर्ने र रोजगारका अवसरहरूको परिचान गरी माग र आपूर्ति विचमा तालमेल मिलाउने कार्यको थालनी गरेको छ।

मेसिन, कम्प्युटर प्रविधि र आर्टिफिसियल ईन्टेलिजेन्समा आएका व्यापक प्रविधिगत नविनताले गर्दा मानव रोजगारीमा व्यापक कटौती आउँदैछ। कामको स्वरूपमा परिवर्तनका कारण मानवीय पक्षको लापरवाही गरिएमा भविष्यमा यसले रोजगारीमा ठूलो संकट निम्त्याउने छ। उदारहणका लागि एक अध्ययनका अनुसार २०४७ भन्दा पछाडि फ्याक्ट्रीहरूमा काम गर्न एक जना पनि मजदुर हुने छैन। अर्थात सबै काम मेसिनले स्वचालित रूपमा गर्ने छ। यसबाट प्रगतिले निम्त्याएको मानवीय मूल्यको संकटको विकराल रुपलाई देख्न सकिन्छ। त्यसैले आर्थिक वृद्धिमा मानव–यन्त्र अनुपात (Man Machine Ratio) पनि मिलाउन जरुरी हुन्छ। अन्यथा रोजगारी विनाको आर्थिक वृद्धि हासिल हुने छ जुन हाम्रो समृद्धिको आयाम एवं सूचक होईन।

आर्थिक वृद्धिको माध्यमबाट गरिवी निवारण गर्नु पर्दछ। गरिव को हो भन्ने बारेमा नै पहिला एकीन हुनु जरुरी हुन्छ। क्यालोरीको हिसावमा गरिवीको पहिचान गर्नका लागि २२५०, २१२३, २१४३ र २२२० क्यालोरीलाई आत्मसात गरियो। मौद्रिक आयको रूपमा संयुक्त राष्ट्र संघले दैनिक १ डलर, १.२५ डलर र १.९ डलरको बेन्चमार्क कायम गऱ्यो। त्यसैले गरिवीलाई पहिचान गर्न अत्यन्त कठिन छ।सबै भन्दा पहिला खास गरिवीको परिचय हुनु आवश्यक छ। तव पहिचान र लक्ष्यित कार्यक्रम मार्फत गरिवी घटाउन रणनीतिहरू पचिालन गर्नु पर्ने हुन्छ।

आर्थिक वृद्धिले असमानतालाई ल्याउन सक्ने भएकाले आर्थिक वृद्धिका नीतिहरू सँगसँगै असमानतालाई कम गर्ने नीतिहरू पनि कार्यान्वयनमा ल्याईनु पर्दछ। गिनी गुणकलाई घटाउन प्रत्येक वर्षमा लक्ष्य निर्धारण गर्न जरुरी छ।

आर्थिक वृद्धिका लागि एसियन टाईगर (अर्थात नवोदित एसियाली आद्योगिक अर्थतन्त्र) ले अवलम्बन गरेका नीतिहरूबाट पाठ सिक्नु पर्दछ। कोरिया, ताईवान, हंगकंग र सिंगापुरले गरेको अभुतपूर्व आर्थिक विकासका पछाडि लिडरसिपको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ। रष्ट्रिय एकता, तुलनात्मक लाभका क्षेत्रहरूको पहिचान, विकास र विस्तार, बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रको विस्तार, शिक्षामा गुणत्मकताको सुनिश्चितता, प्राविधिक जनशक्तिको विकास र उपयोग एवं समयानुकूल अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धबाट लाभ लिन सक्नु नै उनीहरूको आर्थिक विकासका आधारहरू हुन्। नेपालमा पनि आर्थिक विकास गर्न त्यस्ता आधार र सिद्धान्तको परिपालना हुनु पर्ने देखिन्छ।

प्राकृतिक संशाधनको उपयोगबाट आर्थिक वृद्धि त हासिल गर्न सकिन्छ तर त्यसको उपयोगमा अत्यन्त संबेदनशिलता अवलम्बन गर्नु पर्दछ। नेपालमा खासगरी ५ प्रकारका प्राकृतिक संशाधनहरू रहेका छन : जमिन, जल, जैविक विविधता, संस्कृति र मानव संशाधन। जमिनलाई कृषि, जंगल,उद्योग र वसोवासका लागि प्रयोग गर्न सकिन्छ।

जलश्रोत नेपालको अत्याधिक लाभप्रद प्राकृति साधन हो तर यसको उपयोगबाट हामीले अनिश्चित काल सम्म फाईदा लिन सक्ने सुविधा प्राप्त छैन । किनकी जलश्रोतबाट निकालिने जल विद्युत बिक्री गर्नका लागि भारत र बंगलादेश मात्र बजारका रूपमा रहेको छ । उक्त देशहरू पनि उर्जाको विकासमा द्रुततर गतिमा लागि रहेको भए पनि हाल ती देशहरूमा उर्जाको माग आपूर्तिको तुलनामा अत्याधिक रहेको छ । जलश्रोतको विकासमा ढिलाई भएमा पछि भएको उत्पादनले बजार नपाउने संभावना रहेकाले उक्त मागलाई नेपालले अहिले नै परिपूर्ति गर्नका लागि जलश्रोत क्षेत्रमा उल्लेख्य निर्माण गर्न जरुरी छ जसबाट नेपालको निर्यात व्यापार पनि बढ्ने र रोजगारी पनि बढ्ने छ ।

आर्थिक व्यवस्थापनमा अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष भनेको आर्थिक क्रियाकलापको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्नु हो । नेपालको पूँजि उत्पादन अनुपात करिव ६ प्रतिशत रहेका छ जुन अत्याधिक बढी हो । यसलाई घटाउन जरुरी छ । भ्रष्ट्राचार नियन्त्रण र व्यवस्थापकीय कार्यकुशलता अभिवृद्धि गरी पूँजि अनुपात घटाउनु पर्दछ ।

समृद्धि प्राप्तिको दास्रो उपागमः सामाजिक न्याय

गरिवी निवारणमा नेपालले उत्साहप्रद प्रगति गरेको भए तापनि आर्थिक असमानतामा बढोत्तरी पनि भई नै रहेको छ । यस्तो असमानता बढिरहेको छ । अक्सफामको एक प्रतिवेदनले जनाए अनुसार नेपालको सीमान्तीकरण बढीरहेको छ । यस्तो सीमान्तीकरण र बञ्चितीकरणले समृद्धिको सपनालाई यथार्थमा रुपान्तरण हुन दिँदैन । असमानता हटाउने प्रतिवद्धता सूचकाङ्कका १५७ वटा देशहरूको सूचीमा नेपाल १३८ औं नम्बरमा आएको छ । यसबाट के बुझिन्छ भने असमानता हटाउने नीतिगत तथा व्यवहारिक उपायहरू कमजोर रहेका छन् । यिनमा सुधार गर्न जरुरी छ ।

विश्व असमानता प्रतिवेदन २०१८ ले विश्व स्तरमै असमानता बढेको तर केही देशको अत्याधिक गतिमा बढेको देखाएको छ । आर्थिक असमानताको सूचीमा नेपाल उच्च असमानतायुक्त देशमा पर्दछ । नेपालको सबै भन्दा धनी व्यक्तिसँग १.५ विलियन डलरको धन छ भने एक सामान्य नेपाली कामदारका लागि त्यति आम्दानी प्राप्त गर्नका लागि आफ्नो हजारौ जुनी विताउनु पर्ने देखिन्छ । नेपालमा सर्वाधिक धनी २० प्रतिशतका हातमा ५६.२ प्रतिशत धन छ भने सर्वाधिक गरिव २० प्रतिशतको हातमा ४.१ प्रतिशत धन रहेको छ । नेपालमा धनी ७ प्रतिशत परिवारको हातमा ३१ प्रतिशत जमिन छ भने २० प्रतिशत गरिवको हातमा केवल ३ प्रतिशत जमिन छ । २९ प्रतशित जनसंख्यासँग कुनै जमिन छैन । ८१ प्रतिशत महिलाहरूको कुनै जमिनमाथि स्वामित्व छैन । (World Inequality Report, 2018)

आर्थिक असमानताका अतिरिक्त नेपालमा संरचनागत र पदसोपानमा आधारित सामाजिक, सांस्कृतिक र धार्मिक असमानता पनि रहेको छ । समतलीय असमानताका रूपमा ग्रामिण र शहरिया विभेद कायम छ भने सुदुर पश्चिम र मध्ये पश्चिममा सबै भन्दा बढी गरिवी र असमानता रहेको छ । मुलधारका वर्गको गरिवी न्युनिकरण दर बढी छ भने सीमान्तीकरणमा रहेका वर्गका गरिवी निवारण दर ज्यादै न्युन छ । उदाहरणको लागि नेवार र ब्राह्मण तथा क्षेत्रीको गरिवी दर १४ प्रतिशत र १८ प्रतिशत छ भने दलितको ४६ प्रतिशत तथा मुस्लिमको ४१ प्रतिशत छ । पहाडका जनजातिमा ४४ र तराईका जनजातिमा ३५ प्रतिशत गरिवी छ । लैगिक विभेद र हिंसा पनि कहाली लाग्दो छ । नेपालको महिलाको औसत साक्षरता दर ५५ प्रतिशत छ भने तराईका महिलाको साक्षरता दर केवल १७ प्रतिशत छ । (Oxfam, 2019) ।

असमानताले पहिचान, आत्म सम्मान, समानता र सुरक्षाका विषयलाई ओझेलमा पारेको हुन्छ। अवसर, प्रकृया र नतिजामा समावेशीकरण जरुरी छ। त्यसैले समृद्धिको जरा सामाजिक न्यायमा पुग्नै पर्दछ। जरा गाढेको, बहुरुपि र विविधतायुक्त असमानताले सामाजिक न्यायलाई उपहास गरेको छ। १९८० को दशक देखिको नेपालको समृद्धि केवल आर्थिक समुन्नतिमा केन्द्रित थियो भने हालको समृद्धिले सामाजिक न्यायलाई पनि समेटेको छ। त्यसैले अहिले समता, सामाजिक न्याय र समुन्नतिलाई छुट्याउनै नसकिने जालोको रूपमा लिन थालिएको छ।

विभिन्न अध्ययनहरूले नेपालमा असमानताका बाहकका रूपमा बहिस्करणवादी सामाजिक संरचना, सार्वजनिक नीतिहरूको विभेदकारिता र अन्य चालकहरूको संयोजनले असमानतालाई बढाएको छ। नेपालले अवलम्बन गरेको नवउदारवादी पुँजीवादी अर्थतन्त्र र त्यसमा सरकारको कमजोर अनुगमन र नियमन प्रणालीले क्रोनी क्यापिटालिज्मको विकास हुन पुगेको छ। रेन्ट सेकर्स व्यवहार बढेको छ। ईलाईट वर्गको हातमा राजनीतिक सत्ता रहिरहनु पनि असमानता बढाउने कारक हो।

समुन्नति र समृद्धिको मार्गमा आर्थिक वृद्धि र सामाजिक न्यायलाई सँगसँगै लैजान सकेमा मात्र लक्ष्यित समृद्धि हासिल गर्न सकिनेछ।

समृद्धिको तेस्रो उपागमः शासकीय उत्तरदायित्व र सुशासन

शासकीय उत्तरदायित्व विना सरकारी क्रियाकलापले अपेक्षित गति लिन सक्दैन। नेपालले गरिवीबाट समृद्धि तर्फका यात्राहरू घोषणा गरेको त छ तर त्यस लक्ष्यलाई चुम्ने आर्थिक वृद्धि, सामाजिक न्याय र सुशासन नै हुन्। उत्तरदायी सरकार लोकतान्त्रिक सरकारको साधन र साध्य दुवै हो। उत्तरदायी सरकार र सुशासनले आर्थिक वृद्धि र सामाजिक न्याय दुवैलाई उत्प्रेरित गर्दछ। सरकारका सबै क्रियाकलापहरूलाई गन्तव्यमा पुऱ्याउनका लागि सुशासन जरुरी हुन्छ। सुशासनले खासगरी जनसहभागिता, पारदर्शीता, उत्तरदायित्व, कानूनको शासन, सहमतीय शासन, नतिजामुखी शासन, समन्याय, शासकीय जवाफदेहितालाई अभिप्रेरित गर्ने भएकाले सरकारको समृद्धि योजना पनि यिनै मुद्दाको सेरोफेरोमा केन्द्रित रहन्छ।

उत्तरदायित्व बहन गराउनमा कानूनी र संस्थागत व्यवस्थाहरूमा सक्षमता ल्याईनु पर्दछ। सबै भन्दा बढी उत्तरदायित्व राजनीतिक प्रणालीले बहन गर्नु समृद्धिको पूर्व शर्त हो। किनकि राजनीति जनतासँग जोडिएको हुन्छ र नीति निर्माणमा भूमिका खेल्दछ। राजनीतिक दलहरूको आन्तरिक लोकतन्त्र सुदृढिकरण (Clean- up- Democracy), लेखा परीक्षण र त्यसको सार्वजनिकीरकण, उच्च तहका नेतृत्वको आचरण निर्माण, अनुशासनात्मक कारवाहीको व्यवस्था र समावेशी चरित्रले राजनीतिक उत्तरदायित्वलाई बढावा दिन्छ।

समृद्धिका लागि सुशासन र उत्तरदायित्व बहन गर्नु पर्ने अर्को पक्ष भनेको न्यायिक निकाय हुन्। न्यायलाई मर्न नदिन न्यायालयले उच्चतम सदाचारिता एवं उत्तरदायित्व बहन गर्नु पर्दछ। त्यस्तै संबैधानिक अङ्गहरू र अन्य कार्यकारी अङ्गहरूले पनि उत्तरदायित्व बहन गर्नैपर्ने हुन्छ।

उपसंहार

समृद्धि नेपाल सरकारको वर्तमान एजेण्डा हो। यो नेपाल र नेपालीका लागि एकमात्र गन्तव्य पनि हो। यसलाई हासिल गर्नका लागि व्यापक बहस र अन्तक्रिया र व्यवहारिक कार्यदिशा जरुरी छ। यसका पक्षहरूलाई अध्ययन

र अनुसन्धानको माध्यमबाट उजागर गरी त्यस तर्फ ध्यान दिएमा समृद्धिको मुद्दालाई हासिल गर्न सकिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र अनुभवबाट समृद्धि प्राप्तिका लागि सिद्ध भएका आर्थिक वृद्धि,सामाजिक न्याय र उत्तरदायी शासकीय प्रणालीका सिद्धान्तलाई अवलम्बन गर्न जरुरी छ। यी तीनै तत्वको उचित र प्रभावकारी संयोजनबाट भविष्यमा समृद्धि प्राप्त गर्न सकिने कुरामा विश्वस्त हुन सकिन्छ।

सन्दर्भ ग्रन्थः

Ang, Y.Y.(2016). How China Escaped the Poverty Trap, Ithaca and London:Cornell University Press.

Bhattarai, B.(2018).*Keynote Address* delivered in the Conference on "Public Policy and Governance in South Asia: Towards Justice and Prosperity" held in Kathmandu on June 28-29, 2018.

Brooks, A.C.(2008). *Gross National Happiness: Why Happiness Matters for America and How We Can Get More of It*, NewYork: Basic Books.

Bajracharya ,P.(2019) *Prosperity Dimension: Achieving Through Economic Growth* a Seminar Paper Presented in the Seminar on "A Discourse on Prosperity In Nepal: Unfolding Agendas for Tomorrow Jointly Organized by Nepal Open University and Niti Foundation held in Kathmandu on June 16, 2019.

Collier,P.(2007). *The Bottom Billion: Why the Poorest Countries are Failing and What Can Be Done About It*, Oxford University Press.

Dhungana,H.P.(2019) *Prosperity Dimension: Achieving Through Good Governance and Accountability* a Seminar Paper Presented in the Seminar on "A Discourse on Prosperity In Nepal: Unfolding Agendas for Tomorrow Jointly Organized by Nepal Open University and Niti Foundation held in Kathmandu on June 16, 2019.

Dani, A.A., and Arjun,D.H.(2008).Inclusive States:Social Policy and Structural Inequalities, Washington, D.C.:World Bank.

Legatum Institute, 2018. The Legatum Prosperity Index 2018. www.prosperity.org.

Nepal's Multidimensional Poverty Index 2017, National Planning Commission, Kathmandu, Nepal.

Ukyab, Y.(2019) *Prosperity Dimension: Achieving Through Social Justice* a Seminar Paper Presented in the Seminar on "A Discourse on Prosperity In Nepal: Unfolding Agendas for Tomorrow Jointly Organized by Nepal Open University and Niti Foundation held in Kathmandu on June 16, 2019.

https://www.adb.org/countries/nepal/main

https://www.oxfam.org/en/countries/nepal

सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापन

महेश्वर काफ्ले*

१. **पृष्ठभूमि :** सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी कार्यविधि प्रक्रिया तथा निर्णयलाई अझ बढी खुला, पारदर्शी, वस्तुनिष्ठ र विश्वसनिय बनाउन तथा सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा प्रतिस्पर्धा, स्वच्छता इमान्दारिता, जवाफदेहिता र विश्वसनियता प्रवर्द्धन गरी मितव्ययी तथा विवेकपूर्ण ढंगबाट सार्वजनिक खर्चको अधिकतम प्रतिफल हासिल गर्न सार्वजनिक खरिद व्यवस्थानको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहन्छ । सार्वजनिक निकायले निर्माण कार्य गर्दा गराउँदा, मालसामान, परामर्श सेवा तथा अन्य सेवा खरिद गर्दा त्यस्तो खरिदको व्यवस्थापन क्षमता अभिवृद्धि गरी उत्पादक, विक्रेता, आपूर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी वा सेवा प्रदायकलाई विना भेदभाव सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा सहभागिता हुने समान अवसर सुचिश्चित गरी सुशासनको प्रत्याभूति गर्ने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गर्न आवश्यक भएकोले सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ मिति २०६३।९।३० देखि लागू गरिएको व्यहोरा सार्वजनिक खरिद ऐनको प्रास्तावनामा उल्लेख छ । सार्वजनिक खरिद कानून कार्यान्वयनको क्रममा केही नेपाल ऐन संशोधन गर्ने ऐन, २०७२ (२०७२।११।१३ मा) र प्रथम संशोधन ऐन, २०७३ (२०७३।३।३० मा)बाट सार्वजनिक खरिद ऐन संशोधन भएको छ भने सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ मा ६ पटक संशोधन गरिएको छ। विद्यमान खरिद कानून कार्यान्वयनमा रहेका समस्या र सुधारका विषयमा केन्द्रित रही आलेख तयार गरिएको छ। यसबाट लेखापरीक्षणमा संलग्न कर्मचारीहरूलाई सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ।

२. **सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनः** सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ अनुसार सार्वजनिक खरिदमा प्रतिस्पर्धा, पारदर्शीता, स्वच्छता, समान अवसर, जवाफदेहिता र विश्वसनियताका माध्यमबाट सुशासनको प्रत्याभूति गर्ने उल्लेख छ भने सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनको आधारमा लगानीको सार्थक मूल्य प्राप्ति (Value for Money) हुने मान्यता राखेको छ। यसका लागि सार्वजनिक निकायले खरिद व्यवस्थापन अन्तर्गत संस्थागत, संरचनागत र प्रक्रियागत व्यवस्थाको अनुशरण गरी उद्देश्यमूलक तथा नतीजामूलक उपलब्धि प्राप्तिमा ध्यान दिनुपर्ने देखिएको छ। यसलाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गर्न सकिन्छः

* *नायव महालेखापरीक्षक*

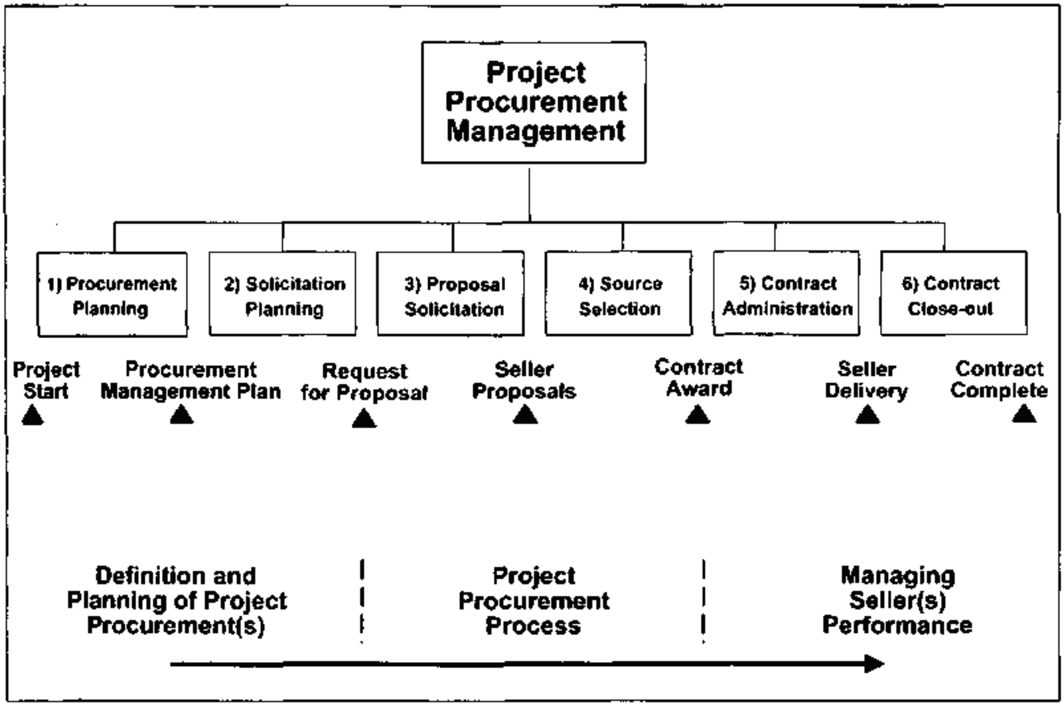

श्रोतः *Quentin W. Fleming, Project Procurement Management*

३. **संस्थागत व्यवस्था** : सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापन अन्तर्गत संसदले ऐन पारित गर्ने, सो ऐन बमोजिम नेपाल सरकारले नियम जारी गर्ने, सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले स्ट्रान्र्डड विडिङ्ग डक्यूमेन्ट तयार गर्ने, खरिद कार्यको अनुगमन गर्ने, नेपाल सरकारले उक्त ऐन, नियम स्ट्रान्र्डड विडिङ्ग डक्यूप्मेन्ट, नर्म्स मापदण्डको आधारमा खरिद कार्य गर्ने, महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले आन्तरिक लेखापरीक्षण र महालेखा परीक्षकको कार्यालयले अन्तिम लेखापरीक्षण गर्ने सम्बन्धी संस्थागत व्यवस्था छ।

सार्वजनिक खरिद ऐन २०६३, अनुसार सार्वजनिक खरिद कानूनको पालना गर्नुपर्ने सार्वजनिक निकायहरू संवैधानिक अङ्ग वा निकाय, अदालत, नेपाल सरकारका मन्त्रालय, सचिवालय, आयोग, विभाग वा सो अन्तर्गतका अन्य जुनसुकै सरकारी निकाय वा कार्यालय, नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेको संस्थान, कम्पनी, बैंक वा समिति वा प्रचलित कानून बमोजिम सार्वजनिक स्तरमा स्थापित वा नेपाल सरकारद्वारा गठित आयोग, संस्थान, प्राधिकरण, निगम, प्रतिष्ठान, वोर्ड, केन्द्र, परिषद र यस्तै प्रकारका अन्य संगठित संस्था, नेपाल सरकारद्वारा संचालित वा नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश अनुदान प्राप्त विश्वविद्यालय, महा-विद्यालय, अनुसन्धान केन्द्र र यस्तै प्रकृतिका अन्य प्राज्ञिक वा शैक्षिक संस्था, स्थानीय तह, विकास समिति ऐन, २०१३ बमोजिम गठित विकास समिति, नेपाल सरकारको ऋण वा अनुदानमा संचालित संस्था र नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी सार्वजनिक निकाय भनि तोकेका अन्य संस्था आदि रहेका छन्।

४. **सार्वजनिक खरिद ऐन नियमको विशेषता :** सार्वजनिक खरिद ऐन र नियम जारी हुनु पर्व सार्वजनिक खरिद कार्य व्यवस्थापन आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ र आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी नियमावली, २०५६ अनुसार हुँदै आएको थियो । सार्वजनिक खरिदलाई पारदर्शी, प्रतिस्पर्धि र विश्वसनिय बनाउन तथा खरिद कार्य प्रक्रिया विधि एवं जिम्मेवारी र जवाफदेहिता स्पष्ट गर्न आवश्यक देखिएकोले २०६३ मा सार्वजनिक खरिद ऐन, र २०६४ मा सार्वजनिक खरिद नियमावली जारी गरिएको हो । यस ऐन र नियमको मुख्य विशेषताहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् :

- सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी कार्यविधि, प्रक्रियालाई खुला, पारदर्शी, वस्तुनिष्ठ, विश्वसनीय, प्रतिस्पर्धा, मितव्ययी, जवाफदेहिताका माध्यमबाट अधिकतम प्रतिफल प्राप्त गर्ने व्यहोरा प्रस्तावनामा उल्लेख,
- सार्वजनिक निकायको परीभाषा स्पष्ट गरेको,
- खरिद कार्यको जिम्मेवारी र खरिद विधि स्पष्ट गरेको,
- खरिद गुरुयोजना तथा वार्षिक योजना तयार गर्नुपर्ने व्यवस्था,
- वोलपत्रको प्रक्रिया र चरणका बारेमा स्पष्ट व्यवस्था,
- वोलपत्र मूल्याङ्कन, स्वीकृति र खरिद सम्भौता सम्बन्धी व्यवस्था,
- खरिद कारवाही तथा निर्णयको पुनरावलोकन सम्बन्धी व्यवस्था,
- सार्वजनिक खरिद कार्यमा संलग्न पदाधिकारी, वोलपत्र दाताको आचरण सम्बन्धी व्यवस्था,
- खरिद कार्यको अनुगमन सम्बन्धी व्यवस्था,
- विद्युतीय संचार माध्यमबाट खरिद कारवाही हुने व्यवस्था,
- प्राविधिक मार्गदर्शन, कार्यविधि तथा निर्देशिका बनाउन सक्ने व्यवस्था

५. **सार्वजनिक खरिद व्यबस्थापनका मुख्य जोखिमः** सार्वजनिक खरिद व्यबस्थापन एक जटिल कार्य हो । जटिल कार्य व्यबस्थापनमा जोखिमहरू पनि जटिल प्रकृति कै हुने गर्दछन । स र्वजनिक खरिद व्यबस्थापनमा देखिने मुख्य जोखिमहरू देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छः

सि.नं.	जोखिम क्षेत्र	जोखिमका विषय
१	पूर्व तयारी सम्बन्धी जोखिम	• आबश्यकता निर्धारण नहुने, खरिदको पुष्ट्याई नहुने • संभाव्यता अध्ययन, लागत लाभ विश्लेषण नहुने • स्रोत व्यबस्थापन नहुने
२	लागत अनुमान तयारी	• डिजाईन ड्र्इगं, स्फेसिफिकेसन तयार नगर्ने • लागत अनुमान तयारी तथा स्वीकृति नगर्ने, टुक्रा पार्ने • लागत अनुमान तयार गर्दा खरिद कार्य सम्पन्न हुने मिति उल्लेख नगर्ने
३	खरिद बिधि छनौट	• उपयुक्त खरिद बिधि छनौट नगर्ने • वोलपत्र छल्ने उद्देश्यले लागत अनुमान टुक्रा गरी सिधै खरिद गर्ने • खरिद प्याकेज तयारीको आधार स्पष्ट्र नगर्ने

सि.नं.	जोखिम क्षेत्र	जोखिमका विषय
४	बोलपत्र मूल्यांकन र संझौता	• मूल्यांकनका आधार अग्रिम स्वीकृत नगराउने • आर्थिक, प्राविधिक र व्यापारिक पक्षको मूल्यांकन नहुने • खरिद कार्यको पूर्व तयारी नगरी संझौता गर्ने
५	ठेक्का कार्यान्वयन	• खरिद गुरुयोजना र वार्षिक खरिद योजना नबनाउने • खरिद कार्य तालिका बमोजिम कार्य नगर्ने • म्याद थपका आधार स्पष्ट नगर्ने • ईन्डेक्स र शुत्र फरक पारी मूल्य समायोजन दावी गर्ने
६	गुणस्तर व्यबस्थापन	• डिजाईन र स्पेसिफिकेसन अनुसार गुणस्तरीय कार्य नहुने • गुणस्तर आश्वस्तता योजना अनुसार गुणस्तर परीक्षण फ्रिकवेन्सी पुरा नगर्ने • गुणस्तर परीक्षणको अभिलेख नराख्ने
७	ठेक्का संझौताको अन्त्य	• मोविलाईजेसन पेश्की लिई कार्य नगरेमा समेत ठेक्का अन्त्य नगर्ने • कार्य स्वीकार प्रतिवेदन तयार नगर्ने • संझौता बमोजिम कार्य नगरेमा समेत ठेक्का अन्त्य नगर्ने
८	जिम्मेवारी र जवाफदेहिता	• खरिद कार्यमा संलग्न पक्षको जिम्वेवारी र जवाफदेहिता स्पष्ट नगर्ने • संवद्ध पक्षले आचरणको पालना नगर्ने • पुरस्कार र संजायको व्यबस्था प्रभावकारी नहुने
९	अभिलेख	• कार्य सम्पन्न भएको अभिलेख स्पष्ट नहुने • निर्माण कार्यको नापी अभिलेख नहुने,

उक्त जोखिमहरू न्यूनिकरणका लागि देहाय बमोजिम दृष्टीकोण (Approach) अवलम्वन गर्न सकिन्छः

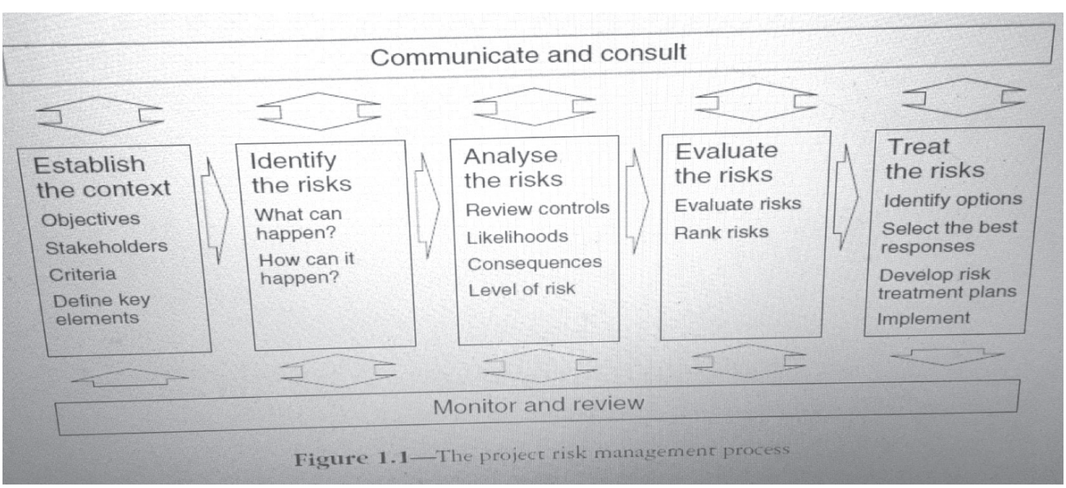

श्रोतः *Project Risk Management guidelines, Dale F. Cooper, Stephen Grey, Geoffrey Raymond and Philwalker*

६. **सार्वजनिक खरिद कानून कार्यान्वयनमा देखिएका समस्या** : सार्वजनिक खरिद कानून कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरूलाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ :

६.१. **खरिद विवरण** : सार्वजनिक खरिद ऐनको दफा ४ मा खरिद गर्नुपर्ने मालसामान, निर्माण कार्य र सेवाको विवरण तयार गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। यसरी विवरण तयार गर्दा स्पेशिफिकेसन, योजना, नक्सा, डिजाइन, विशेष आवश्यकता वा अन्य विवरण, प्राविधिक तथा गुणस्तरजन्य विशेषता उल्लेख गर्नुपर्ने व्यवस्था भएपनि सो बमोजिम विवरण तयार हुने गरेको छैन।

६.२. **लागत अनुमान** : एनेको दफा ५ मा रु. १ लाख भन्दा बढीको निर्माण कार्यको लागत अनुमान तयार गरी दफा ५ क बमोजिम स्वीकृत गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। लागत अनुमान तयार गर्दा स्वीकृत नर्म्स र देखिएका आधारमा दर विश्लेषण गर्नुपर्ने, जनरल नर्म्स नेपाल सरकारबाट र विशेष नर्म्स विभागीय प्रमुखबाट स्वीकृत गराउनु पर्ने व्यवस्था छ। कतिपय खरिद कार्यको लागत अनुमान तयार नगर्ने स्थिति देखिएको छ। मर्मत संभार, मालासमान खरिद, सवारी साधन मर्मत आदि कार्यको लागत अनुमान तयार नगर्ने कार्यबाट वास्तविक कार्यको मौद्रिक तुलना गर्ने आधार नहुने स्थिति छ। लागत अनुमान तयार गर्दा फरक नर्म्स प्रयोग गर्ने अवस्था समेत देखिएको छ।

६.३. **संभाव्यता अध्ययन** : आयोजना स्वीकृत हुनु भन्दा अगावै विस्तृत सर्भेक्षण, डिजाइन, ड्रइङ, स्पेशिफिकेशन तयार गर्नका लागि संभाव्यता अध्ययन गर्नुपर्ने व्यवस्था भएतापनि कतिपय आयोजना सञ्चालन गर्दा सो बमोजिम हुने गरेको छैन।

६.४. **खरिद योजना** : एक वर्ष भन्दा बढी अवधिसम्म सञ्चालन हुने योजना/आयोजनाको लागि खरिद गर्दा वा वार्षिक १० करोड रुपैया भन्दा बढी रकमको खरिद गर्दा खरिद गुरु योजना र वार्षिक १० लाख रुपैया भन्दा बढी रकमको खरिद गर्नुपर्दा वार्षिक खरिद योजना तयार गर्नुपर्ने व्यवस्था भएतापनि कतिपय सार्वजनिक निकायले खरिद गुरुयोजना तथा वार्षिक खरिद योजना तयार गर्ने गरेको पाइदैन।

६.५. **खरिद विधि छनौट** : मालासमान, निर्माण कार्य, परामर्श सेवा वा अन्य सेवा खरिद गर्दा रकमको सीमा र खरिद प्रकृति अनुसार राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय वोलपत्र, सिलबन्दी दरभाउपत्र, सोझै खरिद, उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समूहलाई सहभागी गराउने, अमानत, एकमुष्ट दर विधि, क्याटलग सपिङ्ग, लिमिटेड टेण्डरिङ्ग, वाई व्याक मेथड आदि विधि प्रयोग गर्न सकिने व्यवस्था छ। तर सार्वजनिक निकायले उपयुक्त खरिद विधि छनौट नगर्ने,लागत अनुमान टुक्र्याई सोझै खरिद गर्ने, खरिद विधि छनौटको आधार स्पष्ट नगर्ने समस्या देखिएको छ।

६.६. **वोलपत्र आव्हान** : वोलपत्र आव्हान गर्दा वोलपत्र सूचनामा खुलाउन पर्ने व्यहोरा नखुलाउने, वोलपत्र पेश गर्ने स्थान, समय स्पष्ट नहुने, जमानत स्पष्ट नहुने, कार्य प्रक्रिया स्पष्ट नहुने स्थिति देखिएको छ। वोलपत्र आव्हान पूर्व वोलपत्रदाताको योग्यता निर्धारण सम्बन्धी आधार स्पष्ट नगर्ने, मूल्याङ्कनका आधार स्पष्ट नगर्ने आदि समस्या देखिएको छ। वोलपत्र दाखिला गर्नुअघि प्रिबिड मिटिगं नहुने, भएतापनि ठेक्का शर्त र दायित्व सम्बन्धमा छलफल नहुने स्थिति देखिएको छ।

६.७. **वोलपत्र मूल्याक्तन** : वोलपत्र मूल्याङ्कन गर्दा आर्थिक प्राविधिक, व्यापारिक पक्षको मूल्याङ्कन नहुने, न्यूनतम कवोल गरेकोमा सो पुष्ट्याई माग नगर्ने, थप जमानत नलिने, मिलोमतोमा वोलपत्र पेश भएको अवस्थाको पुष्टी गर्ने आधार एकिन नगर्ने आदि समस्या देखिएका छन।

६.८. **ठेक्का सम्झौता** : ठेक्का सम्झौता गर्नुभन्दा अगाड पोष्टबिड मिटिगं सम्बन्धी व्यवस्था नभएको, सम्झौता गर्दा कार्यतालिका पेश नगर्ने, सम्झौतामा ठेक्का दिने र प्राप्त गर्ने पक्षको जिम्मेवारी र जवाफदेहिता स्पष्ट नगर्ने आदि समस्या देखिएका छन ।

६.९. **सोझै खरिद** : खरिद ऐन नियममा सार्वजनिक निर्माण कार्यमा रु. ५ लाखसम्म, मालासमान खरिदमा रु. १ लाख सम्म, परामर्श सेवामा रु. ५ लाख सम्मको कार्य सिधै गर्न पाउने व्यवस्था छ । सो भन्दा बढीको कार्य सिलबन्दी दरभाउपत्र वा वोलपत्रको माध्यमबाट खरिद गर्नुपर्नेमा सोझै खरिद गर्न पाउने सीमा भन्दा बढीको रकमको समेत लागत अनुमान टुक्र्याई सोझै कार्य गर्न पाउने रकमको सीमा भित्र रही पटक पटक सोझै कार्य गर्न स्थिति रहेको पाइन्छ ।

६.१०. **डिजाइन परीवर्तन**: संभाव्यता अध्ययन, विस्तृत सर्भेक्षण गरी उपयुक्त डिजाइन स्वीकृत गरी सकेपछि निर्माण कार्य शुरु हुने व्यवस्था भएपनि डिजाइन स्वीकृत गर्ने चरणमा पर्याप्त ध्यान नदिएका कारण कार्यान्वयन चरणमा डिजाइन परिर्वतन गर्नुपर्ने भई लागत बढ्ने गरेको पाइन्छ ।

६.११. **भेरिएशन** : स्वीकृत डिजाइन स्पेशिफिकेशन अनुसार लागत अनुमान तयार गर्नुपर्ने र लागत अनुमानको आधारमा वि.ओ.क्यू. (कार्यको परिमाण) स्वीकृत गरी कार्य गराउनु पर्ने व्यवस्था छ । डिजाइन स्पेशिफिकेसन अनुसार लागत अनुमान तयार गर्ने चरणमा पर्याप्त ध्यान नदिएका कारण ठेक्का कार्यान्वयन चरणमा बढी परिमाण वा कम परिमाण कार्य गराउने गरेको स्थिति छ । लागत अनुमान तयार गर्दा जनरल आइटमहरू समेत समावेश नगर्ने, पूर्व पहिचान गर्न सकिने आइटमहरू समेत समावेश नगर्ने आदि समस्या देखिएका छन । निर्माण कार्यको परिमाणमा भेरिएशन गर्दा पर्याप्त पुष्टयाई नखुलाउने, लागत अनुमान कति फरक पऱ्यो स्पष्ट नगर्ने, भेरिएशन स्वीकृत गर्न पाउने सीमा भन्दा बढीको भेरिएशन स्वीकृत गर्ने लगायतका समस्या देखिएका छन ।

६.१२. **म्याद थप** : ठेक्का सम्झौता गर्दा ठेक्का कार्यान्वयन कार्य तालिका पेश गर्नुपर्ने र सो कार्य तालिका बमोजिम कार्य गर्नुपर्ने व्यवस्था भएतापनि निर्माण व्यवसायीले कार्य तालिका पेश नगर्ने, पेश गरेको कार्यतालिका बमोजिम कार्य प्रगति नगर्ने स्थिति देखिएको छ । ठेक्का सम्झौता अवधिमा कार्य सम्पन्न गर्न नसकेमा म्याद समाप्त हुनु भन्दा २१ दिन अगावै निवेदन दिनुपर्ने, सार्वजनिक निकायको काबु बाहिरको परिस्थितिबाट कार्य सम्पन्न नभएको भए वोलपत्र स्वीकृत गर्ने अधिकारी वा विभागीय प्रमुख वा सचिवले म्याद थप गर्न सक्ने व्यवस्था छ । सो अनुसार पटक पटक म्याद थप गर्दा कारण नखुलाउने, हर्जाना लाग्ने गरी म्याद थप भएपछि पुन हर्जाना नलाग्ने गरी म्याद थप गर्ने गरेको आदि समस्या देखिएका छन ।

६.१३. **मूल्य समायोजन** : सामान्यतया १२ महिना भन्दा बढी अवधि भएको निर्माण कार्यमा संझौतामा उल्लेख भए बमोजिम मूल्य समायोजन दिन सक्ने व्यवस्था छ । तर सो अवधि भन्दा कम अवधिको ठेक्का सम्झौतामा समेत मूल्य समायोजन गर्ने, उल्लेखित शुत्र भन्दा फरक किसिमको शुत्र प्रयोग गरेको, मूल्यवृद्धि वा न्यून भएको इन्डेक्स प्रयोग गर्दा अन्य इन्डेक्स प्रयोग गर्ने गरेको, वैदेशिक मुद्रामा भुक्तानी गर्दा विदेशी मुद्राको इन्डेक्स गलत प्रयोग गर्ने गरेको आदि समस्या देखिएका छन ।

६.१४. **गुणस्तर परीक्षण** : गुणस्तर परीक्षण सम्बन्धमा वि.ओ.क्यू. मा समावेश गर्न सक्ने र गुणस्तर आश्वस्तता योजना (QAP) अनुसारको फ्रिक्वेन्सी अनुसार गुणस्तर परीक्षण गरी प्रतिवेदन संलग्न

गर्नुपर्ने, गुणस्तर पुरा नभएमा कार्य स्वीकार नगर्ने व्यवस्था भएपनि सो अनुसार गुणस्तर परीक्षणको लागि वि.ओ. क्यूमा छुट्टै आइटम राखि सकेपछि प्रत्येक आइटमको दर विश्लेषणमा समेत गुणस्तर परीक्षणको रकम समेत समावेश गर्ने, गुणस्तरीय कार्य नगरेकोमा समेत कार्य स्वीकार गर्ने लगायतका समस्या देखिएका छन ।

६.१५. **पूर्व निर्धारित क्षतिपूर्ति** : ठेक्का सम्झौता बमोजिमको अवधिमा निर्माण व्यवसायीको कारण निर्माण कार्य सम्पन्न नगरेमा पूर्व निर्धारित क्षतिपूर्ति लिने व्यवस्था भएपनि पूर्व निर्धारित क्षतिपूर्ति नलिने गरी म्याद थप गर्ने गरेको पाइन्छ ।

६.१६. **मोविलाइजेशन पेश्की** : मोविलाइजेशन पेश्की दिएपछि निर्माण कार्यमा परिचालन नगर्ने, म्याद थप र भेरिएशन गरेकोमा मोविलाइजेशन पेश्की फछ्र्यौट नगर्ने, वैंक ग्यारेन्टी म्याद थप नगर्ने, पेश्की उपयोगको अनुगमन नगर्ने, पेश्की फछ्र्यौट कार्यतालिका बमोजिम फछ्र्यौट नगर्ने आदि समस्या देखिएका छन ।

६.१७. **कार्य सम्पन्न र स्वीकार प्रतिवेदन** : अन्तिम विल पेश गर्नुभन्दा अगावै सम्पन्न कार्यको नापी गरी कार्य स्वीकार प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्ने तथा त्रुटि सच्याउने अवधि पछि सबै निर्माण कार्य गुणस्तरीय र डिजाइन बमोजिम सम्पन्न भएको कार्य सम्पन्न प्रतिवेदन तयार गरी एकतह माथिको अधिकारीबाट स्वीकृत गराउनु पर्ने व्यवस्था भएपनि सो अनुसार कार्य स्वीकार र सम्पन्न प्रतिवेदन तयार हुने गरेको तथा जाचँपास हुने गरेको पाइदैन ।

६.१८. **उपभोक्ता समितिबाट कार्य** : उपभोक्ता समितिबाट कार्य गराउँदा दिइने पेश्कीमा जमानतको व्यवस्था नभएको, सम्झौता गर्दा उल्लेखित समयावधिमा काम सम्पन्न नभएको म्याद थप सम्बन्धी व्यवस्था नभएको, गुणस्तर आश्वस्तताको व्यवस्था नभएको, उपभोक्ता समितिको कार्य निर्माण व्यवसायीबाट गराउने, स्वीकृति वेगर मेशिन उपकरण प्रयोग गर्ने, स्वीकृत सीमा भन्दा बढीको काम टुक्र्याई उपभोक्ता समितिबाट गराउने लगायतका समस्या देखिएका छन ।

६.१९. **अमानतबाट कार्य** : अमानतबाट कार्य गराउनुपर्दा एक तहमाथिको अधिकारीबाट स्वीकृत गराई रु. १ लाखको कार्यमा नबढ्ने गरी खण्ड खण्डमा गराउन सक्ने व्यवस्था भएपनि स्वीकृति वेगर कार्य गराउने पाइएको छ ।

६.२०. **एज विल्ट नक्सा** : कार्य सम्पन्न भई सकेपछि एज विल्ट नक्सा पेश गर्नुपर्नेमा सो अनुसार पेश हुने गरेको छैन ।

७. **समस्या समाधानको लागि गर्नुपर्ने** :निर्माण कार्यमा देखिएका समस्या समाधानका लागि ऐन नियमको व्यवस्था र सो को पालनामा गर्नुपर्ने सुधारहरू देहाय बमोजिम उल्लेख गरिएको छ :

- **खरिद कार्यको पूर्व तयारी**

७.१. खरिद कार्यको आबश्यकता निर्धारण, संभाव्यता अध्ययन, लागत लाभ विश्लेषण, प्रतिफलको सुनिश्चितता गरिनु पर्दछ ।

७.२. ऐनको दफा ४ मा मालसामान, निर्माण कार्य र सेवाको विवरण तयार गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । यस्तो विवरण तयार गर्दा केन्द्रीय स्तरमा खरिद गर्नुपर्ने र कार्यान्वयन गर्ने निकायले खरिद गर्ने मालसामान, निर्माण कार्य र सेवाको वर्गीकरण गरी विवरण तयार गर्ने गरेको पाइदैन । मुख्यतः औषधी खरिद

र पुल तथा सडक निर्माणको कार्य केन्द्रीय स्तरमा लागत अनुमान तयार गर्ने, ठेक्का आव्हान गर्ने, वोलपत्र मूल्याङ्कन गर्ने र ठेक्का स्वीकृत गरिसकेपछि ठेक्का कार्यान्वयनका लागि मातहतका निकायमा पठाउने गरेको पाइन्छ। अतः दफा ८ बमोजिम विवरण तयार गर्दा केन्द्रीय स्तरमा ठेक्का बन्दोवस्त गर्ने कार्यको औचित्य सहित विवरण तयार गरी स्वीकृत गराउनु पर्ने व्यवस्था अवलम्वन गर्नुपर्ने देखिन्छ।

- **लागत अनुमान तयारी**

७.३. ऐनको दफा ५ मा लागत अनुमान तयार गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। लागत अनुमान तयार गर्दा निर्माण कार्यको आइटमगत लागत अनुमान तयार गर्ने विधि उल्लेख भएतापनि इकाई दर, एकमुष्ठ रकम, डिजाइन र निर्माण लागत सम्झौता बमोजिम गर्ने कार्यको लागि लागत अनुमान तयार गर्ने विधि उल्लेख छैन। अतः खरिद सम्झौताका विभिन्न विधिको लागत अनुमान तयार गर्ने विधि तय गरी स्वीकृत गराउनु गर्नुपर्ने देखिन्छ।

७.४. लागत अनुमान तयार गर्दा निर्माण कार्यको प्रकृति अनुसार सम्पन्न गर्न लाग्ने समय अनिवार्य रूपमा उल्लेख गर्नुपर्ने र ठेक्का सम्झौता गर्दा सम्पन्न गर्ने समय निर्धारणमा एकरुपता हुने व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ।

- **वोलपत्र मूल्यांकन र खरिद संझौता**

७.५.दफा २७(४) मा लागत अनुमानको १५ प्रतिशत भन्दा बढी घटेर वोलपत्र पेश गरेको अवस्थामा थप जमानत लिने व्यवस्था छ। यस्तो अवस्थामा वोलपत्र दाताबाट दर विश्लेषण स्पेशिफिकेशन, डिजाइन अनुसार गुणस्तरीय काम सम्पन्न गर्ने आधार उल्लेख भएको प्रतिवेदन लिई खरिद संझौता गर्नुपर्ने देखिन्छ।

७.६.बोलपत्रमा मिलेमतो हुने अवस्था र न्युनतम मूल्याँकित सारभुत प्रभावग्राही प्रस्तावको परिभाषा हुनुपर्दछ।

७.७. खरिद नियमावलीमा निर्माण स्थल उपलब्ध नगराई ठेक्का बन्दोवस्त गर्न नहुने व्यवस्था छ। निर्माण स्थल उपलब्ध नभएको अवस्थामा ठेक्का संझौता गर्ने पदाधिकारीलाई जिम्मेवार बनाउनुपर्ने देखिन्छ।

- **खरिद संझौता कार्यान्वयन**

७.८. दफा ५५(१) मा खरिद सम्झौतामा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक १२ महिना भन्दा बढी अवधिको खरिद सम्झौता कार्यान्वयन गर्ने क्रममा मूल्य समायोजन गर्ने आवश्यक देखिएमा मूल्य समायोजन गर्न सक्ने व्यवस्था छ। लागत अनुमान तयार गर्दा सो वर्षको मूल्यलाई आधार लिइने भएकोले १२ महिना भन्दा बढी अवधिको खरिद सम्झौतामा निर्माण व्यवसायीले प्रस्तुत गरेको कार्य सम्पन्न गर्ने स्वीकृत कार्य तालिका अनुसार १२ महिना भन्दा पछिको काममामात्र मूल्य समायोजन दिन सक्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ।

७.९. खरिद कार्यको जोखिम व्यवस्थाका लागि वीमा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। यस्तो वीमा लमसम वा प्रोभिजनल सममा राख्ने व्यवस्था छ। यस सम्बन्धमा एकरुपता कायम गर्ने प्रयोजनार्थ वास्तविक लागतको आधारमा भुक्तानी दिने गरी प्रोभिजनल सममा राख्ने व्यवस्था गर्न उपयुक्त देखिन्छ।

७.१०. वोलपत्रदाताले आयकर/मूल्य अभिवृद्धि कर दाखिला गरेको वा समायोजन गरेको प्रमाण पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । निर्माण व्यवसायीलाई रनिङ्ग विल भुक्तानी दिँदा उक्त निर्माण व्यवसायीले नियमित रूपमा आयकर दाखिला वा मूल्य अभिवृद्धि कर समायोजन गरेको सुनिश्चिता गरी भुक्तानी दिने व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ।

७.११. मूल्य समायोजन गर्दा शुत्र फरक पार्ने, इन्डेक्स फरक पार्ने, जनरल आइटममा समेत मूल्य समायोजन दिने आदि समस्या देखिएका छन । अतः यसरी सम्झौता विपरित मूल्य समायोजन दिने पदाधिकारीलाई जिम्मेवार बनाउने व्यवस्था थप गर्नुपर्ने देखिन्छ। शुरु सम्झौताको अवधिमा काम सम्पन्न नगर्ने निर्माण व्यवसायीलाई सो अवधि भन्दा पछिको इन्डेक्सबाट मूल्य समायोजन नदिने व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ।

७.१२. ऐनको दफा ५४ मा रहेको भेरिएसन सम्बन्धी व्यवस्थामा सम्झौता भई सकेको कार्यपरिमाण वा कार्य क्षेत्रघटाई भेरिएसन गर्दा निर्माण व्यवसायीले कवोल गरेको दर विभागिय लागत अनुमान भन्दा घटी रहेको अवस्थामा उक्त सम्झौता अनुमानको कार्य भविष्यमा पुनः गर्न आवश्यक छ भने यसरी परिमाण वा कार्य क्षेत्र घटाई अन्य आइटमकोपरिमाणमाथप भेरिएशन दिने कार्य गर्नु हुदैन। निर्माण व्यवसायीले घटी कवुलको काम छाड्ने र भविष्यमा पुन अर्को ठेक्का लगाई सोही क्षेत्रको काम गराउने कार्य निरुत्साहित गर्नुपर्दछ।

७.१३. भेरिएसन सम्बन्धी व्यवस्थामा आइटम वाइज कामको परिमाण प्रतिशतमा नतोकि खरिद सम्झौता मूल्यको आधारमा मात्र सीमाको व्यवस्था गरेको छ । निर्माण कार्य गराउँदा र भेरिएशन स्वीकृत गर्दा २५ प्रतिशत सम्झौता क्वान्टिटि कवोल दरबाटै भुक्तानी गर्ने गरेकोले ऐनमा कामको आइटम वाइज परिमाण समेत तोकि थप परिमाणको काम गराउदा पछिल्लो वर्षको दररेटबाट घटाघट गरी नेगोसिएसन गर्नुपर्ने र यस्तो आइटमको भुक्तानीमा मूल्य समायोजन नपाउने र थप भएको कामको कार्यपरिमाण समेत अधिकार प्राप्त अधिकारीबाट स्वीकृत गराउनु पर्दछ।

- **गुणस्तर परीक्षण**

७.१४. निश्चित रकमभन्दा बढीका खरिद कार्यमा प्राविधिक परीक्षण अनिवार्य गर्ने, तेस्रो पक्षबाट मूल्यांकन गर्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ।

७.१५. गुणस्तर नियन्त्रण पक्ष अत्यन्तै कमजोर रहेको र निर्माण ब्यवसायी जति पनि रकम घट्न पाउने ब्यवस्थाले निर्माण कार्यमा दिगोपना नभएकोले घट्न सक्ने सीमा तोकी गुणस्तर नियन्त्रणमा कडाई गर्ने ब्यवस्था थप गर्नुपर्ने देखिन्छ।

७.१६.नियम १११ को गुणस्तर परीक्षण सम्बन्धी प्रावधान कार्यान्वयनमा ध्यान दिनु पर्दछ । गुणस्तर परीक्षण गर्ने प्रयोगशालाको मापदण्ड निर्धारण गर्नुपर्दछ।

- **म्याद थप र पूर्वनिर्धारित क्षतिपूर्ति**

७.१७. सार्वजनिक खरिद ऐन, नियम र संझौताका म्याद थपका आधार, पूर्वनिर्धारित क्षतिपूर्ति, जमानी जफत, कालो सूचिमा राख्ने जस्ता व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयन नगर्ने र त्यस विपरित गर्नेलाई विभागीय कारवाही गर्ने प्रावधान राख्ने पर्ने देखिन्छ।

७.१८. इन्जिनियरहरूले डेली डायरी राख्ने व्यवस्था गर्ने र म्याद थप, मूल्य समायोजन र कार्य सम्पन्न

गर्ने प्रयोजनार्थ डेलि डायरी संलग्न गर्नुपर्ने व्यवस्था गर्ने, ठेक्का म्याद समाप्त हुनुभन्दा अगावै म्याद थप गर्नुपर्ने भएमा सो कार्य सम्पन्न गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

७.१९. निर्माण ब्यवसायी र ठेक्काहरूको कालो सूचि र रुग्ण ठेक्काहरूसमेतको विवरण सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयको वेभसाईटमा राख्नुपर्ने देखिन्छ ।

- **खरिद संझौताको अन्त्य**

७.२०. लागत अनुमान स्वीकृत गरेको, नापी गरेको, कार्य स्वीकार गरेको, कार्य सम्पन्न प्रतिवेदन तयार गरेको, निर्माण कार्य तथा वस्तु आपूर्तिको जाँचपास गरेको मिति अनिवार्य रूपमा उल्लेख गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ ।

- **अभिलेख**

७.२१. सार्वजनिक खरिद कार्यको अभिलेख व्यवस्थापनमा सम्बन्धित निकायले ध्यान दिनुपर्ने देखिएको छ । मालसामान र उपकरणको सम्बन्धमा खरिद मिति, प्राप्ति तथा उपयोग सम्बन्धी र निर्माण कार्यको अभिलेख (Inventory) तयार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

७.२२. निर्माण व्यवसायीसँग रहेका उपकरण तथा वित्तीय अवस्था मूल्यांकन गर्दा निर्माण व्यवसायीले आन्तरिक राजश्व कार्यालयमा बुझाएको कर विवरणमा संलग्न वित्तीय विवरण अनुसार हुनुपर्दछ ।

- **परामर्शदाता सेवा**

७.२३. परामर्शदाताले पेश गरेको प्रतिवेदन अनुसार खरिद सम्झौता गर्दा कबोल अंक तथा कार्य सम्पन्न अंकमा ठूलो अन्तर देखिने गरेकोले लागत अनुमानको परिमाणमा सामान्यत १५ प्रतिशतभन्दा बढी फरक परेमा परामर्शदातालाई जिम्मेवार बनाउने कानूनी व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

७.२४. सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ८१ (७) मा ऐन को दफा ३८ वमोजिम खरिद सम्झौता गर्ने परामर्शदाताले सम्झौता गरेको ३० दिनभित्र सम्झौताको कूल रकम समेट्ने गरी सार्वजनिक निकायलाई निशर्त भुक्तानी हुने पेशागत दायित्व वीमा (Professional Liability Insurance) पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था भएकोमा परामर्श सेवा खरिद रकमको सीमा नतोकिएकोले सो तोकिनु पर्ने देखिन्छ ।

- **उपभोक्ता समितिमार्फत कार्य**

७.२५. उपभोक्ता समिति मार्फत काम गराउँदा सम्झौता बमोजिमको अवधिमा कार्य सम्पन्न नगरेमा म्याद थप र कारवाही सम्बन्धी व्यवस्था छैन । अतः उपभोक्ता समिति मार्फत कार्य गराउँदा सम्झौता गर्दा कार्य तालिका पेश गर्नुपर्ने र सो अनुसार कार्य सम्पन्न भएको सुनिश्चित हुने गरी कार्यको नापी अभिलेख पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था थप गर्नुपर्ने देखिन्छ। कावु वाहिरको परिस्थिति आइपरेमा पूष्ट्याई सहित म्याद थप माग गर्ने, थप म्यादमा पनि काम नगरेमा कारवाही सहित स्वीकृती गर्ने व्यवस्था थप गर्नुपर्ने देखिन्छ। त्यस्तै उपभोक्ता समितिले कानूनी मान्यता प्राप्तिका लागि कुन निकायमा के कस्ता प्रक्रिया पूरा गरी दर्ता हुनुपर्ने भन्ने स्पष्ट व्यवस्था नभएकोले सोको स्पष्ट व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

८. **निष्कर्ष** : सार्वजनिक खरिदमा राज्यको करिव ६० प्रतिशत भन्दा बढी खर्च हुने र खरिद व्यवस्थापन कार्य जटिल भएकोले लेखापरीक्षणमा समेत बढी बेरुजु देखिने गरेको छ । सार्वजनिक खरिद कार्यको लेखापरीक्षणमा एकरुपता कायम गरी गुणस्तीय लेखापरीक्षण प्रतिवेदन तयार गर्ने कार्यको सम्बन्धमा

सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनको प्रमुख समस्याहरू र तिनको समाधानको लागि सम्बन्धित पक्षहरूबाट ध्यान दिनुपर्ने, आवश्यकता र क्षमताको विकास, सूचना संचारको व्यवस्था तथा अभिलेख व्यवस्थामा समेत सुधार गर्नुपर्ने देखिएको छ।

सन्दर्भ सामग्री

- महालेखा परीक्षकको ५४ र ५५ औं वार्षिक प्रतिवेदन, महालेखा परीक्षकको कार्यालय, काठमाडौँ
- सार्वजनिक खरिदको लेखापरीक्षण निर्देशिका, २०६३, महालेखा परीक्षकको कार्यालय, काठमाडौँ
- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३, नियमावली, २०६४, कानुन किताव व्यबस्था समिति, काठमाडौँ
- Project Procurement Management, Quentin w. Fleming, FMC press, Howland way, tustin California, USA, 2003
- Project Risk Management guidelines, Dale F. Cooper, Stephen Grey, Geoffrey Raymond and Philwalker, Broadleaf Capital International, England, 2005

वित्तीय संघीयता:- सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन अनुशासन र जवाफदेहिता

डम्बरबहादुर कार्की*

१. विषय प्रवेशः–

राज्य प्रणालीको विकासको क्रममा विकसित भएका मुलुकहरूले धेरै अघि देखि राज्य कोषको रकम संकलन, परिचालन,व्यवस्थापन गर्न संवैधानिक र कानूनी व्यवस्था गरी जनप्रतिनिधिको रोहमा आय ब्यय विवरणको प्रस्तुति, स्वीकृति, परिचालन, जाँच परीक्षण गर्नेगरेको पाईन्छ। सार्वजनिक कोष परिचालनमा Input -- Economy, Process -- Efficiency & Output/ Outcome --- Effectiveness मात्र भएर पुग्दैन औचित्य (Rationality) समेत पुष्टि हुनुपर्दछ।

सार्वजनिक कोष (Public Purse) सञ्चालनका सन्दर्भमा जनता र सरकार बीच Principal – Agent को सम्बन्ध विकास हुन गै **वित्तीय अनुशासन, पारदर्शीता, वित्तीय जवाफदेहिता र वित्तीय उत्तरदायित्व का** लागि Accounting, Reporting & Auditing लगायतका आर्थिक क्रियाकलापहरू व्यवस्थित गर्न थालिएको देखिन्छ।

बजेट स्वीकृति देखि त्यसको कार्यान्वयन, उपयोगको आधार र औचित्य,प्रतिफलको प्रभावकारिता समेतको जाँच,परीक्षण, मूल्याकंन संवैधानिक निकायबाट गराएर पुनः जनताकै प्रतिनिधिहरूको रोहमा त्यसको जवाफदेहिता प्रत्याभूत गराईन्छ। सुरु सुरुमा सार्वजनिक कोष नियन्त्रण सरकारको मुख्य कार्य हुँदै आएकोमा पछिल्ला दिनमा नतीजामा मात्र केन्द्रित हुन थाल्यो ,त्यसबाट खासै सुधार नभएपछि अहिले नतीजाका लागि नियन्त्रणको अभ्यास प्रचलनमा छ।

नेपालको वर्तमान संविधान अनुसार शासकीय प्रणालीमा नै परिवर्तन भै संघीय गणतन्त्रात्मक व्यवस्थाको कार्यान्वयनमा संवैधानिक रुपले आर्थिक कार्य प्रणाली समेत पुनर्ब्यबस्थित गरिएको हुँदा सोही बमोजिम वित्तीय अनुशासन र जवाफदेहिताका मानकहरू निर्धारण गरिएका छन्। संविधानले राज्यका तीनै तहलाई खास खास प्रकारका वित्तीय अधिकारहरू प्रदान गरी वित्तीय संघीयताको अभ्यासलाई कार्यान्वयनमा ल्याउन तहगत रूपमा आवश्यक कानूनी व्यवस्था समेत गरेको छ।

२. वर्तमान संविधानमा आर्थिक कार्य प्रणाली :-

संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको मूल संरचना संघ,प्रदेश र स्थानीय तह सहित तीन तहको हुनेगरी संघको अधिकार अनुसूची-५, प्रदेशको अधिकार अनुसूची-६,, संघ र प्रदेशको साझा अधिकार अनुसूची-७

** लेखा सदस्य, राजश्व न्यायधिकरण, काठमाडौं*

स्थानीय तहको अधिकार अनुसूची-८ र संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको साझा अधिकारको अनुसूची सूची-९ मा उल्लिखित विषयमा निहित रहनेछ र त्यस्तो अधिकारको प्रयोग छुट्टा छुट्टै अधिकारको हकमा संघीय कानून र आ-आफ्नो कानून बमोजिम एवं साझा अधिकारको हकमा यो संविधान र संघीय कानून,प्रदेश कानून र गाउँसभा वा नगरसभाले बनाएको कानून बमोजिम हुनेछ भन्ने संवैधानिक प्रावधान व्यवस्थित छ।

वर्तमान संविधानले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकार प्रयोगका लागि अलग अलग आर्थिक कार्य प्रणालीलाई व्यवस्थित गरी संघीय संञ्चित कोष , प्रदेश सञ्चित कोष र स्थानीय सञ्चित कोष समेत तीनै तहको श्रोत परिचालन, कोष व्यवस्थापन, निकासा-खर्च पद्धति, जाँच परीक्षण लगायतका वित्त व्यवस्थापन कार्यलाई संवैधानिक प्रत्याभूति प्रदान गरेको छ।

- संविधान र कानून बमोजिम तहगत सरकारहरू वीच राजश्वको काँडफाँड गर्ने विस्तृत आधार र ढाँचा निर्धारण गर्ने र राजश्व असुलीमा सुधार गर्नुपर्ने उपायहरूको सिफारिश गर्ने ,
- संघीय सञ्चित कोषबाट प्रदेश र स्थानीय सरकारलाई प्रदान गरिने अनुदान सम्बन्धमा सिफारिश गर्ने, सशर्त अनुदानको सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान गरी आधार तयार गर्ने,
- समष्टिगत आर्थिक सूचकहरूको विश्लेषण गरी संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारले लिन सक्ने आन्तरिक ऋणको सीमा सिफारिश गर्ने,
- प्राकृतिक श्रोतको परिचालन गर्दा नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहको लगानी तथा प्रतिफलको हिस्सा निर्धारणको आधार तय गरी सिफारिश गर्ने र
- प्राकृतिक श्रोतको बाँडफाँड सम्बन्धी विषयमा संघ र प्रदेश, प्रदेश र प्रदेश, प्रदेश रस्थानीय तह तथा स्थानीय तहहरू बीच उठ्न सक्ने सम्भावित विवादको विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गरी त्यसको निवारण गर्न समन्वयात्मक रूपमा काम गर्न सुझाव दिने गरी संविधानको भाग-२६ मा **राष्ट्रिय प्राकृतिक श्रोत तथा वित्त आयोगको** व्यवस्था गरिएको छ।

यसरी प्रत्येक तहमा अलग अलग सञ्चित कोष रहने र त्यसको व्यवस्थापन सम्बन्धित तहले संविधान, राष्ट्रिय प्राकृतिक श्रोत तथा वित्त आयोगको सिफारिश र आ-आफ्ना ऐन, नियम, कार्यविधि र निर्देशिका तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्न सक्ने प्रावधानको किटानी व्यवस्था गरिदिएको छ।

३. श्रोत एवं खर्च व्यवस्थापन सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाः-

बहुसरकारहरू बीच भएको राज्यशक्तिको बाँडफाँडलाई प्रभावकारी कार्यान्वयनमा ल्याउन वित्तीय श्रोतको बाडँफाँडले उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गर्दछ। राष्ट्रिय वित्तीय श्रोतको न्यायोचित वितरणले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्ना आवश्यक्ताई खर्चका रूपमा प्राथमिकतामा रुपान्तरण गर्ने प्रयास गर्दछन। प्रदेश र स्थानीय तहहरूको आवश्यक्ता, साधनश्रोतको उपलब्धता र क्षमतामा एकरुपता नभएको र निर्दिष्ट जिम्मेवारी पुरा गर्न आफ्नो आन्तरिक श्रोत मात्र पर्याप्त नहुने भएकाले संघीय सरकारले प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई राजश्व बाँडफाँड र वित्तीय हस्तान्तरणको व्यवस्था मिलाउनुपर्ने कानूनी प्रबन्ध गरिएको छ। वित्त आयोगका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन,२०७४ ले राजश्व बाँडफाँडका लागि सुत्रगत प्रावधान किटान गरी सुत्रका लागि मूल आधारहरू र सूचकाकंको व्यवस्था गरेको छ।

नेपालको संविधान तथा अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन २०७४ को दफा ३ अनुसार कर तथा गैर सम्बन्धी अधिकारः–

क) संघीय कानून बमोजिम नेपाल सरकारले लगाउन र उठाउन सक्ने कर तथा गैर करः-

१. ***कर***ः- संस्थागत आयकर, व्यक्तिगत आयकर,पारिश्रमिक कर,भन्सार महसुल, अन्तशुल्क, मूल्य अभिवृद्धि कर ।

२. ***गैर कर***ः- राहदानी शुल्क, भिसा शुल्क,पर्यटन दस्तुर,सेवा शुल्क दस्तुर,जुवा, चिट्ठठा, क्यासिनो ,दण्ड जरिवाना ।

ख). प्रदेश कानून बमोजिम प्रदेश सरकारले लगाउन र उठाउन सक्ने कर तथा गैर करः-

१. ***कर*** ः- घर जग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क,सवारी साधन कर,मनोरञ्जन कर, विज्ञापन कर,कृषि आयमा कर ।

२. ***गैर कर***ः- सेवा शुल्क दस्तुर,पर्यटन शुल्क, दण्ड जरिवाना ।

ग) स्थानीय तहको कानून बमोजिम स्थानीय तहले लगाउन र उठाउन सक्ने कर तथा गैर करः-

१. करः- सम्पति कर, घर वहाल कर,घर जग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क,सवारी साधन कर,भूमिकर (मालपोत), मनोरञ्जन कर, विज्ञापन कर , व्यवसाय कर ।

२. गैर करः-- सेवा शुल्क दस्तुर,पर्यटन शुल्क, दण्ड जरिवाना ।

घ) कर सम्बन्धी थप व्यवस्थाहरू :–

- ❖ तीनवटै तहले प्रचलित कानून बमोजिम लागेको आफ्नो अधिकार क्षेत्र भित्रको दण्ड जरिवाना उठाउन सक्ने,
- ❖ प्रदेश तथा स्थानीय तहले कर लगाउँदा राष्ट्रिय आर्थिक नीति,वस्तु तथा सेवाको ओसार पसार, पुँजी तथा श्रम बजार, छिमेकी प्रदेश र स्थानीय तहलाई प्रतिकूल नहुने गरी लगाउनु पर्ने,
- ❖ नेपाल सरकारले संघीय कानून बमोजिम प्राकृतिक श्रोतमा रोयल्टी लगाउन र उठाउन सक्ने,
- ❖ गैर कर निर्धारणका आधारः- नेपाल सरकार, प्रदेश र स्थानीइ तहले वस्तु वा सेवाको लागत,सञ्चालन र सम्भार खर्चलाई आधार मानी गैर करका दर निर्धारण गनूपर्ने ।
- ❖ संघीय संरचनामा केही करहरू एक भन्दा बढी तहले उठाउन सक्ने प्रावधान रहेकाले ***करप्रशासनलाई सरल, सहज र करदातामैत्री बनाउनः-***

क)प्रदेशले सवारी साधन कर उठाउदा स्थानीय तहले सवारी साधनमा लगाएको कर समेत उठाउने, स्थानीय तहले घरजग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क उठाउदा, विज्ञापन कर उठाउदा र मनोरञ्जन कर उठाउदा प्रदेशले लगाएको तत् तत् करहरू समेत उठाउने ।

ख) यसरी उठेको करको रकम प्रशासनिक खर्च वापत बढीमा २० प्रतिशत रकम कर उठाउने तहले आफ्नो सञ्चित कोषमा जम्मा गरी बाँकी रकम जून तहको कर उठाएको हो सोही तहको सञ्चित कोषमा जम्मा गरिदिने ।

विभाज्य कोषलाई राजश्व बाँडफाँडको संकलन केन्द्रको रूपमा उपयोग गरी मूल्य अभिवृद्धि कर , आन्तरिक उत्पादनमा उठेको अन्तशुल्क र प्राकृतिक श्रोतबाट प्राप्त रोयल्टीको रकम संघले प्रदेश र प्रदेशले स्थानीय तह सम्म बाँडफाँड गरी सम्बन्धित तहले आ -आफ्नो अंश बराबरको रकम आ -आफ्नै सञ्चित कोषमा जम्मा गर्ने प्रावधान किटान गरिएको छ।

अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन,२०७४ ले प्रदेश र स्थानीय तहका सरकारहरूलाई खर्च व्यवस्थापनका लागि विभिन्न अनुदानको प्रबन्ध गरेको छ। ऐनको परिच्छेद-४ अनुदानको व्यवस्था सम्बन्धी खण्ड :--

क) वित्तीय समानीकरण अनुदान,-- नेपाल सरकारले प्रदेश तथा स्थानीय तहको खर्चको आवश्यक्ता र राजश्वको क्षमताको आधारमा आयोगको सिफारिशमा प्रदेश र स्थानीय तहलाई वित्तीय समानीकरण अनुदान वितरण गर्नेछ। नेपाल सरकारबाट प्राप्त अनुदान र आफ्नो श्रोतबाट उठेको राजश्वलाई प्रदेशले प्रदेश भित्रका स्थानीय तहको खर्चको आवश्यक्ता र राजश्वको क्षमताको आधारमा प्रदेश कानून बमोजिम आयोगको सिफारिशमा वित्तीय समानीकरण अनुदान वितरण गर्नेछ।

ख) सशर्त अनुदान --नेपाल सरकारले प्रदेश वा स्थानीय तह वा नेपाल सरकारको कुनै योजना कार्यान्वयन गर्न आयोगले तोकेको आधार बमोजिम प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई सशर्त अनुदान प्रदान गनेृछ।प्रदेशले स्थानीय तहलाई प्रदेश कानून बमोजिम आयोगले तोकेको आधारमा सशर्त अनुदान प्रदान गर्नेछ।

ग) समपुरक अनुदान - नेपाल सरकारले प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई पूर्वाधार विकास सम्बन्धी कुनै योजना कार्यान्वयन गर्न समपुरक अनुदान प्रदान गर्न सक्नेछ। समपुरक अनुदान प्रदान गर्न विभिन्न आधारहरू तय गरिनेछन्।प्रदेशले स्थानीय तहलाई प्रदेश कानून बमोजिम समपुरक अनुदान प्रदान गर्न सक्नेछ।

घ) विशेष अनुदान -- नेपाल सरकारले देहायको कुनै उदेश्य राखी प्रदेश वा स्थानीय तहबाट सञ्चालन गरिने कुनै खास योजनाको लागि विशेष अनुदान प्रदान गर्न सक्नेछ :-

१. शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी जस्ता आधारभूत सेवाको विकास र आपूर्ति गर्ने,

२. अन्तर प्रदेश वा अन्तर स्थानीय तहको सन्तुलित विकास गर्ने,

३. आर्थिक, सामाजिक वा अन्य कुनै प्रकारको विभेदमा परेको वर्ग वा समुदायको उत्थान वा विकास गर्ने । प्रदेशले स्थानीय तहलाई प्रदेश कानून बमोजिम विशेष अनुदान प्रदान गर्न सक्नेछ।

नेपाल सरकार , प्रदेश एवं स्थानीय तहले आवश्यक कानून तथा सरकारको स्वीकृतिमा वैदेशिक अनुदान र ऋण लिन सक्नेछन्। नेपाल सरकार , प्रदेश एवं स्थानीय तहले आयोगले सिफारिश गरेको सीमा भित्र रही आन्तरिक ऋण लिन सक्नेछन्। तर प्रदेश तथा स्थानीय तहले आन्तरिक वा वैदेशिक ऋण एवं अनुदान लिन नेपाल सरकारको स्वीकृति लिनु पर्नेछ।

अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन,२०७४ को परिच्छेद-६ का विभिन्न दफाहरूमा सार्वजनिक खर्चको प्रावधानहरू किटान गरी सार्वजनिक खर्च व्यवस्थापनलाई निर्दिष्ट कार्यविधिमा समाहित गरेको छ।

४. वित्तीय अनुशासन र जवाफदेहिता सम्बद्ध प्रावधानहरू :-

लोकतान्त्रिक मुलुकमा जनताको थैली व्यवस्थापन र परिचालन गर्ने जिम्मेवारी पाएको सरकारले Principal --

Agent को सिद्धान्त बमोजिम संवैधानिक र कानूनी व्यवस्थाहरूबाट किटान गरिएका आचार संहिताको पालना सवै निकाय र पदाधिकारीहरूले असल मनसाय राखी गर्नुपर्दछ । Public Purseबाट Private Interest पुरा गर्ने कार्य त के मनसाय मात्रै पनि दण्डनीय हुन्छ । नेपालको वित्त व्यवस्थापनका सम्बन्धमा भएका व्यवस्थाहरूः-

क. संवैधानिक प्रावधानहरू--

- ***सम्पतिको हक***

  सार्वजनिक हितका लागि बाहेक राज्यले कुनै व्यक्तिको सम्पति अधिग्रहण गर्ने, प्राप्त गर्ने वा त्यस्तो सम्पति उपर अरू कुनै प्रकारले कुनै अधिकारको सिर्जन गर्ने छैन ।

  तर कुनैपनि व्यक्तिले गैरकानूनी रुपले आर्जन गरेको सम्पतिको हकमा यो उपधारा लागु हुने छैन ।

- कर लगाउन वा ऋण लिन नपाईने (धारा ११५):-

  १) कानून बमोजिम बाहेक कुनै कर लगाईने र उठाईने छैन।

  २) संघीय कानून बमोजिम बाहेक संघीय सरकारले कुनै ऋण लिने र जमानत दिने छैन ।

- संघीय ऐन बमोजिम विनियोजित रकम एक शीर्षकबाट अर्को शीर्षकमा रकमान्तर गर्ने र आर्थिक कार्यविधि सम्बन्धी अन्य व्यवस्था संघीय ऐन बमोजिम हुनेछ ।(धारा १२५)

- कर लगाउन वा ऋण लिन नपाईने (धारा २०३):-

  १) कानून बमोजिम बाहेक प्रदेशमा कुनै कर लगाईने र उठाईने छैन।

  २) संघीय कानून बमोजिम बाहेक प्रदेश सरकारले कुनै ऋण लिने र जमानत दिने छैन ।

- प्रदेश ऐन बमोजिम विनियोजित रकम एक शीर्षकबाट अर्को शीर्षकमा रकमान्तर गर्ने र आर्थिक कार्यविधि सम्बन्धी अन्य व्यवस्था प्रदेश ऐन बमोजिम हुनेछ ।(धारा २१३)

- कर लगाउन वा ऋण लिन नपाईने (धारा २२८):(

  १) कानून बमोजिम बाहेक स्थानीय तहमा कुनै कर लगाउन,उठाउन र ऋण लिन पाईने छैन ।

  २) स्थानीय तहले आफ्नो अधिकार क्षेत्र भित्रको विषयमा राष्ट्रिय आर्थिक नीति,वस्तु तथा सेवाको ओसार पसार,पुँजी तथा श्रम बजार,छिमेकी प्रदेश वा स्थानीइ तहलाई प्रतिकूल नहुने गरी कानून बनाई कर लगाउन सक्नेछ ।

  १) कुनै सार्वजनिक पदधारण गरेको व्यक्तिले भ्रष्टाचार गरी अख्तियारको दुरुपयोग गरेको सम्बन्धमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले कानून बमोजिम अनुसन्धान गर्न वा गराउन सक्नेछ ।

  "राष्टपति र उपराष्टपतिको कार्यालय, सर्वौच्च अदालत,संघीय संसद,प्रदेश सभा, प्रदेश सरकार,स्थानीय तह,संवैधानिक निकाय वा सो को कार्यालय,अदालत, महान्यायधिवक्ताको कार्यालय र नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी वा सशस्त्र प्रहरीबल,नेपाल लगायतका सवै संघीय र प्रदेश सरकारी कार्यालयको लेखा कानून बमोजिम नियमितता, मितब्ययिता,कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्य समेतको विचार गरी महालेखा परीक्षकबाट लेखा परीक्षण हुने" महालेखा परीक्षकको काम, कर्तव्य र अधिकार धारा २४१ मा व्यवस्थित गरिएको छ ।

ख) कानूनी तथा नीतिगत प्रावधानहरू :

वित्तीय संघीयता कार्यान्वयन गर्दै लैजाने क्रममा आवश्यक मापदण्ड , कार्यविधि र निर्देशिकाहरू एवं निम्नानुसारका कानूनी/नीतिगत आधार तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याईएको छः-

- राष्ट्रिय प्राकृतिक श्रोत तथा वित्त आयोगका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन,२०७४
- अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन,२०७४
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन,२०७४
- प्रदेश कर तथा गैर कर राजश्व सम्बन्धी ऐन,२०७५
- प्रदेश वित्त व्यवस्थापन ऐन,२०७५
- संघीय आर्थिक ऐन,
- प्रदेश आर्थिक ऐन,
- सम्बन्धित स्थानीय तहको आर्थिक ऐन
- संघीय सरकारबाट प्राप्त परिपत्र, निर्देशन,मार्ग दर्शनहरू
- राष्ट्रिय प्राकृतिक श्रोत तथा वित्त आयोगबाट प्राप्त परिपत्र, निर्देशन,मार्ग दर्शनहरू

वित्तीय संघीयता कार्यान्वयनको सिलसिलामा संविधान, अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन र राष्ट्रिय प्रार्कतिक श्रोत तथा वित्त आयोग सम्बद्ध ऐन बमोजिमका कानूनी संरचना र प्रक्रियागत सरलीकरणका लागि आवश्यक मापदण्ड कार्यविधि र निर्देशिकाहरू तर्जुमा भै कार्यान्वयनमा आएका। प्रदेशको एकल अधिकार, प्रदेश र स्थानीय तहको साझा अधिकार क्षेत्रमा रहेका कर तथा शुल्क लगाउने र उठाउने विषयमा प्रदेश कर तथा गैर कर सम्बन्धी ऐन जारी भै कार्यान्वयनमा आएको, प्रदेश र स्थानीय तह बीच राजश्व बाँडफाँड र वित्त हस्तानतरणका लागि प्रदेश वित्त व्यवस्थापन ऐन लागु भएको,साझा अधिकार क्षेत्रमा रहेका कर तथा शुल्कका दरहरू प्रदेश आर्थिक ऐनमा तोकिएको।

संघीय आर्थिक ऐन (दफा २५) अनुसार सवारी साधन कर र घर जग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्कको अन्तरिम प्रशासन सम्बन्धी व्यवस्थामा प्रदेश र स्थानीय तहहरू सधनश्रोत, प्रविधि,जनशक्ति तथा कार्यालय व्यवस्थापन नभएसम्म नेपाल सकारले तोके अनुसार यातायात व्यवस्था कार्यालय र मालपोत कार्यालयबाटै संकलन भैरहेको छ।

संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको विभाज्य कोषहरू सञ्चालनमा ल्याईएको ,प्रदेश सरकारको बजेट निकासा कार्यविधि र एकल खाता कोष प्रणाली अनुसार लेखाकंन गर्ने आवश्यक प्रणालीको व्यवस्था गरी प्रदेश कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयको स्थापना समेत गरिसकिएको। प्रदेश र स्थानीय तहको कर अधिकार हस्तान्तरण भैसकेको ,संविधान र ऐन विपरीत प्रदेश र स्थानीय तहले लगाएका करहरूमा बन्देज लगाई प्रदेश र स्थानीय तहको कर समस्या समाधान गर्न गठित उच्चस्तरीय समितिको प्रतिवेदन कार्यान्वयनमा ल्याईएको।

५ वित्तीय अनुशासन र जवाफदेहिताको वर्तमान अवस्था :-

सार्वजनिक श्रोतको प्राप्ति तथा उपयोगका सम्बन्धमा नियमितता, मितब्ययिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्यको आधारमा संघीय, प्रदेश र स्थानीय तहका सवै कोषहरूको हिसाव यथार्थपरक रहेको एवं सवै निकायहरूको, स्पष्ट नीति र उदेश्य अनुसार कार्य भए गरेको र मितब्ययितापुर्वक खर्च गरी जवाफदेहिता र जिम्मेवारी पुरा गरेको लगायतका विषयहरूमा सुनिश्चित भै उचित निष्कर्ष र सुझाव प्रदान गर्नु एवं वित्तीय प्रतिवेदन उपर उचित आश्वस्तता दिलाउनु अन्तिम लेखापरीक्षणको मुख्य उदेश्य रहेको छ।

संवैधानिक व्यवस्थानुसार वार्षिक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन महालेखा परीक्षकले राष्ट्पति समक्ष प्रस्तुत गर्ने प्रावधान राखिएको छ । आफू समक्ष पेश हुन आएको प्रतिवेदन राष्ट्पतिले प्रधानमन्त्रीलाई र प्रधानमन्त्रीले व्यवस्थापिका प्रमुख (सभामूख) लाई हस्तान्तरण गर्ने प्रचलन छ। सभामुखले आफूले प्राप्त गरेको प्रतिवेदन सार्वजनिक लेखा समितिलाई आवश्यक छलफलका लागि दिने र सार्वजनिक लेखा समितिले आफै वा उपसमिति मार्फत प्रतिवेदक संस्था र श्रोत परिचालन गर्ने जिम्मेवारी पाएको कार्यकारी तहका लेखा उत्तरदायी अधिकृत समेतलाई राखी दफावार छलफल गराईन्छ। छलफलको सिलसिलामा सार्वजनिक लेखा समितिका पदाधिकारी (जनताका प्रतिनिधि) को रोहवरमा लेखापरीक्षणमा उठेका कैफियतहरूका आधारमा लेखापरीक्षण गर्ने निकायबाट प्रतिनिधित्व गर्ने पदाधिकारीले प्रश्न राख्ने र कार्यकारी तर्फका लेखा उत्तादायी अधिकृतले जवाफ दिने कार्य गरिन्छ। यसरी जनप्रतिनिधिले बृहत छलफल गरी तर्जुमा गरेको बजेट,आर्थिक ऐन र विनियोजन ऐनबाट कार्यकारीलाई श्रोत परिचालन एवं खर्च व्यवस्थापन गर्न दिईएको अख्तियारीका आधारमा मितब्ययिता, कार्यदक्षता र प्रभावकारिता सहित औचित्यपूर्ण ढंगले कार्य सम्पादन भयो भएन भनी फेरी जनताकै प्रतिनिधि मार्फत आश्वशतता प्राप्त गर्ने संवैधानिक प्रावधान छ । यसबाट वित्तीय अनुशासन र जवाफदेहिताको प्रत्याभूति गराउने प्रयास संवैधानिक रुपमै भएको देखिन्छ। महालेखा परीक्षकको कार्यालयले आ.व. २०७४।०७५ को आर्थिक कारोवारको लेखापरीक्षण गरी २०७५।१२।२९ गते सम्माननीय राष्ट्पति समक्ष प्रस्तुत गरेको ५६ औ प्रतिवेदनका केही अंशहरू केलाउदा यस प्रकार देखिन आयो :-

१. लेखापरीक्षण गरिएको निकायगत विवरणः- *(रु. **करोडमा**)*

क्र.स.	निकाय	संख्या	ले.प. रकम रु.	बेरुजु रकम रु.	ले.प. अंकमा बेरुजुको प्रतिशत
क	**वित्तीय लेखापरीक्षण**				
१.	संघीय सरकारी कार्यालय	४८४१	२०,०८,८४	१,०६,३४	५.२९
२	प्रदेश सरकरी कार्यालय	६८	२,६२	१९	७.२५
३	स्थानीय तह	७४७	५,७१,५१	२४,१४	४.२२
४	समिति र अन्य संस्था - जिल्ला समन्वय समिति समेत	८६१	२,५३,७२	१०,३८	४.०९

५	संगठित संस्था	९९	२३,२४,२३	बेरुजु लगत सम्बन्धित संस्थाले नै राख्ने	
ख	**कार्यमूलक, सूचना प्रविधि र विशेष लेखापरीक्षण (कार्यमुलक २२,सूचना प्रविधि ३,वातावरणीय १,विशेष २)**	२८	---	--	--
	जम्मा	६६४४	५१,६०,९२	१,४१,०५	

उल्लेखित आँकडाबाट बजेट तथा कार्यान्वयन इकाई बढी भएका कारणले मात्र अनियमितता/बेरुजु बढ्ने होईन रहेछ भन्ने तथ्य प्रदेशको बेरुजुको आकारबाट पुष्टि हुन्छ। महालेखा परीक्षकको कार्यालयले पछिल्ला दिनमा बेरुजू उत्पादनको आकारलाई कार्यसम्पादन दक्षता संग तुलना गर्ने सन्दर्भमा कुल लेखापरीक्षण अंक (आर्थिक कारोवर परिमाण) को पाँच प्रतिशत भन्दा घटी हुनुपर्ने मापदण्ड तय गरेको छ। १ प्रतिशत भन्दा घटी हुनुलाई आर्थिक अनुशासन कायम भएको मानिन्छ। ५६ औ प्रतिवेदन अनुसार बेरुजुको प्रकारगत तथ्याकंः-

(रु. लाखमा)

क्र.स.	वर्गीकरण	संघीय सरकारी कार्यालय	प्रदेश सरकारी कार्यालय	स्थानीय तह	समिति। संघसंस्थाजिसस समेत	जम्मा बेरुजु रकम	कूल बेरुजुमा प्रतिशत
१	***असुल गर्नुपर्ने***	***३२०३५२***	***२११***	***२७२१६***	***६९७९***	***३५४७५८***	***२५.१५***
२	***नियमित गर्नुपर्ने***	***२९२५४२***	***६६३***	***१४८१६०***	***७५५६८***	***५१६८३३***	***३६.६५***
	क) अनियमित भएको	६६७३८	२९६	६३२५४	२०४६४	१५०७५२	१०.६९
	ख) प्रमाण कागजात पेश नभएको	२१५२५३	३६७	८४२४४	५४९९१	३५४८५५	२५.१६
	ग) जिम्मेवारी नसारेको	०००	०००	४१७	५	४२२	०.०३
	घ)सोधभर्ना नलिएको	१०५५१	०००	२४५	१०८	१०९०४	०.७७
३	**पेश्की**	**४५०४८६**	**१०७७**	**६६०४०**	**२१२११**	**५३८८१४**	**३८.२०**
	क) कर्मचारी पेश्की	२६७०	२	२३१६४	२४९	२६०८५	१.८५
	ख)मोविलाईजेशन पेश्की	२६३६९९	०००	०००	०००	२६३६९९	१८.७०
	ग) प्रतित पत्र पेश्की	८७४५१	०००	०००	०००	८७४५१	६.२०
	घ) अन्य पेश्की	९६६६६	१०७५	४२८७६	२०९६२	१६१५७९	११.४५
	जम्मा रु.	**१०६३३८०**	**१९५१**	**२४१४१६**	**१०३७५८**	**१४१०५०५**	**१००.००**

विगत लामो समय देखि महालेखा परीक्षकको कार्यालयले वार्षिक रूपमा आर्थिक कारोवारको लेखापरीक्षण गरी प्रतिवेदन दिने क्रममा बेरुजुको आकार, गुणस्तर र तुलनात्मक विवरण प्रस्तुत गर्दै आएकोमा आकारमा बढोत्तरी, गुणस्तरमा न्यूनता र तुलनामा असुल गर्नुपर्नै बेरुजुको मात्रा बढ्दै गएको देखिन्छ। प्रचलित कानून एवं लेखाकंन प्रक्रियामा भएका कमीकमजोरीबाट उठ्ने नियमित गर्ने बेरुजु प्रमाण कागजातबाट सम्परीक्षण हुने तर असुल गर्ने

बेरुजु आवश्यक कानूनी कारवाहीको प्रक्रिया अवलम्बन गरी असुल फछ्र्यौट गर्नुपर्ने हुन्छ। असुल गर्ने बेरुजु बढ्नु भनेको वित्तीय अनुशासन र जवाफदेहितामा ह्रास आउनु हो। विगत ५ वर्षको अवधि हेर्दा ८.६० प्रतिशत देखि ५६ औ प्रतिवेदन सम्ममा २५.१५ प्रतिशतको तथ्याकं देखिन्छ जसमध्ये ५४ औ प्रतिवेदनमा झण्डै आधा हिस्सा बेरुजु असुल गर्नुपर्नेमा देखिनुले वित्तीय अनुशासनको नाजुक अवस्था चित्रण गर्दछ। नियमित गर्ने र पेश्की बाँकीको अवस्था पनि कम डर लाग्दो भने छैन।

प्रतिवेदन अवधि	असुल गर्ने बेरुजु	नियमित गर्ने बेरुजु	पेश्की बेरुजु
५१ औ २०७० (आ.व. २०६९।०७०)	९.६२ प्रतिशत	४८.९६ प्रतिशत	४१.४२ प्रतिशत
५२ औ २०७१ (आ.व. २०७०।०७१)	९.६२ प्रतिशत	४८.९६ प्रतिशत	४१.४२ प्रतिशत
५३ औ २०७२ (आ.व. २०७१।०७२	८.६० प्रतिशत	४५.२६ प्रतिशत	४६.१४ प्रतिशत
५४ औ २०७३ (आ.व. २०७२।०७३)	४२.४८ प्रतिशत	३१.२८ प्रतिशत	२६.२४ प्रतिशत
५५ औ २०७४ (आ.व. २०७३।०७४)	१५.४७ प्रतिशत	४०.३९ प्रतिशत	४४.२४ प्रतिशत

असुल गर्ने बेरुजु २५ प्रतिशत भन्दा बढी हुनुले वित्तीय अनुशासन र जवाफदेहिताका सन्दर्भमा महालेखापरीक्षकको कार्यालयबाट प्रदान गर्ने कगरिएका सुधारका सुझावहरू कामयावी हुन नसकेको प्रमाणित हुन्छ। नियमित तर्फ कागज प्रमाण नभएको बेरुजु बढ्नुले कनूनी प्रक्रियाको अवलम्बन कमजोर रहेको, पारदर्शीता न्यून भएको अनुभुत हुन आउछ। त्यसैगरी पेश्कीमा भएको बढोत्तरीले समयमा कामको फरफारक नहुने गरेको, आवश्यक भन्दा बढी पेश्की दिने गरेको, समयमा फछ्र्यौट नगरेको, स्थानीय तहमा कर्मचारी पेश्की अत्यधिक रहेको देखिन्छ। कर्मचारी पेश्की बढी हुनुले वित्तीय अनुशासन, पारदर्शीता र जवाफदेहिता एवं श्रोतको परिचालनमा मितब्ययिता र कार्यदक्षताको अभाव भएको देखिन्छ।

अधावधिक बेरुजुको अवस्था निम्नानुसार देखिन्छः- *(रु.लाखमा)*

निकाय/विवरण	संघीय सरकारी कार्यालय	संगठित संस्था,समिति अन्य ,संस्था	प्रदेश सरकारी कार्यालय	स्थानीय तह	जम्मा
विगतको बेरुजू	**२१३६६७९**	**६२६१२८**	**०००**	**१४२४६०**	**२९०५२६७**
समायोजनबाट थप/ घट	१२४७६२	(११९३११)	०००	१०	५४६१
फछ्र्यौट तथा सम्परीक्षण	४६४८०८	५७६९८	०००	२३९६२	५४६४६८
बाँकी	**१७९९६६३३**	**४४९११९**	**०००**	**११८४९८**	**२३६४२६०**
चालू वर्षको थप. बेरुजु	१०६३३८०	१०२७५८	१९५१	२४१४१६	१४१०५०४
अधावधिक बाँकी बेरुजु	**२८६००१३**	**५५२८७७**	**१९५१**	**३५९९१४**	**३७७४७६५**
बेरुजू मध्ये पेश्की बेरुजु	**१०३३३९२**	**संस्थागतको विवरण सम्बन्धित संस्थामा रहेको।**	**१०७७**	**६६०४०**	**११००५०९** ***कूल बेरुजुमा पेश्कीको अंश (२९.१५ प्रतिशत)***

विगत वर्षका बेरुजुहरू प्रमाण कागजात जुटाई सम्परीक्षण गर्न गराउन ठूलो जनशक्ति एवं श्रोत साधन खर्च भैरहेको छ। तर उल्लेखित तथ्याकंबाट यस्तो प्रयासबाट भएको फरफारक रकम भन्दा चालु वर्षमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तीनै तहमा थप भएको बेरुजु अंक बढी हुनुले बेरुजु फरफारकमा सुधार हुने अवस्था देखिदैन। यसका लागि संयन्त्रगत, कानूनी र प्रक्रियागत पुनरावलोकन जरुरी छ। पेश्की बाँकीको अंश ठूलो देखिदा निष्क्रिय श्रोतको परिमाण बढेको मात्र नभई कामको फरफारक गर्ने र प्रक्रिया टुंगो लगाई खर्च भएको आयोजना वा क्षेत्रबाट जनतालाई लाभ वितरण गर्ने कार्यमा समेत विलम्ब हुनुले वित्तीय अनुशासन र जवाफदेहितामा प्रश्न उठ्ने गरेको छ।

महालेखा परीक्षकले आ.व. २०७४।०७५ को वार्षिक आर्थिक कारोवारको लेखापरीक्षण गर्दा वित्तीय अनुशासन र सार्वजनिक जवाफदेहिताका सन्दर्भमा क्रियाकलापगत रूपमा उल्लेख गरेका तथ्यहरू केलाउदा र तथ्याकंको विवेचना बाट विद्यमान संवैधानिक र कानूनी प्रावधानहरूको कार्यान्वयन कमजोर रहेको, नियमन गर्ने निकायहरू प्रभावकारी नभएको र वित्तीय व्यवस्थापनमा संलग्न पदाधिकारीहरू क्षमतावान, दक्ष र उच्च मनोवलयुक्त नभएको तथ्य उजागर हुन्छ। प्रचलित ऐन कानून बमोजिम कामकारवही गर्ने र नगर्ने / नगराउनेलाई पुरस्कार र दण्डको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसकी यो अवस्था सिर्जना भएको स्पष्ट हुन्छ। आयोजनागत कार्यालयहरूमा मन्त्रालयको नेतृत्व फेरिए संगै आयोजना प्रमुख लगायत मुख्य मुख्य काममा संलग्न हुने प्राविधिक कर्मचारीहरू फेरिने, प्रमुख फेरिना साथ कार्यालय सरसजावटमा खर्च बढ्ने र अनुगमन का नाममा तालुक विभाग, मन्त्रालय र बाह्रय निकाय समेत तीर्थाटन र पर्यटनका लागि आऊजाउः गर्ने प्रचलनले उपरिब्यय खर्च (Overhead Expenses) बढ्ने गरेको छ, जुन लेखापरीक्षकको आँखाबाट हेर्दा बेरुजुमा पर्दछ।

६. संघात्मक वित्तीय व्यवस्थापनका समस्या एवं चूनौतीहरूः–

संघीयता नै नवीन विषय भएकाले वित्तीय संघीयताको अभ्यास जटील र पेचिलो हुने देखिन्छ। मुलुकलाई संघीय पद्धतिबाट सञ्चालन गर्नुपर्ने अवस्थामा केन्द्रमा आसिन राजनैतिक नेतृत्व र उच्च प्रशासकहरू आफ्नो भैरहेको क्षेत्राधिकार र शक्तिमा ह्रास आउँला कि भन्ने त्रासमा र प्रादेशिक एवं स्थानीय तहका राजनैतिक नेतृत्वमा रहनेहरू आफू सार्वभौम र स्वतन्त्र अलग्गै मुलुक हो भन्ने मनोविज्ञानले ग्रस्त छन्। यस्तो परिवेशका कारण वित्तीय संघीयता कार्यान्वयनमा सैद्धान्तिक, मनोवैज्ञानिक, व्यवस्थापकीय,आर्थिक , सामाजिक एवं ब्यबहारजन्य समस्या र चूनौतिहरूको थुप्रो लागेको छ। वित्तीय अधिकार बढी से बढी आफूमा निहीत राख्न खोज्नेहरू बीच सहमति, समन्वय र सहकार्य स्थापित गरी संवैधानिक प्रावधान अनुसार बाँडफाँड , व्यवस्थापन एवं अभ्यास चुनौतिपूर्ण छ। **बुँदागत रूपमा उल्लेख गर्दा**ः--

- प्रदेश र स्थानीय तहमा बजेट तथा कार्यक्रम पारित तथा स्वीकृत नगरी खर्च गर्ने, समयमै अद्यावधिक प्रतिवेदन तयारी र सार्वजनिक नगर्ने, आन्तरिक नियन्त्रण एवं लेखापरीक्षण प्रभावकारी तुल्याउन ईच्छुक नहुने चूनौति छन्। प्रदेश र स्थानीय तहले आवधिक योजना एवं मध्यकालिन खर्च संरचना तयारी हुन नसक्नु,र मध्यकालिन खर्च संरचना पद्धतिलाई कानूनी रुपले अनिवार्य गरिएको तर आवश्यक दक्षता र विज्ञताको अभाव रहेको ,
- संघीय सरकारबाट प्राप्त हुने रकमको सीमा समयमा प्राप्त नहुनु,संघीय बजेट र प्रादेशिक बजेट पेश गर्ने समयावधि कम(१५ दिन मात्र) हुनु, प्रदेश योजना आयोगको गठन, भूमिका र जिम्मेवारीमा प्रदेशहरू

वीच विविधता र अन्यौलता कायमै रहनु,

- विभाज्य कोषहरू स्थापना भएका तर पूर्ण रूपमा सञ्चालनमा आउन नसेकेका, स- साना र दोहोरिने गरी अनगिन्ती आयोजनाहरू समावेश गरिनु, संघ र प्रदेशको खर्च शीर्षक फरक हुनु, बजेट र कार्यक्रम संगसंगै कार्यालयहरू हस्तान्तरण हुनुपर्नेमा सो हुन नसकी कहीं कार्यालय मात्र र कहीं आयोजना / कार्यक्रम मात्र हस्तान्तरण हुनु आदि ।
- प्रदेशले संघीय सरकारमा र स्थानीय तहले प्रदेश र संघीय सरकारमा पठाउनु पर्ने खर्चको प्रतिवेदनको ढाँचाको अभाव हुनु, प्रदेश सञ्चित कोषको प्रतिवेदनको ढाँचा यकिन नहुनु, प्रदेश सञ्चित कोष सञ्चालन गर्ने बैंकहरूलाई तालुक निकायबाट समयमै पर्याप्त निर्देशन नहुनु आदि ।
- साविकको लेखा प्रणाली र ढाँचाको स्वीकृति व्यवसथाले संघीय आर्थिक प्रशासनलाई काम चल्ने भएतापनि प्रदेश र स्थानीय तहका ७६० निकायका सञ्चित कोष व्यवस्थापनका लागि लेखा ढाँचा तर्जुमा, स्वीकृति र प्रयोगका सम्बन्धमा समयमै नसोचे हिसाबमा बेथिति आर्य वित्तीय अनुशासन र जवाफदेहिता फितलो हुने चुनौति छ ।
- अन्तर तह द्वन्द, अन्तर प्रदेश र अन्तर स्थानीय तह द्वन्द, प्रतिष्पर्धा र प्राकृतिक श्रोतको उपयोगमा आई पर्ने समस्यामा देखिने सक्ने समन्वयको अभावलाई सम्बोधन गर्नुपर्ने विषय चुनौतिपूर्ण छ ।
- प्रदेश तहले संविधानतः प्राप्त गरेको राजश्वका श्रोतहरू अपर्याप्त भएकाले श्रोतको अभावमा प्रदेश तहको प्रभावकारी कार्य सम्पादनमा कमी आई तीन तहको संरचनामा नै प्रश्न उठन सक्ने चूनौति छ ।
- वित्तीय हस्तान्तरण सामयिक, निस्पक्ष, आवश्यक्ता र क्षमतामा आधारित तुल्याउनु पनि चूनौतिपूर्ण छ ।
- प्रदेश र स्थानीय तहका जनप्रतिनिधि र कर्मचारीहरूको व्ययस्थापकीय क्षमताको अभाव पूर्ति गर्न निजहरूको ज्ञान,सीप, क्षमता, विज्ञता अभिवृद्धिको सन्दर्भ पनि चूनौतिपूर्ण नै छ ।
- शासकीय प्रणालीको शक्तिको अंश विभाजन भएकै आधारमा भ्रष्टाचारको विकेन्द्रीकरण र विस्तृकरण भएको विषयले आम चासो पाएको छ , तसर्थ समग्र शासकीय प्रणाली र सो भित्रको प्रशासन व्ययस्थापनलाई पारदर्शी र स्वच्छ तुल्याउनु चूनौतिपूर्ण छ । प्रभावकारी अनुगमन, सुपरिवेक्षण संयन्त्रको निर्माण, वित्तीय विवाद समाधान संयन्त्रको क्षमता विकास एवं क्षितीजीय /उर्ध्व (Horizental & Vertical) वित्तीय असन्तुलनलाई सम्बोधन गर्ने कार्य चूनौतिपूर्ण छ ।
- सूचना प्रविधिमा आधारित प्रणलीहरूको स्थापना गरी बजेटको विनियोजन, कार्यान्वयन लगायत समग्र प्रक्रियामा दक्षता हासिल गर्नु चूनौतिपूर्ण छ ।
- समपुरक अनुदान, आन्तरिक ऋण र वैदेशिक सहायता परिचालन गर्न र सशर्त अनुदान कार्यान्वयन प्रक्रियामा प्रभावकारिता हासिल गरी वित्तीय हस्तान्तरण प्रक्रियामा सुधार ल्याउनु चूनौति रहेको छ ।
- सुदृढ, स्वचालित, एकीकृत कोष प्रवाह र प्रतिवेदन प्रणली स्थापना गरी प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट वित्तीय सुशासन अभिवृद्धि गर्नु चूनौतिपूर्ण देखिन्छ ।

७. समस्या एवं चूनौति समाधानका उपायहरूः–

समग्र वित्तीय व्यवस्थापनमा देखिएका साना ठूला सवैखाले समस्या र तिनको समाधानबाट अवसरको

विकास हुने चूनौतिहरूलाई अल्पकालीन र दीर्घकालिन प्रकृतिमा वर्गीकरण गरी सम्बोधन गर्नुपर्ने हून्छ। शासन, प्रशासन र व्यवस्थापन जति सवल, सक्षम र प्रभावकारी हुँदै गयो त्यति नै मात्रामा समस्या एवं चूनौतिहरू थपिदै जान्छन्। तसर्थ, एकैपटक सवै समस्या र चूनौतिहरू छिमल्ने प्रयत्न दुस्साहस मात्र हुनेछ। समस्या र चूनौतिको वर्गीकरण गरी तिनको निरन्तरको सुधारका लागि कार्य योजना बनाई निम्न प्रयत्न गर्नुपर्दछ :-

क) अल्पकालिन उपायहरू --

- संवैधानिक प्रावधानको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक ऐन, नियम, कार्यविधि, निर्देशिका तर्जुमा गरी प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ,। तर्जुमा भएका नीतिगत र कानूनी प्रावधानहरूको कार्यान्वयन प्रभावकारी र नतीजामुखी बनाउनु पर्दछ।
- संघीय आर्थिक प्रशासन सञ्चालनमा रहेको आर्थिक कार्यविधि ऐन,२०५५ र नियमावली,२०६४ मा भएका प्रावधानहरूलाई वित्तीय संघीयता अनुकुल तूल्याउन, पदाधिकारीहरूको काम, कर्तव्य अधिकार पुनर्परिभााषित गर्न र दण्ड सजायका प्रावधानहरूमा सुधार गर्न आवश्यक भैसकेकाले पुनर्लेखन वा आवश्यक परिमार्जन गर्न जरुरी भएको छ।
- संघीय सरकारका तीनवटै तहले आ-आफ्नो निकायको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली व्यवस्थित गरी प्रभावकारी कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्दछ।
- संविधानको धारा २३६ मा भएको अन्तर प्रदेश ब्यापार सम्बन्धी व्यवस्थानुसार- 'एक प्रदेश वा स्थानीय तहबाट अर्को प्रदेश वा स्थानीय तहको क्षेत्रमा हुने वस्तुको ढुवानी वा सेवाको विस्तार वा कुनै प्रदेश वा स्थानीय तहको क्षेत्रमा हुने वस्तुको ढुवानी वा सेवाको विस्तारमा कुनै किसिमको वाधा अवरोध गर्न वा कुनै कर, शुल्क, दस्तुर वा महसुल लगाउन वा त्यस्तो सेवा वा वस्तुको ढुवानी वा विस्तारमा कुनै किसिमको भेदभाव गर्न पाईने छैन।' भएको प्रावधानमा सवै प्रदेश र स्थानीय तह विश्वस्त हुनेगरी ईमान्दार रहनुपर्दछ।
- कैन्द्रका जनप्रतिनिधि र उच्च पदस्थ पदाधिकारीहरूले संघीयतालाई अधिकार प्रत्यायोजनका रूपमा मात्र बुझ्ने र प्रदेश तथा स्थानीय तहले वेलगामको स्वतन्त्रतामा रमाउने कोशिश गर्नु हुदैन।
- वित्तीय संघीयताका लागि आवश्यक बजेटको तर्जुमा र स्वीकृति गर्ने पद्धतिको विकास,लेखा ढाँचा, सूचना प्रणाली, प्रतिवेदनको डाँचा / समयावधि / बुझाउनु पर्ने निकायहरू , आन्तरिक नियन्त्रण, आन्तरिक एवं अन्तिम लेखा परीक्षण, जनप्रतिनिधिहरूबाट वित्तीय जवाफदेहिता हासिल गर्ने प्रबन्ध समेतको यथोचित व्यवस्थापन शुरुको अवस्थाबाटै थालनी गर्नू पर्दछ। सुदृढ तथ्याकं / सूचना प्रणालीको स्थापना ((Sub-national Treasury Regulatory Application-- SuTRA / LMBIS/ BMIS) गरी योजना, आयोजना,बजेट तथा कार्यक्रमलाई वस्तुगत,यथार्थ र कार्यान्वयन योग्य तुल्याउनु पर्दछ।
- संघबाट, प्रदेश र प्रदेशबाट स्थानीय तहमा जाने विभिन्न अनुदान वितरणको मापदण्ड पारदर्शी , समन्यायिक , आवश्यक्ता र क्षमतामा आधारित तुल्याउनु पर्दछ।
- सशर्त अनुदान हस्तानतरण प्रक्रियामा सुधार गर्न ठूला र विशेष प्रकृतिका आयोजना बाहेक अन्य स

साना आयोजना केन्द्रबाट तय नगरी क्षेत्र तोकी आयोजना छनौटको जिम्मा प्रदेशलाई दिने व्यवस्था गरी प्रतिबद्ध र प्रशासनिक खर्च, कार्यक्रम तथा पुँजीगत खर्च छुट्टटयाई एकमुष्ट रकम पठाउने प्रवन्ध गर्नुपर्दछ।

ख) दीर्घकालीन उपायहरू

- ❖ अल्पकालीन उपायबाट आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको व्यवस्थापन प्रभावकारी भएको अवस्थामा आन्तरिक लेखा परीक्षणको वर्तमान पद्धतिमा परिमार्जन आवश्यक छ। आन्तरिक लेखापरीक्षण आन्तरिक संगठनबाटै गर्नुपर्ने विश्वब्यापी मान्यता अनुसार प्रत्येक तालुक निकाय (मन्त्रालय / विभाग) मा आन्तरिक लेखापरीक्षण संरचनाको विकास गरी मातहतका आयोजना एवं सवै इकाईहरूको अद्यावधिक लेखापरीक्षण गरी लेखा उत्तरदायी अधिकृत समक्ष प्रतिवेदन दिने र निजले सो प्रतिवेदन उपर तत्कालै *(**अन्तिम लेखापरीक्षण हुनु अगावै**)* मातहतका आयोजना एवं इकाई प्रमुख र आर्थिक प्रशासन प्रमुख संग कैफियतहरू फरफारक हुने गरी छलफल र जवाफ एवं प्रतिक्रिया लिईहाल्ने प्रबन्ध गर्नुपर्दछ।
- ❖ अन्तिम लेखापरीक्षणलाई अझै प्रभावकारी बनाउन विषय / क्षेत्रगत विज्ञता हासिल हुनेगरी *(**एक जना प्रमुख / अध्यक्ष रहनेगरी**)* वम्तीमा तीन सदस्यीय आयोग स्वरुपको संरचना बनाउनु उपयुक्त हुन्छ। यसले परिवर्तित अवस्थामा लेखापरीक्षण पद्धतिमा आएका विविधता ***(सूचना प्रविधि, वातावरणीय, कार्यमूलक, जोखिम पहिचान Forensic Audit,)*** गुणस्तर पुनरावलोकन र अनुगमन, सम्परीक्षण जस्ता विशिष्ठ कामहरूमा विशेषज्ञताको पूर्ति गर्नुको साथै संघीय संरचनामा रहेका अलग अलग तहका सरकार हरूको र तिनको स्वामित्व रहने अलगअलग प्रकारका संघ संस्थानहरूको लेखापरीष्क्षणको बोझलाई समुचित व्यवस्थापन गर्न समेत टेवा पुग्दछ।
- ❖ संघीय राजश्व बोर्ड / प्रधिकरण सम्बन्धमा भईरहेका बहसलाई कार्यरुप दिनु उपयुक्त हुन्छ।
- ❖ संघीय सरकारका मन्त्रालय / विभागको आकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारको आकार घटाएर मितब्ययी तुल्याउनु पर्दछ।
- ❖ अन्तर सरकार बीच राजश्व बाँडफाँड र विभिन्न अनुदान वितरण कार्यलाई सामयिक पुनरावलोकन गर्नु पर्दछ , विभाज्य कोषको व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी तुल्याई हाल निर्धारित प्रतिशतमा सामयिक पुनरावलोकन गर्नु पर्दछ।
- ❖ संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका अलग अलग सञ्चित कोष रहने संवैधानिक प्रावधानलाई शुरु देखि नै ब्बयस्थित र प्रभावकारी तुल्याउन आवश्यक ऐन, नियमावलीको कार्यान्वयन र सामयिक पुनरावलोकनलाई प्राथमिकतामा राख्नु पर्दछ।
- ❖ महालेखा परीक्षकको ५६ औ. प्रतिवेदन भविष्यमा सुधार गर्नुपर्ने परिच्छेदमा उल्लेख भएका सुझावह समेतलाई ह्दयगंम गरी निरन्तर सुधारको प्रयासलाई अघि बढाउनु पर्दछ।

९. निष्कर्ष :-

संवैधानिक र कानूनी प्रबन्धहरूको कार्यान्वयनमा समस्या, संरचनागत समस्या, वित्तीय व्यवस्थापनमा संलग्न पदाधिकारीहरूको मनोवृतिगत समस्या र वाहय क्षेत्र र परिवेशको (Ecological) समस्याहरू देखिन्छन्।

सार्वजनिक लेखा समितिमा विज्ञताको अभाव रहनु, लेखापरीक्षणबाट औल्याईएका बेरुजु / आर्थिक

अनियमितता समितिको प्राथमिकतामा नपर्नु , छलफल पछि दिईएका निर्देशनहरूको पालना एवं फरफारक सम्बन्धमा प्रभावकारी अनुगमन संयन्त्र र पद्धति नहुनु आदि कारणले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा अनुशासन र सार्वजनिक जवाफदेहितामा आशातित अवस्था रहेको देखिदैन ।

विद्यमान संवैधानिक र कानूनी प्रावधानहरूको कार्यान्वयन कमजोर रहेको, नियमन गर्ने निकायहरू प्रभावकारी नभएको र प्रचलित ऐन कानून बमोजिम कामकारवही गर्ने र नगर्ने नगराउनेलाई पुरस्कार र दण्डको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसकी राम्रालाई नभई हाम्रालाई पक्षपोषण गर्नाले यो अवस्था सिर्जना भएको स्पष्ट हुन्छ ।

संघीयता कार्यान्वयनको मूल विषय नै वित्तीय संघीयता हो । बुझाईको अल्पताले संघीयता कार्यान्वयनमा बढी जटीलता देखिएको छ। मुलुकमा उपलब्ध साधनश्रोत को परिचालन, विनियोजन विवेकसिल र न्यायपूर्ण बाँडफाँड गर्ने कार्य नै वित्तीय संघीयता कार्यान्वयनको थालनी हो । सवै तहका सरकारकारलाई छरितो, लागतप्रभावी, दक्ष र प्रभावकारी बनाउनु पर्दछ। उपलब्ध जनशक्ति,भौतिक श्रोतसाधन र वित्तीय क्षमताको प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्नसकेमा वित्तीय संघीयता प्रभावकारी कार्यान्वयनमा आउने र समग्र शासकीय प्रणालीमा नै क्रमागत सुधार आई संघीय लाकतान्त्रिक गणतन्त्रले लिएको समृद्ध नेपाल सुखी नेपालीको बृहत्तर लक्ष्य पुरा हुनेमा द्विविधा रहने छैन ।

सन्दर्भ सामाग्रीः–

१. नेपालको संविधान

२. राष्ट्रिय प्राकृतिक श्रोत तथा वित्त आयोगका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन,२०७४

३. अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन,२०७४

४. महालेखा परीक्षकको ५६ औ प्रतिवेदन,२०७५, महालेखा परीक्षकको कार्यालय, काठमाडौं

५. बजेटको अर्ध वार्षिक समीक्षा, आ.व. २०७४।०७५, अर्थ मन्त्रालय

६. संघीय संरचनामा राजश्वका अधिकार र व्यवहारिक पक्षहरू-श्री दामोदर रेग्मी, भन्सार स्मारिका,२०७५, अर्थ मन्त्रालय, भन्सार विभाग,

७ राजश्व पत्रिका २०७५ पौष, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र, हरिहरभवन,

८. प्रशिक्षणका कार्यपत्र- प्रदेश तहको बजेट व्यवस्थापन- समस्या,चूनौति र आगामी कार्यदिशा श्री थानेश्वर गौतम, निवर्तमान सचिव प्रदेश अर्थ मन्त्रालय, प्रदेश नं.५

सार्वजनिक खरिद नियमावलीमा हालै भएका संशोधन (छैटौं तथा सातौं) का प्रमुख विशेषताहरू एवं खरिद प्रकृयामा पार्नसक्ने प्रभाव : एक संक्षिप्त विश्लेषण

बाबुराम ज्ञवाली*

विषय प्रवेश

कुनै पनि व्यक्ति वा निकाय आफूलाई आवश्यक पर्ने सवै वस्तु वा सेवा उत्पादन गर्न समर्थ हुदैनन् । समाजमा रहेको यही परनिर्भरताले खरिद र विक्री प्रकृयाको प्रार्दुभाव भएको हो । विश्वव्यापीकरणको वर्तमान युगले पनि यही तथ्यलाई पुष्टी गरिरहेको छ । खरिद भन्नाले कुनैपनि व्यक्ति वा निकायले मूल्य भुक्तान गरी कुनै वस्तु वा सेवा प्राप्त गर्ने व्यवस्थापकीय कार्यलाई बुझाउंछ ।सार्वजनिक खरिद ऐन,२०६३ ले सार्वजनिक निकायले कुनै मालसामान,परामर्श सेवा वा अन्य सेवा प्राप्त गर्ने वा कुनै निर्माण कार्य गर्ने वा गराउने कार्य संझनु पर्दछ भनी खरिदलाई परिभाषित गरेको छ । त्यस्तै विश्व वैंकले खरिद भन्नाले वाह्य साधन प्राप्त गर्ने समग्र प्रकृयाहरूको व्यवस्थापन गर्ने व्यावसायिक कार्य हो भनी खरिदलाई प्रष्ट्याएको छ । संयुक्त राष्ट्र संघीय नमूना कानून UNCITRAL ले पनि वस्तु वा मालसामान प्राप्त गर्ने , कुनै निर्माण कार्य गर्ने वा गराउने वा कुनै सेवा प्राप्त गर्ने कार्यलाई खरिद भनेको छ ।

विकास प्रकृयामा आएको तीव्रताले खरिदको कार्यलाई परिमाणत्मक रूपमा अगाडि बढाएको देखिन्छ । दोश्रो विश्वयुद्धको समाप्ति र संयुक्त राष्ट्र संघको स्थापना पश्चात उपनिवेशमा रहेका कैयौं राष्ट्र स्वतन्त्र भए । नव स्वतन्त्र राष्ट्रहरूमा रहेको गरिवी र अविकासको अवस्थाबाट पार पाउने उपायको रूपमा विकास प्रशासनको थालनी गरियो । विकास प्रशासनको अवधारणासंगै राष्ट्रहरूमा विकास निर्माणका कार्यहरू तीव्रताकासाथ अगाडि बढ्न थाले । विकास प्रकृयालाई मूर्तरुप दिने क्रममा खरिद प्रकृया अभिन्न अंग बन्न पुग्यो । यसो भन्नुको मतलव विकास गतिविधिले सार्वजनिक खरिदको परिमाण ह्वात्तै बढ्न गयो । विकास निर्माणका कार्य अगाडि बढ्दै जांदा ठूलो मात्रामा सार्वजनिक खरिद गर्नुपर्ने आवश्यकता भयो । नेपालमा पनि साना ठूला खरिदका प्रकृया प्राचीन कालदेखिनै हुदै आएको भएपनि वि.सं. २००८ साल माघ २१ गते प्रथम पटक बजेट घोषणा भएपछि सो बजेट अनुरुपका कार्य सञ्चालन गर्न सार्वजनिक खरिद प्रकृयाको शुरुवात भएको पाईन्छ । वि.सं.२०१३ सालमा प्रथम पंचवर्षीय योजनाको घोषणासंगै सार्वजनिक खरिद प्रकृयाले तीव्रता पाएको देखिन्छ ।

नेपालमा खरिदको अवधारणा र विकास क्रमलाई नियाल्दा सर्वप्रथम आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी नियमहरू, २०४२ ले सरकारी खरिद सम्बन्धी विविध व्यवस्थाहरू गरेको पाईन्छ । वि.सं. २०५२ सालमा आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी नियमहरू, २०४२ लाई खारेज गरी केही नयां प्रावधानहरू सहित आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी नियमहरू,

** वरिष्ठ प्रशिक्षक, सार्वजनिक वित्र व्यवस्थापन तालिम केन्द्र, ललितपुर*

२०५२ लागू भएको हो । आर्थिक कार्यविधि ऐन,२०५५ र आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०५६ जारी भएपछि नेपालको सार्वजनिक खरिद प्रकृयामा आधुनिकताले प्रवेश पाएको हो । विश्वव्यापी रूपमा प्रचलित खरिदका विधिहरूलाई यस कानूनले केही मात्रामा समेटेको थियो ।आर्थिक प्रशासनलाई व्यवस्थित गर्ने प्रावधानहरू र सार्वजनिक खरिदका प्रावधानहरू एउटै कानूनमा समेटिएको थियो । खरिद सम्बन्धी प्रावधानहरूलाई स्पष्ट र अलग्गै नराख्दा केही अन्योलताहरू पनि देखिन आयो । अतः सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी स्पष्ट कानूनी व्यवस्था गरी खरिद प्रकृयामा प्रतिस्पर्धा,स्वच्छता,समानता,उत्तरदायित्व, समता, गुणस्तरीयता र मितव्ययिता ल्याई सार्वजनिक खर्चको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्न २०६३ साल पौष ३० गते अलग्गैसार्वजनिक खरिद ऐन,२०६३ जारी गरियो । सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी कार्यविधि,प्रकृया तथा निर्णयलाई अझ बढी खुला,पारदर्शी,वस्तुनिष्ठ र विशवसनीय बनाउन जारी गरिएको यस कानूनलाई केही नेपाल ऐन संशोधन गर्ने ऐन,२०७२ र सार्वजनिक खरिद (पहिलो संशोधन) ऐन,२०७३ मार्फत समसामयिक रूपमा परिमार्जन एवं सशोधन गरिएको छ। सार्वजनिक खरिद ऐन,२०६३ का प्रावधानहरूलाईव्यवहारिक रूपमा कार्यान्वयनमा उतार्न वि.सं. २०६४ साल भाद्र ३ गते ऐनको दफा ७४ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरीसार्वजनिक खरिद नियमावली,२०६४ जारी गरिएको थियो । खरिद प्रकृयालाई सार्थक र विश्वसनीय बनाउन तथा यसका कार्यान्वयनमा देखा परेका जटिलताबाट पाठ सिक्दै समय समयमा सरकारले यस नियमावलीमा संशोधन गर्दै आएको छ। यस क्रममा २०६५ साल मंसीर ९ गते सार्वजनिक खरिद (प्रथम संशोधन) नियमावली, २०६५ जारी भयो। त्यस्तै२०६५ पौष २ गते सार्वजनिक खरिद (दोश्रो संशोधन)नियमावली, २०६५ असार ६ गते सार्वजनिक खरिद (तेश्रो संशोधन) नियमावली, २०७३ साल पौष ४ गते सार्वजनिक खरिद (चौथौ संशोधन) नियमावली र २०७३ साल फाल्गुण २६ गते सार्वजनिक खरिद (पांचौ संशोधन) नियमावली जारी भएका थिए। यी विभिन्न संशोधनहरू मार्फत खरिद प्रकृयालाई अझ बढी पारदर्शी,दक्ष र परिमाणमुखी तुल्याउन प्रयासहरू भएतापनि अझै थुप्रै चुनौतीहरू कायमै रहका छन् ।मुलुक संघीय शासन प्रणालीमा रुपान्तरण भएको वर्तमान अवस्थामा विकास निर्माण र खरिद सम्बन्धी कार्य तीनै तहका सरकार (संघ,प्रदेश र स्थानीय तह) मा सञ्चालन गर्नुपर्ने भएकोले नयां परिस्थितिमा खरिद सम्बन्धी प्रकृयालाई व्यवस्थित गरी त्यसको उच्चतम प्रतिफल प्राप्त गर्न तथा विकास आयोजना र ठेक्कापट्टा सम्बन्धाी कार्य यथा समयमै उच्च गुणस्तर र न्यून लागतमा सम्पन्न गर्ने उद्देश्यले सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ मा छैटौ संशोधन गरिएको छ र मिति २०७६ साल वैशाख ३० गतेको राजपत्रमा सूचना प्रकाशन समेत गरिएको छ। त्यस्तै मिति २०७६ साल जेष्ठ २३ गतेको राजपत्रमा यस अघिको छैठौं संशोधनका केही दफाहरूलाई झिकी तथा परिमार्जन गरी सार्वजनिक खरिद (सातौं संशोधन)नियमावली ,२०७६ जारी गरिएको छ। यस छोटो आलेखको प्रमुख उद्देश्य सार्वजनिक खरिद नियमावलीमा हालै भएका दुई सशोधनका प्रमुख विशेषता एवं प्रावधानहरू तथा ती प्रावधानहरूले सार्वजनिक खरिद प्रकृयामा पार्न सक्ने सकारात्मक प्रभावहरूको विश्लेषण गर्नु रहेको छ।

सार्वजनिक खरिद नियमावली संशोधनका प्रमुख विशेषताहरू

हालसम्मका संशोधनहरूमध्ये सबभन्दा बढी सकारात्मक मानिएका यी संशोधनका प्रमुख विशेषताहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :–

(१) **खरिदको प्याकेजिंग तथा समूह विभाजन सम्बन्धी व्यवस्था थप गरिएको**

सार्वजनिक खरिद नियमावली,२०६४ को नियम ३ मा खरिद कारवाहीको तयारी सम्बन्धी व्यवस्था उल्लेख छ, जसमा खरिदका आवश्यकता पहिचान, खरिद योजना,लागत अनुमान तयारी,आर्थिक स्रोतको बन्दोवस्त,

खरिद विधिको छनौट लयायत खरिद चक्रका विविध पक्षहरू समावेश गरिएको छ। यस दफाको अतिरिक्त संशोधन मार्फत दफा ३ (क) थप गरी सार्वजनिक खरिदको प्याकेजिंग तथासमूह विभाजन सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ। संशोधित व्यवस्थामा उल्लेख भए अनुसार खरिद कार्यको प्याकेजिंग गर्दा गुरु योजनामा उल्लिखित प्याकेज संख्याको प्रतिकूल नहुने गरी गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ। सार्वजनिक निकायले खरिदलाई सुविधाजनक समूहमा विभाजन गर्ने वा प्याकेजमा समावेश गर्ने गरी तयारी गर्दा अलग अलग रूपमा सम्पन्न गर्न सकिने निर्माण कार्यका लागि अधिकतम प्रतिस्पर्धा हुने हदसम्म छुट्टाछुट्टै रूपमा वोलपत्र गर्नुपर्ने छ।साथै एक आपसमा अन्तरसम्बन्धित भई एउटै प्याकेजमा सञ्चालन गर्नुपर्ने भएमा बाहेक प्रतिस्पर्धालाई संकुचित गर्नेगरी ठूला ठूला प्याकेज बनाई बोलपत्र आह्वान गर्न प्रतिवन्ध लगाईएको छ।

(२) **बजेट तथा निर्माणस्थल सम्बन्धी थप स्पष्ट व्यवस्था**

सार्वजनिक खरिद नियमावली,२०६४ को नियम ६(१) उपनियम (३) मा व्यवस्था भएको "सार्वजनिक निकायले निर्माणस्थलको व्यवस्था नभई निर्माण कार्यको खरिद कारबाही शुरु गर्न हुदैन।" भन्ने प्रावधानलाई थप परिमार्जित,विस्तृतीकरण एवं स्पष्ट गरी सार्वजनिक निकायले निर्माणस्थलको व्यवस्था नभई, निर्माण स्थलबाट हटाउनु पर्ने रुख, विरुवा लगायतका संरचना हटाउने सुनिश्चितता नभई, मुआब्जा वा क्षतिपूर्ति वितरण गर्नुपर्नेमा सो को लागि बजेटको सुनिश्चितता नगरी तथा प्रचलित कानून बमोजिम गर्नुपर्ने वातावरणीय अध्ययनको प्रतिवेदन स्वीकृत नगराइ बोलपत्र आह्वान गर्न रोक लगाएको छ। साथै बहुवर्षीय संझौता बमोजिम गरिने खरिदको हकमा आगामी वर्षहरूका लागि आवश्यक बजेटको सुनिश्चितता गरी खरिद कारबाही शुरु गराउनु पर्ने व्यवस्था समेत गरेको छ।

(३) **खरिद सम्बन्धी विवरण र लागत अनुमान सम्बन्धी व्यवस्था**

सार्वजनिक निकायको प्रमुख आफैले मालसामान, निर्माण कार्य वा सेवा सम्बन्धी स्पेसिफिकेसन, योजना, नक्शा,डिजाइन, विशेष आवश्यकता वा अन्य विवरण एवं लागत अनुमान स्वीकृत गर्न नमिल्ने भएमा एक तह माथिको अधिकारीबाट अनिवार्य रूपमा स्वीकृत गराउनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ।

(४) **संयुक्त उपक्रममा सामूहिक उत्तरदायित्व**

निर्माण कार्यमा संयुक्त उपक्रम (ज्वाइन्ट भेन्चर)बाट कार्य सम्पन्न गर्ने गरी बोलपत्र प्रकृयामा समावेश भई ठेक्का प्राप्त गरेको अवस्थामा ज्वाइन्ट भेन्चरका सवै सदस्यले दायित्व बहन गरी संझौता अनुसार निर्माण कार्य सम्पन्न गर्नु पर्दछ। त्यस्तो कार्यको जिम्मेवारी ज्वाइन्ट भेन्चरका एक सदस्य वा सीमित सदस्य वा अन्य कसैलाई हस्तान्तरण गर्न नपाइने व्यवस्था भएको छ।

(५) **आर्थिक प्रस्ताव फिर्ता गर्नु नपर्ने**

बोललपत्रको प्राविधिक प्रस्तावको मूल्याङ्कन गर्दा योग्यताका आधारमा असफल हुने बोलपत्र दाताको आर्थिक प्रस्ताव सम्बन्धित बोलपत्रदातालाई फिर्ता गर्नु पर्ने प्रावधान रही आएकोमा अव उप्रान्त विद्युतीय खरिद प्रणालीद्वारा बोलपत्र पेश गर्ने बोलपत्रदाताको प्रस्ताव फिर्ता गर्न नपर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

(६) स्वदेशी बोलपत्रदातालाई प्राथमिकता दिनुपर्ने

अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको बोलपत्र आह्वानमा एकल वा संयुक्त रूपमा ज्वाइन्ट भेन्चरमा सहभागी हुने स्वदेशी फर्म, संस्था वा कम्पनीलाई प्राथमिकता (Dometic Preference) दिनुपर्ने व्यवस्था छ। यस्तो प्राथमिकता दिंदा बोलपत्रदाताले कबोल गरेको बोल अंक रकमको ५ प्रतिशतसम्म बढी भएमा पनि स्वदेशी बोलपत्रदाताको प्रस्तावलाई स्वीकृत गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ।

(७) कालोसूचीमा रहेकालाई थप कडा व्यवस्था

सार्वजनिक खरिद ऐन बमोजिम कालो सूचीमा परेका व्यक्ति, फर्म, संस्था वा कम्पनीका संचालकले बोलपत्र पेश गर्न नसक्ने व्यवस्था भएकोमा कालो सूचीमा परेका व्यक्ति, फर्म, संस्था वा कम्पनीका संचालकले आफ्नो पूर्ण वा आंशिक स्वामीत्व कायम रहने गरी खोलेको नयां फर्म, संस्था वा कम्पनी वा निज आफै वा निज समेतको नाममा भैरहेको अर्को फर्म, संस्था वा कम्पनीले समेतले बोलपत्र पेश गर्न बन्देज लगाएको छ।

(८) बोलपत्रको मान्य अवधि र सम्बन्धित कर्मचारीको जिम्मेवारी

सार्वजनिक निकायले बोलपत्रको मान्य हुने अवधि बढाउनु पर्ने कारणको विश्लेषण गरी पुष्ट्याईं हुने पर्याप्त आधार भएमा मात्र बोलपत्रको मान्य हुने अवधि बढाउन पत्र पठाउनु पर्दछ।बोलपत्रको मान्य हुने अवधि बढाउनु पर्ने त्यस्तो आधार वा कारण विना समयमानैबोलपत्र मूल्याङ्कन नगरेको वा पेश भएको बोलपत्रको मूल्याङ्कनको सम्बन्धमा समयमानै निर्णय नगरेका कारणबाट बोलपत्रको मान्य हुने अवधि बढाउदा त्यसबाट हानि नोक्सानी हुन गएमा सो को जिम्मेवारी त्यस्तो काममा संलग्न कर्मचारी र मूल्याङ्कन समितिका पदाधिकारीको समेत हुने व्यवस्था गरिएको छ।

(९) आर्थिक र प्राविधिक क्षमता तथा टर्न ओभर सम्बन्धी विशेष व्यवस्था

कुनै बोलपत्रदाताको कुनै सार्वजनिक निकायमा प्रयोगमा रहेको आर्थिक तथा प्राविधिक क्षमता त्यस्तो निकायलाई आवश्यक पर्ने हदसम्म त्यस्तो बोलपत्रदाताको आर्थिक तथा प्राविधिक क्षमता थप कार्यका लागि गणना हुने छैन।बोलपत्रदाताले आफूले गरेको विगत पांच आर्थिक वर्षको वार्षिक औसत कारोवार (टर्न ओभर) रकमको बढीमा चार गुणाले हुन आउने रकम सम्मको मात्र बोलपत्र लिन सक्ने कुरालाई बोलपत्रदाताको योग्यता र मूल्याङ्कनको आधारको रूपमा लिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको साथै बोलपत्रदाताको पछिल्लो आर्थिक वर्षको वासलातमा निजको नगद प्रवाह सकारात्मक रहेको, खुद दायित्व भन्दा सम्पत्ति(नेटवर्थ) बढी भएको र सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले निर्धारण गरेको ढांचामा निशर्त क्रेडिट लाइनको सुविधा भएको हुनु पर्दछ भन्ने प्रावधानलाई सातौं संशोधनले पुनः हटाएको छ। राज्य र नागरिकको हितमा रहेका यस्ता राम्रा प्रावधानलाई हटाउनुले राम्रो सन्देश प्रवाह भएको छैन।

(१०) भष्ट्राचारी व्यक्ति, फर्म, संस्था वा कम्पनीको प्रस्ताव मूल्यात्कन प्रकृयाबाट हटाइने

प्रचलित कानून बमोजिम भष्ट्राचारको कसूरमा मुद्दा दायर भएका बोलपत्रदाता, सिलवन्दी दरभाउपत्रदाता, आपूर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी वा अन्य व्यक्ति, फर्म, संस्था, संचालकहरूको एकल वा संयुक्त उपक्रमबाट पेश भएको प्रस्तावलाई मूल्याङ्कन प्रकृयाबाट हटाइने भएको छ।

(११) **परामर्शदाताको मुख्य जनशक्तिको प्रयोगमा थप कडाइ**

परामर्शदाताको मुख्य जनशक्तिको रूपमा परामर्शदातालाई कडा रोग लागेको, दुर्घटनामा परेको वा मृत्यू भएको वा अन्य मनासिव कारणबाट काम गर्न नसक्ने अवस्थामा भएको बाहेकपरिवर्तन गर्न नसकिने साथै संझौता बमोजिम पूर्णकालीन रूपमा संलग्न परामर्शदाता दोहोरो पर्ने गरी सोही व्यक्तिको व्यक्तिगत विवरण अन्य परामर्श सेवा खरिद प्रकृयामा प्रयोग गर्न नपाइने भएको छ।

(१२) **सोझै वार्ताबाट खरिद गर्न सकिने रकमको सीमा बढ्यो**

सार्वजनिक निकायलाई उपयोगी र आवश्यक पर्ने तालिम, गोष्ठी र सेमिनार जस्ता विषयमा मात्र सेवा लिनु परेमा ५ लाख रुपैंयासम्मको परामर्श सेवामा सार्वजनिक विकायको प्रमुख आफैले र सो भन्दा माथि २० लाख रुपैयासम्मको हकमा एक तह माथिको अधिकारीको स्वीकृति लिईसोझै वार्ताबाट खरिद गर्न सकिने व्यवस्था भएको छ। यस अघि यस्ता सेवाका लागि रु.५ लाखसम्म एक तह माथिको अधिकारीको स्वीकृति लिई सोझै वार्ताबाटखरिद गर्न सकिने व्यवस्था रहेको थियो ।

(१३) **कम्तीमा तीनवटा दरभाउपत्र (कोटेशन) सारभूत रूपमा प्रभावग्राही हुनुपर्ने**

वीस लाख रुपैंयासम्म लागत अनुमान भएको दरभाउपत्रको माध्यमबाट खरिद हुने खरिद कार्यमा सूचना बमोजिम पेश भएका दरभाउपत्रमध्ये न्यूनतम तीनवटा दरभाउपत्र सारभूत रूपमा प्रभावग्राही हुने अवस्थामा मात्र सवैभन्दा कम कवोल अंक रहेको दरभाउपत्र स्वीकृतिका लागि मूल्याङ्कन समितिले छनौट गर्नुपर्दछ।

(१४) **उपभोक्ता समितिका सदस्य सोही स्थानमा बसोवास गर्ने स्थायी वासिन्दा हुनुपर्ने**

एक करोड रुपैंयासम्मको लागत अनुमान भएकोनिर्माण कार्य वा सो सम्बन्धी सेवा सोही स्थानमा बसोवास गर्ने वासिन्दा र सो सेवा उपभोग गर्ने समुदाय मात्र रहेको उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समूहबाट गराउन वा प्राप्त गर्न सकिने छ।

(१५) **गैरसरकारी संस्थाबाट काम गराउने रकमको सीमा तोकियो**

यस अघिका सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी कानूनमा जन चेतना सम्बन्धी तालिम, अभिमुखीकरण, सवलीकरण, मूल प्रवाहीकरण जस्ता कार्य गैरसरकारी संस्थाबाट गराउंदा छिटो, छरितो, मितव्ययी र प्रभावकारी हुने भएमा तोकिएको प्रकृया अपनाई कार्य गराउन वा सेवा प्राप्त गर्न सकिने व्यवस्था भएपनि कति रकम सम्मको कार्य गराउने वा सेवा प्राप्त गर्ने हो स्पष्ट थिएन। नियमावलीको छैटौ संशोधनले १० लाख रुपैंयासम्मको कार्य वा सेवा मौजूदा सूचीमा समावेश भएका गैरसरकारी संस्थाबाट र १० लाख रुपैया भन्दा बढी लागत अनुमान भएको काम गराउनका लागिखुला रूपमा आशयपत्र माग गरीपरामर्श सेवा खरिदको प्रकृया अवलम्वन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

(१६) **पुनरावलोकन समिति समक्ष पेश गर्ने खरिद कारवाहीको जमानत रकमको हद**

खरिद कारबाहीको पुनरावलोकन वा निर्णयको पुनरावलोनको लागि पुनरावलोकन समिति समक्ष निवेदन दिंदा कम्तीमा ६० लाख रुपैंया भन्दा कमका लागि पेश गर्न सकिने छैन । तर पूर्वयोगयता तथाप्राविधिक

प्रस्ताव जस्ता मूल्य नखुल्ने प्रकृतिका बोलपत्र वा प्रस्तावको मूल्याङ्कन उपर पुनरावलोकन समिति समक्ष निवेदन दिन सकिने व्यवस्था गरिएको छ। साथै जमानत वापत ०.१ प्रतिशतले हुन आउने नगद रकम वा कम्तीमा ९० दिन मान्य अवधि भएको वैंक जमानत पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

(१७) **कार्य स्वीकार प्रतिवेदन ग्राह्य हुने अवस्था**

सार्वजनिक निकायले सम्पन्न भएको निर्माण कार्य, आपूर्ति गरिएको मालसामान वा प्रदान गरिएको सेवा स्वीकार गर्दा सो को प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्ने व्यवस्था रही आएको छ। तर निर्माण गरिएको संरचनाको उद्देश्य अनुरुप सञ्चालन गर्न उपयुक्त छ भन्ने कुरासंरचनाको उपयुक्तता परीक्षण गरी प्रमाणित नभएसम्म त्यस्तो कार्य स्वीकार प्रतिवेदनस्वीकार गर्न प्रतिवन्ध लगाइएको छ।

(१८) **खरिद संझौताको म्याद सम्बन्धी नयां व्यवस्था**

कावू बाहिरको परिस्थिति सृजना भै खरिद संझौताको अवधि थप गर्नु पर्ने भएमा यस अघि ७ दिन अगावै कारण खोली निवेदन दिनुपर्ने व्यवस्था भएकोमा अव उप्रान्त म्याद सकिनु भन्दा कम्तीमा २१ दिन अगावै सम्बन्धित सार्वजनिक निकायमा निवेदन दिनु पर्ने नयां व्यवस्था छैंटौ संशोधनले गरेको गरेको थियो। तर सो नियमावली संशोधन हुनुभन्दा अगाावै भएका संझौताका हकमा भने उपनियम प्रारम्भ भएको २१ दिनभित्र म्याद थपका लागि निवेदन दिईसक्नु पर्ने व्यवस्था सातौं संशोधनले गरेको छ। **यसरी निवेदन बमोजिम म्याद थप गर्दा शुरु संझौताको १५ प्रतिशत सम्मको अवधिसम्मको म्याद थप बोलपत्र स्वीकृत गर्नेअधिकारीले, १५ देखि २५ प्रतिशत सम्मको अवधिको विभागीय प्रमुखले र २५ प्रतिशत भन्दा बढी अवधिको म्याद सम्बन्धित मन्त्रालयको सचिवले थप गर्न सक्ने साथै शुरु संझौता अवधिको ५० प्रतिशत भन्दा बढी म्याद थप गर्न नपाइने, म्याद थप नभएमा ठेक्का संझौता अन्त्य गर्नुपर्ने व्यवस्था छैटौं संशोधन नियमावलीले गरेकोमा सातौं संशोधनले उपनियम प्रारम्भ हुनुभन्दा अगावैको संझौताको हकमा ५० प्रतिशत वा सो भन्दा बढी म्याद थप भैसकेको अवस्थामा कार्य प्रगति र बांकी कार्यको विश्लेषण गरी म्याद थप गर्दा कार्य सम्पन्न हुने देखिएमा बढीमा एक वर्षको लागि सम्बन्धित मन्त्रालय वा निकायको सचिवले म्याद थप गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ।**

(१९) **त्रुटी सच्याउने अवधि (डि.एल.पी.) मा देखा परेका त्रुटीका काम कारबाही सम्बन्धी व्यवस्था**

खरिद संझौता बमोजिम निर्माण कार्य सम्पन्न भै सकेपछि त्रुटी सच्याउने दायित्वको अवधि समाप्त नहुदै कुनै त्रुटी देखिएमा सार्वजनिक निकायले सोको एकीन गरी समयमानै ठेकेदारसंग दावी गर्नुपर्दछ।साथै सो सम्बन्धी मासिक कार्य प्रगति देखिने गरी अभिलेख प्रमाणित गराइ राख्नु पर्दछ।

(२०) **खरिद सम्बन्धी विवरण विद्युतीय खरिद प्रणाली (E-GP)मा प्रविष्ट गर्नुपर्ने**

सम्बन्धित सार्वजनिक निकायले खरिद संझौता गरेको तीन दिन भित्र देहायका लागत अनुमान भएका खरिदका सम्बन्धमा संझौताकर्ताको नाम, ठेगाना, संझौता बमोजिमको कार्य, उद्देश्य,संझौता रकम, अवधि लगायत अन्य आवश्यक विवरणसहितको सूचना सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयको विद्युतीय खरिद प्रणाली (E-GP)मा प्रविष्ट गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छः

(क) २० लाख रुपैया भन्दा बढीको अन्य सेवा र मालसामान

(ख) २० लाख रुपैया भन्दा बढीको परामर्श सेवा

(ग) २ करोड रुपैया भन्दा बढीको सार्वजनिक निर्माण कार्य

साथै सो सम्बन्धी सूचनाको विवरण सम्बन्धित निकायको वेवसाइट, जिल्ला समन्वय समिति,जिल्ला प्रशासन कार्यालय, कोष तथा लेखा नियन्त्रब कार्यालय र सम्बन्धित स्थानीय तहको सूचना पाटीमा टांस गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

(२१) कालो सूचीको प्रकृयामा रहेका/भष्ट्राचार मुद्दा दायर भएकाहरू खरिद प्रकृयामा सहभागी हुन नपाउने

छैठौं संशोधनले मूल नियमावलीमा नियम ६५क थप गर्दै प्रचलित कानून बमोजिम भष्ट्राचार मुद्दा दायर भएका निर्माण व्यवसायी वा बोलपत्रदातावा परामर्शदाता वा फर्म, कम्पनीले त्यस्तो मुद्दाको निर्णय नभएसम्म खरिद प्रकृयामा सहभागी हुन बन्देज लगाइएको, कुनै निर्माण व्यवसायी वा बोलपत्रदातावा परामर्शदाता वा अन्य व्यक्ति, फर्म,कम्पनी,आपूर्तिकर्तालाई तत्काल सार्वजनिक खरिद प्रकृयामा भाग लिनबाट रोक लगाउनु पर्ने देखिएमा कालो सूचीमा राख्ने सम्बन्धी प्रकृया पूरा नभए सम्मका लागि नयां खरिद कारबाहीमा सहभागी हुनबाट रोक लगाउन सकिने व्यवस्था समेत गरेकोमा सातौं संशोधनले मूल्याङ्कन समितिले प्रस्ताव मूल्याङ्कन गर्दा एकल वा संयुक्त उपक्रममा प्रस्ताव पेश गर्ने कुनै बोलपत्रदाता, सिलबन्दी दरभाउपत्रदाता, प्रस्तावदाता,परामर्शदाता,सेवा प्रदायक,आपूर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी वा अन्य व्यक्ति,फर्म,संस्था वा कम्पनीका संचालक उपर भष्ट्राचारका कसूरमा मुद्दा दायर भए नभएको एकीन गरी मुद्दा दायर भएको देखिएमा सम्बन्धित निकाय मार्फत नेपाल सरकार समक्ष लेखी पठाउनु पर्ने र नेपाल सरकारले मूल्याङ्कन प्रकृयामा समावेश नगर्न निर्देशन दिएमा मूल्याङ्कन प्रकृयाबाट हटाई बांकी प्रस्ताव मात्र मूल्याङ्कन गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेको छ।

(२२) जिल्ला दररेट निर्धारण समितिको गठन सम्बन्धी व्यवस्था

प्रत्येक जिल्लामा पुरै जिल्ला भरी वा जिल्लाको कुनै छुट्टै भागमा लागू हुने गरी निर्माण सामाग्री र ढुवानीको दररेट, मेशिन वा उपकरणका भाडा र कामदारको ज्याला निश्चित गर्न देहाय बमोजिम एक दररेट निर्धारण समितिको व्यवस्था गरिएको छ :–

(क) प्रमुख जिल्ला अधिकारी	अध्यक्ष
(ख) जिल्ला समन्वय समितिले तोकेको जिल्ला समन्वय समितिको सदस्य	सदस्य
(ग) प्रमुख, कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय	सदस्य
(घ) प्रतिनिधि, निर्माण व्यवसायी संघ	सदस्य
(ङ) प्रतिनिधि, उद्योग वाणिज्य संघ	सदस्य
(च) प्रजिअले तोकेको प्राविधिक कर्मचारी	सदस्य सचिव

सो दररेट प्रत्येक वर्षको आषाढ मसान्तभित्र तयार गरी स्वीकृत गरिसक्नु पर्ने र दररेट निर्धारण समितिले दररेट निर्धारण गर्दा सो जिल्लासंग सिमाना जोडिएका जिल्लाकादररेट निर्धारण समितिले निर्धारण गरेको दररेटलाई समेत आधारको रूपमा लिनुपर्नेव्यवस्था गरिएको छ।

(२३) **कन्टेनजेन्सी रकमको प्रतिशत घटाइयो**

सार्वजनिक खरिद नियमावलीमा भएको वर्तमान संशोधनले कन्टेनजेन्सी रकमको प्रतिशत केही घटाएको छ। सार्वजनिक निर्माणको लागत अनुमान तयार गर्दा वर्क चार्ज स्टाफ खर्च वापत २ प्रतिशत र अन्य सानातिना खर्च वापत २ प्रतिशत गरी जम्मा ४ प्रतिशत मात्र कन्टेनजेन्सी रकम थप गर्ने व्यवस्था गरिएको छ। यस अघि यस्तो रकम ५ प्रतिशत रहेको थियो। त्यसैगरी परामर्श सेवाका लागि लागत अनुमान तयार गर्दा कार्यालय व्यवस्थापन खर्च वापत ५ प्रतिशत रकम छुट्याइने गरेकोमा सो प्रतिशत घटाई जम्मा ४ प्रतिशत कायम गरिएको छ। यस व्यवस्थाले जथाभावी कन्टिनजेन्सी रकमको दुरुपयोग गने प्रवृत्तिमा कमी ल्याउन सहयोग पुग्ने देखिन्छ।

सार्वजनिक खरिद नियमावलीको संशोधनले खरिद प्रकृयामा पार्न सक्ने प्रभावहरू

सार्वजनिक खरिद ऐन र नियमावलीमा समसामयिक संशोधन र परिमार्जन भै आएका छन् ।पटक पटक संशोधनका बावजूद अझै पनि सार्वजनिक खरिद प्रकृयामा स्वच्छता, प्रतिस्पर्धा, गुणस्तरियता, लागत प्रभावी, मितव्ययी, पारदर्शी र परिणममुखी हुन सकिरहेको छैन। साथै खरिद प्रकृयामा सार्वजनिक निकाय स्वयं तथा ठेकेदारहरूका कारणले विभिन्न विकृति समेत देखिएका संदर्भमा यस संशोधनले निम्न लिखित सकारात्मक परिणाम ल्याउने अपेक्षा गरिएको छ :–

(१) खरिद कार्यको प्याकेजिंग तथा समूह विभाजन सम्बन्धी व्यवस्थाले कार्यको प्रकृति अनुरुप छुट्टाछुट्टै ठेक्का व्यवस्थापन गर्न सो सम्बन्धी कार्यमा विशेषज्ञता हासिल गरेका संस्था, फर्म, कम्पनी वा निर्माण व्यवसायीले मात्र सहभागी हुने अवसर प्राप्त हुँदा खरिद सम्बन्धी कार्य प्रभावकारी हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।साथै प्रतिस्पर्धालाई सीमित गर्ने गरी ठूला ठूला प्याकेज वनाइ बोलपत्र आह्वान गर्न प्रतिवन्ध लगाउनाले ठेक्का ओगट्ने र काम नगर्ने प्रवृत्तिको अन्त्य हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

(२) बजेट व्यवस्था विनानै ठेक्कापट्टा लगाउने तथा निर्माण स्थलको सहज उपलव्धता विना हतारमा ठेक्का लगाउने कार्यमा वर्तमान संशोधनले वन्देज लगाएकोले बजेटको सुनिश्चितता तथा निर्माण स्थलको सहज उपलव्धता भएर मात्र ठेक्का लाग्ने हुंदा समयमै गुणस्तरीय खरिद कार्य सम्पन्न हुन सक्ने देखिन्छ।

(३) सार्वजनिक खरिद प्रकृयामा ज्वाइन्ट भेन्चरमा सहभागी हुने र लिड पार्टनरले मात्र बढी उत्तरदायित्व लिने वर्तमान प्रवृत्तिले नाम मात्रको कागजात संलग्न गराई जे भी मा सहभागी हुने र निर्माण स्थलमा एकल रूपमाकार्य गरी आएको पाइन्छ। टर्न ओभर पुऱ्याउन र विशेषज्ञता भित्र्याउने नाममा विदेशीसंग जे भी गर्ने तर वास्तविक विशेषज्ञता प्राप्त नहुने अवस्थालाई संयुक्त उपक्रममा सामूहिक उत्तरदायितव सम्बन्धी व्यवस्थाले अन्त्य गर्नेछ।

(४) बोलपत्र प्रकृयामा स्वदेशी बोलपत्रदातालाई ५ प्रतिशतसम्म बढी कवोल गरेपनि प्राथमिकता दिनु पर्ने प्रावधानले स्वदेशी निर्माण व्यवसायीहरूको प्रवर्द्दन भै भविष्यमा स्वदेशी फर्ममै निर्भर भै कार्यसम्पादन

गर्न र नेपालीहरूको दक्षता, क्षमता र विशेषज्ञताको विकास गर्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ।

(५) कालो सूचीमा राख्नु पर्ने अवस्था भएका निर्माण व्यवसायी एवं आपूर्तिकर्तालाई सो सम्बन्धी कारबाही शुरु भए देखिनै खरिद कारबाहीमा सहभागी हुन बन्देज लगाउने व्यवस्थाले निर्माण व्यवसायीलाई इमान्दारीपूर्वक कार्यसम्पादन गर्न नैतिक दवाव पर्दछ। साथै भष्ट्राचारमा मुद्दा दायर भएका हरूलाईअन्य नामबाट समेत खरिद प्रकृयामा सहभागी हुन रोक लगाएबाट जुनसुकै तरिकाले ठेक्का हत्याउने र काम नगर्ने प्रवृत्तिको अन्त्य हुने विश्वास लिन सकिन्छ।

(६) बोलपत्र पेश हुने तर समयमा मूल्याङ्कन, ठेक्का स्वीकृति लगायतका निर्णय नहुने गर्दा सरकारी हानी नोक्सानी हुदै आएको थियो। यस्तो अवस्थाबाट पार पाउन समयमा मूल्याङ्कन नगर्ने र निर्णय नगर्ने पदाधिकारीलाई हानी नोक्सानीको जिम्मेवार वनाई ठेक्का प्रकृयामा उत्तरदायित्वको अवस्थालाई सुदृढ बनाउन सहयोग पुग्ने देखिन्छ।

(७) बोलपत्रदाताको कुनै सार्वजनिक निकायमा प्रयोगमा रहेको आर्थिक तथा प्राविधिक क्षमताको हद अन्य निकायमा प्रयोगमा ल्याउन नपाउने व्यवस्थाले अनावश्यक रूपमा ठेक्का ओगट्ने तर काम नगर्ने प्रवृत्तिमा कमी ल्याउने साथै टर्न ओभरको चार गुणा मात्र ठेक्का लिन पाउने व्यवस्थाले धेरै ठाउमा हात हाली समयमै काम नसक्ने प्रवृत्तिमा कमी ल्याउने छैटौं संशोधनका विशेषतालाई सातौं संशोधनले पुन : हटाएको छ।

(८) एक परामर्शदाताले विभिन्न सार्वजनिक निकायमा दोहोरो पर्ने गरी जिम्मेवारी लिई नाजायज फाइदा लिने तर काम गर्न नसक्ने अवस्थालाई मुख्य जनशक्तिको प्रयोग सम्बन्धी थप कडा व्यवस्थाले निरुत्साहित गर्नेछ।

(९) स्थानीय वासिन्दा वा लाभग्राही समूहभन्दा बाहिरका व्यक्ति वा समूहले कृत्रिम रूपमा उपभोक्ता समिति वनाई रकम हडप्ने र वास्तविक उपभोक्ताले आयोजनाको लाभ नपाउने अवस्थाको अन्त्य हुने विश्वास गरिएको छ।

(१०) खरिद संझौताको म्याद थप सम्बन्धी नयां व्यवस्थाले यथासमयमा खरिद सम्बन्धी कार्य सम्पन्न हुने अपेक्षागर्न सकिन्छ। साथै संझौता अवधिको ५० प्रतिशत भन्दा बढी म्याद थप नगर्ने र म्याद थप नभएमा ठेक्का तोडिने व्यवस्थाले समयमै खरिद सम्बन्धी कार्य सम्पन्न गर्न प्रेरित गर्दछ।

(११) त्रुटी सच्याउने अवधिमा त्रुटी सच्याउने कार्य खासै हुन सकेको देखिदैन। सार्वजनिक निकायलाई थप जिम्मेवार र उत्तरदायी बनाउदै निर्माण कार्यमा देखिएका त्रुटीको समयभित्रै दावी गर्नुपर्ने व्यवस्थाले ठूलो लगानी गरीनिर्माण गरिएका संरचनाहरूको गुणस्तरीयता र मूल्य सार्थकता सिद्धगर्न सहयोग पुग्नेछ।

(१२) खरिद सम्बन्धी विवरण E-GP लगायत विभिन्न स्थानमा सार्वजनिकीकरण गर्ने व्यवस्थाले सार्वजनिक खरिदमा पारदर्शीता प्रवर्द्धन भै नागरिक खवरदारी, गुणस्तरीयता एवं लागत प्रभावी कार्यसम्पादन हुने अपेक्ष ागर्न सकिन्छ।

(१३) मुलुक संघीय संरचनामा गैसकेपछि तीन तहका सरकारहरूलाई मान्य हुने दररेट निर्धारण समितिको गठन गर्नु चुनौतीपूर्ण थियो। स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले स्थानीय तहहरूलाई स्वयं दररेट निर्धारण गर्ने अधिकार दिएको हुदा संघीय सरकारका इकाइहरूमा पुनसंरचित संरचना अनुरुप

जिल्ला दररेट निर्धारण समितिको गठनले कार्यसम्पादनमा थप स्पष्टता ल्याउने छ। आषाढ मसान्तभित्रै दररेट निर्धारण गरिसक्नुपर्ने व्यवस्थाले नयां आर्थिक वर्ष शुरु हुनासाथ खरिद कारबाही शुरु गर्नबाटो खुलेको छ।

उपसंहार

सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी कार्यविधि, प्रकृया तथा निर्णय खुला, पारदर्शी, वस्तुनिष्ठ तथा विश्वसनीय बनाउन तथा सार्वजनिक खरिद प्रकृयामा स्वच्छता, प्रतिष्पर्धा, इमान्दारिता, जवाफदेहिता र विश्वसनीयता प्रर्वद्दन गरी मितव्ययी तथा विवेकपूर्ण ढंगबाटसार्वजनिक खर्चको अधिकतम प्रतिफल हासिल गर्नु, सार्वजनिक निकायले सार्वजनिक निर्माण सम्बन्धी कार्य गराउदा, मालसामान, परामर्श तथा अन्य सेवा खरिद गर्दा त्यस्तो खरिदको व्यवस्थापन क्षमता वृद्धि गरी उत्पादक, विक्रेता, आपूर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी वा सेवा प्रदायकलाई विना भेदभाव सार्वजनिक खरिद प्रकृयामा सहभागी हुने समान अवसर सुनिश्चित गरी सुशासनको प्रत्याभूति गर्न सार्वजनिक खरिद ऐन तथा नियमावलीको तर्जुमा भएको हो। साथै सार्वजनिक खरिद प्रकृयाको समग्र काम कारबाहीको सुपरिवेक्षण, अनुगमन एवं मूल्याङ्कन गर्न प्रधानमन्त्री कार्यालय अन्तर्गत वि.सं. २०६४ साल भाद्र ३ गते सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयको स्थापना भएको हो। उपरोक्त बमोजिम कानूनी तथा संस्थागत व्यवस्था हुँदाहुदै पनि उल्लिखित मर्म अनुरुप सार्वजनिक खरिद प्रकृया प्रभावकारी हुन सकेको छैन।नेपालको सार्वजनिक खरिद प्रकृयाको अवस्था कोट्याउंदा ठेकेदारले काम नगर्ने, कम गुणस्तरीय कार्य सम्पादन गर्ने, भष्ट्राचार, ढिलासस्ती भै समग्र खरिद प्रकृया नै विकृतिको जडमा फसिरहेको अवस्था छ। यस्तो परिस्थितिमा सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी प्रकृयामा देखिएका विकृतिहरूलाई अन्त्य गरी खरिद कार्यलाई प्रभावकारी तुल्याउन तथा सार्वजनिक खर्चको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गरी सुशासनको प्रत्याभूति गर्न सार्वजनिक खरिद नियमावलीको छैटौं संशोधनले ठोस योगदान पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको थियो। तर सातौं संशोधनले छैटौं संशोधनका केही राम्रा प्रावधान हटाएर पुन निराश बनाएको छ। कानून संशोधन मात्र पर्याप्त प्रभावकारी उपाय होइन, यसको इमान्दारीपूर्ण कार्यान्वयन महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। सार्वजनिक खरिद नियमावलमा भएको वर्तमान संशोधनहरू पर्याप्त होइनन्, अझै कतिपय विषयहरू जस्तो मोविलाइजेसन एडभान्सका विकृति हटाउने, Framework Aggrement लागू गर्ने विषय, खरिद सम्बन्धी छाता ऐनको निमाण, खरिद सम्बन्धमा क्षमता अभिवृद्धि, EGP प्रणालीको सुदृढकिरण जस्ता कैयौ विषयहरू सम्वोधन गर्न बांकी नै छन्। वर्तमान संशोधनहरूका विषयहरूलाई इमान्दारीपूर्ण कार्यान्वयन गर्दै आगामी दिनमा यसमा थप सुधार एवं परिमार्जन गर्दै जानु समयको माग हो।

सन्दर्भ सामाग्री

सार्वजनिक खरिद ऐन,२०६३ ,कानून किताव व्यवस्था समिति,बबरमहल काठमाडौं

सार्वजनिक खरिद नियमावली (छैठौं संशोधन नियमावली) २०७५,नेपाल राजपत्र,भाग ३, संख्या ५ मिति २०७६ वैशाख ३० गते

सार्वजनिक खरिद नियमावली (सातौं संशोधन नियमावली) २०७६,नेपाल राजपत्र,खण्ड ६९,अतिरिक्ताङ्क ४, मिति २०७६ जेष्ठ २३ गते

रमेश कुमार शर्मा तिम्सिना, नेपालमा सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापन (सिद्दान्त र व्यवहार) दोश्रो संस्करण, २०७४

राजश्व छली र सम्पत्ति शुद्धीकरण

हरिकुमार नेपाल*

परिचय

कालो धनलाई सेतो बनाउने कार्य सम्पत्ति शुद्धीकरण हो । चाहे त्यो अपराधबाट आर्जित होस वा राजश्व छली जस्तो गैरकानूनी वा आपराधिक कार्यबाट । त्यस्तो कार्य पहिचान गर्ने, रिपोर्टिङ गर्ने, विश्लेषण गर्ने र कारवाही गर्ने संयन्त्र सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण हो । कुनै पनि प्रकारको कालो धन बिष हो । बिष रोपेर अमृत फल्दैन । चाहे त्यो व्यक्तिगत होस वा संस्थागत । राज्यको हकमा त यो थप भयानक हुन जान्छ । यसले कालो धनलाई सेतो बनाउने मात्र होइन अपराधको चक्रव्यूह नै चलाउँछ । मुलतः वित्तीय प्रणाली र पारदर्शीता ध्वस्त पार्छ । वित्तीय अस्थिरता सिर्जना गर्छ । राजश्व छली, भ्रष्टाचार र अन्य अपराधमा व्यापकता ल्याउँछ । अन्ततः राज्यलाई अपराधको क्रिडास्थल बनाई समग्र राज्य संयन्त्र नै कमजोर बनाउँछ ।

शुरुका कालखण्डमा कालोधन विरोधी संयन्त्र मुलतः लागू औषधबाट आर्जित रकममा केन्द्रीत थियो । विश्वव्यापिकरणका उपलब्धिसँगै आएका विकृति रोक्न यसको दायारालाई फराकिलो बनाउदै लगियो । पछिल्लो कालखण्डमा आतंकबाद नियन्त्रण र राजश्व छली यस अन्तर्गतको सबै भन्दा बढी चासो चीनताको विषय बनेको छ । राजश्व छलीमा सक्षम वर्गले ठूलोमात्राको रकम राज्यलाई छल्ने भएकाले राष्ट्र कै अर्थतन्त्र जोखिममा जान सक्ने कारण विश्वमा तातो बहसको विषय बनेको हो । Prof. Dr. Brigitte Unger भन्छन "Money Laundering and tax evasion go hand in hand. While originally Money Laundering was meant for combatting drugs, its scope broadened over time from drugs to terrorism financing and lately also to tax."[1]

सन २००८ को वित्तीय संकट, केही मुलुकको भयावह सार्वजनिक कर्जा, पनामा पेपर्स जस्ता अध्ययनले देखाएको कहालिलाग्दो चित्र आदिले विश्वका सबै सरकारलाई झस्काएको छ । यसमा मुख्य भूमिका राजश्व छलीसँग जोडिएको अनुमान छ । The United Nations Office on Drugs and Crime (UNODOC) को एक अध्ययनले राजश्व छली बाहेकका सम्पूर्ण अपराधबाट आर्जित मध्ये सुद्धीकरण भएको रकमको मात्रा/मूल्य equal to 3.6% of global GDP[2] रहेको देखिएको छ र जसमा राजश्व छली समेतिएको थिएन ।

♦ *उप निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक, हाल AML Cell, अर्थ मन्त्रालय, (Advocate/Certified Anti-Money Laundering Specialist (CAMS) / Ph.D. Research Scholar on AML/CFT)* *नोटः यस लेखमा यसपूर्व लेखिएका सामग्रीको समेत आवश्यता अनुसार प्रयोग गरिएको छ ।*

1 EU Money Laundering and Tax Evasion, Utrecht University, School of Economics, EU Ref. Ares(2017)5333688 - 31/10/2017

2 United Nations Office on Drugs and Crime, Estimating Illicit Financial Flows Resulting From Drug Trafficking and Other Transnational Organized Crimes Research Report, 2011.

अनौठौ उजागर के भयो भने सारा अरू अपराधबाट आर्जित बराबरको रकम राजश्व छली वा ठगी सम्बन्धी एकै कार्य वा कसूरबाट प्राप्त हुने देखिएको छ। विकासोन्मुख देशमा त यसको मात्रा थप दुई गुणा रहको अनुमान गरिएको छ। European Commission estimates that member States lose between 2% and 2.5% of their combined GDP annually to tax crimes[3]. त्यसैगरी Tax Justice Network estimated that at a global level wealthy individuals hold US$21-32 trillion of accumulated untaxed wealth offshore[4]. "

त्यसैगरी देशबाट बाहिरिएको सम्पत्ति मध्येको अधिकांश भाग हुण्डी र राजश्व छलीसंग जोडिएको धैरै सरकारहरूको बुझाई छ। "In the US, the Internal Revenue Service (see www.fortune.com from 29th of April 2016) calculates that tax evasion costs the US Government 458 billion USD a year. In 2015, University of California, Berkeley professor Gabriel Zucman, published a widely noticed book 'The Hidden Wealth of Nations - The Scourge of Tax Havens '. He concluded that as of 2014, at least 7.6 trillion of world's total financial wealth of 95.5 trillion USD was 'missing'. Countries' national balance sheets recorded much more liabilities than assets. This means that the difference must be hidden somewhere. Zucman calculated that 2.6 trillion USD of financial wealth in Europe is held offshore, leading to tax revenue losses of 78 billion USD annually. Worldwide, 8% of financial wealth is held offshore, leading to global tax revenue losses of 190 billion USD. Next to the loss of tax income of 190 billion USD through tax evasion, he estimated losses of 130 billion USD through tax avoidance by US corporations (Zucman 2015)…Zucman expressed his shock about what was going on globally by exclaiming: 'As if planet earth were in part held by Mars'. His suspicion was definitely confirmed when the International Consortium of Investigative Journalists (ICIJ) in April 2015 revealed the 'Panama Papers' , consisting of 11.5 million leaked documents that showed financial and attorney–client information for more than 214,488 offshore entities…"[5]

यो आंकाडा र बुझाईले विश्व समुदायलाई त्रस्त मात्र होइन राजश्व छली विरुद्ध गंभिर भएर सोच्न बाध्य गरेको छ। राजश्व छलीप्रतिको सोच र सिद्धान्त नै परिमार्जन गर्नु पर्ने अवस्था सिर्जना गरेको छ।

"Tax evasion is a crime which deprives the Government of much needed funds to run our public services and reduce the deficit, placing a greater burden on the vast majority of people who pay their fair share of tax. Tackling tax evasion is an important part of this Government's long-term economic plan and it will take tough action against evaders and those who help others to evade tax."[6]

3 Commission Communication COM 254, "Concerning the need to develop a coordinated strategy to improve the fight against fiscal fraud" 2006.

4 www.taxjustice.net November 2011 and James Henry, Tax Justice Network, The Price of Offshore Revisited New Estimates for Missing Global Private Wealth, Income, Inequality, and Lost Taxes, 2012.

5 EU Money Laundering and Tax Evasion, Utrecht University, School of Economics, EU Ref. Ares(2017)5333688 - 31/10/2017

6 United Kingdom, HM Revenue and Customs, Tackling offshore tax evasion: a new corporate criminal offence of failure to prevent the facilitation of tax evasion, 2015.

सक्षम वेइमानी अन्तर्गत हुने यो दुष्कार्यले राज्य र जनताको सम्पत्ति हाकाहाकी खोसिएको मात्र होइन अपराधको चक्रव्यूह समते निर्माण गरी समग्र प्रणाली र मुलुक माथि नै घात गर्दछ। "In a globalized economy, financial crimes –including tax crimes– threaten the strategic, political and economic interest of developed and developing countries as well, and undermine confidence in the global financial system.[7] Conceptually, tax evasion exists whenever a taxpayer intends to defraud the tax authorities by intentionally avoiding to pay the true tax liability; it usually leads to reassessment, substantial penalties, as well as criminal prosecution. Statutory definitions of tax evasion vary among national jurisdictions, and tax evasion may take different forms. Significant tax evasion forms when studying the relationship with money laundering include the intentional, fraudulent omission to report all or part of the taxpayer's income, or its offshore income or assets (e.g., bank accounts or other financial assets). And this is so because the concealment of income or assets for tax purposes may possibly involve money laundering practices; this is, the act of filtering ill-gotten gains or dirty money back into de formal economic circle."[8]

यसको असर राज्य र राज्यको क्षमतामा कति र कस्तो पर्दछ भन्ने विषयमा तलका केही हरफहरू थप मननीय छन्[9]।

- At first it deprives states from raising sufficient revenues therefore preventing them from implementing social, economic, environmental, cultural and other policies. Tax evasion undermines the efforts of the government to promote welfare and social cohesion; it prevents it from performing its social function. Moreover, it erodes the credibility of democratic institutions, while injuring the trust of citizens in the means and ends of a legitimate, democratic government. In a nutshell it can brew feelings that might evolve into anti-social, anti-democratic and/or europhobic mentalities.

- Secondly, those who are in a better position to avoid taxation are the people who can siphon their income into foreign banks or jurisdictions, which usually means that they are better-off. In avoiding their duties and responsibility vis-á-vis society and the state, the tax evaders are in effect placing a greater burden on those who eventually pay off the effective costs of taxation, who are in their majority, members of the lower and middle parts of the income distribution. As such tax evasion fosters or widens social inequality while it produces a de facto division of citizens between privileged and non-privileged.

7 OECD, Tax evasion and money laundering: The "Whole of Government" OECD Approach, 2015

8 id.

9 Mr Rui Tavares (Greens/EFA), Special Committee on Organised Crime, Corruption and Money Laundering (CRIM) 2012-2013, Thematic Paper on Money Laundering, Relationship between Money Laundering,Tax Evasion and Tax Havens.), 2013.

- Thirdly, tax evasion provides incentives to established financial institutions as well as authorities or politicians to engage in corrupt activities, in quest of their own enrichment or other benefit...

पनामा पेपर्सका नामले बाहिर आएका सूचनाले त यस विषयलाई थप गम्भीर बनाएको छ। हिजोसम्म प्रतिष्ठित र सम्मानित घेरामा रहेका व्यक्तिहरू एकाएक शंका र चुनौतिको संघारमा आइपुगेका छन । सरकारहरू भने विभिन्न बहानामा कानून छली स्वदेश वा विदेशमा लगिएको निकै ठूलो धनरासी सरकारी ढुकुटीमा भित्र्याउने आक्रामक सोचमा रहेका छन । "The situation is even more complex because the experience indicates that money launderers and tax evaders do not function alone but with a troupe of financial and other advisers (lawyers, accountants) to perpetrate their crimes, and because the geographical scenario of these offences is increasingly international, so that international transparency, cooperation and exchange of information become vital to combat sophisticated tax and financial offences."[10]

यसैको परिणामस्वरुप जर्मन अर्थमन्त्री र अन्य अधिकारीहरू कर छली र विदेशमा लुकाएको सम्पत्ति बिरुद्ध कडा कानून र कारवाहीको पक्षमा रहेको समाचार हालै प्रकाशनमा आएका छन । संयुक्त राज्य अमेरिकाले त फरक व्यवस्था नै ल्याई कुनै अमेरिकन नागरिक वा संस्थाले विदेशमा बैंक खाता खोलेमा वा लगानी गरेमा सोको जानकारी र विवरण अमेरिकन अधिकारीलाई दिने सम्झौता गर्ने व्यवस्था गरी सबै मुलुकसँग आवश्यक सहकार्य गर्न Foreign Account Tax Compliance Act ल्याई काम शूरु भै सकेको छ। त्यस्तै अमेरिकाले दुई देश बिच हुने अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको विद्युतीय अनुगमन गर्न व्यापारसँग सम्बन्धित देश र अधिकारीहरू बिच व्यापारको सूचना आदान प्रदान गर्ने व्यवस्था गरी Trade Transparency Unit नामक निकाय समेत स्थापना गरी कार्य गरिरहेको छ। बेलायतले यस प्रकृतिका सूचनाहरू आदान प्रदान गर्न ९० भन्दा बढी देश सँग सम्झौत गरिसकेको छ। यस्तै प्रकृतिका व्यवस्था अन्य देशहरूमा समेत रहेका छन ।

राजश्व छलीलाई संगठित अपराध जस्तो जघन्य कार्यको रूपमा लिई कारवाही गर्ने कानूनी व्यवस्था विश्वमा बढ्दै गएका छन । समग्रमा कर छलेर वा अपराध गरेर सम्पत्ति जहाँसुकै लगेतापनि शान्तिले बाच्न र दण्डबाट मुक्त हुन सकिने छैन भन्ने अवस्था सिर्जना भैरहेको छ । "It is right and fair that we make sure that the penalties evaders face, and the penalties for those who help them, reflect the wider harm caused by their actions and act as an effective deterrent to others... Our message to evaders and enablers is clear and simple – HMRC is closing in on you, so come forward now or face tougher sanctions, both civil and criminal."[11] हालैका पछिल्ला दिनहरूमा कर छलीमा कारवाही गर्दा छलीको रकममा मात्र होइन समग्र आम्दानीलाई समेत कसूरको आर्जन मानि कानूनी कारवाही गर्नु पर्ने र कर छली मनसायपूर्वक नै हुने भएकाले अभियोजनका सिलसिलामा मनसाय पमाणित गर्नु नपर्ने प्रस्तावहरू अगाडि बढेका छन ।

10 Ibid 6.

11 Ibid 7.

संगठित अन्तर्राष्ट्रिय प्रयास

सम्पत्ति शुद्धीकरणको जन्मको इतिहाँस राजश्व छलीसँग प्रत्यक्ष जोडिएको छ। अपराध गरी सम्पत्ति शुद्धीकरण गर्ने Al Capone भन्ने व्यक्तिलाई १९३१ को दशकमा कर छलीमा समेत कारवाही गरिएको थियो [12] राजश्व छलीको समस्यालाई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा गम्भीर रूपमा लिइएको छ। Financial Action Task Force (FATF) ले सन २०१२ मा सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतंककारी कृयाकलापमा वित्तीय लगानी विरुद्ध जारी गरेका ४०+९ मापदण्ड प्रतिस्थापन गरी जारी गरेको INTERNATIONAL STANDARDS ON COMBATING MONEY LAUNDERING AND THE FINANCING OF TERRORISM & PROLIFERATION नामक एकिकृत ४० मापदण्डमा राजश्व सम्बन्धी कसूरलाई सम्पत्ति शुद्धीकरण सम्बद्ध अपराधको रूपमा थप गरेकाले यस प्रणालीमा नयाँ तरङ्ग आएको छ। सबै देशहरू राजश्व सम्बन्धी कसूरलाई सम्पत्ति शुद्धीकरणको सम्बद्ध कसूर मान्न बाध्य भएका छन। त्यसैगरी यस सम्बन्धी FATF मूल्यांकन पद्धति २०१३ मा यस प्रणालीको मुख्य उद्देश्य "Financial systems and the broader economy are protected from the threats of money laundering and the financing of terrorism and proliferation, thereby strengthening financial sector integrity and contributing to safety and security." भनी उल्लेख भएबाट राजश्व छली र सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण अर्थतन्त्रको रक्षा कवचको रूपमा रहेको सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ।

यस परिवर्तनबाट कसूरको आर्जनको मात्राको हिसाव कितावमा विश्व भर निकै ठूलो हलचल देखिने संभावना रहेको मात्र होइन Benjamin Franklin को "In this world nothing can be said to be certain except death and taxes." भन्ने सोचले पूर्णता पाउन सक्ने देखाएको छ। जसका कारण राज्यहरूलाई मुलतः देहायका अवसरहरू सिर्जना भएका छन।

१. राजश्व छलीलाई सामान्य कार्यको रूपमा नलिई गम्भीर अपराध मानी कारवाही गर्ने व्यवस्था कानूनमा गर्ने वा भएका कानूनले उक्त भावनालाई समेट्ने गरी परिमार्जन गर्ने,
२. राजश्व छलीबाट आएको धन सम्पत्ति रकम अन्यत्र प्रयोग वा लगानी हुने भएकाले राजश्व छलीलाई सम्पत्ति शुद्धीकरणको सम्बद्ध कसूर कायम गरी सम्पत्ति शुद्धीकरणमा समेत कारवाही गर्ने कानूनी व्यवस्था गर्ने,
३. अन्य अपराधमा जस्तै राजश्व छलीबाट प्राप्त रकम विरुद्ध बैंक वित्तीय संस्था लगायतले निगरानी राखी शंका लाग्ना साथ राज्य संयन्त्र (वित्तीय जानकारी इकाई) लाई सूचना दिने व्यवस्था गर्ने,
४. एक देशबाट राजश्व छली गरी अन्य देशमा गएको धन सम्पत्ति रकम अन्य देशबाट फिर्ता माग गर्न सक्ने कानूनी व्यवस्था गर्ने, र
५. यस्ता कार्य विरुद्ध अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा सहकार्य र सहयोग गर्ने।

त्यसैगरी Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) ले विश्वव्यापिकरणको उदारताले विश्वमा जो सुकैले जहाँसुकै लगानी गर्न सक्ने अवस्था सिर्जना गरेको र सोका कारण राजश्व छली वा पुर्जी पलायन गरी अन्य देशमा लाने प्रवृति समेत हावी हुन थालेको महसुश गरेको छ। यसलाई सामूहिक रुपमै निरुत्साहित गर्न हालै OECD का अर्थ मन्त्री र केन्द्रीय बैंकका गभर्नरहरूले Standard for Automatic Exchange of Financial Account Information नामक वृहत global standards

12 The Clute Institute International Academic Conference Munich, Germany, Establishing The Link Between Money Laundering And Tax Evasion, Ansia Storm, Northwest University, South Africa, 2014.

स्वीकृत गरेका छन । यस मापदण्डमा मुलतः देहायका वित्तीय संस्थाले देहाय बमोजिमको सूचना सरकारी निकायलाई दिने व्यवस्था गरिएको छ :

- The financial information to be reported with respect to reportable accounts includes all types of investment income (including interest, dividends, income from certain insurance contracts and other similar types of income) but also account balances and sales proceeds from financial assets.
- The financial institutions that are required to report ... do not only include banks and custodians but also other financial institutions such as brokers, certain collective investment vehicles and certain insurance companies.
- Reportable accounts include accounts held by individuals and entities (which includes trusts and foundations), and the standard includes a requirement to look through passive entities to report on the individuals that ultimately control these entities.

यसैगरी सम्पत्ति शुद्धिकरण निवारण कै सिलसिलामा FATF र FATF Style Regional Bodies संस्थाहरूले कुनै पनि राज्यले VOLUNTARY TAX COMPLIANCE (VTC) SCHEMES ल्याउनु अगावै अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड भए बमोजिमको हो होइन अन्तर्राष्ट्रिय रुपमै मूल्यांकन हनु पर्ने व्यवस्था गर्न थालेका छन। त्यस्ता VTC SCHEMES मा अपराधबाट आर्जित सम्पत्ति पर्न नदिने प्रभावकारी निरोधात्मक उपायहरू अवलम्वन हुनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ। साथै सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण सम्बन्धी मान्यता विरुद्धमा नहुने गरी मात्र त्यस्तो SCHEMES ल्याउनु सकिने, सम्बन्धित राज्य भित्रका निकाय तथा अधिकारी र अन्य राज्य बिच समन्वय र सहकार्य हुनु पर्ने मापदण्डहरू उक्त व्यवस्थामा रहेका छन।

Asia Pacific Group on Money Laundering ले यो लेखक समेत समावेश भएर सम्पन्न गरेकोको Typology on Trade Based Money Laundering नामक एक प्रतिवेदन २०१२ मा सार्वजनिक गरेको छ। यस पूर्व FATF ले Trade Based Money Laundering (TBML) (2006) र FATF Best Practices Paper on TBML (2008) ल प्रकासमा ल्याई सकेको छ। त्यसैगरी United Nations Office of Drugs and Crime (UNODC), Risk of Money Laundering through Financial Instruments, Users and Employees of Financial Institutions (2010) मा "Payments resulting from foreign trade business, understood to be the export or import of goods or services, can be one of the financial instruments at the highest risk for ML operations." (2010: 113) भनी उल्लेख भएको छ।

समग्रमा उक्त अध्ययन र उपकरणहरूले व्यवसाय देखाई हुने शुद्धीकरण र राजश्व छलीलाई पहिचान तथा नियन्त्रण गर्न आवश्यक रणनीति, कानून लगायत आन्तरिक र वाह्य समन्वय र सहयोगको संयन्त्र आवश्यक भएको उल्लेख छ। "There is a growing concern on how the rapid growth in the global economy has made international trade an increasingly attractive avenue to move illicit funds through financial transactions associated with the trade in goods and services. TBML is a complex phenomenon since its constituent elements cut across not only sectoral

boundaries but also national borders. The dynamic environment of international trade allows TBML to take multiple forms."[13] यस्ता गतिविधि विरुद्ध सम्बन्धित देशका राजश्व लगायतका अन्य अधिकारीहरू बिच स्वतः स्फूर्त सूचना तथा सहयोग आदान प्रदान गर्ने कानूनी व्यवस्था र कारवाही समग्रमा आजको विश्वको प्रमुख चासो भएर आएको छ।

शेल वा अफसोर कम्पनी मार्फत यस्ता धेरै कामहरू हुने गरेको देखिएकाले यस्ता कम्पनीहरूलाई निगरानीमा ल्याउने, कम्पनीका वास्तविक धनी पहिचान गर्ने वा यस्ता कम्पनी विश्वबाट नै खारेज गर्ने सम्मका विषयहरू अगाडि आएका छन । युरोपियन युनियनले त European Central Bank मा ***European Financial Intelligence Unit*** स्थापना गर्ने र नागरिक समाजलाई समेत यस्ता विषयमा परिचालित गर्ने विषय उठान गरिसकेको छ । सँगसगै निजी क्षेत्रबाट विश्वका ठूला बैंकहरूको समूह The Wolfsberg Group ले वित्तीय संस्थाहरूले काम कारवाही गर्दा राजश्व छलीमा सतर्क हुन दिग्दर्शन नै जारी गरेको छ। "In recent years, tax evasion, and the facilitation thereof, have gained greater global prominence from tax authorities, regulators and the public. This increase in prominence has led to Financial Institutions (FIs) seeking to enhance their focus on their customers' tax affairs, as well as conduct by persons acting on the FIs' behalf that may constitute the facilitation of tax evasion. While tax evasion facilitation risk is distinct from the underlying predicate offence (i.e. not governed by money laundering regulations), Anti Money Laundering (AML) controls and procedures play an important role in the identification of tax evasion facilitation and it may, therefore, be fitting to consider both in tandem. Furthermore, in order to ensure compliance with all applicable laws and regulations, FIs may need to consider developing an overarching approach that is organisationally broader than the AML framework. This approach may entail recognising, leveraging and enhancing existing controls across the organisation (predominantly AML, tax and conduct-related controls) and appropriately deploying specialist resources (e.g. in-house tax experts) to support the implementation and on-going maintenance of such a programme."[14]

नेपाल सन्दर्भ

विकसित मुलुकमा राजश्व छलीलाई गम्भीर र अझ संगठित अपराधको रूपमा हेर्ने गरिन्छ। विश्वमा राजश्व छली सक्षम वेइमानहरूको Masterly organized and pre-planed program अन्तर्गत हुने गम्भीर राज्य ठगी वा राज्य विरुद्धको अपराधका रूपमा बुझ्ने गरेको पाइन्छ। यस्ता कार्यले राज्यको सम्पत्तिको असिमित ठगीका अतिरिक्त राज्यको प्रणालीको सञ्चालन र आम कार्यमा समेत प्रहार गर्ने भएकाले समेत यसरी हेरिएको हुन सक्छ। यसै कारण होला छिमेकी मुलुक भारतमा विहेका भोजमा समेत छापा मारिने गरेका उदाहारणहरू प्रशस्त छन । नेपालमा यो गम्भीरता विकास हुन बाँकी नै छ।

नेपालमा राजश्व छली भने सामान्य छैन भन्ने अनुमान जो कसैले लगाउन सक्छ। स्वेच्छिक कर घोषणा अन्तर्गत प्राप्त राजश्व, आन्तरिक राजश्व विभागले गरेको छानविनमा देखिएको छली, पनामा पेपर्स जस्ता सूचना, मौलाउँदो

13 APG Typology Report on Trade based Money Laundering 2012
14 The Wolfsberg Group Guidance on Customer Tax Evasion 2019

हुण्डी, खरिद बिक्रीमा बिल प्राप्त गर्न नसक्ने भयावह अवस्था, व्यक्तिगत खाताबाट व्यापक रूपमा व्यवसाय सञ्चालन, फरक फरक वासलात निर्माण र दुषित प्रयोग, समाचारपत्रहरूले प्रकाशन गरेको समाचार र राजश्व छलीलाईलाई सम्पत्ति शुद्धीकरणको सम्बद्ध कसूर राख्न खोज्दा आएको व्यापक विरोधले समेत नेपालमा राजश्व छली अन्यको तुलनामा बढी नै मात्रामा भएको अनुमान गर्न सकिन्छ । राजश्व छुट लिन नक्कली बिल समेत पेश भएको अवस्थामा यसको वास्तविक स्वरुप र मात्रा कति होला नेपाली ले भन्न सक्ने अवस्था छैन । सामन खरिदमा बील पाउन नसक्नु जस्तो विडम्वना के हुन सक्छ ? त्यस्को कारण के हुन सक्छ ? खोज्न जरुरी छ। यो मात्र होइन यो कार्य गर्न गराउन के कसरी र कति खर्च भएको छ होला अनुमान भन्दा बाहिर छ।

राजश्व छलीको सम्बन्ध भ्रष्टाचार, चन्दा, हुण्डी र अन्य अपराधसँग बढी हुन्छ। तर जतिपनि अपराध र खासगरी वित्तीय अपराध हुन्छन त्यसको भित्री आड घुसखोरी र भ्रष्टाचार भएको विश्वमा देखिन्छ । सरकारी संयन्त्र (राजनैतिक र प्रशासनिक) स्वच्छ हुनासाथ धेरै कुराहरू एकैसाथ सुध्रिएको उदाहारण विश्वमा धेरै छन । यसका लागि कानूनी, संस्थागत र कार्यान्वयन संयन्त्रमा सुधार आवश्यक छ।

नेपालको कर सम्बन्धी कानूनको विद्यमान अवस्थालाई अध्ययन गर्दा समेत अन्य कानून भन्दा गोप्यताको विषयमा कर सम्बन्धी कानून कडा रहेको छ । करदाताको विवरण सुरक्षित र गोप्य राख्नु एउटा कुरा हो तर राज्य बिरुद्ध गरेको छली र कसूर अन्य अपराध भन्दा बढी नै सुरक्षित हुने कानूनमा तत्काल संशोधन आवश्यक छ। अर्कोतर्फ लगानी गर्ने वातावरण हुन पर्छ र स्वदेश र विदेशमा लगानी गर्न पाउनु पर्छ भन्ने भनाई जायज हो । तर राजश्व छली गरेको र राज्यको नियम विपरित गरेको लगानी लगानी नभएर कसूर हो । यो नेपाल र नेपालीको दुर्भाग्य हो र यसबाट नेपालले अबैधानिक रूपमा पुँजी पलायन र अपराध वृद्धि बाहेक केही पाउन सक्ने अवस्था छैन । नेपालको कम्पनी कानूनमा लगानीको स्रोत आवश्यक नहुने, वास्तविक धनी खुलाउनु वा खोज्नु नपर्ने र लगानी सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था समेत लचिलो हुँदा सकारत्मक भन्दा नकारात्मक क्षेत्र बढी आकर्शित भएको हो की भन्ने देखिन थालेको छ।

उल्लिखित अवस्था र राजश्व तथा सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणका विश्वव्यापी मान्यतालाई ध्यानमा राखी सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण ऐन, २०६४ को दोस्रो संशोधनले अन्य कसूर संगसंगै राजश्व सम्बन्धी कसूरलाई समेत स्पष्टताका साथ सम्पत्ति शुद्धीकरणको सम्बद्ध कसूरमा राखेको छ । उक्त ऐनले सम्बद्ध कसूरबाट प्राप्त सम्पत्ति कसूरबाट प्राप्त सम्पत्ति कायम गर्दै "कसूरबाट प्राप्त सम्पत्ति" भन्नाले सम्पत्ति शुद्धीकरण सम्बन्धी कसूर वा सम्बद्ध कसूरबाट प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्राप्त गरेको वा हासिल गरेको जुनसुकै प्रकारको सम्पत्ति सम्झनु पर्छ र सो शब्दले त्यस्तो सम्पत्तिबाट बढे बढाएको अन्य सम्पत्ति वा आर्थिक लाभ वा कुनै पनि तरिकाले आंशिक वा पूर्ण रूपमा हस्तान्तरण वा रुपान्तरण भएको सम्पत्ति वा लाभ समेतलाई जनाउँछ भनी परिभाषित गरेबाट राजश्व छली, सोबाट प्राप्त सम्पत्ति र त्यस्तो कार्य गर्न प्रयोग भएको साधन वा उपकरण समेत कसूरसँग जोडेर हेरेको छ।

त्यसैगरी सोही ऐनको दफा ३ ले (क) सम्पत्तिको गैरकानूनी स्रोत (इलिसिट अरिजिन) लुकाउने वा छल्ने वा कसूरमा संलग्न व्यक्तिलाई कानूनी कारबाहीबाट बचाउन सहयोग गर्ने उद्देश्यले कसूरबाट प्राप्त सम्पत्ति हो भन्ने थाहा पाउँदा पाउँदै वा विश्वास गर्नु पर्ने मनासिब आधार हुँदा हुँदै त्यस्तो सम्पत्ति कुनै पनि प्रकारले रूपान्तरण वा हस्तान्तरण गर्ने, (ख) कसूरबाट प्राप्त सम्पत्ति हो भन्ने थाहा पाउँदा पाउँदै वा विश्वास गर्नु पर्ने मनासिब आधार हुँदा हुँदै त्यस्तो सम्पत्तिको सही प्रकृति, स्रोत, स्थान, निसर्ग (डिस्पोजिसन), कारोबार (मुभमेण्ट), स्वामित्व वा

सो सम्पत्ति उपरको अधिकार लुकाउने, छल्ने वा बदल्ने, वा (ग) कसूरबाट प्राप्त सम्पत्ति हो भन्ने जानी जानी वा विश्वास गर्नु पर्ने मनासिब आधार हुँदा हुँदै त्यस्तो सम्पत्ति प्राप्त गर्ने, प्रयोग गर्ने वा धारण गर्ने, र त्यस्तो कार्यको षडयन्त्र, मद्दत, दुरुत्साहन, सहजीकरण, मतसल्लाह वा उद्योग गर्न वा सम्बद्धता वा सहभागिता जनाउन वा मतियार जनाउने कार्यलाई सम्पत्ति शुद्धीकरण सम्बन्धी कसूर मानेको छ।

उपरोक्त कानूनी व्यवस्थाले राजश्व सम्बन्धी कसूरको आर्जन उपर सम्पत्ति शुद्धीकरणमा कारवाही हुने स्पष्ट व्यवस्था भएको छ। यस्तो कारावाहीमा परेको कुनै व्यक्ति वा संस्थाले राजश्व छली गरी सम्पत्ति शुद्धीकरण गरेको पाईएमा सोही ऐनको दफा ३० ले प्राकृतिक व्यक्तिलाई २ देखि १० वर्ष कैद, २ गुणा जरिवाना र कानूनी व्यक्ति वा संस्था भएमा विगोको १० गुणा सम्म जरिवान, क्षतिपूर्ति र खारेजी सम्म हुने सजायको व्यवस्था गर्दै दफा ३४ ले कसूरबाट आर्जित सबै सम्पत्ति, त्यस्तो सम्पत्ति नपाईएमा अन्य सम्पत्ति र कसूरसँग सम्बन्धित साधन समेत जफत हुने व्यवस्था गरेको छ। साथै उक्त ऐन बमोजिमको कारवाहीका कारण राजश्व छलीमा प्रचलित कानून बमोजिम थप कारवाही नरोकिने व्यवस्थाका अतिरिक्त अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता बमोजिम सम्पत्ति शुद्धीकरणमा कारवाही गर्न करमा कारावही भए नभएका कारणले कुनै बाधा व्यवधान नपर्ने व्यवस्था समेत गरेको छ। जसका कारण कुनै पनि राजश्व सम्बन्धी कसूर सम्पत्ति शुद्धीकरणमा समेत तानिन सक्ने र राजश्वका कारण भएको सम्पत्ति शुद्धीकरण राजश्वको कारवाहीमा समेत तानिन सक्ने भएको छ।

यसका अतिरिक्त उक्त ऐनले बैंक वित्तीय संस्था लगायतका सूचक संस्थाले ग्राहकका त्यस्ता काम कारोवार प्रति सचेत हुनु पर्ने र शंका लागेमा वित्तीय जानकारी इकाईमा स्वतःस्फूर्त संकास्पद कारोवारको रूपमा पेश गर्नु पर्ने स्वचालित व्यवस्थाको निर्माण गरेर यस सम्बन्धी कडा दृष्टिकोण अगाडि सोरको छ। नियमनकारी निकायले त्यस्ता संस्थामा सो सम्बन्धी प्रणाली भए नभएको निरीक्षण सुपरीवेक्षण गरी ऐन बमोजिम काम नभएको पाएमा दश लाख देखि पाँच करोड सम्म जरिवाना वा संस्था खारेज नै गर्नु पर्ने सम्मको नियमनकारी कारवाहीको व्यवस्था समेत उक्त ऐनले गरेको छ। त्यसैगरी त्यस्ता सूचनाको विश्लेषण तथा अनुसन्धान गर्दा प्रचलित कानून बमोजिम गोप्य रहनु पर्ने कागजात, अभिलेख, विवरण, सूचना वा जानकारी सो सम्बन्धी प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि अनुसन्धान अधिकृत वा वित्तीय जानकारी इकाईलाई सम्बन्धित निकायले दिन पर्ने व्यवस्था दफा ४४क. मा गरी कर सम्बन्धी कानूनमा रहेको कमजोरी हटाउने प्रयास गरेको छ।

वस्तुगत अवस्थालाई अध्ययन गर्दा नेपालका बैंक वित्तीय संस्थामा व्यवसायको लागि भनी व्यक्तिगत खाता खोल्ने, त्यस्ता खातामा अस्वभाविक रकम र कारोवार हुने र त्यस्ता कारोवार नियमन लगायत राजश्वको अनुगमन र दायरामा नआएको देखिन्छ। जसले गर्दा असिमित रकम राजश्व छली र शुद्धीकरणको प्रयास भएको स्वतः अनुमान गर्न सकिन्छ। प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम यस्तो खाता खोल्नु खोलाउनु, व्यवसायको नाममा व्यक्तिगत खातामा असिमित कारोवार गर्नु गराउनु गैर कानूनी कार्य पनि हो। यद्यपि नेपालमा व्यवसायीक जगतका निकै ठूला समस्या छन जसबाट उसलाई मुक्त गर्न आवश्यक छ। यो पनि सोच्न आवश्यक छ व्यवसायी अवैधानिक रूपमा एक Forced Victim **पनि हो। तर जे भएपनि गैर कानूनी आर्जन** अर्काको भाग खोसिएको सम्पत्ति भएकाले न घोषणा हुन सक्छ न अभिलेखिकरण। मात्र जसको हो उसलाई फिर्ता हुन सक्छ।

उपसंहार

विकसित मुलुकमा राजश्व छलीलाई गम्भीर र अझ संगठित राज्य विरुद्धको गम्भीर अपराधको रूपमा हेर्ने गरिन्छ। सक्षम वेइमानहरूको Masterly organized and pre-planed program अन्तर्गत हुने र राज्य नै असफल बनाउन सकिने भएकाले समेत यस्तो कठोर सोच विकास भएको हुन सक्छ। यद्यपि राजश्व छली बिरुद्ध नेपालमा यस स्तरको गम्भीरता विकास हुन जरुरी भै सकेको छ।

सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण सम्बन्धमा नेपालले माथि उल्लेख भएबमोजिम गरेको कानूनी व्यवस्थाले राजश्व छली विरुद्ध नीतिगत र कार्यान्वयन तहमा नयाँ आयाम शुरु गरेको छ। यसको कार्यान्वयनले राज्यकोषमा स्वदेश र विदेशबाट ठूलै धनराशी थपी दिने निश्चित छ। यसका लागि राजश्व अडिट सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण प्रणालीका आँखाबाट समेत हेर्ने बाध्यात्मक प्रचलन शुरु गर्न आवश्यक छ। यसैगरी बैंक वित्तीय संस्था लगायतका वित्तीय काम कारोवार हुने संस्थामा राजश्व छली पहिचान सम्बन्धी विशेष व्यवस्था र सोको कार्यान्वयनको कठोर नियमन हुन जरुरी छ। व्यसायिक प्रयोजन उल्लेख गरी व्यक्तिगत खाता सञ्चालन गर्ने पद्धतिलाई निरत्साहित र पूर्ण अनुगमन गर्न गराउन आवश्यक छ। प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम यस्तो खाता खोल्नु खोलाउनु, व्यवसायको नाममा व्यक्तिगत खातामा असिमित कारोवार गर्नु गराउनु गैर कानूनी कार्य भएकाले राजश्व अधिकारी, नियमनकारी निकाय र सम्पत्ति शुद्धीकरण हेर्ने निकायहरूबिच घनिष्ट समन्वय, सहकार्य र सहयोग हुन आवश्यक छ। यसो भएमा मुलुकको वित्तीय प्रणाली र अर्थतन्त्रले ठूलै त्राण पाउनेमा दुविधा छैन।

सँगसगै यो पनि सोच्न जरुरी छ कि सही व्यवसायीले लगानी गरेपछि राती चैनको निद्रा लिन पाउने वातावण हुनु पर्दछ। Forced Victim हुन हुदैन। धेरै जसो वित्तीय अपराधको आड घुसखोरी र भ्रष्टाचार हुने गरेकाले यसको कठोर नियन्त्रण समग्र प्रणालीको दीर्घकालिन हित भएकाले सबै भन्दा बढी जोड त्यहा हुन जरुरी छ। व्यवसायी पनि अर्कालाई दोष दिनु भन्दा राजश्वको छापा वा कारवाही पछि होइन अगाडि नै म गलत कार्य गर्न गराउन दिन्न भनी सार्वजनिक र संगठित रूपमा आउन सक्नु पर्छ। गैर कानूनी आर्जन अर्काको भाग खोसिएको सम्पत्ति भएकाले जो जससँग भएपनि उसको भनी न घोषणा हुन सक्छ न अभिलेखिकरण। मात्र जसको हो उसलाई फिर्ता हुन सक्छ। बजारमा बिल दिन वा बिल पाउन जे गर्नु पर्ने हुन्छ सबैको सामूहिक प्रयासमा गरौ। म अस्वभाविक कार्य गर्न सक्दिन जे गर्नु हुन्छ गर्नुस भनौ। त्यस बखत हामी सबैको कल्याण सुनिश्चित छ।

वित्तीय संघीयता कार्यान्वयनमा वित्त स्रोत व्यवस्थापनः चुनौती र सम्भावना

जनकराज शर्मा*

विक्रम सम्बत् २०७२ साल असोज ३ गते नेपालको संविधान जारी भए लगत्तै नेपाल एकात्मक शासन प्रणालीबाट संघात्मक शासन प्रणालीमा रूपान्तरित भएको छ। संविधानले तीनै तहको अधिकार क्षेत्रको बांडफांट गरेको छ। सोहि अनुरूप खर्च गर्ने कार्य जिम्मेवारी र राजस्व संकलन गर्ने अधिकार पनि संविधानको अनुसूचिमा तोकिएको छ।

संघीय व्यवस्थामा सार्वजनिक सेवा प्रवाह, स्थानीय आवश्यकता र जनचाहना अनुरूपका विकास निर्माणका कार्यहरु स्थानीय स्तरबाटै हुने र, यसबाट राज्यको आम्दानी र खर्चको प्रभावकारिता बढ्ने र जनताको अपनत्व पनि रहने भएकाले सुशासन प्रर्वद्धन हुने अपेक्षा राखिन्छ। जबसम्म संविधानमा उल्लेखित अधिकारहरु र व्यवस्थाहरुलाई कार्यान्वयन गर्न आवश्यक स्रोत, साधनको व्यवस्थापन गर्न सकिदैंन, तबसम्म ती अधिकारहरु र व्यवस्थाहरु त्यतिकै रहन्छन्। पारदर्शी र सबल वित्त व्यवस्थाको सफल कार्यान्वयनबाट नै संघीय व्यवस्थाको सफल कार्यान्वयन निर्भर रहन्छ।

तीनै तहको सरकारको संरचना निर्माण र कार्यान्वयन, संविधानमा उल्लेख भएको मौलिक हक लगायतको अधिकार र आवश्यकता कार्यान्वयन गर्न, जनताको तिव्र बिकासको चाहना र आकांक्षालाई सम्बोधन गरी नेपाललाई समृद्ध मुलुकको रुपमा रूपान्तरण गर्न थप वित्त संशाधनको व्यवस्थापन गर्नु चुनौतीपूर्ण छ।

किन की,

१) संवैधानिक व्यवस्था बमोजिम संघीयता कार्यान्वयनका लागि थप स्रोतको आवश्यकता
नेपाल संघीय प्रणालीमा रूपान्तरित भैसकेपछि प्रदेश र स्थानीय तहमा तत्काल संस्थागत सरचंना निर्माण गर्न र, संविधानले दिएको अधिकार र जिम्मेवारी सम्पादन गर्न ठुलो धनराशीको आवश्यकता पर्ने देखिन्छ।

२) उपभोग खर्चमा वृद्धि

प्रदेश र स्थानीय तहमा भौतिक पूर्वाधार, जनशक्ती व्यवस्थापन, अन्य आवश्यक स्रोत साधनको व्यवस्था गर्दा उपभोग खर्च बढ्ने देखिन्छ।

* उपसचिव, अर्थ मन्त्रालय

३) राजस्वको सिमीत स्रोत

नेपालको समग्र अर्थतन्त्र नै नाजुक रहेको कारण पनि थप कर लगाउने वा दरमा वृद्धि गर्न सकिने अवस्था पनि देखिंदैन। कुल ग्रार्हस्थ्य उत्पादन रू. ३४ खर्ब ६४ अर्ब मध्ये २७ प्रतिशत कृषि क्षेत्र रहेको र यो क्षेत्र करको दायरा बाहिर रहेकाले पनि स्रोतमा सीमितता छ ।

४) न्यून आर्थिक विस्तार

विगत ३ वर्षको आर्थिक वृद्धिदर उत्साहप्रद रहेपनि गएको दशकको सरदर आर्थिक वृद्धिदर ४ प्रतिशतको हाराहारीमा मात्र रहेको कारण स्रोत परिचालनमा सीमितता थियो।

५) अनौपचारिक अर्थतन्त्रको अंश ठूलो

एक अध्ययनका अनुसार नेपालको अनौपचारिक अर्थतन्त्र करीब ३७.५ प्रतिशत (Leandro Medina andFriedrich Schneider, फेब्रुअरी २०१७) रहेको अनुमान छ। अर्को अध्ययनका अनुसार नेपालको अनौपचारिक अर्थतन्त्र कूल राष्ट्रीय आयको करीब आधा (निर्मल कुमार राउत, नमुना चालिसे र पुजा थापा, २०१४) रहेको अनुमान छ। यसको ठूलो अंश अर्थतन्त्र र राजस्वको दायरा बाहिर रहेको अनुमान छ।

६) बैदैशिक सहायताको न्यून परिचालन

नेपालको प्रत्येक वर्षको बजेटको ठूलो हिस्सा बैदेशिक सहायतामा निर्भर रहेको देखिए पनि यसको परिचालन भने न्यून रहेको अवस्था छ। प्रतिबद्धता भएता पनि सरकार तथा विकास साझेदार दुबैतर्फको विविध समस्याका कारण न्यून मात्र सहायता परिचालन भएको देखिन्छ।

७) प्रतिबद्ध खर्च बढ्नु

संचालन खर्च, शान्ति सुरक्षा, सावां व्याज भुक्तानी, सामाजिक सुरक्षा र निवृतिभरण लगायतको खर्च आफैमा ठूलो रहेको र यस्तो खर्च द्रुतरुपमा वृद्धि भइरहेको छ।

८) हचुवा र छरिएका कार्यक्रमहरु

अस्थिर सरकार र तरल राजनीतिका कारण कुनै योजना र अध्ययन बिना प्राथमिकता निर्धारण नगरी हचुवा ढंगले हजारौं कार्यक्रम र योजनाहरुमा ठूलो धनराशी खर्च भइरहेको छ। यस किसिमका कार्यक्रमको दायित्व ठूलो रहेको अनुमान छ।

९) वित्तीय जवाफदेहिता नहुनु

वित्तीय जवाफदेहिता कानूनको अभावमा सार्वजनिक खर्चको कुशल विनियोजन र कार्यान्वयन हुन नसकी वित्तीय अनुशासनको कमी, हचुवामा योजनाको चयन, गैरबजेटरी खर्च, समयमा योजना सम्पन्न नहुने, गुणस्तरमा प्रश्नचीनह, लागतमा अत्यधिक बढोत्तरी, पूंजीगत खर्चमा न्यूनता हुने गरेका कारण समग्र अर्थतन्त्र सुस्त रहेको छ।

१०) आन्तरिक ऋण

कुल ग्रार्हस्थ्य उत्पादनको ३० प्रतिशत भन्दा कम कुल तिर्न बांकी ऋण रहेको र प्रत्येक वर्ष कुल ग्रार्हस्थ्य उत्पादनको ५ प्रतिशत मात्र आन्तरिक ऋण उठाइने गरिएकोछ। बढी ऋण उठाउंदा निजी क्षेत्रको लगानी क्षमता घट्ने र व्याजदरमा असर पर्न सक्ने देखिएकाले ऋण परिचालनमा सीमितता रहेको छ।

एकात्मक शासन व्यवस्था भन्दा संघीय शासन व्यवस्थामा उपभोग खर्च केही बढी हुन्छ। तर संघीय व्यवस्थामा आमजनताले अनुभूत गर्न सक्ने गरी लोकतान्त्रिक अभ्यास गरिने भएको र यस्तो व्यवस्थामा जनचाहना अनुरूप आर्थिक तथा सामाजिक विकासका लागि योजना छनौट र कार्यान्वयन हुने, स्थानीय स्तरमा नै सार्वजनिक सेवा उपलब्ध हुने र जनप्रतिनिधिहरु आमजनता प्रति अधिकतम रूपले जवाफदेही हुने हुादा आमनागरिकको यस व्यवस्था प्रति अपनत्व रहन्छ।

नेपाली जनताले द्रुत आर्थिक र सामाजिक विकासबाट राष्ट्र विकास भई आमजनताको जीवनस्तरमा उल्लेख्य सुधार हुने अपेक्षा राखेका छन्। जनचाहना पुरा गर्न र संघीय व्यवस्थालाई सफल बनाउन आवश्यक पर्ने वित्त स्रोतको सफल व्यवस्थापन गर्नु चूनौतीछ। संघीय प्रणाली लागु भएसंगै वित्त स्रोतको व्यवस्थापन गर्ने सम्बन्धमा हालसम्म मुख्य रुपमा देहाय बमोजिमका कानूनी तथा अन्य व्यवस्थाहरु गरिएका छन्।

१) नेपाल सरकार, प्रदेश तथा स्थानीय तहको राजस्वको अधिकार, राजस्वको बांडफांट, अनुदान ऋण, बजेट व्यवस्थापन, सार्वजनिक खर्च तथा वित्त अनुशासन सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्नअन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ लागु।

२) राजस्व बांडफांट एवं अनुदानको आधार र ढांचा निर्माण गरी सिफारिस गर्ने एवं राजस्व, वित्तीय संघीयता सम्बन्धी विवादको निरूपण, प्राकृतिक स्रोत जस्ता विषयमा अध्ययन गरी सिफारिस गर्ने कार्यका लागि व्यवस्था गरिएको राष्ट्रीय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको काम कर्तव्य र अधिकारका सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्न राष्ट्रीय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४ लागु।

३) स्थानीय तहको अधिकार सम्बन्धी व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न र संघ, प्रदेश र स्थानीय तह बीचको सहकारिता, सहअस्तित्व र समन्वयलाई प्रर्वद्धन गर्न स्थानीय सरकार सङचालन ऐन, २०७४ लागु।

४) विनियोजन ऐनमा अनुदानको व्यवस्था।

५) अन्तर सरकारी वित्तहस्तान्तरण (प्रदेश र स्थानीय तह), बाटसमानीकरण र सशर्त अनुदान हस्तान्तरण।

६) समपुरक तथा विशेष अनुदान सम्बन्धी कार्यविधि, २०७५ जारी भई समपुरक तथा विशेष अनुदान हस्तान्तरण ।

७) राजस्व बांडफांट मासिक रुपमा तिनै तहको संचित कोषमा हस्तान्तरण।

८) प्रदेश र स्थानीय तहको कार्य सहजताका लागि तयार गरिएका विभिन्न नमुना कानूनहरु र निर्देशिकाहरु तयार गरी हस्तान्तरण ।

९) कर्मचारी समायोजन ऐन बमोजिम तिनै तहमा कर्मचारी समायोजन सम्पन्न।

१०) संवैधानिक र कानूनी व्यवस्था अनूरूप अन्तर प्रदेश परिषदका साथै अन्तरसरकारी वित्त परिषदको बैठक नियमित रुपमा बसी सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका साथै अन्य समस्याहरुको निरूपण ।

११) करमा दोहोरोपन, अधिकार क्षेत्र र तिर्न सक्ने सामर्थ्य अनुरूप करारोपण लगायतका विषयमा सुझाव दिन गठित समितिले दिएको प्रतिवेदन कार्यान्वयन गरी यस सम्बन्धी गुनासोको सम्बोधन ।

१२) स्वदेशी तथा वैदेशिक लगानीको वातावरण बनाउन केही कानूनहरुको संशोधन र निर्माण, एकल विन्दु सेवा केन्द्रको स्थापना र बृहत लगानी सम्मेलनको आयोजना ।

सानो तथा कमजोर अर्थतन्त्र, राजस्व विस्तारको न्यून सम्भावना, अनुभव तथा क्षमताको कमी, कमजोर सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन लगायतका कारण आवश्यक वित्त व्यवस्थापन गर्नु चुनौतीपूर्ण छ। तर चुनौती नै सम्भावनाको बाटो हो। यी चुनौतीहरुलाई अवसरको रुपमा लिन सकिएमा नेपालको संविधानले परिकल्पना गरेको संघीय लोकतान्त्रिक व्यवस्था सफल र दिगो भइ आमजनताको आर्थिक स्तरमा सुधार आउने र मुलुक नै सम्पन्न र सम्वृद्ध हुनेछ।

हालका प्रयासहरुले मात्र आवश्यक स्रोतको दिगो व्यवस्थापन गर्न कठीन हुने भएकाले संवैधानिक व्यवस्थाको कार्यान्वयन, आम जनताको द्रुत आर्थिक विकासको चाहना र आकांक्षालाई सम्बोधन गर्न थप प्रयासहरुको आवश्यक देखिन्छ। यसका लागि तिनै तहका सरकारहरुले देहाय बमोजिमको कार्यमा प्रयासहरु केन्द्रीत गर्नुपर्ने हुन्छ।

१) आर्थिक वृद्धि

बृहत लगानी विना द्रुत आर्थिक वृद्धि र आर्थिक विकास सम्भव छैन। नेपालमा हुने कुल लगानी मध्ये दुइ तिहाइ भन्दा बढी लगानी निजी क्षेत्रबाट हुने भएकाले सार्वजनिक लगानी बढाएर मात्र आर्थिक विस्तार गर्न सकिदैंन। तसर्थ: स्वदेशी तथा वैदेशिक लगानी आकर्षित गर्नअनुकुल व्यावसायिक वातावरण तयार गर्नु पर्ने हुन्छ। यसका लागि कानूनी, नीतिगत र प्रणालीगत सुधारलाई अघि बढाउने, प्रशासनिक कार्यलाई सरल बनाइ Doing Business Cost घटाउने, पूर्वाधार निर्माणमा सरकारले जोड दिइ द्रुत रुपमा अर्थतन्त्रको आकार बढाउने कार्यलाई प्राथमिकतामा राख्नु पर्दछ। अर्थतन्त्रको विस्तार भए पछि स्वत: राजस्व लगायतको स्रोत व्यवस्थापन सहज हुन्छ।

२) राजस्व संभाव्यताको पहिचान

संघ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तिनै तहमा विद्यमान स्रोत, थप आधार विस्तार गर्न सकिने क्षेत्र, बक्यौता असुली, कर कानूनको परिपालना, अनौपचारिक अर्थतन्त्रलाई दायरामा ल्याउन सकिने लगायत क्षेत्रको पहिचान गरी सो अनुरूप कार्यान्वयन गरिनु पर्दछ। अनौपचारिक अर्थतन्त्रलाई कम्तीमा दश प्रतिशत विन्दुले दायरामा ल्याउन सक्दा थप ७ प्रतिशतले राजस्व परिचालन हुन सक्ने देखिन्छ।

३) वित्तीय जवाफदेहिता कानूनको निर्माण

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनलाईजिम्मेवार र उत्तरदायी बनाउन प्रस्तावित वित्तीय जवाफदेहिता कानूनको निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ।

४) सार्वजनिक खर्च प्रणालीको पुनरावलोकन

सार्वजनिक साधनको कुशलतामा वृद्धि गर्न आवश्यक सुझाव दिन गठितसार्वजनिक खर्च प्रणाली पुनरावलोकन आयोगको प्रतिवेदनका सुझावहरु क्रमश: लागु गर्दै लगिएमा खर्चको प्रभावकारिता बढ्दछ।

५) करको दायरा विस्तार

दायरामा नआएका र पहुंच नपुगेका क्षेत्र र करदातासम्म प्रत्येक तहका सरकारले कर प्रशासनको पहुंच बढाई थप कर परिचालन गर्न सकिन्छ। राजस्व परिचालन गर्न सकिने सम्भाव्य क्षेत्रहरु: कर छुटको प्रावधानमा पुनरावलोकन, राजस्व प्रशासनमा स्वचालित प्रणालीको विकास, संगठन संरचनामा विस्तार र बैकिंग पहुंच विस्तार गरी थप राजस्व परिचालन गर्न सकिन्छ। हाल जनसंख्याको मात्र ५ प्रतिशत करदाता मात्र कर प्रशासनका दायरामा रहेकाले थप संभावना देखिन्छ।

६) क्षमता विकास

संभाव्य अधिकतम राजस्व संकलन गर्न र चालु खर्चलाइ सिमित राखी पूंजी निर्माण ामा बढी खर्च गर्न तिनै तहका सरकारको क्षमता विकास गरिनु पर्दछ। प्रदेश र स्थानीय तहको राजस्व लगायत संवैधानिक अधिकारको प्रभावी कार्यान्वयन गर्न ती तहको क्षमता विस्तार गरिनु पर्दछ। उदाहरणका लागि, स्थानीय जनप्रतिनिधिहरुको प्रयास भएमा यथार्थ घर बहाल र घर जग्गाको मूल्यांकन हुने र यसबाट थप राजस्व परिचालन हुन्छ।

७) ऋणमा विस्तार

नेपालको तिर्न बांकी ऋण कुल ग्राहस्थ्य उत्पादनको मात्र२४.१ प्रतिशत छ। नेपालकोऋण तिर्न सक्ने क्षमता उच्च रहिरहेको र विश्वका अधिकांश देशले आफ्नो उत्पादनको दुईसय प्रतिशतसम्म ऋण परिचालन गरेको अवस्था छ। यदि ऋणलाई उत्पादनशिल क्षेत्रमा परिचालन गर्ने हो भने हालको कुल ग्रार्हस्थ्य उत्पादनको करीब

तिस प्रतिशतबाट क्रमश: विस्तार गर्दै लान सकिन्छ।

८) अनौपचारिक अर्थतन्त्रमा अंकुश

कुल राष्ट्रीय उत्पादनको ठूलो अंश रहेको अनौपचारिक अर्थतन्त्रलाई औपचारिक दायरामा ल्याउन निश्चित रकम भन्दा बढीको बैंक मार्फत कारोबार, वैधानिक माध्यमबाट प्राप्त विप्रेषणलाई अनुदान, कारोबारलाई प्रणालीबाटै अभिलेखकिरण, सबै कारोबारलाई राट्रिय परिचय पत्रमा आवद्धता र हुण्डी नियन्त्रण लगायतका उपायबाट थप राजस्व परिचालन हुन सक्दछ। सूचक संस्थाहरुबाट सूचना प्राप्त गरी सम्पत्ती शुद्धीकरण अनुसन्धानलाई तिव्रता दिन सकेमा बैध कारोबारबाट राजस्व छलेर सम्पत्ती शुद्धीकरण गर्ने प्रवृतिमा कमी आइ सभाव्य स्रोतको थप परिचालन हुन सक्नेछ।

९) विकास सहायताको प्रभावी परिचालन

हाम्रो विकासका लागि विकास साझेदारहरु इच्छुक छन्। आबश्यकता र प्राथमिकताको क्षेत्रमा, शर्तरहित र सबै सहायतालाई सरकारको बजेट भित्रबाट खर्च गर्ने गरी बैदेशिक सहायता परिचालन गर्न सकिएमा थप स्रोत परिचालन पनि हुने र पूंजी निर्माणमा टेवा पुग्दछ।

१०) योगदानमा आधारित निवृतिभरण र सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको कार्यान्वयन

कानूनी र अन्य पूर्वाधार तयार भईसकेको योगदानमा आधारित निवृतिभरण कार्यक्रम र सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम पूर्ण कार्यान्वयनबाट यस्ता कार्यक्रममा विनियोजित रकमलाई अन्य आवश्यक र प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रमा लगानी गर्न स्रोतको उपलब्धता हुन्छ ।

अन्त्यमा,

संघीयतामा वित्तीय स्रोत व्यवस्थापनको ठूलो र अत्यन्त महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। संघीयता तुलनात्मक रुपमा बढी साधन स्रोतको आवश्यक पर्ने, स्रोतसाधनको परिचालन, वितरण र बांडफांड गर्न वित्तीय कुशलताको आवश्यक पर्ने व्यवस्था हो।ल यस कार्यमा चुनौती रहेपनि अवसर पनि त्यतिकै छ। शुरूवातको केही समयसम्म स्रोत साधनको आवश्यकता, खर्चको आकार र समग्र लागत धेरै रहने र सोहि अनुपातमा राजस्व लगायतको स्रोत बढ्दैन। यस समस्यालाई दिगो रुपमा व्यवस्थापन गर्न दीर्घकालिन रणनीतिक योजना, समन्वय र सहकार्ययुक्त प्रयासहरुको आवश्यकता पर्दछ।

योजनाबद्ध, व्यवस्थित र सामुहिक प्रयासहरुबाट वित्तीय स्रोत साधनको माग र व्यवस्थापन सहज हुन जान्छ । जसबाट संघीय व्यवस्थामा आमजनताको विश्वसनियता अभिवृद्धि भई मुलुकको समग्र आर्थिक तथा सामाजिक विकास द्रुत रुपमा हुने र आमजनताको जीवनस्तर समेत उच्च भई नेपाल एक सम्पन्न र सम्बृद्ध राष्ट्र बन्ने विश्वास लिन सकिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरु

- नेपालको संविधान र यसको सान्दर्भिक धाराहरु

- अन्तर सरकारी वित्तहस्तान्तरण ऐन, २०७४
- राष्ट्रीय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४
- स्थानीय सरकार सङ्चालन ऐन, २०७४
- सालबसाली विनियोजन ऐन
- सालबसाली आर्थिक ऐन
- सालबसाली बजेट बक्तव्य
- नेपाल राष्ट्र बैंकको website, www.nrb.org.np
- आर्थिक सर्वेक्षण २०७५।७६
- Leandro Medina र Friedrich Schneider,फेब्रुअरी २०१७, Shadow Economies around the World: New Results for 158 Countries over 1991-2015
- निर्मल कुमार राउत, नमुना चालिसे र पुजा थापा, २०१४, Measurement of the Underground Economy in Nepal: A Currency Demand Approach,*Economic Journal of Development*

सार्वजनिक वित्त परिचालनमा जोखिम व्यवस्थापन र नेपालको सन्दर्भ

किसन सिंह बस्नेत*

१. पृष्ठभूमि

मुलुकको अर्थतन्त्र विस्तारका साथै लाभजन्य रोजगारीका अवसरहरु सिर्जना गर्न सरकारले अर्थ नीतिको मूलभुत औजारको रुपमा वित्त नीतिको अबलम्वन गरेको हुन्छ। वित्त नीतिको कुशल अभ्यासका लागि राजस्व, सार्वजनिक खर्च एवं सार्वजनिक ऋण परिचालनमा दक्षता कायम गर्नुपर्दछ। वित्त नीतिको असल अभ्यास हुन नसक्दा आर्थिक वृद्धिमा सुस्तता आउनुका अतिरिक्त आर्थिक स्थायित्व लगायतका बृहत् आर्थिक संरचनामा नकारात्मक प्रभाव पर्दछ। अर्थतन्त्रलाई अपेक्षित मार्गमा अगाडि बढाई रहन वित्त नीतिको अभ्यासमा रहने जोखिमको आवधिक रुपमा वस्तुपरक विश्लेषणको आवश्यकता रहन्छ। आर्थिक सुधारका प्रयासलाई नतिजामूलक तुल्याउन वित्त जोखिम व्यवस्थापनका प्रारुपहरु विकास गरी कार्यान्वयन गर्दै लगिएको छ। नेपालको संघीय शासन प्रणालीलाई कार्यमूलक तुल्याउन वित्त जोखिम व्यवस्थापनका असल अभ्यास समेतलाई प्राथमिकतापूर्वक आत्मसाथ गर्नुपर्ने खाँचो छ ।

२. सार्वजनिक वित्त परिचालनमा जोखिम व्यवस्थापनका पक्ष

२.१ सामान्य अर्थ

वित्त जोखिमको सामान्य अर्थ वित्त नीतिको कार्यान्वयनबाट अपेक्षा गरिएको नतिजा हासिल हुन नसक्ने सम्भावित स्थिति हो। आवधिक योजना, मध्यमकालिन खर्च संरचना, बजेट लगायतका दस्तावेजमा सरकारले राखेका आर्थिक – सामाजिक क्षेत्रका लक्ष्यहरु हासिल हुन नसक्ने परिस्थिति सिर्जना हुनु नै वित्त जोखिमको अवस्था हो। यसमा केन्द्र सरकारका अतिरिक्त प्रदेश तथा स्थानीय सरकार र सार्वजनिक संस्थानको वित्त व्यवस्थापनमा देखिने जोखिम समेत पर्दछ।

२.२ जोखिमका कारण : वित्त जोखिम सिर्जना हुने मूल कारण यसप्रकार रहेका छन् :

- **अपर्याप्त सूचना -** राजस्व, सार्वजनिक खर्च, सार्वजनिक ऋण लगायतका परिसूचकको सूचना एवं तथ्याङ्कका सम्बन्धमा पर्याप्त जानकारी नहुँदा वित्त जोखिम सिर्जना हुन्छ। उदाहरणका लागि सार्वजनिक – निजी साझेदारीका आयोजनामा सरकारले जनाएको प्रतिबद्धता एवं सार्वजनिक संस्थानको कोषमा व्यवस्था नभएको अनिवार्य दायित्व जस्ता कारणले अनुमान भन्दा बाहिरको सरकारी दायित्व सिर्जना भएको हुन्छ।
- **सरकारको दायरा बाहिरका जोखिम (Exogenous shocks)** – अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रिय स्तरमा वित्तीय एवं आर्थिक संकटको स्थिति देखापर्नु, प्राकृतिक प्रकोप हुनु, आन्दोलन लगायतका कारणले अस्थिर वातावरण बन्नु जस्ता बाहिरी कारणले वित्त जोखिम निम्ताउँछ।

** उप-सचिव, अर्थ मन्त्रालय, ९८५११९९८०८, kishanbasnet@gmail.com*

- **सरकारले वित्त नीतिमा समायोजन गर्दा देखिने जोखिम (Endogenous shocks) –** अनुचित दबाब लगायतका कारणले बजेट प्रणाली बाहिरका कार्यक्रम तथा आयोजना लागू गर्नु, अनुचित तवरमा बहुवर्षीय आयोजनाका लागि स्रोतको सुनिश्चतता प्रदान गर्नु, आयोजनाको विस्तृत परियोजना प्रतिवेदन नै तयार नभई बजेट विनियोजन गर्नु जस्ता सरकारका क्रियाकलापले वित्त जोखिमको स्थिति सिर्जना गर्दछ।

२.३ **जोखिमका प्रकार** वित्त जोखिमको स्थितिलाई मूल रुपमा देहाय अनुसार वर्गीकरण गरी विश्लेषण गरिन्छ

- **Macroeconomic Risks –** बृहत् आर्थिक क्षेत्रका परिसूचकबाट देखिएका जोखिम विश्लेषण गरिन्छ। उदाहरणका लागि Domestic demand shock, Trade Volume Shock, Commodity Price Shock का आधारमा Macroeconomic risks को आँकलन गर्न सकिन्छ।
- **Specific Fiscal Risks –** बृहत् आर्थिक क्षेत्रका परिसूचकका अतिरिक्त जोखिम पहिचानका लागि Specific fiscal risks को विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ। कर छली, जनसांख्यिक परिवर्तन, प्राकृतिक प्रकोप लगायतका परिघटनाद्धारा सृजित आकस्मिक दायित्व जस्ता कारणले यस्तो जोखिमको सम्भावना रहन्छ। आकस्मिक दायित्व Implicit र Explicit गरी दुई किसिमले उत्पन्न हुन सक्दछ। उदाहरणका लागि सार्वजनिक – निजी साझेदारी आयोजनामा हुने Viability Gap Funding तथा Minimum Revenue Guarantee, सार्वजनिक संस्थानका साथै बैंक तथा वित्तीय संस्थाको Bailout जस्ता कारणले Implicit risks एवं सरकारले गर्ने जमानत ग्यारेन्टी, कानूनद्धारा सृजित अनिवार्य दायित्व जस्ता कारणले Explicit risks को स्थिति निम्तन सक्दछ।
- **Institutional and Structural Risks –** संस्थागत जोखिमका कारण कुशल वित्त व्यवस्थापनमा प्रभावकारिता कायम गर्न कठिनाई उत्पन्न हुने गर्दछ। अप्रभावकारी सार्वजनिक वित्त बिषयक कानून, मध्यमकालिन वित्त संरचनाको कमी, वित्त नीतिसँग अन्तर-सम्बन्धित निकायबीच कमजोर समन्वय, एकै क्षेत्र केन्द्रित राजस्वको आधार, स्व-विवेकमा आधारित खर्च पद्धति, कमजोर सूचना तथा तथ्याङ्कीय पद्धति, अप्रभावकारी अनुगमन र मुल्याङ्कन पद्धति जस्ता कारणले यस्तो जोखिमको अवस्था देखापर्दछ।

२.४ आर्थिक तथा वित्त संरचनाबाट सृजित जोखिम र सो को प्रभाव

अर्थतन्त्रको आर्थिक एवं वित्त संरचनाले सार्वजनिक वित्तको जोखिमको स्तर निर्धारण गर्दछ। आर्थिक एवं वित्त संरचनाबाट सिर्जना हुने जोखिमको स्थिति र सोको प्रभाव देहाय अनुसार रहेको हुन्छ:

- **आर्थिक एवं वित्त संरचना**
  - अर्थतन्त्रका प्रमुख क्षेत्र र यी क्षेत्रहरु बीचको अन्तर-सम्बन्ध।
  - राजस्वको स्रोत, खर्च संरचना तथा सार्वजनिक ऋणको Size र Composition को अवस्था।
  - प्रदेश तथा स्थानीय तह र सार्वजनिक संस्थानको वित्त संरचनाको स्थिति।
  - वैदेशिक व्यापार सन्तुलन, बाह्य ऋणको स्थिति।
  - राजनितिक, वातावरणीय लगायतका जोखिमको अवस्था।
- **जोखिमको स्थिति**
  - अर्थतन्त्र एकाध Dominant Sector मा निर्भर रहने।
  - अर्थतन्त्रमा एउटा क्षेत्रमा देखिएको Shocks अरु क्षेत्रमा फैलावट हुँदै जान्छ। यस्तो Shocks Financial Sector बाट प्रारम्भ भएमा अरु क्षेत्रमा तीव्र गतिमा फैलिने गरेको।
  - मुल्यस्तरमा अस्थिरता देखिने।

- प्राकृतिक प्रकोप लगायतका कारणले अनिश्चितिता पैदा हुने।
- विभिन्न प्रकारका Shocks लाई समायोजन/सम्बोधन गर्न असमर्थ हुने।

➢ **प्रभाव**

- राजस्व परिचालनमा ह्रास आउँछ।
- सार्वजनिक खर्च लक्षित सीमाभन्दा अधिक हुन्छ।
- सार्वजनिक ऋणको Maturity Structure को अवधि कम गर्नुपर्ने र Debt Servicing मा समेत कठिनाई हुन्छ।
- स्रोत जुटाउनका लागि विभिन्न किसिमका Guarantees आव्हान गर्नपर्ने हुन्छ।
- प्रदेश/स्थानीय तह, सार्वजनिक संस्थान र बैंक/वित्तीय संस्था लगायत निजी क्षेत्रमा समेत Fiscal Support दिनुपर्ने हुनसक्छ।

समग्रमा सार्वजनिक वित्तमा जोखिम रहँदा यसबाट बजेट व्यवस्थापनमा जटिलता उत्पन्न हुन पुग्दछ। यी जटिलता सम्बोधन गर्न सरकारले विभिन्न Disruptive र Ad hoc adjustments गर्नुपर्ने स्थिति आउँछ। यसबाट जोखिमको पहिचान, मापन, सोको सार्वजनिकीकरण तथा जोखिम व्यवस्थापनको तयारी जस्ता कार्यहरुमा समस्याहरु बल्झिदैं जाने र सरकारको दायित्व थप फराकिलो बन्न पुग्दछ। यस्तो दायित्व भुक्तानीका लागि थप सार्वजनिक ऋण परिचालन गर्नुपर्ने र सोको सावाँ तथा ब्याज भुक्तानीका लागि ऋण सेवाको दायित्व निर्वाह गर्न मुलुक असमर्थ भई अन्तत: आर्थिक संकटको स्थिति निम्तन सक्दछ।

२.५ जोखिम व्यवस्थापनका उद्देश्य

सार्वजनिक वित्त परिचालनमा रहने जोखिमलाई न्यूनिकरण गर्दै अर्थतन्त्रलाई वाञ्छित दिशामा अगाडि बढाउन यसको कुशल व्यवस्थापनको आवश्यकता पर्दछ। सार्वजनिक वित्त परिचालनमा जोखिम व्यवस्थापन गर्नुका आधारभूत उद्देश्य यसप्रकार रहेका छन् :

➢ सार्वजनिक वित्त परिचालनका क्रममा जोखिमको समयमै पहिचान गरी जोखिम न्यनूनीकरणका लागि आवश्यक पर्ने आर्थिक तथा सामाजिक लागत न्यूनीकरण गर्ने।

➢ सार्वजनिक वित्तका क्षेत्रमा रहने जोखिमका कारण अर्थतन्त्रका अरु क्षेत्रमा समेत पर्नसक्ने गम्भीर किसिमका नकारात्मक प्रभावलाई नियन्त्रण गर्ने।

➢ सार्वजनिक वित्तको स्थितिलाई पारदर्शी तुल्याउँदै अर्थतन्त्रमा गतिशीलता सिर्जना गर्ने।

२.६ जोखिम व्यवस्थापनका उपाय

सार्वजनिक वित्त परिचालनमा देखिने जोखिम व्यवस्थापनका लागि देहाय अनुसारको चरणबद्ध उपाय अबलम्वन गर्न सकिन्छ:

➢ **Identify and quantify**

- जोखिमको स्रोत पहिचान गर्ने।
- Fiscal exposure quantify गर्ने।
- जोखिमको सम्भावना आँकलन गर्ने।

➢ **Mitigate**

- Fiscal exposure को विश्लेषण गरी प्रत्यक्ष नियन्त्रणका उपाय लागू गर्ने (उदाहरणार्थ सरकारले दिने Guarantees को सीमा निर्धारण)।

- ○ Incentives, Charges लगायतका अप्रत्यक्ष Measures को प्रयोग गरेर जोखिम न्यूनीकरणका नियमन पद्धति लागू गर्ने (उदाहरणार्थ बैंक तथा वित्तीय संस्थाको पूँजीको आकार निर्धारण)।
- ○ Risk Sharing गर्ने (उदाहरणार्थ Partial Guarantees, Deductibles)।
- ○ Risk Transfer गर्ने (उदाहरणार्थ Insurance, Securitization)

➢ **Make provision**

- ○ बजेटमा सम्भावित खर्चका लागि स्रोत/कोषको व्यवस्था गर्ने (उदाहरणार्थ Contingencies – प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापनका लागि फिलिपिन्समा र Buffer funds – Commodity price stabilization का लागि चिलीमा यस्ता कोषको व्यवस्था गरेको देखिन्छ)।

➢ **Accommodate residual risks**

- ○ जोखिमको स्थिति हेरी वित्त नीतिका लक्ष्यहरुमा समायोजन गर्ने (उदाहरणार्थ राजस्व परिचालन, सार्वजनिक खर्च व्यवस्थापन, सार्वजनिक ऋण परिचालन, वैदेशिक सहायता परिचालनका लक्ष्य तथा Transmission Mechanisms मा समायोजन/पुनरावलोकन गर्ने)।

➢ **Disclose risks**

- ○ सार्वजनिक वित्तका क्षेत्रमा देखिएका जोखिमको बजेट वा अन्य Fiscal related documents मा खुलाउने (उदाहरणार्थ बजेट कार्यान्वयनको मध्यावधि समीक्षामा जोखिमको आँकलन गर्ने)।

उपरोक्तानुसार सार्वजनिक वित्त परिचालनमा देखिने जोखिम परीक्षणका लागि Fiscal Stress Test जस्ता उपकरणको प्रयोग गरिन्छ। यसमा Historical data का आधारमा Macroeconomic shocks तथा Contingent liabilities को विश्लेषण गरिन्छ। यसक्रममा यस्ता Shocks को Revenue, Expenditure, Financing जस्ता Flow variables का अतिरिक्त Government Liabilities, Assets, Overall net worth जस्ता Stock variables मा पर्ने प्रभाव समेत परीक्षण गरिन्छ। यी Fiscal variables का सम्बन्धमा विभिन्न तहको Scenarios मा कस्तो प्रभाव पर्दछ भनि विश्लेषण गर्न सकिन्छ। यसैगरी यस्तो जोखिम व्यवस्थापनका लागि Institutional arrangements पनि सुदृढ बनाउन आवश्यक हुन्छ। यसका लागि Risk management policy को निर्माण गर्नुपर्दछ। जसमा Clear accountabilities, Central risk oversight body, Central controls over major risks लगायतका प्रावधान समेट्नु पर्दछ।

३. नेपालको सन्दर्भ

३.१ सार्वजनिक वित्तको विद्यमान स्थिति

नेपालको सार्वजनिक वित्तको विद्यमान स्थिति यसप्रकार रहेको छ:

➢ आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (उत्पादकको मुल्यमा) रु. ३४ खर्ब ६४ अर्ब ३१ करोड हुने प्रारम्भिक अनुमान छ। यस अवधिमा रु. ८ खर्ब ६० अर्ब राजस्व परिचालन हुने संशोधित अनुमान गरिएको छ, यसमध्ये रु. १ खर्ब २ अर्ब ४५ करोड वित्त हस्तान्तरण स्वरुप प्रदेश तथा स्थानीय तहमा प्रदान हुने अनुमान रहेको छ। कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको तुलनामा राजस्वको अनुपात २४.८ प्रतिशत हुने देखिएको छ।

➢ आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा रु. ७ खर्ब ८२ अर्ब ८९ करोड चालु खर्च, रु. २ खर्ब ७२ अर्ब ७७ करोड पूँजीगत खर्च र रु. १ खर्ब ५२ अर्ब ७० करोड वित्तीय व्यवस्था गरी रु. १२ खर्ब ८ अर्ब ३६ करोड सार्वजनिक खर्च परिचालन हुने संशोधित अनुमान छ, कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको तुलनामा सार्वजनिक खर्चको अनुपात ४४.९ प्रतिशत रहने देखिन्छ। कुल खर्चमा चालु खर्च, पूँजीगत खर्च र

वित्तीय व्यवस्थाको हिस्सा क्रमश: ६४.८ प्रतिशत, २२.६ प्रतिशत र १२.६ प्रतिशत रहने देखिएको छ ।

- गत आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को आषाढ मसान्तमा कुल सार्वजनिक ऋण रु. ९ खर्ब १६ अर्ब ५१ करोड रहेको थियो। चालु आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा आन्तरिक एवं बाह्य ऋण परिचालन र सावाँ एवं ब्याज भुक्तानीका लागि गरिने ऋण सेवाको निम्ति गरिएको अनुमान समायोजन गर्दा आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को आषाढ मसान्तमा रु. ५ खर्ब २८ अर्ब ९ करोड आन्तरिक ऋण र रु. ७ खर्ब १२ अर्ब ३ करोड बाह्य ऋण गरी कुल रु. १२ खर्ब ४० अर्ब १२ करोड सार्वजनिक ऋण परिचालन हुने अनुमान छ। यस अवधिमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको तुलनामा सार्वजनिक ऋणको अनुपात ३५.८ प्रतिशत पुग्ने देखिएको छ ।
- आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा कुल सरकारी आय तथा सार्वजनिक खर्चको स्थिति हेर्दा रु. ३ खर्ब ९२ अर्ब ८२ करोड बजेट घाटा हुने देखिन्छ, जुन कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको तुलनामा ११.३ प्रतिशत हो। अघिल्लो आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा यस्तो अनुपात १०.४६ प्रतिशत रहेको थियो।
- हाल ३९ सार्वजनिक संस्थान मध्ये ३७ वटा सञ्चालनमा रहेका छन्। आर्थिक वर्ष २०७४/७५ सम्म सार्वजनिक संस्थानमा नेपाल सरकारको रु. २ खर्ब ३७ करोड शेयर लगानी र रु. १ खर्ब ६४ अर्ब ४२ करोड शेयर लगानी रहेकोमा सो अवधिमा रु. ९ अर्ब ८९ करोड लाभांश प्राप्त गरेको देखिंदा लगानीको तुलनामा प्रतिफल न्यून रहेको स्थिति छ। यसैगरी सो अवधि सम्ममा सार्वजनिक संस्थानको कोषमा व्यवस्था नभएको दायित्व रु. ३८ अर्ब ८३ करोड पुगेको छ ।
- नेपालमा संघीय शासन प्रणालीको अभ्याससँगै संघ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी ७६१ वटा सरकारबाट सार्वजनिक वित्त परिचालन हुन थालेको छ। आर्थिक वर्ष २०७५/७६ देखि संघीय ढाँचामा बजेट प्रणालीको अबलम्वन प्रारम्भ भएको छ।

३.२ सार्वजनिक वित्त परिचालनमा देखिएका सवाल

नेपालको सार्वजनिक वित्त परिचालनमा देहाय अनुसारका सवाल रहेका छन् :

- बढ्दो सार्वजनिक खर्चको आवश्यकता परिपूर्ति गर्न राजस्वका आधार विस्तार गर्नुपर्ने देखिन्छ। अद्यापि राजस्व परिचालनको ठूलो हिस्सा वैदेशिक व्यापारको आयातमा आधारित रहेको छ। लगानी मैत्री वातावरणको निर्माण गरी उत्पादनका आधार फराकिलो तुल्याएर आन्तरिक राजस्व परिचालन अभिवृद्धि गर्नुपर्ने छ।
- सार्वजनिक खर्चको संरचनामा चालु खर्चलाई वाञ्छित सीमामा राखि पूँजीगत खर्च परिचालन क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्दछ। विकास आयोजना लक्षित लागत, गुणस्तर र समयमा सम्पन्न गरी उत्पादनका आधारहरु सिर्जना गर्नुपर्ने छ।
- सार्वजनिक ऋणको तथ्यगत विश्लेषणका साथै मुलुकमा उपलब्ध Fiscal Space को पहिचान गरी सो को अधिकतम उपयोग गर्नुपर्दछ। अर्थतन्त्रलाई गतिशील तुल्याई रहन आन्तरिक ऋणको परिचालनका साथै बजेट प्रणाली अन्तर्गत रहने गरी वैदेशिक सहायताको महत्तम परिचालन गर्नुपर्ने छ।
- Fiscal Federalism लाई कार्यमूलक तुल्याउन अन्तर – सरकारी वित्त हस्तान्तरण, आयोजना हस्तान्तरण, सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन लगायतका सार्वजनिक वित्त परिचालनका बिषयमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको कार्य जिम्मेवारी तथ्यगत रुपमा स्पष्ट गर्नुपर्ने छ।

- सार्वजनिक संस्थान व्यवस्थापनका बिषयमा नीतिगत स्पष्टता कायम गरी छाता ऐनको निर्माण गर्नुपर्ने देखिन्छ। व्यवसायिक वा सामाजिक मध्ये जुन उद्देश्यका साथ सार्वजनिक संस्थान स्थापना गरिएको हो, सोही अनुरुपको व्यवस्थापकीय रणनीति तय गरी लागू गर्नुपर्ने छ।

३.३ सार्वजनिक वित्त परिचालनमा सुधारका उपाय

नेपालको सार्वजनिक वित्त परिचालनमा जोखिम व्यवस्थापनका लागि देहाय अनुसारका सुधारका उपाय अबलम्वन गर्न सकिन्छ :

- **Fiscal Framework निर्माण गरी लागू गर्ने।**
  - सार्वजनिक वित्त परिचालनमा राजस्व, सार्वजनिक खर्च र सार्वजनिक ऋण परिचालनका सम्बन्धमा नीतिगत मार्गदर्शनका लागि तथ्यमा आधारित Fiscal Framework (FF) निर्माण गर्ने।
  - FF का आधारमा Medium Term Budgetary Framework (MTBF) र Medium Term Expenditure Framework (MTEF) तय गर्ने।
  - यी Frameworks मा Fiscal rules तय गरी Budgetary procedures, Public financial management, Fiscal transparency, Fiscal institutions and coordination mechanism, Fiscal projections and transmission mechanism का सम्बन्धमा मार्गदर्शन दिने।
  - Fiscal Rules मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको तुलनामा राजस्व, सार्वजनिक खर्च, सार्वजनिक ऋण, बजेट सन्तुलन लगायतका Macro-economic variables को अनुपात निर्धारण गरी सो को प्रभावकारी Transmission mechanism बनाउने।
  - Fiscal rules को अबलम्वन गर्दा Rule based approaches र Discretionary approaches का बीच Trade-off कायम हुने गरी Dynamic प्रणाली अबलम्वन गर्ने ।
  - FF को मार्गदर्शन अनुरुप संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले MTBF र MTEF निर्माण गरी सोही आधारमा बजेट प्रणाली लागू गर्ने।
- **राजस्व परिचालन अभिवृद्धि गर्ने।**
  - अनुमानयोग्य नीतिगत व्यवस्था र सूचना तथा प्रविधिमा आधारित सार्वजनिक सेवाप्रवाहका माध्यमबाट लगानी मैत्री वातावरण निर्माण गर्ने।
  - स्वदेशी एवं वैदेशिक लगानीलाई प्रोत्साहित गरी राजस्व परिचालनको आधार विस्तार गर्ने।
  - करको दर कम गर्दै करको दायरा विस्तार गर्ने।
  - मुल्य अभिवृद्धि करलाई कर प्रणालीको मेरुदण्डको रुपमा प्रभावकारी तुल्याउने।
  - असल कर अभ्यासलाई प्रोत्साहन दिने गरी Incentives प्रणाली लागू गर्ने।
  - करछली उपर प्रर्द्धशनीय कारवाही गरी गलत अभ्यासलाई निरुत्साहित तुल्याउने।
  - राजस्व प्रशासनको संस्थागत क्षमता सबल तुल्याउने।
  - संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले परिचालन गर्ने राजस्वका क्षेत्रबीच तादाम्यता कायम गरी सरल, अनुमानयोग्य एवं पारदर्शी कर प्रणाली अबलम्वन गर्ने।
- **सार्वजनिक खर्च परिचालनमा दक्षता अभिवृद्धि गर्ने।**
  - FF अन्तर्गतका MTBF र MTEF को मार्गदर्शन अनुरुप Policy based बजेटको निर्माण गर्ने।
  - उपलब्ध स्रोत र साधनलाई बजेटको दायरामा समेटेर परिचालन गर्ने। गैर बजेटरी खर्च

निरुत्साहित गर्ने।

- उत्पादनका आधार विस्तार गर्ने कार्यक्रम र आयोजनामा बजेट विनियोजन गर्ने।
- Detail project report तयार भएका कार्यक्रम र आयोजनामा मात्र बजेट विनियोजन गर्ने।
- बजेट तयारी देखि बजेटको कार्यान्वयन र सो को अनुगमन तथा मुल्याङ्कनसम्मका बजेट प्रणालीमा सम्बद्ध सबै निकायको संस्थागत क्षमता सबल तुल्याउने।
- विनियोजित बजेट कार्यान्वयन कार्ययोजना तय गरी कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवार निकाय र सम्बद्ध पदाधिकारीलाई उत्तरदायी तुल्याउने।
- बजेट प्रणालीको चक्रसँग सम्बन्धित नीति निर्माणकर्ता, कर्मचारी, निर्माण व्यवसायी, स्थानीय नागरिक लगायतका सबै सरोकारवाला बीच सहकार्य हुने कार्यमूलक पद्धति लागू गर्ने।

➢ **सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन प्रभावकारी तुल्याउने।**

- सार्वजनिक ऋण परिचालन सम्बन्धी नीति, योजना, संस्थागत बन्दोबस्त एवं प्रक्रियागत व्यवस्थाका सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गर्ने।
- सार्वजनिक ऋण परिचालनसँग सम्बद्ध निकायहरुको भूमिका र ती निकायबीचको Co-ordination mechanism का सम्बन्धमा स्पष्ट नीतिगत व्यवस्था गर्ने ।
- वित्त नीति र मौद्रिक नीतिको बीचमा रहेर परिचालन गर्नुपर्ने सार्वजनिक ऋणका बिषयमा पेशागत स्वायत्तता कायम हुने विशिष्टकृत निकायको व्यवस्था गरी तद् अनुरुप स्रोत/साधन सम्पन्न तुल्याउने।
- अर्थतन्त्रमा उपलब्ध स्वदेशी एवं वैदेशिक स्रोतमा आधारित Fiscal space को आवधिक र निरन्तर विश्लेषण गरी सोको उपयोग कार्ययोजना तय गर्ने।
- सार्वजनिक ऋण परिचालनका सम्बन्धमा Medium Term Debt Management Strategy (MTDS) तय गरी लागू गर्ने।
- MTDS मा वित्तीय स्रोतको बजार विश्लेषण, आवधिक ऋण परिचालन योजना, लागत तथा जोखिमको विश्लेषण एवं सार्वजनिक ऋणको दिगोपनाको विश्लेषण गर्ने पद्धति लागू गर्ने।
- सार्वजनिक ऋण परिचालनबाट वित्त नीति, मौद्रिक नीतिका साथै अन्य क्षेत्रगत नीतिमा पर्ने प्रभावका सम्बन्धमा गतिशील तवरमा विश्लेषण गरी कमी कमजोरी उपर तत्काल सम्बोधन गर्ने कार्यमूलक पद्धति अबलम्वन गर्ने।

➢ **अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन कार्यमूलक तुल्याउने।**

- Revenue Assignment, Expenditure Assignment, Intergovernmental Transfers/Grant Designs, Borrowing जस्ता अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापनका आयामहरुमा नीतिगत एवं कानूनी स्पष्टता कायम गर्ने।
- FF, MTBF र MTEF को मार्गदर्शन अनुरुप संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले आ-आफ्नो कार्यक्षेत्र अनुसारका कार्यक्रम र आयोजना समावेश गरी बजेट निर्माण तथा कार्यान्वयन गर्ने।
- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले बजेट निर्माणका क्रममा कार्यक्रम र आयोजना तय गर्दा दोहोरोपना नहुने गरी एक अर्कोको कार्यक्रमको परिपूरक हुने गरी लागू गर्ने।
- सार्वजनिक वित्त सम्बन्धी सूचना र तथ्याङ्कको संकलन, भण्डारण, विश्लेषण तथा उपयोग सम्बन्धमा Whole of the government को अवधारणा अबलम्वन हुने पद्धति लागू गरी अधिकतम Fiscal Transparency कायम गर्ने।

- **सार्वजनिक संस्थान व्यवस्थापन नतिजामुखी तुल्याउने।**
  - सार्वजनिक संस्थान स्थापना र सञ्चालनको उद्धेश्य व्यवसायिक वा सामाजिक के हो, सो स्पष्ट गरी तद् अनुरुपको रणनीति तय गरी लागू गर्ने।
  - आधारभूत सामाजिक सेवा र निजी क्षेत्र अग्रसर नभएका वा सक्षम नदेखिएका क्षेत्रमा सार्वजनिक संस्थान सञ्चालन गर्ने।
  - सार्वजनिक संस्थानका क्षेत्रमा छरिएर रहेका कानूनलाई एकीकृत गरी सार्वजनिक संस्थानको गठन, सञ्चालन, जनशक्ति व्यवस्थापन, सेवा सुविधा, आर्थिक प्रशासन, उपलब्धि मापन सूचक लगायतका सबै आयाम समेटेर छाता ऐन निर्माण गरी तद् अनुरुप बिषयगत नियमावली, विनियमावली, कार्यविधि, निर्देशिका बनाई लागू गर्ने।
  - सार्वजनिक संस्थान परिचालनका सम्बन्धमा सूचना र प्रविधिमा आधारित सूचना व्यवस्थापन पद्धति लागू गरी प्रभावकारी निर्णय प्रक्रिया लागू गर्ने।
  - सार्वजनिक संस्थानको आर्थिक प्रशासनको लेखाङ्कनदेखि लेखा परीक्षणसम्मका कार्य समयमै सम्पन्न गर्ने।
  - सार्वजनिक संस्थानको अनिवार्य दायित्व भुक्तानी लागि कोषको व्यवस्था गर्ने।
  - सार्वजनिक संस्थानको वित्तीय उपलब्धीका साथै समग्र उपलब्धी प्रति सम्बन्धित पदाधिकारीलाई जिम्मेवारी र उत्तरदायी तुल्याउने।
  - सार्वजनिक संस्थानमा परिचालन हुने ऋणका लागि सरकार ग्यारेन्टी नबस्ने नीति प्रभावकारी ढङ्गले अबलम्वन गर्ने।
- **Institutional Capabilities सुदृढ गर्ने।**
  - सार्वजनिक वित्त परिचालनसँग सम्बन्धित Institutions को Capabilities enhance गर्नका लागि ती Institutions लाई मानवीय, वित्तीय, भौतिक, सूचना लगायतका स्रोत/साधन सम्पन्न तुल्याउने।
  - यी Institutions बाट सार्वजनिक वित्त सम्बन्धी Risk Identify, Mitigate, Provision, Accommodate, Disclose गर्ने जस्ता Fiscal risk management का चरणबद्ध कार्यहरुको परिपालना गर्ने कार्यमूलक पद्धति लागू गर्ने।

  सार्वजनिक वित्तको बिषय बहु आयामिक भएकोले यस सम्बन्धी नीतिगत एवं कार्यक्रमिक दस्तावेजका साथै सम्बद्ध निकायहरुको भूमिका निर्धारणमा जोखिम व्यवस्थापनका पक्षहरुलाई समेट्नुपर्छ। यसक्रममा यी दस्तावेजहरुमा तादात्मयता कायम गर्दै सरोकारवाला बीच कार्यमूलक समन्वय पद्धति स्थापित गरी सार्वजनिक वित्त परिचालनका जोखिमको सम्बन्धमा आवधिक समीक्षा र देखिएका कमी कमजोरी उपर Early warning system लागू गरी जोखिमको न्यूनीकरण र अर्थतन्त्रलाई वाञ्छित दिशामा अगाडि बढाउने प्रणाली अबलम्वन गर्नुपर्दछ।

4. निष्कर्ष

मुलुकको अर्थतन्त्र फराकिलो, सबल एवं दिगो तुल्याउन सार्वजनिक वित्त परिचालनको अहं भूमिका रहने हुँदा वित्त नीति निर्माण र यसको कार्यान्वयनमा पर्याप्त प्राथमिकता दिनुपर्दछ। सार्वजनिक वित्त परिचालन एक गतिशील बिषय भएकोले यस क्षेत्रमा आउने जोखिमको निरन्तर किसिमले तथ्यमा आधारित विश्लेषण गरी जोखिम

व्यवस्थापन प्रणाली अनुसरण गर्नुपर्दछ। यसका लागि सार्वजनिक वित्त परिचालन सम्बद्ध Institutions ले अबलम्वन गर्नुपर्ने जोखिम व्यवस्थापनका चरणको विकास गरिएको र ती चरणहरुमा यस सम्बन्धी उपकरणको प्रयोग गरी वित्त स्थितिको विश्लेषण गर्ने र जोखिम विश्लेषणको निष्कर्षका आधारमा जोखिम न्यूनीकरणका उपाय लागू गर्न सकिन्छ। नेपालमा संघीय शासन प्रणाली अभ्यास गर्ने क्रममा सार्वजनिक वित्तका क्षेत्रमा Fiscal risks management का विभिन्न सवालहरु सम्बोधन गर्नुपरेको छ। यसका लागि वस्तुगत तवरमा FF, MTBF, MTEF तथा MTDS को निर्माण गरी यिनै आधारमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी ७६१ वटै सरकारले आवधिक योजना, वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम, बजेट लगायतका नीतिगत एवं कार्यक्रमिक दस्तावेज तयार गरी कार्यान्वयन गर्न आवश्यक देखिन्छ। यसका साथै सार्वजनिक वित्त परिचालनसँग सम्बन्धित Institutions को Capabilities सुदृढ गर्ने तथा ती Institutions का बीच कार्यमूलक समन्वय कायम गरी सार्वजनिक वित्त परिचालनका जोखिम न्यूनीकरण गर्दै यसको प्रभावकारिता कायम गर्नुपर्दछ। यसबाट सार्वजनिक वित्त परिचालनका राजस्व, सार्वजनिक खर्च, सार्वजनिक ऋण लगायतका सबै आयाममा दक्षता हासिल गर्न सकिन्छ। यसरी नेपालमा सार्वजनिक वित्त परिचालनमा देखिने जोखिम व्यवस्थापन गर्दै दिगो आर्थिक वृद्धि एवं आर्थिक विकासका लक्ष्य प्राप्तिमा योगदान पु-याउन सकिनेछ।

सन्दर्भ सामाग्री

- कानून किताब व्यवस्था समिति, “नेपालको संविधान “ , बबरमहल, काठमाडौं ।
- कानून किताब व्यवस्था समिति, “आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी ऐन, २०५५”, सिंहदरबार, काठमाडौं।
- कानून किताब व्यवस्था समिति, “सार्वजनिक खरीद ऐन, २०६३”, सिंहदरबार, काठमाडौं।
- कानून किताब व्यवस्था समिति, “अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४”, सिंहदरबार, काठमाडौं।
- राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय, “पन्ध्रौं योजना - आधारपत्र, (२०७६/७७ – २०८०/८१)”, सिंहदरबार, काठमाडौं ।
- अर्थ मन्त्रालय, “सार्वजनिक संस्थानको वार्षिक स्थिती समीक्षा, २०७६”, सिंहदरबार, काठमाडौं।
- अर्थ मन्त्रालय, “आर्थिक सर्वेक्षण, आर्थिक वर्ष २०७५/७६”, सिंहदरबार, काठमाडौं ।
- अर्थ मन्त्रालय, “आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को बजेट वक्तव्य”, सिंहदरबार, काठमाडौं ।
- International Monetary Fund (IMF) South Asia Regional Training and Technical Assistance Center, "Training Materials on Fiscal Risks – Overview of Sources, Analysis and Management” Workshop held in New Delhi, From March 25 – 29, 2019.
- International Monetary Fund, "Analyzing and Managing Fiscal Risks – Best Practices”, Informal Session - Brief presented to the Executive Board, Washington, D.C., June 2016.

अवकाश भुक्तानीमा अग्रिम कर कट्टी सम्बन्धी व्यवस्था

पदम कुमार श्रेष्ठ*

विषय प्रवेश

आधुनिक कर प्रणालीका आधारभुत अवधारणालाई आत्मसात गर्दै नेपालमा आयकर प्रशासनको आधुनिकीकरणको क्रममा आयकर ऐन, २०५८ मिति २०५८।१२।१९ देखि कार्यान्वयनमा ल्याईएको छ। सबै प्रकारका आय तथा आयका स्रोतहरूमा समानताका आधारमा करारोपण मार्फत मुलुकको आर्थिक विकासको लागि राजस्व संकलन गर्ने प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाई राजस्व परिचालनलाई अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यका साथ लागू गरिएको आयकर ऐन, २०५८ को प्रमुख विशेषताको रूपमा लेखामा आधारित स्वयंकर निर्धारण प्रणाली रहेको छ। यो ऐनले आय आर्जन संगै कर तिर्ने प्रथा **PAY-AS-YOU-EARN-PAYE"** भन्ने सिद्धान्तलाई समेत अंगालेको छ। यसै सिद्धान्त अनुरुप आयकर ऐनको परिच्छेद १७ मा भुक्तानीमा कर कट्टी सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ। भुक्तानीमा कर कट्टी गर्ने क्रममा अवकाश भुक्तानीमा अग्रिम कर कट्टी विषय एउटा महत्त्वपूर्ण पक्षको रूपमा रहेको छ।

प्रचलित कर कानून बमोजिम स्वीकृत अवकाश कोषबाट भएको योगदानमा आधारित अवकाश भुक्तानी र अन्य अवकाश भुक्तानीमा फरक फरक हिसावले अग्रिम कर कट्टी गर्नुपर्दछ। स्वीकृत अवकाश कोषको रूपमा कर्मचारी संचयकोष, नागरिक लगानी कोष र आन्तरिक राजस्व विभागबाट स्वीकृत लिएका अवकाश कोषलाई लिईन्छ। विभागबाट स्वीकृत लिएका स्वीकृत अवकाश कोषको नियमन गर्ने निकायको रूपमा हालै आन्तरिक राजस्व विभागलाई तोकिएको छ। सामान्यतया नागरिक लगानी कोष र अन्य स्वीकृति प्राप्त अवकाश कोषबाट हुने अवकाश भुक्तानी गर्दा योगदानमा आधारित अवकाश भुक्तानी हो होइन यकिन गरी सो आधारमा कर कट्टी गर्ने गरेको नपाइएकोले यस विषयमा कर व्यवहारमा एकरुपता कायम गर्न कर प्रशासनबाट करदातालाई कर सम्बन्धी शिक्षा प्रदान गर्नुका साथै प्रभावकारी अनुगमन गर्नुपर्ने देखिन्छ।

हालै संसदमा पेश भएको आर्थिक विधेयक, २०७६ ले योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा कोष ऐन, २०७४ बमोजिम स्थापना भएको सामाजिक सुरक्षा कोषले अवकाश कोष राख्न चाहेमा त्यस्तो कोष, निवृतभरण कोष ऐन, २०७५ बमोजिम स्थापना भएको निवृतभरण कोषले अवकाश कोष सञ्चालन गरेमा त्यस्तो कोषलाई स्वीकृत अवकाश कोषको रूपमा मान्यता दिइएको छ। यसरी सञ्चालनमा आउने कोषमा कर्मचारीहरूले गरेको योगदान तथा रोजगारदाताले गरेको योगदान वापत आयकर ऐन, नियम बमोजिम खर्च कट्टी पाउने र लाग्ने करको सम्बन्धमा थप स्पष्ट गर्नुका साथै अवकाश योगदानको हालको सीमामा समेत पुनरावलोकन गर्नुपर्ने देखिन्छ।

---

* *प्रमुख कर अधिकृत, ठुला करदाता कार्यालय, ललितपुर फोन नं. ९८४१२७१०१४, इमेलः shresthapk79@yahoo.com*

विद्यमान कानूनी तथा नीतिगत व्यवस्था

अवकाश कोष, अवकाश योगदान रकम, अवकाश भुक्तानी र सो भुक्तानीमा अग्रिम कर कट्टी सम्बन्धमा आयकर ऐन, नियम र आयकर निर्देशिकामा भएको व्यवस्था निम्नानुसार छन् :

(क) अवकाश कोष

अवकाश कोष भन्नाले प्राकृतिक व्यक्ति वा निजको आश्रितलाई अवकाश भुक्तानी प्रदान गर्ने प्रयोजनको लागि रकम स्वीकार गर्ने र सो रकम लगानी गर्ने उदेश्यले स्थापना भएको निकाय/संस्था/कोषलाई बुझाउंदछ।

आयकर ऐन, २०५८ को दफा २(घ) बमोजिम "**अवकाश कोष**" भन्नाले निकायको हिताधिकारी प्राकृतिक व्यक्ति वा निजको आश्रितलाई कोषबाट अवकाश भुक्तानी प्रदान गर्ने प्रयोजनको लागि अवकाश योगदान रकम स्वीकार गर्ने र सो रकम लगानी गर्ने उदेश्यले मात्र स्थापना भएको निकाय सम्झनु पर्छ।

अवकाश कोष मात्र परिचालन गर्ने उदेश्यले सञ्चालन गरिएको निकायलाई अवकाश कोष भनिन्छ। यस्तो अवकाश कोषले निम्नानुसारको कार्य गर्न पाउंदछ :

१) सो निकायमा प्राकृतिक व्यक्तिले वा निजको तर्फबाट अन्य कसैले अवकाश योगदान जम्मा गर्न ल्याएमा त्यस्तो योगदान जम्मा लिने,

२) यसरी जम्मा गर्ने व्यक्ति अर्थात हिताधिकारीलाई वा निजको आश्रितलाई निज अवकाश भए पछि वा निजको मृत्यु भए पछि वा ५८ वर्ष पुगेमा अवकाश भुक्तानी गर्ने, र

३) जम्मा भएको अवकाश योगदान स्वीकृत लगानीमा लगानी गर्ने।

अवकाश कोष पनि दुई प्रकारका हुन्छनः

स्वीकृत अवकाश कोष : आन्तरिक राजस्व विभागबाट अवकाश कोष सञ्चालन गर्न स्वीकृति लिएका निकाय, कर्मचारी संचयकोष र नागरिक लगानी कोषले सञ्चालन गरेको अवकाश कोष।

अस्वीकृत अवकाश कोष : आन्तरिक राजस्व विभागबाट स्वीकृति नलिई सञ्चालन गरिएको अवकाश कोष।

(ख) अवकाश योगदान रकम

आयकर ऐन, २०५८ को दफा २(च) बमोजिम "**अवकाश योगदान रकम**" भन्नाले अवकाश भुक्तानीको व्यवस्था वा सोको भविष्यमा गरिने व्यवस्थाको लागि अवकाश कोषमा गरिएको भुक्तानी सम्झनु पर्छ। अवकाश योगदान रकम भन्नाले प्राकृतिक व्यक्तिले वा सम्बद्ध व्यक्ति अर्थात रोजगारकर्ताको हकमा रोजगारदाताले जम्मा गरी दिएको अवकाश योगदान रकमलाई समेत जनाउंछ। आयकर नियमावली, २०५९ को नियम २१ मा अवकाश योगदानको सीमा तोकिएको छ। उक्त नियम अनुसार कुनै आय वर्षमा स्वीकृत अवकाश कोषको हिताधिकारी प्राकृतिक व्यक्तिले अवकाश कोषमा अवकाश योगदान गर्दा तीन लाख रुपैया वा निजको निर्धारणयोग्य आयको एक तिहाईमा जुन घटी हुन्छ सो रकमसम्म आफ्नो करयोग्य आयबाट घटाउन सक्नेछ।

ग) अवकाश भुक्तानी

आयकर ऐन, २०५८ को दफा २(ङ) बमोजिम "**अवकाश भुक्तानी**" भन्नाले देहायका व्यक्तिलाई दिइने भुक्तानी सम्झनु पर्छः

(१) प्राकृतिक व्यक्तिले अवकाश लिएको अवस्थामा निजलाई दिईने भुक्तानी, वा

(२) प्राकृतिक व्यक्तिको मृत्यु भएको अवस्थामा निजको आश्रितलाई दिईने भुक्तानी।

अवकाश भुक्तानी अर्न्तगत प्राकृतिक व्यक्तिले रोजगारी, पेशा वा व्यवसायबाट अवकाश लिए पछि गरिने भुक्तानी, प्राकृतिक व्यक्तिको मृत्यु भएमा निजले पाउने रकम निजको आश्रितलाई दिइने भुक्तानी, सामान्यतया अवकाश भुक्तानीका उदाहरणमा स्वीकृत वा अस्वीकृत अवकाश कोषबाट गरिने अवकाश भुक्तानी, निवृतभरण, उपदान, संचयकोष, विदाको सट्टा नगद, औषधी उपचार खर्च, दीर्घ सेवा सुविधा, कल्याणकारी कोष जस्ता अवकाशको अवस्थामा प्राप्त हुने यस्तै प्रकारका अन्य भुक्तानी पर्दछ। यस्ता अवकाश भुक्तानी नेपाल सरकारबाट, स्वीकृत अवकाश कोषबाट, स्वीकृत नलिएको अवकाश कोषबाट वा रोजगारदाताबाट हुन सक्दछ।

❖ **नेपाल सरकारबाट गरिने अवकाश भुक्तानी** : यसमा नेपाल सरकारको कर्मचारी सेवा शर्त बमोजिम सरकारी सेवाबाट निवृत भएको अवस्थामा गरिने भुक्तानीहरू जस्तैः उपदान, औषधी उपचार खर्च, बिदा वापतको रकम, निवृतभरण आदि।

❖ **स्वीकृत अवकाश कोषबाट गरिने अवकाश भुक्तानी** : नागरिक लगानी कोष तथा कर्मचारी संचयकोषले सञ्चालन गरेको अवकाश कोष वा विभागबाट स्वीकृति लिई सञ्चालन गरिएको अवकाश कोषबाट देहायका अवस्थामा गरिने भुक्तानीलाई अवकाश भुक्तानी मानिन्छ।

- कर्मचारी वा कामदार सेवाबाट अवकाश प्राप्त गरेमा,
- हिताधिकारीको उमेर अन्ठाउन्न वर्ष पुगेमा, वा
- हिताधिकारीको मृत्यु भएमा वा निज स्थायी रूपमा अपांग भएमा।

❖ **स्वीकृति नलिएको अवकाश कोषबाट गरिने अवकाश भुक्तानी** : अवकाश भएको अवस्थामा भुक्तानी दिने उद्देश्य रहेको तर विभागबाट भने स्वीकृत नलिई संचालित अवकाश कोषबाट प्राकृतिक व्यक्ति अवकाश भएको अवस्थामा गरिने भुक्तानी स्वीकृत नलिएको अवकाश कोषबाट गरिने अवकाश भुक्तानी मानिन्छ।

❖ **अन्य अवकाश भुक्तानी** : नेपाल सरकार र अवकाश कोषबाट गरिने भुक्तानी बाहेक अवकाशको अवस्थामा गरिने अरू भुक्तानीलाई अन्य अवकाश भुक्तानी मानिन्छ। जस्तैः कुनै एक निकायले आफनो कर्मचारी अवकाश भए पछि भुक्तानी गर्ने संचित विदा वापतको रकम वा औषधी उपचार खर्च, स्वेच्छिक अवकाश योजना अन्तर्गत कर्मचारीलाई भुक्तानी गरिने एकमुष्ठ तलव रकम आदि भुक्तानीहरू।

माथि उल्लेख भए अनुसार कर्मचारी वा कामदार सेवाबाट अवकाश हुनु अगाडि प्राप्त गर्ने भुक्तानी जस्तैः दीर्घ सेवा सुविधा (Long Service Gratuity), विदा वापतको रकम (Leave Encashment), उपचार वापतको रकम (Medical Expenses) जस्ता भुक्तानीहरू सेवा कालमा नै प्राप्त गरेको अवस्थामा त्यस्ता भुक्तानीहरू अवकाश भुक्तानी अन्तर्गत पर्दैनन् र त्यस्ता भुक्तानी जहिले प्राप्त भएको हो सोही समयको रोजगारीको आयमा समावेश गर्नुपर्दछ। त्यस्तै अवकाश योगदान गर्ने कर्मचारी बाहेक अन्य प्राकृतिक व्यक्ति (हिताधिकारी) ले अन्ठाउन्न वर्ष उमेर नपुग्दै वा मृत्यु वा स्थायी रूपमा अपांग भएको अवस्थामा बाहेक अन्य अवस्थामा भुक्तानी प्राप्त गरेमा त्यस्ता भुक्तानी अवकाश भुक्तानी मानिनेछैन र त्यस्तो रकम भुक्तानी प्राप्त भएको समयमा आयमा

समावेश गर्नुपर्ने हुन्छ। तर अवकाश कोषको स्वीकृत विनियम बमोजिम अवकाश कोषबाट यस्ता हिताधिकारीले लिएको कर्जा रकम कोषको लगानी हुने हुँदा त्यस्तो कर्जा रकमलाई भुक्तानी मानिदैन। यसरी कोषबाट आफना हिताधिकारीलाई लगानी गरेको रकम व्याज सहित वा निर्व्याजी रूपमा फिर्ता गर्नुपर्दछ। कोषमा योगदान भएको निजको रकम तथा त्यसमा प्राप्त प्रतिफललाई अवकाश भुक्तानी रकम मानी सोमा अग्रिम कर कट्टी गर्नुपर्दछ।

एक भन्दा बढी अवकाश कोष व्यवस्थापकसंग अवकाश योगदान रकम जम्मा गरेको अवस्थामा आयकर ऐन, २०५८ को दफा ६५(१) को खण्ड (ख) अनुसार सीमा भन्दा बढी छुट लिन सक्ने सम्भावना भएको हुँदा कामदार तथा कर्मचारीको हकमा रोजगारदातालाई आफ्नो योगदान रहेको अर्को अवकाश कोषको बारेमा घोषणा गर्न लगाउने र अवकाश हुँदाको अवस्थामा सोही व्यहोरा उल्लेख गरी सम्बन्धित अर्को अवकाश कोष व्यवस्थापकलाई जानकारी गराउनु पर्नेछ। रोजगारकर्ता बाहेक अन्य प्राकृतिक व्यक्तिको हकमा निजबाट घोषणा लिई सोको जानकारी सम्बन्धित आन्तरिक राजस्व कार्यालय वा करदाता सेवा कार्यालयमा दिनुपर्ने दायित्व कोष व्यवस्थापकको हुनेछ।

आयकर ऐन, २०५८ को दफा ६५ ले अवकाश भुक्तानीहरू सम्बन्धमा देहाय बमोजिमको व्यवस्था गरेको छ ः

(१) कुनै प्राकृतिक व्यक्तिको कुनै स्वीकृत अवकाश कोषमा रहेको हितबाट भएको वा नेपाल सरकारबाट भएको अवकाश भुक्तानी आय गणना गर्ने प्रयोजनको लागि देहाय बमोजिम हुनेछः

  (क) सो कोषमा रहेको हित वापत सो कोषले गरेका अवकाश भुक्तानीहरूलाई आयमा समावेश गर्नुपर्नेछ, र

  (ख) खण्ड (क) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि यदि त्यस्तो भुक्तानी एकमुष्ठ रूपमा गरिएको छ भने यसरी गरिएको भुक्तानी रकमबाट सो भुक्तानी रकमको पचास प्रतिशत वा रु पांच लाख रुपैया मध्ये जुन बढी हुन्छ सो रकम घटाई हुने भुक्तानीलाई सो प्राकृतिक व्यक्तिको गैर व्यावसायिक करयोग्य सम्पत्तिको निसर्गबाट प्राप्त लाभ मानिनेछ।

(२) कुनै प्राकृतिक व्यक्तिको कुनै स्वीकृति नलिएको अवकाश कोषमा रहेको हितबाट भएको लाभ गणना गर्ने प्रयोजनका लागि देहाय बमोजिम हुनेछः

  (क) बासिन्दा व्यक्तिबाट रकम भुक्तानी गरिएकोमा अन्तिम रूपमा हुने कर कट्टीको रूपमा सो हिताधिकारी उपर सो रकममा कर लाग्नेछ , र

  (ख) गैर बासिन्दा व्यक्तिले रकम भुक्तानी गरेकोमा सो हिताधिकारीको आय गणना गर्दा सो रकम समावेश गर्नुपर्नेछ।

  स्वीकृति नलिएको अवकाश कोषमा रहेको हित वापत भएको लाभ भन्नाले स्वीकृति नलिएको अवकाश कोषलाई सो कोषमा रहेको हित वापत हिताधिकारी प्राकृतिक व्यक्तिबाट बुझाइएको अवकाश योगदानहरूको रकमभन्दा सो कोषबाट सो व्यक्तिको हित वापत सो व्यक्तिलाई गरिएको अवकाश भुक्तानी बढी भए यस्तो बढी भए जतिको रकम सम्झनु पर्छ।

  तर, हिताधिकारीको योगदान नहुने कुनै कोष (नन् कन्ट्रीब्युटरी फण्ड)बाट भएको भुक्तानीलाई स्वीकृति नलिएको अवकाश कोषमा रहेको हित वापत भएको लाभ मानिने छैन।

  आयकर नियमावली, २०५९ को नियम २०(६) मा देहायका रकमका सम्बन्धमा देहाय बमोजिम हुनेछ भन्ने कानुनी व्यवस्था गरेको छ ः

(क) ऐन प्रारम्भ हुनुभन्दा अघिका आय वर्षहरूमा कर्मचारी वा कामदारको संचय कोष वा नागरिक लगानी कोषमा जम्मा भएको सांवा व्याज लगायतका रकममा र सो अवधिसम्म पाकेको उपदान तथा संचित विदा वापतको रकममा कर छुट हुने, र

(ख) ऐन प्रारम्भ हुँदाका वखत सेवामा रहेका कर्मचारी वा कामदारलाई सेवाबाट अवकाश हुँदा निजहरूको सेवा शर्त सम्बन्धी नियम अनुसार भुक्तानी हुने एक लाख असी हजार रुपैयासम्मको औषधी उपचार खर्च रकमलाई सो कर्मचारी वा कामदारको आयमा समावेश नगरिने ।

(घ) अवकाश भुक्तानीमा लाग्ने कर सम्बन्धी व्यवस्था

आयकर ऐन, २०५८ को दफा ८८ (१) बमोजिम बासिन्दा व्यक्तिले नेपालमा स्रोत भएको अवकाश भुक्तानी गर्दा कुल भुक्तानी रकमको पन्ध्र प्रतिशतका दरले अग्रिम कर कट्टी गर्नुपर्दछ। तर नेपाल सरकारबाट भएको अवकाश

अवकाश भुक्तानीमा लाग्ने कर

भुक्तानीकर्ता	कर लाग्ने रकम	करको दर
स्वीकृत अवकाश कोष	५० प्रतिशत वा ५ लाख जुन बढी कट्टा गरी बांकि	५ प्रतिशत
नेपाल सरकार	५० प्रतिशत वा ५ लाख जुन बढी कट्टा गरी बांकि	५ प्रतिशत
स्वीकृति नलिएका अवकाश कोष (वासिन्दा व्यक्ति)	लाभ (भुक्तानी - योगदान)	५ प्रतिशत
स्वीकृति नलिएका अवकाश कोष (गैर वासिन्दा व्यक्ति)	लाभ (भुक्तानी - योगदान)	आयमा समावेश हुने
रोजगारदाता (नेपाल सरकार बाहेक) Non Contributory Fund	कुल भुक्तानी	१५ प्रतिशत

भुक्तानी वा स्वीकृत अवकाश कोषबाट भएको योगदानमा आधारित अवकाश भुक्तानीको हकमा दफा ६५(१) को खण्ड (ख) बमोजिम गणना गरिएको लाभमा पांच प्रतिशतका दरले अग्रिम कर कट्टी गर्नुपर्दछ।

दफा ८८(२) बमोजिम बासिन्दा व्यक्तिले नेपालमा स्रोत भएको स्वीकृति नलिएको अवकाश कोषबाट लाभ भुक्तानी गर्दा लाभ रकमको पांच प्रतिशतका दरले अग्रिम कर कट्टी गर्नु पर्दछ।

रोजगारकर्ता (हिताधिकारी) को योगदान नहुने कुनै कोष (ननूकन्ट्रीव्युटरी फण्ड)बाट भएको भुक्तानीलाई स्वीकृति नलिएको अवकाश कोषमा रहेको हित वापत भएको लाभ नमानिने हुँदा प्राकृतिक व्यक्तिको योगदान नै नभएको कोषबाट अवकाश भुक्तानी भएको भए त्यस्तो अवकाश भुक्तानीको कुल रकममा १५ प्रतिशतका दरले अग्रिम कर कट्टी गर्नुपर्दछ। त्यसैगरी अनिवार्य अवकाश तथा स्वेच्छिक अवकाश दिंदा विशेष सुविधा (जस्तैः **Compulsory Retirement Scheme-CRS / Voluntory Retirement Scheme- VRS)** को पनि व्यवस्था गरिएको अवस्थामा विशेष सुविधा वापत प्राप्त गरिएको भुक्तानी अवकाश भुक्तानी भएको हुँदा १५ प्रतिशतका दरले अग्रिम कर कट्टी गर्नुपर्दछ।

(ङ) **अन्तिम रूपमा कर कट्टी हुने भुक्तानीः**

आयकर ऐन, २०५८ को दफा ९२ बमोजिम निम्न अवकाश भुक्तानीलाई अन्तिम कर कट्टी हुने भुक्तानीको रूपमा मानिने छः

- ✓ वासिन्दा व्यक्तिले तिरेको स्वीकृति नलिएको अवकाश कोषको हित वापत भुक्तानी गरेको लाभ ,
- ✓ नेपाल सरकार वा स्वीकृत अवकाश कोष वा स्वीकृति नलिएको अवकाश कोषबाट भुक्तानी गरिएको अवकाश भुक्तानीहरू समेत सबै प्रकारका अवकाश भुक्तानीहरू (नियमित रूपमा भुक्तानी हुने निवृतभरण बाहेक)

कार्यान्वयनमा देखिएका समस्या

सामान्यतया अवकाश भुक्तानी भन्नाले कुनै प्राकृतिक व्यक्ति कुनै रोजगारी, पेशा वा व्यवसाय गर्न सक्षम नहुने अवस्थामा पुगी रोजगारी, पेशा वा व्यवसायबाट अवकाश लिए पछि गरिने भुक्तानीलाई बुझाउदंछ । त्यसैगरी प्राकृतिक व्यक्तिको मृत्यु भएमा निजले पाउने रकम निजको आश्रितलाई भुक्तानी गर्दा त्यस्तो भुक्तानीलाई पनि अवकाश भुक्तानी भनिन्छ । यस्ता अवकाश भुक्तानी नेपाल सरकारबाट, स्वीकृत अवकाश कोषबाट, स्वीकृत नलिएको अवकाश कोषबाट वा रोजगारदाताबाट हुने गर्दछ । प्राकृतिक व्यक्तिले कुनै रोजगारी, पेशा वा व्यवसाय गर्न सक्षम नहुने अवस्थामा पुगी रोजगारी, पेशा वा व्यवसायबाट अवकाश लिए पछि भुक्तानी प्राप्त हुने निश्चितताका लागि अवकाश योगदान रकम स्वीकार गर्ने र सो रकम लगानी गर्ने उद्देश्यले खडा गरिएको कोषलाई अवकाश कोष भनिन्छ । अवकाश कोषमा पनि दुई किसिमको फण्ड हुन्छ :

(१) कन्ट्रीव्यूटरी फण्ड (हिताधीकारीको योगदान हुने) र

(२) नन्कन्ट्रीव्यूटरी फण्ड (हिताधीकारीको योगदान नहुने)

अवकाश भुक्तानीमा सामान्यतया १५ प्रतिशतका दरले अग्रिम कर कट्टी गर्नुपर्दछ । तर नेपाल सरकार र स्वीकृत अवकाश कोषबाट योगदानमा आधारित अवकाश भुक्तानी गर्दा सो भुक्तानी रकमको ५० प्रतिशत वा रु ५ लाख मध्ये जुन बढि हुन्छ सो रकम घटाई बांकि हुन आउने लाभमा ५ प्रतिशतका दरले अग्रिम कर कट्टी गरी भुक्तानी दिनुपर्दछ । नेपाल सरकार बाहेकका रोजगारदाताले कर्मचारीहरूको अवकाश योगदान रकम तथा अवकाशका वखत दिइने अवकाश वापतको रकम स्वीकृत अवकाश कोषमा जम्मा गर्ने गरेको र स्वीकृत अवकाश कोषले कर्मचारी अवकाश हुँदा अवकाश भुक्तानी गर्दा योगदानमा आधारित अवकाश भुक्तानीमा मात्र लाभमा ५ प्रतिशतका दरले अग्रिम कर कट्टी गर्नुपर्नेमा योगदानमा आधारित हो होइन यकिन नगरी सम्पूर्ण अवकाश भुक्तानी गर्दा लाभमा ५ प्रतिशतका दरले अग्रिम कर कट्टी गर्ने गरेको देखिन्छ । अवकाश भुक्तानीमा अग्रिम कर कट्टी सम्बन्धमा निम्न समस्या देखिएका छन :

- ❖ अवकाश कोष कुनै निकायमा शुरु दर्ता नभई विधान वा विनियमको आधारमा सम्बन्धित आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरूले आयकरमा दर्ता हुने गरेको ।
- ❖ स्वीकृत अवकाश कोषको नियमन गर्न नसकिएको ।
- ❖ अवकाश भुक्तानी र योगदानमा आधारित अवकाश भुक्तानीको परिभाषा स्पष्ट नभएको ।
- ❖ स्वीकृत अवकाश कोष तथा नेपाल सरकारबाट हुने एकमुष्ठ अवकाश भुक्तानीमा ऐन बमोजिम पाउने छुटको सुविधा दोहोरो तेहोरो लिन सक्ने सम्भावना रहेको ।
- ❖ रोजगारदाताले स्वीकृत अवकाश कोषमा रोजगारी अन्त्य हुँदा भुक्तानी गर्ने गरी रकम जम्मा गर्दा प्रत्येक

कर्मचारी वा कामदारको नाम नामेसी उल्लेख नगरी एकमुष्ठ रूपमा उपदान, विदा वापतको रकम जम्मा गरेको अवस्थामा खर्च कट्टी पाउने नपाउने सम्बन्धमा स्पष्ट नभएको ।

- ❖ नेपाल सरकार र अन्य निकायबाट हुने एकमुष्ठ अवकाश भुक्तानीमा लाग्ने करको दर फरक फरक रहेको ।
- ❖ उपदान वापतको रकम भुक्तानी गर्ने दायित्व रोजगारदाताको हुने र सो भुक्तानीमा १५ प्रतिशतले कर लाग्नेमा उपदान वापत व्यवस्था गरेको रकम स्वीकृत अवकाश कोष वा नागरिक लगानी कोषमा जम्मा गर्ने र पछि रोजगारीको अन्त्यमा भुक्तानी गर्दा स्वीकृत अवकाश कोषबाट भएको भुक्तानी मानी लाभमा ५ प्रतिशतले मात्र कर कट्टी गर्ने गरेको ।

समस्या समाधानका उपाय

अवकाश भुक्तानीमा अग्रिम कर कट्टी गर्ने सम्बन्धमा देखिएका उपरोक्त बमोजिमका समस्याहरूको निराकरण गर्नका लागि निम्न सुझाव प्रस्तुत गरिएको छ ः

- ❖ अवकाश कोष कुनै निकायमा शुरु दर्ता नभई विधान वा विनियमको आधारमा सम्बन्धित आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरूले आयकरमा दर्ता गर्ने गरेकोमा अन्य निकायमा शुरु दर्ता भए पश्चात मात्र आयकरमा दर्ता गर्ने व्यवस्था गरिनु पर्ने ।
- ❖ हाल सञ्चालनमा रहेको कर्मचारी संचय कोष वा नागरिक लगानी कोषमा मात्रै अवकाश योगदान जम्मा गर्ने अनिवार्य व्यवस्था गरी हालसम्म आन्तरिक राजस्व विभागबाट स्वीकृत लिइएका अवकाश कोष खारेजी गरी तहां जम्मा भएको रकम ट्रान्सफर हुने नंया व्यवस्था गरिनु पर्ने ।
- ❖ अवकाश भुक्तानी र योगदानमा आधारित अवकाश भुक्तानीको परिभाषा स्पष्ट रूपमा गरिनु पर्ने ।
- ❖ नेपाल सरकार, स्वीकृत अवकाश कोष, नागरीक लगानी कोष र कर्मचारी संचयकोषबाट भुक्तानी हुने एकमुष्ठ रकममा कुल रकमको ५० प्रतिशत वा पांच लाख छुटको सुविधा अलग अलग लिन सक्ने सम्भावना रहेकोले भुक्तानी गर्ने निकायले सम्बन्धित कर्मचारीलाई अन्य निकायबाट अवकाश वापत भुक्तानी पाए नपाएको र छुट लिए नलिएको विवरण घोषणा गर्न लगाउने र सो घोषणा गरे पश्चात घोषणामा उल्लेखित रकमलाई समेत ध्यानमा राखी भुक्तानी रकम यकिन गरी छुट सीमाको हिसाव गरी कर कट्टी गर्ने व्यवस्था लागू गरिनु पर्ने ।
- ❖ स्वीकृत अवकाश कोषबाट योगदानमा आधारित अवकाश भुक्तानी गर्दा मात्र लाभमा ५ प्रतिशतका दरले कर कट्टी गर्नुपर्ने र सो वाहेक हुने अन्य अवकाश भुक्तानीमा १५ प्रतिशतका दरले कर कट्टी गर्न सम्बन्धित सवैको जानकारीको लागि सार्वजनिक सूचना प्रकाशित गरिनु पर्ने ।
- ❖ रोजगारदाताले स्वीकृत अवकाश कोषमा रोजगारी अन्त्य हुँदा भुक्तानी गर्ने गरी जम्मा गरिएको उपदानका सम्बन्धमा खर्च व्यवस्थाको आधारमा नभई वास्तविक रूपमा गरिएको नगद भुक्तानीको आधारमा मात्र खर्च कट्टी दावि गर्न पाउने व्यवस्था गरिनुपर्ने ।

त्यसैगरी निवृतिभरण भुक्तानी, स्वीकृत अवकाश कोषमा जम्मा गरिने अवकाश योगदान रकम र अवकाश भुक्तानी, अस्वीकृत अवकाश कोषमा गरिने अवकाश योगदान र अवकाश भुक्तानी तथा ननूकन्ट्रीव्यूटरी फण्डबाट अवकाश भुक्तानी गर्दा रोजगारदाता र कर्मचारीको हकमा पर्ने करको प्रवाह सम्बन्धमा निम्नानुसार वर्णन गरिएको छ जसले अवकाश योगदान रकम तथा अवकाश भुक्तानी गर्दा खर्च कट्टी पाउने र अग्रिम कर कट्टी गर्ने विषयलाई सारमा बुझ्न अझ सहयोग पुग्नेछ ः

अवकाश कोष, अवकाश भुक्तानी र करको प्रभाव

सि.नं.	शीर्षक	करको प्रभाव		
		रोजगारदाताको हकमा	कर्मचारीको हकमा	
			रोजगारीको अवस्थामा	अवकाशको अवस्थामा
१	निवृत्तिभरण	भुक्तानीको समयमा खर्च दावि गर्न पाउने ।	N/A	निवृत्तिभरण आयलाई रोजगारीको आय सरह मानी प्राकृतिक व्यक्तिको आधारमा कर लाग्ने ।
२	स्वीकृत अवकाश कोष	योगदान गरेको रकम खर्च दावि गर्न पाउने ।	रोजगारदाताबाट भएको योगदान रकम रोजगारीको आयमा समावेश गरी अवकाश योगदान वापत रु ३ लाख वा निर्धारणयोग्य आयको एक तिहाई वा वास्तविक योगदान मध्ये जुन कम हुन्छ सो रकम कट्टी गर्न पाउने ।	अवकाश भुक्तानी गर्दा रु ५ लाख वा जम्मा भुक्तानीको ५० प्रतिशत मध्ये जुन बढि हुन्छ सो रकम कट्टा गरी बांकि रकममा ५ प्रतिशत कर कट्टी हुने ।
३	अस्वीकृत अवकाश कोष	योगदान गरेको रकम खर्च दावि गर्न पाउने ।	कर्मचारीले योगदान रकम करयोग्य आयबाट घटाउन नपाउने । रोजगारीको आयमा समावेश भई प्राकृतिक व्यक्तिको आधारमा कर लाग्ने ।	अवकाश भुक्तानीको अवस्थामा कुल भुक्तानीबाट योगदानको रकम कट्टी गरी बांकि लाभमा ५प्रतिशतका दरले कर लाग्ने ।
४	नन्कन्ट्रिव्यूटरी फण्ड	विद्यमान कानून तथा नीति अनुसार प्रत्येकवर्षरोजगारदाताबाट नन्कन्ट्रिव्यूटरी फण्ड(जस्तैः उपदान, विदाको रकम, औषधि उपचार खर्च आदि) व्यवस्था गर्ने, आयकर प्रयोजनको लागि यस्तो व्यवस्था गरेको रकम खर्च दावि गर्न नपाउने । भुक्तानीको अवस्थामा मात्र भुक्तानी भए बरावरको रकम खर्च दावि गर्न पाउने ।		अवकाशको अवस्थामा कुल भुक्तानीमा १५ प्रतिशत कर लाग्ने ।

निष्कर्ष

प्रचलित कर कानून बमोजिम रोजगारीको अन्त्यमा गरिने एकमुष्ठ भुक्तानी भने अवकाश भुक्तानीमा पर्ने र नियमित रूपमा हुने भुक्तानी भने अवकाश भुक्तानीमा पर्दैन । सरकारी निकायको रूपमा रहेको नागरिक लगानी कोष, कर्मचारी संचयकोष तथा अन्य स्वीकृति प्राप्त अवकाश कोष (जस्तैः बैंक, बीमा आदि)बाट हुने अवकाश भुक्तानीको मात्रा बढदो रूपमा रहेको अवस्थामा अवकाश भुक्तानीमा कर कट्टी विषयमा एकरुपता कायम गर्न सकिएको अवस्थामा कर सहभागितामा अभिवृद्धि भई राजस्व संकलनमा समेत सकारात्मक प्रभाव पर्ने देखिन्छ। नेपाल सरकार र अन्य स्वीकृत प्राप्त अवकाश कोषबाट हुने अवकाश भुक्तानीको एकीकृत अभिलेख प्रणालीको विकास गर्न जरुरी भई सकेको छ जसबाट कर राजस्वको संकलनमा समेत अभिवृद्धि हुनेछ । यस्तो अवकाश भुक्तानी सार्वजनिक संस्थान, बैंक, वित्तीय संस्था, बीमा, अन्र्तराष्ट्रिय संघ संस्थाहरूबाट अत्यधिक मात्रामा हुने हुँदा ती निकायहरूको अनुगमन प्रभावकारी रूपमा गर्नु पर्ने देखिन्छ। महालेखापरीक्षकको छपन्नौ वार्षिक प्रतिवेदन २०७५ ले समेत नागरिक लगानी कोषले सञ्चालन गरेको ननकन्ट्रिव्यूटरी फण्डबाट अवकाश भुक्तानी गर्दा १५ प्रतिशतले अग्रिम कर कट्टी गर्नुपर्नेमा ५ प्रतिशत मात्र कर कट्टा गरेको भनि बेरुजु औल्याएको हुँदा यस विषयमा कर प्रशासनको ध्यानाकर्षण भई उचित सम्बोधन हुन जरुरी देखिएको छ । अन्त्यमा अवकाश कोष, अवकाश योगदान रकम, अवकाश भुक्तानी र अग्रिम कर कट्टी विषयमा माथि उल्लेखित सुझाव तथा उपाय कार्यान्वयन गर्न सकिएको खण्डमा अवकाश भुक्तानीमा अग्रिम कर कट्टी गर्ने विषयमा अझ स्पष्ट हुनुका साथै कर कानूनको कार्यान्वयनमा समेत एकरुपता कायम हुनेछ ।

सन्दर्भ सामाग्री

आयकर ऐन, २०५८ तथा आयकर नियमावली, २०५९, कानून किताव व्यवस्था समिति
आर्थिक ऐन २०७५, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय
आयकर निर्देशिका २०६६ (संशोधन २०७३), आन्तरिक राजस्व विभाग
वेवसाइट, http://www.ird.gov.np

नेपालमा शोधभर्ना प्रणाली : समस्या र सम्भावना

रुद्र प्रसाद भट्ट*

परिचय

एक देशको सरकारले अर्को देशको सरकार वा बहुराष्ट्रिय संस्थाबाट प्राप्त गर्ने ऋण तथा अनुदानलाई वैदेशिक सहायता भनिन्छ । दातृ निकायबाट प्राप्त हुने यस्ता सहायता मूलतः नगद (अग्रिम भुक्तानी), शोधभर्ना, सोझै भुक्तानी र प्रतिवद्ध पत्र गरी चार प्रकृया/माध्यमबाट प्राप्त हुन्छ। बैदेशिक सहायता प्राप्त गर्ने यी चारवटा माध्यम मध्ये शोधभर्ना एक महत्त्वपूर्ण माध्यम हो ।

दातृ पक्ष र नेपाल सरकार बीच भएको सहयोग सम्झौता अनुसार दातृ संस्था/राष्ट्रबाट व्यहोरिने खर्च सुरुमा नेपाल सरकारको श्रोतबाट खर्च गरी पछि उक्त रकम दातृसंस्था/राष्ट्रसँग माग गरी प्राप्त गर्ने प्रकृया/माध्यम नै सोधभर्ना हो । शोधभर्ना रकममा शोधभर्ना हुने ऋण तथा अनुदान पर्दछ । शोधभर्ना रकम खर्च गरेको निश्चित समयपछि मात्र प्राप्त हुने हुँदा यसलाई समय अन्तर भुक्तानी (टाइम ग्याप रिसिप्ट) पनि भनिन्छ । अर्थात सहयोग सम्झौता पछि बजेटमा उल्लेखित रकम दाताले अग्रिम रूपमा सरकारलाई भुक्तानी नदिई सम्बन्धित आयोजनामा नेपाल सरकारको स्रोतबाट खर्च गरी उक्त रकम पछि दातृ पक्षबाट प्राप्त गर्ने माध्यम वा विधि हो ।

शोधभर्ना विधिका उद्देश्य

वास्तविक खर्चको आधारमा भुक्तानी दिई नगद व्यस्थापनमा सहजता ल्याउनु हो ।

शोधभर्ना प्रकृया

- आयोजना कार्यान्वयन निकायले सुरुमा नेपाल सरकारको स्रोतबाट खर्च गर्ने
- आयोजना समन्वय कार्यालय वा माग गर्ने जिम्मेवारी तोकिएको भएको कार्यालयका अधिकार प्राप्त आयोजना प्रमुख र आर्थिक प्रशासन प्रमुखले सम्झौता अनुरुप प्रतिवेदन एवं मागपत्र (Withdrawal Application) दातृ पक्ष समक्ष पठाउने,
- सम्बन्धित दातृ पक्ष/संस्थाले मागपत्रको चेकजाँच, कमेण्ट तथा स्वीकृत गरी गाह्य रकम सम्बन्धित शोधभर्ना हुने ऋण तथा अनुदान खातामा पठाउने,
- सम्बन्धित आयोजना समन्वय/कार्यान्वयन कार्यालये शोधभर्ना प्राप्तिको लेखा राख्ने, मलेनकिाले प्राप्त रकमकोजानकारी दिई हिसाब हिसाव मिलाउने ।

** उप महानियन्त्रक ९८५११९९८०८, kishanbasnet@gmail.com*

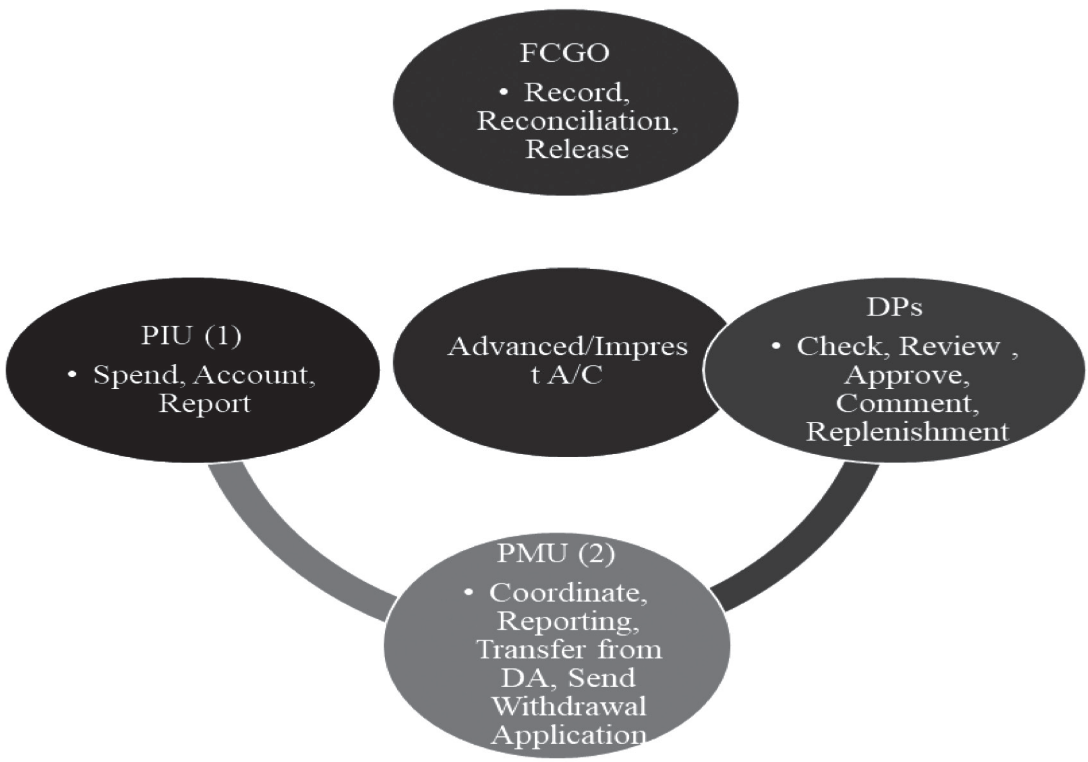

शोधभना लिन बाँकी रकमको अवस्था

तालिका नं. १

आर्थिक वर्ष	**२०७१।७२**	**२०७२।७३**	**२०७३।७४**	**२०७४।७५**	**२०७५।७६**
शोधभर्ना लिन बाँकी रु. अर्बमा	२९.९३	३६.८५	४२.९५	४८.९५	४२.७८ (जेठसम्म)

(शोधभर्नाको आर्थिक विवरण, आ.व. ०६९/७०-०७५/७६)

तालिका नं. १ मा नेपाल सरकारले पाँच वर्षमा दातृ निकायबाट शोधभर्ना लिन बाँकी रकम उल्लेख गरिएको छ। शोधभर्ना लिन बांकी रकम पछिल्ला वर्षहरूमा बढेको देखिन्छ। यसरी शोधभर्ना लिन बांकी रकम बढदा वा घटदा शोधभर्नाको प्रगति राम्रो वा नराम्रो भनेर मूल्यांकन गर्नु बैज्ञानिक हुदैन। जब शोधभर्ना हुने बजेट बढछ, खर्च पनि बढछ, शोधभर्ना खर्च बढदा शोधभर्ना लिन बाँकी रकम पनि बढन जान्छ। निश्चित समय पछि शोधभर्ना खर्च रकम प्राप्त भई शोधभर्ना लिन बाँकी रकम न्यून वा शुन्य हुन्छ। तसर्थ शोधभर्ना लिन बाँकी रकमको मूल्यांकन एकांकी रूपमा गरिनु हुदैन। समग्रमा हेरिनुपर्छ। कुनै आ.व.मा भएको शोधभर्ना हुने खर्च, अघिल्लो आ.व.को अल्या रकम, शोधभर्ना प्राप्त रकम र समय समेतलाई समग्रतामा हेरिनुपर्छ गरिनुपर्छ ।

नेपालमा शोधभर्ना प्रणालीका

(१) **समस्या**

- शोधभर्ना लिनु पर्ने नियम अनुसार समयमा शोधभर्ना प्राप्त नहुनु/समयवद्ध नहुनु वा ढिला प्राप्त हुनु।
- आयोजना बन्द भई शोधभर्ना प्राप्त रकम प्राप्त नहुनु।

(२) **शोधभर्ना विधिका संभावना**

- दातृ पक्ष/निकाय/संस्थाको प्राथमिकता विस्तारै वास्तविक खर्च (नतिजा)को आधारमा भुक्तानी दिई आफ्नो देशको नगद व्यस्थापनमा गर्न उन्मूख छन्।
- नेपाल सरकारले प्राप्त गर्ने वैदेशिक सहायताको करिव दुई तिहाई सहयोग शोधभर्ना विधि मार्फत प्राप्त भईरहेको छ,
- बैदेशिक सहायतामा प्रयोग भैरहेको शोधभर्ना प्राप्ति/निकासा विधि विस्तारै आन्तरिक दाखिलामा (प्रदेश तथा स्थानीय तहमा नेपाल सरकारले गर्ने वित्तीय हस्तान्तरण) लागु गरी नेपाल सरकारको नगद व्यवस्थापनमा सहजता ल्याउनु पर्ने अवस्था छ।

(३) **शोधभर्ना रकम समयबद्ध नहुँदाका नकारात्मक असर**

- आन्तरिक श्रोतमा भार पर्ने पर्ने,
- कोष/नगद व्यवस्थापन गर्न कठिन हुने। नगद व्यवस्थापनको लागि सरकारले आन्तरिक ऋण लिनु पर्ने हुन्छ। ब्याज लिएर खर्च गर्नुपर्ने,
- बैदेशिक मुद्रा ढिला प्राप्त हुँदा वा प्राप्त नहुँदा भुक्तानी सन्तुलन प्रणालीमा असर पर्ने,
- सहुलीयतपूर्ण ऋण (सस्तो व्याज) तथा निःशुल्क रूपमा पाउने अनुदान गुमाउनु पर्ने।

(३) **शोधभर्ना समयबद्ध रूपमा प्राप्त नहुनु वा प्राप्त नै नहुनुका मुख्य कारणहरू**

(क) **कानूनी/नीतिगत सम्बद्ध कारण :**
आर्थिक कार्यविधि कानुन, सहायता सम्झौता र फुकुवा कार्यविधि पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन नहुनु। सही रूपमा ग्राह्य खर्च हुन नसक्नु।

(ख) **प्रतिवेदन सम्बद्ध कारण :**
शोधभर्ना रकमको खर्चको फाँटवारी/विवरण, आयोजना लेखा/वित्तीय विवरण र सवै शोधभर्ना रकमको मागपत्र समयमै दातृ निकाय समक्ष पठाउन नसक्नु। प्रदेश र स्थानीय तहलाई दाखिला सशर्त अनुदान र खर्चको श्रोतगत लेखाङ्कन र प्रतिवेदन गर्ने प्रणाली बन्न नसक्नु।

(ग) **कर्मचारीको व्यवस्थापन सम्बद्ध कारण :**
शोधभर्ना रकम खर्च गर्ने, मागपत्र पठाउने, प्राप्त गर्ने आयोजना प्रमुख र आर्थिक प्रशासन प्रमुखको क्षमता, अनुभव, इमान्दारिता, सीप विकास तथा संस्थागत स्मरण जस्ता पक्षलाई विचार गरी वैज्ञानिक रूपमा सरुवा तथा काज गर्न नसक्नु,

(घ) **शोधभर्ना प्राप्तिलाई न्यून प्राथमिकतामा पार्नु**

सम्बन्धित मन्त्रालयले तथा आयोजना समन्वय कार्यालयले शोधभर्नाको विवरण प्राप्त गर्ने, आयोजना लेखा तथा प्रतिवेदन तयार गरी दातृ पक्षमा समयमै बुझाउने, सबै रकमको समयमै मागपत्र पठाउने, तोकिएको समयमै स्रोतान्तर तथा हिसाव मिलान गर्ने, सहायता सम्झौता अनुसार शोधभर्ना प्राप्त हुने र नहुने खर्च शीर्षकबारे ठीक समयमा कार्यान्वयन तहका आयोजनालाई जानकारी गराउन नसक्नु । आयोजनामा काम गर्ने कर्मचारीको सीप विकास गर्ने आदि कार्यलाई प्राथमिकता नदिने । यसैगरी, मलेनिकाले आयोजनागत रूपमा खर्च, आयोजना लेखा पठाउने समय, माग पत्र पठाए नपठाएको, प्राप्त गरे नगरेको, हिसाव मिले नमिलेको अनलाईन सफ्टवेयरबाट अभिलेख राखी नियमित ताकेता गर्ने प्रणाली विकास गर्न नसक्नु ।

(ङ) **अर्थ मन्त्रालयबाट श्रोत विनियोजन तथा समय स्रोतान्तर हुन नसक्नुः**

दातृ निकाय र नेपाल सरकारवीच भएको सहायता सम्झौता बमोजिम नेपाल सरकारको तर्फबाट बजेट नहुँदा उक्त रकम शोधभर्ना हुने श्रोतबाट खर्च गर्नुपर्ने । उक्त रकम दातृ पक्षले शोधभर्ना नदिने तर अभिलेखमा लिनुपर्ने भनि देखि रहने । विविध कारणले फरक श्रोतमा खर्च भएको रकमको आवश्यकता, औचित्य र प्रमाणको अध्ययन गरी समयमै अर्थ मन्त्रालययबाट स्रोतान्तरण हुन नसक्नु ।

(४) **शोधभर्ना प्रणाली प्रभावकारी बनाउन भएका व्यवस्था**

(क) **सगठनात्मक व्यवस्था**

- आयोजना कार्यान्वय कार्यालय (Project Implementation Unit-PIU)
- आयोजना समन्वय कार्यालय (Project Coordination/Management Unit-PCU)
- सम्बन्धी मन्त्रालय (Concern Ministry)
- अर्थ मन्त्रालय (Ministry of Finance)
- महालेखा परीक्षकको कार्यालय (Office of Auditor General-OAG)
- महालेखा नियन्त्रक कार्यालय (Financial Comptroller General Office-FCGO)
- कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय (District Treasury Comptroller Office -DTCO)
- सार्वजनिक संस्थान तथा बोर्डहरू (Public Enterprises and Board)
- सरकारी कारोबार गर्ने वैंक (Bank)
- दातृ निकायहरू (Development Partners)
- प्रदेश तथा स्थानीय सरकारहरू (Sub-National GoNs)

(ख) **शोधभर्ना प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउन ध्यान दिनु पर्ने क्षेत्र**

- आयोजनाको कार्यक्रम तथा बजेट तर्जुमामा
- आयोजनाको खर्चको लागि भुक्तानी आदेश तयार गर्दा
- आयोजनाको निकासा वा खर्चको लेखांकनमा
- आयोजनाको प्रतिवेदन/आयोजना लेखा तर्जुमामा

- आयोजनाको शोधभर्ना माग गर्दा
- आयोजनाको विशेष खाता वा डिजिनेटेड खाताबाट केन्द्रीय ऋण तथा अनुदान खातामा रकम पठाउदा

(ग) आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४

वैदेशिक सहायता शोधभर्ना लिने : (१) नेपाल सरकारको स्रोतबाट खर्च गरी दातृ पक्षबाट शोधभर्ना लिनु पर्नेमा देहाय बमोजिम गर्नु पर्नेछ :(क) सम्बन्धित मन्त्रालय वा विभागले विभिन्न दातृ पक्षसँग भएको सम्झौताको आधारमा प्रत्येक आयोजनाले खर्च गरेको रकम, शोधभर्ना माग गर्ने अधिकारी तोकिदिनु पर्नेछ। शोधभर्ना माग गर्ने कार्यालयमा खर्चको फाँटवारी र अन्य विवरण उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्नुपर्नेछ। शोधभर्ना माग गर्ने वा सोझै भुक्तानी माग गर्ने अधिकारीको दस्तखत पठाउँदा संयुक्त दस्तखत हुने व्यवस्था गर्नु पर्नेछ (दफा ३७ मा) (ख) सम्बन्धित आयोजना वा कार्यालयले शोधभर्ना हुने गरी सम्बन्धित कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट प्राप्त गरेको निकासा रकम प्रचलित कानुन तथा सम्झौतामा भएको व्यवस्था अनुसार खर्च गरी लेखा राख्नु पर्नेछ। खर्च गर्ने कार्यालयले खर्चको फाँटवारी र शोधभर्ना माग गर्ने कार्यालयले माग गरेको अन्य विवरणहरूमहिना सकिएको सात दिनभित्र उपलब्ध गराउनु पर्नेछ। (२) शोधभर्ना माग गर्ने कर्तव्य भएको कार्यालयले शोधभर्ना माग गर्दा देहाय बमोजिम गर्नु पर्नेछ :

(क) मातहतका कार्यालय वा कार्यक्रम कार्यान्वयन इकाईलाई सम्झौता बमोजिम के कस्तो रकम खर्च गर्न सकिन्छ, के कस्तो रकम खर्च गरेमा दातृ पक्षबाट शोधभर्ना हुन सक्दैन त्यसको जानकारी पठाउनु पर्नेछ। दातृ पक्षबाट शोधभर्ना हुने गरी निकासा भएको रकमबाट शोधभर्ना हुन नसक्ने रकम खर्च गर्नु वा गराउनु हुँदैन।

(ख) मातहतका कार्यालय वा कार्यक्रम कार्यान्वयन इकाईबाट शोधभर्ना माग गर्न आवश्यक पर्ने खर्चको फाँटवारीको अतिरिक्त अन्य आवश्यक विवरण वा कागजात माग गर्न सक्नेछ।

(ग) मातहतका कार्यालय वा कार्यक्रम कार्यान्वयन इकाईबाट खर्चको फाँटबारी र अन्य आवश्यक विवरण संकलन गरी जाँची शोधभर्ना योग्य रकम निर्धारण गरी सम्बन्धित दातृ पक्षमा बढीमा पैंतालीस दिन भित्र दातृ पक्षको निर्देशिका बमोजिम माग दरखास्त फाराम तयार गरी शोधभर्ना माग गर्नु पर्नेछ। यसरी शोधभर्ना माग भएको दरखास्तको एक प्रति महालेखा नियन्त्रक कार्यालयमा पठाउनु पर्नेछ। न्यूनतम माग सीमाङ्क (थ्रेसहोल्ड) नपुगेमा सो पुगेपछि मात्र शोधभर्ना माग गरी पठाउन सकिनेछ।

(घ) मातहतका कार्यालय वा कार्यक्रम कार्यान्वयन इकाईलाई कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट शोधभर्ना हुने गरी निकासा भएको, दातृ पक्ष सँग शोधभर्ना माग भएको, शोधभर्ना माग हुन बाँकी, शोधभर्ना प्राप्त भएको, शोधभर्ना प्राप्त हुन बाँकी आदि र सोझै भुक्तानी माग दरखास्त र भुक्तानीको अभिलेख राखी महालेखा नियन्त्रक कार्यालयमा भएको अभिलेखसँग प्रत्येक चार महिनामा भिडाउनु पर्नेछ।

(ङ) प्रत्येक आर्थिक वर्ष समाप्त भएको तीन महिना भित्र अन्तिमलेखा परीक्षण नभएको अवस्थामा पनि परियोजना लेखा (अनअडिटेड प्रोजेक्ट एकाउण्ट) तयार गरी दातृ पक्षलाई पठाउनु पर्नेछ। अन्तिम लेखापरीक्षण सम्पन्न गराई परियोजना लेखादातृ पक्षले निर्दिष्ट गरे बमोजिम पठाउनु पर्नेछ।

(च) परियोजनाको नाममा खोलिएको विशेष खाताको हिसाब मासिक रूपमा बैङ्क स्टेटमेण्टसँग भिडाई सोको प्रतिवेदन महालेखा नियन्त्रक कार्यालयमा पठाउनु पर्नेछ।

(छ) प्रत्येक आर्थिक वर्षको कार्तिक मसान्तभित्र गत आर्थिक वर्षको वैदेशिक स्रोत तर्फको शोधभर्ना र सोभै भुक्तानी हिसाबको पूर्ण विवरण र त्यस सम्बन्धी एकिकृत आर्थिक विवरण महालेखा नियन्त्रक कार्यालयमा अनिवार्य रूपमा पेश गर्नु पर्नेछ।

(३) उपनियम (२) को खण्ड (क) बमोजिम खर्च गर्ने कार्यालयले खर्चको फाँटवारी शोधभर्ना मागपत्र पेश गर्ने कार्यालयमा पठाएको र शोधभर्ना माग गर्ने कार्यालयले माग गरे नगरेको सम्बन्धमा प्रत्येक महिनामा सम्बन्धित कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयले अनुगमन गर्नु पर्नेछ।

(४) महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले शोधभर्ना हुने गरी भएको निकासा, खर्च सम्बन्धित कार्यालय वा आयोजनाबाट शोधभर्ना माग भएको, दातृ पक्षबाट शोधभर्ना प्राप्त भएको र शोधभर्ना प्राप्त हुन बाँकीको अभिलेख राखी अनुगमन गरी चाँडो शोधभर्ना गर्ने गराउने व्यवस्था गर्नु पर्नेछ।

(५) यस नियम बमोजिम शोधभर्ना माग गर्न तोकिएको अधिकारीले मनासिव समयभित्र शोधभर्ना माग गरे नगरेको सम्बन्धमा मन्त्रालयले तोकिएको ढाँचामा मातहत कार्यालयहरूबाट चौमासिक विवरण लिई अनुगमन गर्नु पर्नेछ। लेखा उत्तरदायी अधिकृतले केन्द्रीय आर्थिक विवरण तथा शोधभर्नाको स्थितिको वार्षिक विवरण महालेखा परीक्षकको कार्यालयमा पेश गर्नु पर्नेछ।

(घ) सोधभर्ना हुने वैदेशिक श्रोतको बजेट निकासा फुकुवा तथा आयोजना लेखा सिफारिस गर्ने कार्यविधि

- दोस्रो चौमासिकको शोधभर्ना रकम निकासा फुकुवा गर्दा अघिल्लो आर्थिक वर्षसम्मको शोधभर्ना लिन बाँकी सबै रकम सोधभर्ना प्राप्त भैसकेको हुनुपर्ने। तर, उक्त रकम तत्काल दातृ निकायबाट शोधभर्ना भई नसकेको भए पनि फुकुवा गर्नुपर्ने अवस्था भएमा अर्थ मन्त्रालयबाट सोधभर्ना वक्यौता रहे पनि श्रोत फुकुवा गरी दिन भनि सिफारिस भै आउनु पर्ने,

- तेस्रो चौमासिकको शोधभर्ना निकासा फुकुवा गर्न चालु आ.व.को प्रथम चौमासिक बैदेशिक सहायताबाट संचालित आयोजनाहरूमा शोधभर्ना हुने बैदेशिक श्रोतमा भएको खर्च दातृ निकायबाट सोधभर्ना प्राप्त गरि सकेको विवरण पेश हुनु पर्ने। तर, उक्त रकम तत्काल दातृ निकायबाट शोधभर्ना भई नसकेको भए पनि फुकुवा गर्नुपर्ने अवस्था भएमा अर्थ मन्त्रालयबाट सोधभर्ना वक्यौता रहे पनि श्रोत फुकुवा गरी दिन भनि सिफारिस भै आउनु पर्ने,

- वैदेशिक श्रोत समावेश भएका आयोजनाहरूको दातृ निकायमा पेश गरिने आयोजना लेखाको सम्बन्धमा सामान्यतया लेखापरीक्षण नभएको आयोजना लेखा (Un-udited Project Account) असोज मसान्त भित्र र लेखापरीक्षण भएको आयोजना लेखा (Audited Project Account) पौष मसान्त भित्र पेश गरी सक्नुपर्ने ।

(ङ) **वैदेशिक सहायता सम्झौताहरू :**

- दातृ पक्ष र नेपाल सरकारवीच हुने वैदेशिक सहायता सम्झौतामा शोधभर्ना लिने समय, सीमा (थ्रेसहोल्ड रकम) र भुक्तानी विधि प्रष्ट पारिएको हुन्छ ।साथै आयोजना सम्पन्न भएपछि शोधभर्ना लिने र हिसाब मिलान गर्ने अवधि तोकिएको हुन्छ। यी प्रावधान आयोजना व्यवस्थान कार्यालयले (भए) आयोजना कार्यान्वयन कार्यालयलाई जानकारी गराउनु पर्ने हुन्छ।

(च) दाताहरूको ऋण तथा अनुदान भुक्तानी निर्देशिका/पुस्तिका

- विश्व वैंक तथा एशियाली विकास वैंक जस्ता ठूला दातृ संस्थाहरूले शोधभर्ना माग्ने प्रकृया तथा निर्देशन बारेमा आवश्यक गाइडलाईन तथा नीति सार्वजनिक गरेको हुन्छ। जस्तै एशियाली विकास वैंकको लोन डिसवर्समेन्ट हेण्डवुक तथा विश्व वैंकको डिसवर्समेन्ट गाईडलाइन्स फर इन्भेष्टमेण्ट प्रोजेक्ट फाइनान्सिङ जस्ता दस्तावेजहरूको व्यवस्था गरिएको छ।

(ज) नेपाल सरकार मन्त्रीपरिषदको मिति २०७५।१०।२५ को निर्णय

- बैदेशिक श्रोत समावेश भएका आयोजनामा नेपाल सरकारबाट वित्तीय हस्तान्तण हुने सशर्त अनुदानको हकमा बैदेशिक सहायता सम्झौता बमोजिम विषयगत संघीय मन्त्रालय अन्तर्गतका आयोजना समन्वय कार्यालयले निर्दिष्ट गरेको ढाँचामा खर्च गर्ने प्रदेश तथा स्थानीय तहले छुट्टै अभिलेख राखी तोकिएको समयमा सम्बन्धित निकाय, आयोजना समन्वय कार्यालय र सम्बन्धित कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयमा प्रतिवेदन गर्ने ।

(झ) नेपाल सरकार मन्त्रीपरिषदको मिति २०७६।१।१७ को निर्णय

- सवै स्थानीय तहमा सुत्रको प्रयोग गरी आर्थिक कारोवारको बजेटिङ्ग, लेखाङ्कन र प्रतिवेदन गर्ने

शोधभर्ना प्रणालीको स्थिति विश्लेषण

शोधभर्ना रकम खर्च पछि निश्चित समयको अन्तरालमा पाइने (टाइम ग्याप रिसिप्ट) भएको हुँदा शोधभर्ना लिन बाँकी रकम बढनु आफैमा समस्या होइन। शोधभर्ना प्रणाली निरन्तर चलिरहेको छ। तर शोधभर्ना रकम समयमा प्राप्त नहुँदा/ढिला प्राप्त भई शोधभर्ना प्राप्ति समयबद्ध नहुँदा र बन्द आयोजनाको शोधभर्ना रकम प्राप्त नहुँदा संघीयता कार्यान्वयनको लागि सरकारलाई आवश्यक श्रोत व्यवस्थापनमा कठिन हुने, सरकारको आन्तरिक स्रोतमा बढी चाप पर्न गई अर्थतन्त्रका विभिन्न क्षेत्रमा नकारात्मक असर पर्न जान्छ। फिर्ता नगर्ने गरी प्राप्त अनुदान र सहुलियतपूर्ण व्याज दरमा पाउने ऋण गुम्न पुग्दछ। यसरी शोधभर्ना प्राप्ति समयवद्ध नहुनुमा आयोजनामा कमजोर

जनशक्ति व्यवस्थापन हुनु, बजेट तर्जुमा गर्दा शोधभर्ना रकमलाई ध्यान नदिइनु, सम्झौता अनुरुप खर्च नहुनु, सवै खर्चको प्रतिवेदन गर्ने प्रणाली नहुने, प्रतिवेदन ढिला हुने, समयमै शोधभर्ना माग नहुने, मागपत्रको शोधखोज (फलोअप) नगर्ने, शोधभर्नामा संलग्न कर्मचारीको कार्य सम्पादन मूल्यांकन बैज्ञानिक तवरले गर्ने वातावरण नहुनु, आयोजना व्यवस्थापन तथा कार्यान्वयन कार्यालयले यस कार्यलाई न्यून प्राथमिकता दिनु जस्ता कारणले शोधभर्ना प्रणाली पूर्ण प्रभावकारी हुन नसकेको हुँदा आगामी दिनमा शोधभर्ना प्राप्तिलाई समयबद्ध बनाई नेपाल सरकारको नगद व्यवस्थापनमा सहजता ल्याउन यी विषयलाई विशेष ध्यान दिनुपर्छ ।

शोधभर्ना प्राप्तिलाई समयबद्ध बनाउने उपायहरू

- आयोजना कार्यान्वय/खर्च गर्ने निकायले शोधभर्नाका कार्यविधि, सहायता सम्झौता, आर्थिक कार्यविधि नियमावलीका व्यवस्थाहरू राम्ररी अध्ययन गरी सही तवरले खर्च गरी तोकिएको समयमा शोधभर्ना विवरण सम्बन्धित समन्वय कार्यालयमा बुझाउने,
- आयोजना समन्वय कार्यालयले सहायता सर्त अनुसार खर्च गराई, खर्चको विवरण प्राप्त गरी समयमै सवै खर्चको दातृ पक्षलाई प्रतिवेदन गर्ने, सवै खर्चको शोधभर्ना माग गर्ने, मागको फलोअफ गर्ने । कर्मचारीलाई शोधभर्नाको विषयमा प्रशिक्षण दिने । शोधभर्ना खर्च, प्राप्त रकम र समायोजन गर्नुपर्ने रकमको नियमित रूपमा मलेनिकामा हिसाव भिडान गर्ने ।
- एकीकृत प्रतिवेदन प्रणाली विकास गर्ने : शोधभर्ना रकमको लेखांकन, प्रतिवेदन, माग र प्राप्तिको विवरण समयमै प्राप्त हुने गरी तीनै तहका सरकारको लागि सूचना प्रणालीमा आधारित एकीकृत सफ्टवेयर विकास गर्ने, सफ्टवेयवीच आवद्धता गर्ने । प्रदेश एकल खाता कोष प्रणालीमा खर्चको श्रोतगत रूपमा लेखांकन र प्रतिवेदन हुने गरी संशोधन गर्ने । स्थानीय तहमा दाखिला हुने सशर्त अनुदानको बजेट तयारी, खर्चको लेखांकन र प्रतिवेदनको लागि स्थानीय सञ्चित कोष व्यवस्थापन प्रणाली (सुत्र) लाई पूर्ण रूपमा लाग गर्नु पर्ने ।
- आयोजना कार्यालयमा कर्मचारी पदस्थापना, सरुवा र काज गर्दा अनुभव, संस्थागत स्मरण, सीप विकासलाई ध्यान दिएर गर्नुपर्ने ।
- अनुगमन प्रणालीलाई पूर्ण रूपमा नतिजामूखी बनाउनु पर्ने : (क) सम्बन्धित मन्त्रालयले सही खर्च, सही प्रतिवेदन, सही समयमा शोधभर्ना माग, प्राप्ति र हिसाव भिडान भयो भएन भनी कार्ययोजना तयार गरी संघन रूपमा अनुगमन गरी प्राप्त पृष्ठपोष्ण तत्काल सुधारमा प्रयोग गर्ने, (ख) मलेनिकाले शोधभर्ना सफ्टवेयको विकास गरी आयोजनागत रूपमा खर्च, प्रतिवेदन, मागपत्र तथा प्राप्ति र हिसाव भिडान भयो भने नतिजामूखी अनुगमन गर्नुपर्ने ।
- दातृ निकाय र नेपाल सरकारको बजेट अनुपात छुट्याएको रकममा दातृ निकायले व्यहोर्ने अनुपातभन्दा बढी खर्च भएको रकम र मानवीय त्रुतीका कारण स्रोत फरक पर्न गएको रकम औचित्य र प्रमाण हेरी अर्थ मन्त्रालयबाट समयमै स्रोतान्तर गर्ने व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- ऋण तथा अनुदान सम्झौता बमोजिम खर्च नभएको रकम (Ineligible Expenditure) को शोधभर्ना प्राप्त नहुने हुँदा त्यस्तो रकमको लागि सम्बन्धित कर्मचारीहरूलाई जिम्मेवार बनाउने कानूनी व्यवस्था गर्ने ।

- चालु विकास कार्यक्रम/आयोजनामा कार्यरत कार्यालय प्रमुख तथा आर्थिक प्रशासन प्रमुखले शोधभर्ना सम्बन्धी हिसाव राफसाफ तथा बरबुझारथ गरेर मात्र रमाना दिने व्यवस्था सम्बन्धित मन्त्रालय/निकायले कडाईका साथ लागु गर्ने। बरबुझारथ हुन नसके रमाना पत्रमा नै निजको पालामा शोधभर्ना लिन बाँकी रकम उल्लेख गरी आफ्नो पालाको शोधभर्ना फरफारक गरेर जाने वातावरण बनाउने।
- बन्द आयोजनाको शोधभर्ना लिन बाँकी रकम समयमै फरफारक गर्न सम्बन्धित मन्त्रालय/आयोजना समन्वय कार्यालय/आयोजनाले शोधभर्ना प्राप्त नहुनुको पुष्टि, प्रमाण र औचित्य स्पष्ट पारी अर्थ मन्त्रालयबाट सो रकमको श्रोतान्तर तथा समर्थन गर्नुपर्ने।

निष्कर्ष

शोधभर्ना सम्बन्धी नियम र नीति अनुसार शोधभर्ना प्राप्तिलाई समयबद्ध बनाई नेपाल सरकारको आन्तरिक श्रोतमा पर्ने भार कम गर्न र नेपाल सरकारको नगद व्यवस्थापनमा सहजता ल्याउन सही तवरले खर्च, चुस्त प्रतिवेदन प्रणाली, व्यवसायीक कर्मचारी व्यवस्थापन, वित्तीय सुशासनको पूर्ण पालना, सम्बद्ध निकायको शोधभर्ना प्राप्तिमा उच्च प्राथमिकता/प्रतिवद्धता र नतिजामूखी अनुगमन प्रणालीमा विशेष जोड दिनु आवश्यक छ।

सन्दर्भ सूची

आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४, कानुन किताव व्यवस्था समिति, ववरमहल, काठमाडौ, नेपाल।

गौतम, थानेश्वर तथा कार्की, डम्वर बहादुर, बैदेशिक सहायताको कोष व्यवस्थापन, पराग (दोस्रो विशेषाङ्क), नेपाल राष्ट्रिय कर्मचारी संगठन, निजामती विभागीय समिति, अर्थ मन्त्रालय, कोशी प्रिन्टिङ्ग प्रेस, ववरमहल काठमाडौं।

नेपाल सरकारको लेखा निर्देशिका २०७३, महालेखा नियन्त्रक कार्यालय, अनामनगर, काठमाडौं, नेपाल।

अन्तर्राष्ट्रिय बिकास सहायता परिचालन नीति, २०७६, अर्थ मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाडौं, नेपाल।

बजेट बक्तव्य, आर्थिक वर्ष २०७६/७७, अर्थ मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाडौं, नेपाल।

बैदेशिक सहायता (ऋण तथा अनुदान) शोधभर्ना विवरणको आर्थिक विवरण, (२०६९-२०७५), महालेखा नियन्त्रक कार्यालय, अनामनगर, काठमाडौं।

नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषदका निर्णयहरू, २०७५/२०७६

Disbursement Guidelines for Investment Project Financing (2017), World Bank Group

Loan Disbursement Handdbook (2017), Asian Development Bank.

स्थानीय तहको वित्तीय व्यवस्थापनको समीक्षा

घनश्याम पराजुली*

विषय प्रवेश

नेपालमा सर्वप्रथम वि सं. १९७६ सालमा शहरी क्षेत्रमा नगरपालिकाको गठन भई वि सं १९८३ मा गाँऊस्तरमा मान्यजन कचहरी स्थापना भएको पाइन्छ जस्लाई वि सं. २००६ मा गाँऊ पञ्चायत ऐनले व्यवस्थित गर्न शुरु गरेको पाइन्छ। त्यस्तै वि सं. २००९ मा त्रिभुवन ग्राम विकास केन्द्र स्थापना गरिएको थियो। वि. सं. २०1८ सालमा गाँऊ पञ्चायत ऐन तथा वि सं. २०१९ मा नगर पञ्चायत ऐन र अञ्चल पञ्चायत ऐन जारी भई कानूनी व्यवस्था शुरु भएको पाइन्छ। यस क्रममा विभिन्न आयोग, समिति गठन भई पेश भएका प्रतिवेदन अनुसार कानूनमा परिमार्जन हुँदै गएको तथा २०५५ सालमा स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले व्यवस्थित गरेको पाइन्छ।

३९१५ गा वि स., ५८ नपा, नेपाल सरकारको मिति २०७१।१।२५ को निर्णयले ७२ न पा गठन तथा ३ न पा को क्षेत्र विस्तार गरेकोमा पुनः २०७१।८।१६ मा ६१ न पा गठन एवं २३ न पाको क्षेत्र विस्तार भएपछि जिल्ला विकास समिति ७५ अन्तरगत इलाका ९२७ वटा, गाँऊ विकास समिति ३२७६ अन्तरगत वडा २९४८४ वटा र नगरपालिका १९१ (महानगरपालिका १, उप महानगरपालिका ११ एवं नगरपालिका १७९) अन्तरगत २७३० वडा कायम रहेका थिए।

नेपालको संविधानको धारा ५६(१) ले संघ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीन तहको राज्यको मूल संरचना रहने व्यवस्था गरी अनुसूचीहरूमा अधिकारक्षेत्र किटान गरेको छ। संविधानको धारा २९५ (४) मा संविधान प्रारम्भ भएको छ महिनाभित्र आयोग गठन गरी कार्यशर्त र मापदण्ड तोक्नु पर्ने व्यवस्था अनुसार २०७२।१२।१ मा नेपाल सरकारले गाँऊपालिका, नगरपालिका तथा विशेष, संरक्षित वा स्वायत्त क्षेत्रको संख्या तथा सीमाना निर्धारण आयोग गठन गरिएको थियो। आयोगले शुरुमा ५६५ स्थानीय तह कायम गर्ने निर्धारण गरेकोमा पछि ५०७ देखि ७४४ सम्म स्थानीय तह कायम गरी प्रतिवेदन पेश गर्ने निर्णय गरेको थियो। आयोगले २०७३।९।२२ मा पेश गरेको प्रतिवेदन तथा नेपाल सरकारले २०७३।१०।२२ मा गठन गरेको समितिले २०७३।११।२० मा पेश गरेको प्रतिवेदनको आधारमा नेपाल सरकारले २०७३।११।२२ मा चार सय एकासी गाँऊपालिका, दुई सय छ्यालीस नगरपालिका, तेह्र उपमहानगरपालिका र चार महानगरपालिका समेत ७४४ स्थानीय तह कायम गरेको थियो। नेपाल सरकारको मिति २०७४।१।२९ को निर्णय अनुसार पुनर्गठित समितिले २०७४।२।८ मा पेश गरेको प्रतिवेदनबाट संख्या थप, हेरफेर र स्तरोन्नति गरी संख्या थप भएपछि हाल गाँऊपालिका ४६०, नगरपालिका २७६, उपमहानगरपालिका ११

** निर्देशक*

र महानगरपालिका ६ समेत ७५३ स्थानीय तह अन्तरगत ६७४३ वडा कायम रहेका छन् । प्रस्तुत लेखमा स्थानीय तहको वित्तीय व्यवस्थापन प्रणालीको विश्लेषण गरी सुधारका उपायहरू पहिचान गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

अधिकार क्षेत्रको प्रयोग

नेपालको संविधानको धारा ५९ मा स्थानीय तहले आफ्नो अधिकारभित्रको आर्थिक अधिकार सम्बन्धी विषयमा कानून बनाउने, वार्षिक बजेट बनाउने, निर्णय गर्ने, नीति तथा योजना तयार गर्ने र त्यसको कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था रहेको छ । स्थानीय तहले प्राकृतिक स्रोतको प्रयोग वा विकासबाट प्राप्त लाभको समन्यायिक वितरणको व्यवस्था गर्नु पर्ने र त्यस्तो लाभको निश्चित अंश रोयल्टी, सेवा वा वस्तुको रूपमा परियोजना प्रभावित क्षेत्र र स्थानीय समुदायलाई कानून बमोजिम वितरण गर्नु पर्दछ । स्थानीय तहले प्राकृतिक स्रोतको उपयोग गर्दा स्थानीय समुदायले लगानी गर्न चाहेमा लगानीको प्रकृति र आकारको आधारमा कानून बमोजिमको अंश लगानी गर्न प्राथमिकता दिनु पर्दछ ।

१. **एकल अधिकार**ः नेपालको संविधानको अनुसूची ८ मा उल्लेख भए अनुसार २२ विषयमा एकल अधिकार स्थानीय तहलाई तोकिएको छ । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ११ मा संविधानको अनसूचीमा उल्लेख भएका अधिकारलाई विस्तृतीकरण गरिएको छ । स्थानीय तहलाई नगर प्रहरी (२), सहकारी संस्था (७), एफ. एम सञ्चालन (२), स्थानीय कर, सेवा शुल्क तथा दस्तुर (१३), स्थानीय सेवाको व्यवस्थापन (७), स्थानीय तथ्यांक र अभिलेख संकलन (५), स्थानीय स्तरका विकास आयोजना तथा परियोजना (१३), आधारभूत र माध्यमिक शिक्षा (२३), आधारभूत स्वास्थ्य र सरसफाइ (१२), स्थानीय बजार व्यवस्थापन, वातावरण संरक्षण र जैविक विविधता (१९), स्थानीय सडक, ग्रामीण सडक, कृषि सडक, सिंचाइ (५), गाउँ सभा, नगर सभा, जिल्ला सभा, स्थानीय अदालत, मेलमिलाप र मध्यस्थताको व्यवस्थापन (९), स्थानीय अभिलेख व्यवस्थापन (७), जग्गा धनी पुर्जा वितरण (६), कृषि तथा पशुपालन, कृषि उत्पादन व्यवस्थापन, पशु स्वास्थ्य, सहकारी (१३), ज्येष्ठ नागरिक, अपांगता भएका व्यक्ति र अशक्तहरूको व्यवस्थापन (६), बेरोजगारको तथ्यांक संकलन (९), कृषि प्रसारको व्यवस्थापन, सञ्चालन र नियन्त्रण (१०), खानेपानी, साना जलविद्युत आयोजना, वैकल्पिक ऊर्जा (७), विपद व्यवस्थापन (१२), जलाधार, वन्यजन्तु, खानी तथा खनिज पदार्थको संरक्षण (८) र भाषा, संस्कृति र ललितकलाको संरक्षण र विकास (५) सम्बन्धी एकल अधिकार क्षेत्र तोकिएको छ ।

२. **साझा अधिकार**ः संघ तथा प्रदेशसँगको सहकार्यमा प्रयोग गर्नु पर्ने १५ साझा अधिकारहरूको सूची संविधानको अनुसूची ९ मा उल्लेख गरिएको छ । यस्ता अधिकारहरूमा खेलकूद र पत्रपत्रिका (६), स्वास्थ्य (१७), विद्युत, खानेपानी तथा सिंचाइ जस्ता सेवाहरू (३), सेवा शुल्क, दस्तुर, दण्ड जरिवाना तथा प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त रोयल्टी, पर्यटन शुल्क (५), वन, जंगल, वन्यजन्तु, चराचुरुंगी, जल उपयोग, वातावरण, पर्यावरण तथा जैविक विविधता (२६), सामाजिक सुरक्षा र गरीबी निवारण (६), व्यक्तिगत घटना, जन्म, मृत्यु, विवाह र तथ्यांक (३), स्थानीयस्तरमा पुरातत्व, प्राचीन स्मारक र संग्रहालय संरक्षण, सम्बर्द्धन र पुनः निर्माण, सुकुम्बासी व्यवस्थापन (२), प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त रोयल्टी (२), सवारी साधन अनुमति (३), संघ,संस्था दर्ता तथा नवीकरण (२) रहेका छन । यस्ता अधिकारको प्रयोग संघ तथा प्रदेश कानूनको अधीनमा रही प्रयोग गर्न पाउने व्यवस्था रहेको छ ।

उपरोक्त अधिकारका अतिरिक्त स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा १२ मा भूमि व्यवस्थापन (३),

सञ्चार सेवा (२), यातायत सेवा (२) र लघु, घरेलु तथा साना उद्योग (२) समेतका अधिकारहरू प्रदान गरिएको छ । स्थानीय तहका बडा समितिलाई वडाभित्रका योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन तथा अनुगमन (३), तथ्याङ्क अद्यावधिक तथा संरक्षण (३), विकास कार्य (४१), नियमन कार्य (६), सिफारिश तथा प्रमाणित गर्ने (३५) जस्ता काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको छ ।

कानूनी व्यवस्था

स्थानीय तहको काम, कर्तव्य र अधिकारका लागि कानूनी व्यवस्था गर्ने मुख्य कानूनहरू निम्न रहेका छन्ः

१. नेपालको संविधान

२. स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४

३. राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४

४. अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४

५. स्थानीय तह बजेट तर्जुमा तथा सम्पत्ति हस्तान्तरण निर्देशिका, २०७४

६. स्थानीय तहको वार्षिक योजना तथा बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन, २०७४

७. एकीकृत आर्थिक संकेत तथा वर्गीकरण र व्याख्या २०७४

८. संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले सिफारिश गरेका नमूना कानूनहरू करिव ३५ वटा ।

संस्थागत संरचना

स्थानीय तहको वित्तीय व्यवस्थापनमा प्रभाव पार्ने संस्थागत व्यवस्थाहरू निम्न रहेका छन्ः

१. **राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगः** नेपालको संविधानको धारा २५० मा नेपालमा एक राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग रहने जसमा अध्यक्ष सहित बढीमा पाँच जना सदस्य रहने व्यवस्था छ । आयोगलाई संविधान र कानून बमोजिम संघीय सञ्चित कोषबाट संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारबीच राजस्वको बाँडफाँड गर्ने विस्तृत आधार र ढाँचा निर्धारण गर्ने, संघीय सञ्चित कोषबाट प्रदेश र स्थानीय सरकारलाई प्रदान गरिने समानीकरण अनुदान सम्बन्धमा सिफारिस गर्ने, राष्ट्रिय नीति तथा कार्यक्रम, मानक, पूर्वाधारको अवस्था अनुसार प्रदेश र स्थानीय सरकारलाई प्रदान गरिने सशर्त अनुदानको सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान गरी आधार तयार गर्ने, प्रदेश सञ्चित कोषबाट प्रदेश र स्थानीय सरकारबीच राजस्वको बाँडफाँड गर्ने विस्तृत आधार र ढाँचा निर्धारण गर्ने, संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारको खर्च जिम्मेवारी पूरा गर्ने र राजस्व असुलीमा सुधार गर्नु पर्ने उपायहरूको सिफारिस गर्ने, समष्टिगत आर्थिक सूचकहरूको विश्लेषण गरी संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारले लिन सक्ने आन्तरिक ऋणको सीमा सिफारिस गर्ने, संघ र प्रदेश सरकारको राजस्व बाँडफाँड आधारको पुनरावलोकन गरी परिमार्जनको सिफारिस गर्ने, प्राकृतिक स्रोतको परिचालन गर्दा नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहको लगानी तथा प्रतिफलको हिस्सा निर्धारणको आधार तय गरी सिफारिस गर्ने, प्राकृतिक स्रोतको बाँडफाँड सम्बन्धी विषयमा संघ र प्रदेश, प्रदेश र प्रदेश, प्रदेश र स्थानीय तह तथा स्थानीय तहहरू बीच उठ्न सक्ने संभावित विवादको विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गरी त्यसको निवारण गर्न समन्वयात्मक रूपमा काम गर्न सुझाव दिने, प्रदेश कानून बमोजिम प्रदेशले स्थानीय तहलाई दिने वित्तीय समानीकरण अनुदान सम्बन्धमा सिफारिश गर्ने, प्रदेश कानून बमोजिम प्रदेशले स्थानीय तहलाई प्रदान गर्ने सशर्त अनुदानको आधार तयार गर्ने, नेपाल सरकार, प्रदेश र स्थानीय तहबीच राजश्वको

बाँडफाँड सम्बन्धमा उठेका विवाद समाधानका लागि सहयोग गर्ने लगायतका काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको छ।

२. **अन्तर सरकारी वित्त परिषदः** नेपाल सरकार, प्रदेश र स्थानीय तह वीच अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापनका विषयमा आवश्यक परामर्श तथा समन्वय गर्न नेपाल सरकारको अर्थ मन्त्रीको संयोजकत्वमा अन्तर सरकारी वित्त परिषद रहने व्यवस्था अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ को दफा ३३ मा रहेको छ।

३. **स्थानीय राजस्व परामर्श समितिः** राजश्वसम्बन्धी नीति तथा कानूनको तर्जुमा, संशोधन, परिमार्जन र सो को परिपालनाका सम्बन्धमा आवश्यक परामर्श प्रदान गर्ने, राजश्वका स्रोत, दायरा, र दर समेतको विश्लेषण गरी आगामी आर्थिक वर्षमा प्राप्त हुन सक्ने राजश्वको अनुगमन गर्ने, राजश्वका दर र क्षेत्र लगायतका आधारमा आन्तरिक आयको विश्लेषण र अनुमान गर्ने लगायतका कार्य सम्पादन गर्न स्थानीय तहमा राजश्व सम्बन्धी परामर्शको लागि उपाध्यक्ष वा उपप्रमुखको संयोजकत्वमा स्थानीय राजश्व परामर्श समिति रहने व्यवस्था स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ६५ मा रहेको छ।

४. **स्रोत अनुमान तथा बजेट सीमा निर्धारण समितिः** आन्तरिक आय, राजश्व बाँडफाँडबाट प्राप्त हुने आय, नेपाल सरकार वा प्रदेश सरकारबाट प्राप्त हुने वित्तीय हस्तान्तरण, आन्तरिक ऋण तथा अन्य आयको प्रक्षेपण गर्ने, आगामी आर्थिक वर्षको लागि स्रोत अनुगमनको आधारमा बजेटको कुल सीमा निर्धारण गर्ने लगायतका कार्यसम्पादन गर्नको लागि स्थानीय तहमा प्राप्त हुने आन्तरिक आय, राजश्व बाँडफाँडबाट प्राप्त रकम, अनुदान तथा ऋण, अन्य आयको प्रक्षेपण र वितरण एवं बजेट सीमा निर्धारण गनै अध्यक्ष वा प्रमुखको अध्यक्षतामा स्रोत अनुगमन तथा बजेट सीमा निर्धारण समितिको गठन हुने व्यवस्था स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ६६ मा रहेको छ।

५. **बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा समितिः** आगामी आर्थिक वर्षको नीति तथा कार्यक्रमको प्रस्ताव तयार गर्ने, स्रोत अनुमान तथा बजेट सीमा निर्धारण समितिले दिएको बजेट सीमाभित्र रही बजेट तथा कार्यक्रमको प्राथमिकीकरण गर्ने लगायतका कार्य सम्पादन गर्न उपाध्यक्ष वा उपप्रमुखको संयोजकत्वमा बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा समिति रहने व्यवस्था स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ६७ मा रहेको छ।

६. **अनुगमन तथा सुपरीबेक्षण समितिः** स्थानीय तहबाट सञ्चालित योजनाको लागत, परिमाण, समय सीमा र गुणस्तरीयताको आधारमा अनुगमन गरी आवश्यक पृष्ठपोषण दिन उपाध्यक्ष वा उपप्रमुखको संयोजकत्वमा अनुगमन तथा सुपरीवेक्षण समितिको गठन गरिएको छ।

७. **वडास्तरीय अनुगमन समितिः** आफ्नो वडाभित्र सञ्चालित योजनाको लागत, परिमाण, समय सीमा र गुणस्तरीयताको आधारमा अनुगमन गरी आवश्यक पृष्ठपोषण दिनको लागि सम्बन्धित वडाध्यक्षको संयोजकत्वमा वडास्तरीय अनुगमन समिति गठन हुने व्यवस्था रहेको छ।

८. **लेखापरीक्षण सहजीकरण समितिः** स्थानीय तहबाट सम्पादन गरिने कार्यहरूमा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली अवलम्बन गरी प्रभावकारी, दक्षतापूर्ण एवं मितव्ययी रूपमा सम्पादन गर्न, वित्तीय प्रतिवेदनलाई समयमै तयार गर्न तथा विश्वसनीय बनाउन, बेरुजु फछ्र्यौट गर्न गराउन कार्यपालिकाले आफूमध्येबाट

तोकेको सदस्यको अध्यक्षतामा आन्तरिक लेखापरीक्षण गर्न तोकिएको अधिकृत, प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतले तोकेको अधिकृत र प्राविधिक अधिकृत समेत रहेको समिति गठन हुने व्यवस्था रहेको छ।

९. **लेखा समितिः** स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा २२ मा सभाले आफ्नो कार्य प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्न कुनै सदस्यको संयोजकत्वमा लेखा समिति गठन गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ।

आयका स्रोत

स्थानीय तहका आयका स्रोतहरू निम्न रहेका छन्ः

१. **आन्तरिक स्रोत**

नेपालको संविधानको धारा २२८ मा कानून बमोजिम बाहेक स्थानीय तहमा कुनै कर लगाउन, उठाउन र ऋण लिन नपाउने र आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्रको विषयमा राष्ट्रिय आर्थिक नीति, वस्तु तथा सेवाको ओसार पसार, पुँजी तथा श्रम बजार, छिमेकी प्रदेश वा स्थानीय तहलाई प्रतिकूल नहुने गरी कानून बनाई कर लगाउन सक्ने व्यवस्था रहेको छ। स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को परिच्छेद ९ अन्तरगत दफा ५४ देखि ६८ सम्म वित्तीय अधिकारका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ। स्थानीय तहले लगाउन र उठाउन पाउने कर निम्न रहेका छन्ः

क. **करः** स्थानीय तहले सम्पत्ति कर, घर बहाल कर, घर-जग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क, सवारी साधन कर, भूमि कर (मालपोत), मनोन्जन कर, विज्ञापन कर, व्यवसाय कर तथा अन्य कर लगाउन र उठाउन पाउने व्यवस्था रहेको छ।

ख **गैर करः** बहाल विटौरी शुल्क, पार्किङ्ग शुल्क, सेवा शुल्क दस्तुर, पर्यटन शुल्क, दण्ड जरिवाना, जडिबुटी, कवाडी र जीवजन्तु कर एवं सेवा शुल्क लगाउन पाउने अधिकार रहेको छ।

तर कुटनीतिक नियोग वा कुटनीतिज्ञलाई, वैदेशिक ऋण वा सहायताबाट सञ्चालित परियोजनाका लागि विदेशबाट पैठारी भएका मालसमानमा, बिक्री नभएका आवासका स्टकमा तथा स्वीकृति लिई निर्माण भएका संयुक्त आवास वा सामुहिक आवासको सामुहिक उपभोगमा रहने वेसमेण्ट, बगैचा, पार्किङ्ग तथा सडक क्षेत्रमा कर लगाउन नपाउने व्यवस्था रहेको छ।

संविधानको अनुसूचीमा प्रदेश र स्थानीय तह दुवैको अधिकारसूचीमा रहेका कर लगाउने र उठाउने व्यवस्था अन्तरगत सवारी साधन करको दर प्रदेशले लगाउने र उठाउने (टाँगा, रिक्सा, अटो रिक्सा र विद्युतीय रिक्साको हकमा स्थानीय तहले), घर जग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्कको दर प्रदेशले लगाउने र स्थानीय तहले उठाउने, मनोरन्जन करको दर प्रदेशले लगाउने र स्थानीय तहले उठाउने, विज्ञापन करको दर स्थानीय तहले लगाउने र उठाउने व्यवस्था रहेको छ। प्रदेशले लगाउने र स्थानीय तहले उठाउने करबाट उठेको रकममध्ये साठी प्रतिशत स्थानीय तहले आफ्नो सञ्चित कोषमा दाखिला गरी चालिस प्रतिशत मासिक रूपमा प्रदेश सञ्चित कोषमा दाखिला गर्नु पर्दछ। त्यस्तै प्रदेशले लगाएको र उठाएको सवारी साधन करबाट उठेको रकम प्रदेश विभाज्य कोषमा जम्मा गरी चालिस प्रतिशत स्थानीय तहलाई बाँडफाँड गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ।

२. **राजस्व बाँडफाँडः** नेपाल सरकार, प्रदेश र स्थानीय तहविच मूल्य अभिवृद्धि कर र आन्तरिक उत्पादनबाट उठेको अन्तःशुल्क बाँडफाँड गर्न संघीय विभाज्य कोष खडा गरी कोषमा जम्मा भएको रकमबाट पन्ध्र प्रतिशत स्थानीय तहलाई बाँडफाँड गरिने व्यवस्था रहेको छ।

नेपालको संविधानको धारा ६० मा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्नो आर्थिक अधिकारक्षेत्र भित्रको विषयमा कर लगाउन र ती स्रोतहरूबाट राजस्व उठाउन सक्ने तर साझा सूचीभित्रको विषयमा र कुनै पनि तहको सूचीमा नपरेका विषयमा कर लगाउने र राजस्व उठाउने व्यवस्था नेपाल सरकारले निर्धारण गरे बमोजिम हुन्छ। संघ, प्रदेश र स्थानीय तह बीच राजस्वको बाँडफाँड गर्दा सन्तुलित र पारदर्शी रूपमा गर्नु पर्नेछ। राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी संघीय ऐन बनाउँदा राष्ट्रिय नीति, राष्ट्रिय आवश्यकता, प्रदेश र स्थानीय तहको स्वायत्तता, प्रदेश र स्थानीय तहले जनतालाई पुऱ्याउनु पर्ने सेवा र उनीहरूलाई प्रदान गरिएको आर्थिक अधिकार, राजस्व उठाउन सक्ने क्षमता, राजस्वको सम्भाव्यता र उपयोग, विकास निर्माणमा गर्नुपर्ने सहयोग, क्षेत्रीय असन्तुलन, गरीबी र असमानताको न्यूनीकरण, वञ्चितीकरणको अन्त्य, आकस्मिक कार्य र अस्थायी आवश्यकता पूरा गर्न सहयोग गर्नु पर्ने विषयहरूमा ध्यान दिनु पर्नेछ।

नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहविच संघीय कानून बमोजिम प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त रोयल्टीको बाँडफाँड गर्न संघीय विभाज्य कोष खडा गरी रोयल्टीबाट प्राप्त रकम सो कोषमा जम्मा गरिन्छ। कोषमा रहेको रकमबाट पर्वतारोहण, विद्युत, वन, खानी तथा खनिज, पानी तथा अन्य प्राकृतिक स्रोतको पच्चीस प्रतिशत सम्बन्धित स्थानीय तहमा बाँडफाँड हुने व्यवस्था रहेको छ।

३. **अनुदान (वित्तीय हस्तान्तरण)**ः नेपालको संविधानमा नेपाल सरकारले संकलन गरेको राजस्व संघ, प्रदेश र स्थानीय तहलाई न्यायोचित वितरण गर्ने व्यवस्था मिलाउनेछ। प्रदेश र स्थानीय तहले प्राप्त गर्ने वित्तीय हस्तान्तरणको परिमाण राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको सिफारिस बमोजिम हुनेछ। नेपाल सरकारले प्रदेश र स्थानीय तहलाई खर्चको आवश्यकता र राजस्वको क्षमताको आधारमा वित्तीय समानीकरण अनुदान वितरण गर्नेछ। प्रदेशले नेपाल सरकारबाट प्राप्त अनुदान र आफ्नो स्रोतबाट उठ्ने राजस्वलाई मातहतको स्थानीय तहको खर्चको आवश्यकता र राजस्व क्षमताको आधारमा प्रदेश कानून बमोजिम वित्तीय समानीकरण अनुदान वितरण गर्ने छन्। नेपाल सरकारले संघीय सञ्चित कोषबाट प्रदान गर्ने सशर्त अनुदान, समपूरक अनुदान वा अन्य प्रयोजनका लागि दिने विशेष अनुदान वितरण सम्बन्धी व्यवस्था संघीय कानून बमोजिम हुनेछ। अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ को परिच्छेद ४ तथा दफा ८ देखि ११ सम्म अनुदान सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ। नेपाल सरकारले स्थानीय तहलाई निम्न अनुदान दिन सक्ने व्यवस्था रहेको छ।

३.१. **वित्तीय समानीकरण अनुदानः** यो स्थानीय तहको खर्चको आवश्यकता र राजश्वको क्षमताको आधारमा राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको सिफारिशमा नेपाल सरकारले एवं प्रदेशले स्थानीय तहलाई वितरण गर्ने अनुदान हो।

३.२. **सशर्त अनुदानः** यस्मा स्थानीय तह वा नेपाल सरकारको कुनै योजना कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारले प्रदान गर्ने अनुदान पर्दछ।

३.३. **समपुरक अनुदानः** स्थानीय तहलाई पूर्वाधार सम्बन्धी कुनै योजना कार्यान्वयन गर्न प्रदान गरिने अनुदान समावेश हुन्छन। यस्तो अनुदान प्रदान गर्दा योजनाको संभाव्यता अध्ययन, लागत, प्राप्त हुने प्रतिफल वा लाभ, वित्तीय तथा भौतिक क्षमता वा जनशक्ति, आवश्यकता र प्राथमिकताका आधारमा योजनाको कुल लागतको अनुपातमा प्रदान गरिने व्यवस्था रहेको छ।

३.४. **विशेष अनुदानः** यो अनुदान शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी जस्ता आधारभुत सेवाको विकास र आपूर्ति, अन्तर स्थानीय तहको सन्तुलित विकास, आर्थिक सामाजिक वा अन्य कुनै प्रकारको विभेदमा परेको वर्ग वा समुदायको उत्थान वा विकास जस्ता उद्देश्य राखी स्थानीय तहबाट सञ्चालन गरिने कुनै खास योजनाका लागि दिइन्छ।

नेपालको संविधान बमोजिम स्थानीय तहको व्यवस्था भएपछि नेपाल सरकारले स्थानीय तहका लागि विनियोजन गरेको अनुदानको अवस्था निम्न रहेको छः

(रु. लाखमा)

अनुदानको विवरण	**२०७४/७५**		**२०७५/७६**		**२०७६।७७**	
	विनियोजित रकम	**कुल बजेटको प्रतिशत**	**विनियोजित रकम**	**कुल बजेटको प्रतिशत**	**विनियोजित रकम**	**कुल बजेटको प्रतिशत**
वित्तीय समानीकरण	१४८६३९८	११.६२	८५२०७५	६.४८	८९९४७०	५.८६
सशर्त	७६४१४८	५.९७	१०९८४५६	८.३५	१२३८७४१	८.०८
समपुरक	०	०	०	०	०	०
विशेष	०	०	०	०	०	०
जम्मा	२२५०५४६	१७.५९	१९५०५३१	१४.८३	२१३८२११	१३.९४

उपरोक्तानुसार बजेट विनियोजन भएको बाहेक नेपाल सरकारले आर्थिक वर्ष २०७५।७६ मा राजश्व बाँडफाँड अन्तरगत मूल्य अभिवृद्धि कर र आन्तरिक उत्पादनबाट उठेको अन्तशुल्क वापतको राजश्वबाट २०७५ फागुनसम्म स्थानीय तहलाई रु. २९ अर्ब ४१ करोड बाँडफाँड गरेको छ। त्यस्तै २०७५ पुषसम्ममा पूर्वाधार सम्बन्धी योजना/कार्यक्रम सञ्चालन गर्न रु. ३ अर्ब ८६ करोड समपुरक अनुदान र विशेष अनुदानबाट योजना कार्यक्रम सञ्चालन गर्न रु. २ अर्ब १८ करोड विशेष अनुदान छुट्याईएको छ।

४. **ऋण र अनुदानः** वैदेशिक सहायता र ऋण लिने अधिकार नेपाल सरकारको हुने र त्यस्तो सहायता वा ऋण लिंदा देशको समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व हुने गरी लिनु पर्ने व्यवस्था नेपालको संविधान गरिएको छ। स्थानीय तहले नेपाल सरकारको पूर्व स्वीकृति विना कुनै पनि किसिमको वैदेशिक अनुदान वा सहयोग लिन वा वैदेशिक अनुदान वा सहयोगमा कुनै योजना वा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न नसक्ने व्यवस्था रहेको छ।

नेपाल सरकारले स्थानीय तहलाई ऋण दिन सक्छ जस्का लागि स्थानीय तहले ऋण रकमको उपयोग, भुक्तानी

तरिका तथा समयसीमा उल्लेख गरी प्रस्ताव पेश गर्नु पर्दछ। नेपाल सरकारबाट प्राप्त ऋण वा नेपाल सरकार जमानी भई लिएको ऋण स्थानीय तहले निर्धारित अवधिभित्र चुक्ता नगरेमा नेपाल सरकारले उपलब्ध गराउने अनुदानबाट कट्टा गर्न सक्छ।

स्थानीय तहले राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको सिफारिश गरेको सीमाभित्र रही सभाबाट स्वीकृत गराई नेपाल सरकारको सहमतिमा पच्चीस वर्षसम्म अवधिको आन्तरिक ऋण लिन सक्ने व्यवस्था रहेको छ। स्थानीय तहले नेपाल सरकारको स्वीकृतिमा अन्तरिक ऋण लिंदा ऋण लिन खोजिएको योजना, योजनाबाट प्राप्त हुने प्रतिफल र उपलब्धि, ऋण भुक्तानी योजना, ऋण दिने संस्थाको विवरण सहितको प्रस्ताव पेश गर्नु पर्दछ।

राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले २०७६ जेठमा स्थानीय सरकारले आर्थिक वर्ष २०७६।७७ मा संघीय सरकार र प्रदेश सञ्चित कोषबाट प्राप्त हुने राजश्व बाँडफाँड र स्थानीय तहको आफ्नो आन्तरिक स्रोतबाट प्राप्त हुने राजश्वको योगफलको १० प्रतिशतमा नबढ्ने गरी आन्तरिक ऋण उठाउने, आन्तरिक ऋणको परिचालन पुँजी निर्माण र दीर्घकालीन लाभ दिने प्रकृतिका उत्पादनशील, रोजगारमूलक तथा आन्तरिक आय बढाउने क्षेत्रमा गर्ने, साधारण प्रकृतिका र प्रशासनिक खर्चका लागि आन्तरिक ऋण उपयोग नगर्ने, ऋण लगानी गरी सञ्चालन हुने परियोजनाबाट प्राप्त हुने लाभ वा आम्दानीबाट सो परियोजनामा लगानी गरिएको ऋणको साँवा र ब्याज भुक्तानी गर्ने सुनिश्चित भएका परियोजनामा मात्र ऋण परिचालन गर्ने भनी नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले उठाउने आन्तरिक ऋण सम्बन्धी सिफारिश गरेको छ।

वित्तीय व्यवस्थापन कार्यविधि

स्थानीय तहको वित्तीय व्यवस्थापनमा निम्न कार्यविधि अवलम्बन गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छः

१. **बजेट तर्जुमा र स्वीकृति**

नेपालको संविधानको धारा २३० मा गाउँ कार्यपालिका र नगर कार्यपालिकाले प्रत्येक आर्थिक वर्षको राजस्व र व्ययको अनुमान स्थानीय कानून बमोजिम गाउँ सभा वा नगर सभामा पेश गरी पारित गराउनु पर्ने र पेश गर्दा आवश्यकता अनुसार घाटा बजेट पेश गर्नु पर्ने भएमा संघीय कानून र प्रदेश कानून बमोजिम घाटा पूर्ति गर्ने स्रोत समेतको प्रस्ताव गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ। उपाध्यक्ष, उपप्रमुख वा कुनै सदस्यले राजश्व र व्ययको अनुमान असार दश गतेभित्र सभामा पेश गर्नु पर्दछ र पन्ध्र दिनभित्र छलफल सक्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ। स्थानीय तहले प्रत्येक वर्ष आर्थिक वर्षमा आ आफ्नो कार्यक्षेत्रभित्रका विषयहरूमा सार्वजनिक खर्चको अनुमानित विवरण तयार गर्नु पर्दछ। यस्तो विवरण तयार गर्दा आगामी तीन आर्थिक वर्षमा हुने खर्चको प्रक्षेपण सहितको मध्यकालीन खर्च संरचना तयार गर्नु पर्दछ। त्यस्तै कर वा गैर कर राजश्वको प्रस्ताव गर्दा वा भैरहेको कर वा गैर कर राजश्वमा परिवर्तन गर्नु पर्दा त्यस्को आवश्यकता, औचित्य तथा त्यसबाट पर्ने प्रभाव समेत उल्लेख गर्नु पर्दछ। स्थानीय तहले आफ्नो क्षेत्रभित्र सञ्चालन गर्ने विकास कृयाकलापहरूलाई आर्थिक विकास, सामाजिक विकास, पूर्वाधार विकास, वन वातावरण तथा विपद् व्यवस्थापन, सुशासन तथा संस्थागत विकास जस्ता विषयगत क्षेत्र तोकि कार्यपालिकाका सदस्यलाई विषय क्षेत्रगत जिम्मेवारी दिनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ।

स्थानीय तहले आयोजनाहरू छनौट गर्दा गरिबी निवारणमा प्रत्यक्ष योगदान पुग्ने (२०), उत्पादनमूलक तथा छिटो प्रतिफल प्राप्त गर्न सकिने (१५), आम्दानी र रोजगार वृद्धि गर्ने (१५), लागत सहभागिता जुट्ने (१५), स्थानीय श्रोत साधन र सीपको प्रयोग हुने (१०), समावेशी विकासमा योगदान पु-याउने (१०), दीगो विकास र वातावरणीय संरक्षण गर्ने (१०) र स्थानीय भाषिक, सांस्कृतिक विकास गर्ने (५) आधारमा मूल्यांकन गरी ८० भन्दा बढी अँक आएमा पहिलो प्राथमिकता, ६० देखि ८० भए दोस्रो, ६० भन्दा कम भए तेस्रो र ५० भन्दा कम न्यून प्राथमिकतामा राख्नु पर्दछ।

२. **बजेट कार्यान्वयन र खर्च लेखांकन**

सभाबाट बजेट स्वीकृत भएको सात दिनभित्र प्रमुख वा अध्यक्षले प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतलाई र प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतले सम्बन्धित महाशाखा वा शाखा प्रमुख र वडा सचिवलाई बजेट खर्च गर्ने अख्तियारी प्रदान गर्नु पर्दछ। अख्तियारी प्राप्त रकम स्वीकृत बजेटको सीमाभित्र रही कानून बमोजिम अधिकार प्राप्त अधिकारीले खर्च गर्ने, लेखा राख्ने, लेखापरीक्षण गराउने र बेरुजु फछ्र्यौट गर्नु पर्दछ। स्वीकृत बजेट खर्च गर्दा नियमितता, मितव्ययीता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्य कायम गर्नु पर्दछ। त्यस्तै बजेट खर्च गर्दा स्वीकृत सीमा र शीर्षक बाहिर गई गर्न नपाइने र कुनै शीर्षकबाट पूँजीगत शीर्षकमा पच्चीस प्रतिशत नबढाई रकमान्तर गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ। स्थानीय तहले बजेट व्यवस्था गरेर मात्र खर्च गर्नु पर्ने, प्राप्त भएको अनुदान जुन प्रयोजनका लागि प्राप्त भएको हो सो प्रयोजनमा प्रयोग गर्नु पर्दछ। पुँजीगत बजेट चालुमा रकमान्तर गर्न नपाइने र वित्तीय व्यवस्थापनमा पारदर्शीता कायम गर्नु पर्दछ।

स्थानीय तहले सार्वजनिक खरिद गर्नु पर्दा सङ्घीय सार्वजनिक खरिद ऐन गर्नु पर्दछ। सार्वजनिक खरिद ऐन बमोजिम आफ्नो खरिद कारबाही गर्दा लागत अनुमान स्वीकृत गर्ने, बोलपत्र मूल्यांकन तथा स्वीकृत गर्ने, सोझै खरिद गर्ने समिति तथा भेरिएसन आदेश जारी गर्ने अधिकारी तोक्ने समेतका विषयमा सार्वजनिक खरिद ऐन तथा खरिद सम्बन्धी मान्य सिद्धान्तको प्रतिकुल नहुने गरी नियमहरू बनाउन सक्ने व्यवस्था रहेको छ।

३. **कारोबारको लेखा**

स्थानीय तहले विनियोजन, धरौटी एवं राजश्व तथा अन्य कारोबारको लेखा दोहोरो लेखा प्रणालीको सिद्धान्त बमोजिम नगदमा आधारित लेखा प्रणाली अनुसार राख्नु पर्दछ तर परिमार्जित नगद आधार वा प्रोदभावी आधारमा राख्न सक्ने गरी महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले तोक्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ। स्थानीय तहले आर्थिक वर्ष अनुसारको आय र व्ययको हिसाब राख्नु पर्दछ। यस्का लागि नेपाल सरकारले तोकेको वर्गीकरण र व्याख्या (एकीकृत आर्थिक संकेत तथा वर्गीकरण र व्याख्या २०७४) अवलम्बन गर्नु पर्दछ। स्थानीय तहले आफ्नो कारोबारको लेखा महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको सिफारिशमा महालेखा परीक्षकबाट स्वीकृत भए बमोजिमको ढाँचामा राख्नु पर्ने र आय व्ययको विवरण प्रत्येक महिनाको सात गतेभित्र सार्वजनिक गर्नु पर्दछ। आय व्ययको लेखा राख्नेले लेखा ठिकसँग नराख्दा कुनै हानी, नोक्सानी वा क्षति हुन गएमा त्यस्तो लेखा नराख्नेबाट असुल गरिने प्रावधान रहेको छ।

४. स्थानीय सञ्चित कोष

नेपालको संविधानको धारा २२९ मा स्थानीय तह अन्तर्गतका प्रत्येक गाउँपालिका र नगरपालिकामा एक स्थानीय सञ्चित कोष रहने व्यवस्था रहेको छ। कोषमा सभाबाट स्वीकृत कानून बमोजिम लगाइएको कर तथा गैर कर, राजश्व बाँडफाँडबाट प्राप्त रकम, रोयल्टी बाँडफाँडबाट प्राप्त रकम, अनुदान प्राप्त (समानीकरण, सशर्त, समपुरक, विशेष) रकम, आन्तरिक ऋणको रकम र कानून बमोजिम प्राप्त अन्य रकम जम्मा हुने व्यवस्था रहेको छ। कोषमा रहेको रकम नेपाल राष्ट्र बैंकबाट स्वीकृति प्राप्त बैंकमा खाता खोली जम्मा गर्ने र स्थानीय कानून बमोजिम खर्च गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ। स्थानीय तहले स्थानीय सञ्चित कोषको रकम ग-४ खातामा जम्मा गरी खर्च गर्दा चालु खर्च खाता ग-२- १बाट, पुँजीगत खर्च खाता ग-२-२बाट र स्थानीय विशेष कोष खाताहरू ग-५बाट कार्य सञ्चालन गर्नु पर्दछ। सञ्चित कोषको सञ्चालन प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत र लेखा प्रमुख तथा जिल्ला समन्वय अधिकारी र लेखा प्रमुखले गर्ने व्यवस्था रहेको छ। त्यस्तै खर्च खाताको सञ्चालन गाँऊपालिका वा नगरपालिकाको प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत वा निजले अधिकार प्रत्यायोजन गरेको अधिकृतस्तरको कर्मचारी र लेखा प्रमुख वा निजले अधिकार प्रत्यायोजन गरेको लेखाको कर्मचारीबो संयुक्त दस्तखतबाट सञ्चालन हुने व्यवस्था रहेको छ। एक आर्थिक वर्षमा खर्च नभई बाँकी रकम आर्थिक वर्षको अन्त्यमा सञ्चित कोषमा स्वतः जम्मा हुने व्यवस्था रहेको छ। सञ्चित कोषबाट भएको खर्चको चौमासिक प्रगति कार्यपालिकामा पेश गर्नु पर्दछ। कोषको लेखा राख्ने उत्तरदायित्व प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतमा रहेको छ।

स्थानीय तहले स्थानीय कानून बमोजिम आकस्मिक कोष स्थापना गरी सञ्चालन गर्न सक्ने समेत व्यवस्था रहेको छ।

५. आर्थिक प्रतिवेदन

लेखा उत्तरदायि अधिकृतले प्रत्येक आर्थिक वर्षको सञ्चित कोषका अतिरिक्त विनियोजन, राजश्व, धरौटी, वैदेशिक अनुदान र ऋण सहायता तथा लगानीको एकीकृत आर्थिक विवरण तयार गरी कार्यपालिका, सभा, महालेखा नियन्त्रक र महालेखा परीक्षकको कार्यालयमा प्रतिवेदन पेश गर्नु पर्छ। यस्तो वित्तीय विवरण नेपाल सरकारले अवलम्बन गरेको आर्थिक संकेत तथा वर्गीकरण अनुरुप हुनु पर्छ।

आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली

स्थानीय तहले आफ्नो कार्यालयबाट सम्पादन गरिने कार्य मितव्ययी, प्रभावकारी, नियमितता र कार्यदक्षतापूर्ण ढंगबाट सम्पादन गर्न, वित्तीय प्रतिवेदन प्रणालीलाई विश्वसनीय बनाउन तथा प्रचलित कानून बमोजिम कार्य सम्पादन गर्न आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली तयार गरी कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ। यस्तो प्रणालीमा जोखिम क्षेत्रको पहिचान, नियन्त्रणको वातावरण, सूचनाको आदान प्रदान, अनुगमन तथा मूल्यांकन जस्ता विषय समेट्नु पर्दछ। यस्तो प्रणालीको अनुगमन गर्न अध्यक्ष, प्रमुखले जिम्मेवारी तोकिनु पर्दछ। त्यस्तै सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई पारदर्शी, उत्तरदायि र जवाफदेही बनाउन सार्वजनिक परीक्षण, सामाजिक परीक्षण तथा सार्वजनिक सुनुवाई गर्नु पर्दछ।

सूचना प्रविधिको प्रयोग

स्थानीय तहको आर्थिक कार्य प्रणाली र प्रशासनिक काम कारवाहीमा एकरुपता कायम गर्न तथा पारदर्शीता र जवाफदेहिता प्रबर्द्धन गर्न त्यस्तो क्षेत्रमा प्रयोग गर्नु पर्ने सूचना प्रविधिको ढाँचा सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले तोक्न सक्ने व्यवस्था स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ मा रहेको छ। अर्थ मन्त्रालय अन्तरगतको पेफा सचिवालयले प्रदेश तथा स्थानीय सञ्चित कोष व्यवस्थापन प्रणाली (Subnational Treasury Regulatory Application, SuTRA) अर्थ मन्त्रालयको २०७४।८।३ मा स्वीकृत गरी लागु गरेको छ। यसले स्थानीय तहको आर्थिक कार्य प्रणाली र प्रशासनिक काम कारवाहीमा एकरुपता कायम गर्न तथा पारदर्शीता र जवाफदेहिता प्रबर्द्धन गर्न प्रयोग गर्नु पर्ने ढाँचा तोकेको छ। यो प्रणाली प्रदेश तथा स्थानीय तहका लागि अलग अलग रहेको छ। यस्मा बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा, लेखांकन, प्रतिवेदन, कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय र अनुगमन गरी पाँच वटा मोड्युल रहेका छन।

नेपाल सरकार मन्त्रीपरिषदले मिति २०७६।१।१७ मा स्थानीय सञ्चित कोष व्यवस्थापन प्रणाली कार्यान्वयनमा ल्याउने निर्णय गरे अनुसार प्रणाली लागु गर्न बाँकी रहेका सबै स्थानीय तहले आ व २०७६।७७ देखि बजेट तयारी, लेखाँकन तथा प्रतिवेदन जस्ता कार्य प्रणाली मार्फत गर्ने व्यवस्था मिलाउने भनी सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले २०७६।२।१२ मा परिपत्र गरेको छ।

लेखापरीक्षण

कार्यपालिका र मातहत कार्यालयहरूको आर्थिक कारोबारको आन्तरिक लेखापरीक्षण नियमितता, मितव्ययीता, कार्य दक्षता र प्रभावकारिताका आधारमा आन्तरिक लेखापरीक्षण शाखा वा तोकिएको अधिकृतबाट आन्तरिक लेखापरीक्षण गराउनु पर्दछ। आन्तरिक लेखापरीक्षकले औल्याइएका कैफियतहरू अन्तिम लेखापरीक्षण हुनु अघि सम्परीक्षण गराउनु पर्ने र आन्तरिक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन अन्तिम लेखापरीक्षणका लागि खटिएको डोर वा महालेखापरीक्षकले तोकेको व्यक्ति वा निकायलाई उपलब्ध गराउनु पर्दछ।

स्थानीय तहले आफ्नो आय तथा व्ययको अन्तिम लेखापरीक्षण महालेखा परीक्षकबाट गराउनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ।

अन्तिम लेखापरीक्षणको उद्देश्य

महालेखापरीक्षकले स्थानीय तहको लेखा परीक्षण गर्दा आर्थिक विवरण तोकिएको ढाँचामा तयार भई कारोबारको यथार्थ स्थिति चित्रण भएको, विनियोजन ऐनबमोजिम स्वीकृत सीमाभित्र रही सोही ऐनबमोजिम निर्दिष्ट प्रयोजनमा खर्च गरेको, राजस्वलगायत समस्त आम्दानी धरौटी असुली र दाखिला गरेको, सरकारी सम्पत्तिको अभिलेख, उपयोग र संरक्षणको पर्याप्त व्यवस्था गरेको, आन्तरिक नियन्त्रण व्यवस्था प्रभावकारी रहेको, आर्थिक कारोबार गर्दा ऐन कानुनको परिपालना गरेको एवं पुष्ट्याई गर्ने यथेष्ट प्रमाण राखेको र कार्यक्रम अनुसार निर्धारित समयभित्र प्रगति हासिल गरेको मूल्याँकन र परीक्षण गर्ने उद्देश्य लिने गरेको छ। यसका लागि अन्तरसरकारी वित्तीय स्थानान्तरण, भिडान तथा हिसाब मिलान, स्थानीय तहमा राजस्व परिचालन, स्थानीय तहमा ऋण तथा सापटीको लेखापरीक्षणः , स्थानीय तहमा विदेशी सहयोग/अनुदान प्राप्ति र त्यसको उपयोगः र चालु तथा पुँजीगत खर्चको

लेखापरीक्षणलाई लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा समेटेको छ । जस अन्तरगत नियन्त्रणको परीक्षण, विश्लेषणात्मक कार्यविधि र विस्तृत विवरणको परीक्षण जस्ता लेखापरीक्षण पद्धति अवलम्बन गर्ने गरेको छ ।

स्थानीय तहको लेखा परीक्षण कार्य सम्पादनका लागि लेखापरीक्षण गर्ने अख्तियारी पत्र, आचारसंहिता घोषणा, लेखापरीक्षकको सक्षमता, लेखापरीक्षण अनुबन्धपत्र, निकायको जानकारी, योजनामा गरिने सारभूतताको जाँच तथा विश्लेषणात्मक प्रक्रियाको निर्धारण, विश्लेषणात्मक कार्यविधि, नियन्त्रणको पर्याप्तता र जोखिमको मूल्याङ्कन, आन्तरिक लेखापरीक्षणको मूल्याङ्कन, छलकपट जोखिमको पहिचान र विश्लेषण, लेखापरीक्षणको समग्र रणनीति, विस्तृत लेखापरीक्षण योजना, लेखापरीक्षणको कार्यान्वयन, प्रवेश बैठक, कार्यसम्पादनको सारभूतता निर्धारण, नियन्त्रणको परीक्षण, विस्तृत परीक्षण, विश्लेषणात्मक कार्यविधि, अभिलेखीकरण, बहिर्गमन बैठक, लेखापरीक्षण प्रतिवेदन, प्रारम्भिक व्यवस्थापन पत्र, वित्तीय व्यवस्थापन पत्र, लेखापरीक्षणको राय जस्ता लेखापरीक्षण प्रकृया अवलम्बन गर्ने गरिएको छ । यसका लागि तुलना, गणना, समर्थन/सुनिश्चितता, सोधपुछ, कागजात पुनरावलोकन, अवलोकन र भौतिक परीक्षणरनिरीक्षण जस्ता लेखापरीक्षणका विधि तथा नियन्त्रण परीक्षण नियन्त्रण क्रियाकलापको संरचना, नियन्त्रण क्रियाकलापको सञ्चालन, सारभूत परीक्षण विस्तृत परीक्षण, विश्लेषणात्मक कार्यविधि अन्तरगत तुलना, अवलोकन । लेखापरीक्षणका कार्यविधि अवलम्बन गर्ने गरिएको छ । स्थानीय तहको लेखा परीक्षणमा अन्य लेखापरीक्षण सरह योजना तर्जुमा अन्तरगत स्थानीय तहका कार्यहरूको जानकारी, लेखापरीक्षण रणनीति र योजना, योजना कार्यान्वयन अन्तरगत कार्यान्वयन तयारी, लेखापरीक्षणका प्रमाण सङ्कलन, प्रतिवेदन, अनुगमन, गुणस्तर नियन्त्रण र गुणस्तर आश्वस्तता जस्ता लेखापरीक्षणका चरण समावेश रहेका छन ।

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

महालेखापरीक्षकले आर्थिक वर्ष २०७४।७५ को ७४७ स्थानीय तहको लेखापरीक्षण गर्दा रु. २६ अर्ब ३६ करोड ३१ लाख ४६ हजार बेरुजु देखिएकोमा प्रारम्भिक प्रतिवेदन उपलब्ध गराएपछि रु. २ अर्ब ७२ करोड १५ लाख ७२ हजारमात्र फछ्र्यौट गरी रु. २४ अर्ब १४ करोड १५ लाख ७४ हजार फछ्र्यौट गर्न बाँकी रहेको छ । बाँकी बेरुजुमध्ये रु. २ अर्ब ७२ करोड १५ लाख ६८ हजार (११.२७ प्रतिशत) असुल गर्नु पर्ने, रु. १४ अर्ब ८१ करोड ५९ लाख ५८ हजार (६१.३७ प्रतिशत) नियमित गर्नु पर्ने र रु. ६ अर्ब ६० करोड ४० लाख ४८ हजार (२७.३५ प्रतिशत) पेश्की बाँकी रहेको छ । स्थानीय तहको विगत दूई वर्षको लेखापरीक्षण अँक र बेरुजु रकमको अवस्था निम्न रहेको छः

(रकम रु. करोडमा)

क.सं.	प्रदेश	२०७३।७४				२०७४।७५			
		स्थानीय तह संख्या	लेखापरीक्षण रकम	बेरुजु रकम	बेरुजु प्रतिशत	स्थानीय निकाय संख्या	लेखापरीक्षण रकम	बेरुजु रकम	बेरुजु प्रतिशत
१	प्रदेश नं. १	१३७	३८९३	२२१	५.६७	१३७	१०६९७	४३०	४.०२
२	प्रदेश नं. २	१२१	२६५९	३५३	१३.२७	१३१	९१९४	६४०	६.९५
३	प्रदेश नं. ३	११९	४०५०	४५३	११.१९	११९	१०२५९	३८३	३.७३

क.सं.	प्रदेश	२०७३।७४				२०७४।७५			
		स्थानीय तह संख्या	लेखापरीक्षण रकम	बेरुजु रकम	बेरुजु प्रतिशत	स्थानीय निकाय संख्या	लेखापरीक्षण रकम	बेरुजु रकम	बेरुजु प्रतिशत
४	गण्डकी	८५	१७६४	८९	५.०४	८५	६५७६	१७७	२.७०
५	प्रदेश नं. ५	१०९	२८२९	१९३	६.८१	१०९	९३१२	३२९	३.५३
६	कर्णाली	७९	१११४	५३	४.७४	७९	४८४१	२५७	५.३१
७	सुदुर पश्चिम	८८	१७२२	६३	३.६८	८७	६२७२	१९८	३.१६
		७३८	१८०३१	१४२५	७.९०	७४७	५७१५१	२४१४	४.२२

नेपालको संविधान बमोजिम स्थानीय तहको गठन भएपछि महालेखापरीक्षकबाट लेखापरीक्षण गर्दा आर्थिक वर्ष २०७३।७४ मा ७३८ स्थानीय तहको कूल बेरुजू रु.१४ अर्ब २४ करोड ५९ लाख ५९ हजार रहेकोमा २०७४।७५ मा समायोजनबाट रु.१० लाख ४५ हजार थप र सम्परीक्षणबाट रु.२ अर्ब ३९ करोड ६१ लाख ५७ हजार फछ्र्यौट भई रु.११ अर्ब ८५ करोड ८ लाख ४७ हजार बाँकी रहेकोमा २०७४।७५ को लेखापरीक्षण गर्दा ७४७ स्थानीय तहमा रु.२४ अर्ब १४ करोड १५ लाख ७४ हजारसमेत निम्नानुसार रु.३५ अर्ब ९९ करोड २४ लाख २१ हजार अद्यावधिक बेरुजू पुगेको छ।

(रकम रु. हजारमा)

क.सं.	प्रदेश	२०७३।७४ सम्मको बेरुजु रकम	२०७४।७५ मा फछ्र्यौट रकम	२०७४।७५ मा फछ्र्यौट प्रतिशत	२०७४।७५ मा थप बेरुजु रकम	अद्यावधिक बेरुजु रकम
१	प्रदेश नं. १	२२०६१५५	४०१९३६	१८.२२	४३०३२८३	६१०७५०२
२	प्रदेश नं. २	३५२८८१७	३२८७८४	९.३२	६३९४४९१	९५९४५२४
३	प्रदेश नं. ३	४५३२७६४	५२५३०६	११.५९	३८२८०८८	७८३५५४६
४	गण्डकी प्रदेश	८८९६८०	१८२५३७	२०.५२	१७७४२९६	२४८१४३९
५	प्रदेश नं. ५	१९२६७५५	७९७२११	४१.३७	३२८८१२४	४४१७६६८
६	कर्णाली प्रदेश	५२८२०८	३७७२४	७.१४	२५७१६००	३०६२०८४
७	सुदुर पश्चिम प्रदेश	६३४६२५	१२२६५९	१९.३३	१९८१६९२	२४९३६५८
	जम्मा	१४२४७००४	२३९६१५७	१६.८२	२४१४१५७४	३५९९२४२१

यो वर्ष लेखापरीक्षणबाट मूलतः स्थानीय तहको बजेट अनुमान तथा कार्यक्रम, कार्यक्रम स्वीकृति, वार्षिक खरिद योजना र गुरुयोजना, खर्च व्यवस्थापन, सोझै खरिद, कार्यक्रम तथा खर्चलाई सार्वजनिकीकरण, ठेक्का बन्दोवस्त, उपभोक्ता समिति मार्फत सामान खरिद, सव-कन्ट्रयाक्ट, पदाधिकारी पेस्की, असम्बन्धित कार्यमा भुक्तानी, बिल भरपाई बेगर खर्च, सशर्त अनुदान संघीय सञ्चित कोषमा दाखिला, अबण्डा रकम विनियोजन, दोहोरो खर्च भुक्तानी, निर्माण कार्यको अधुरोपना, वितरणमुखी खर्च, आनुपातिक कट्टी, अग्रिम कर तथा दाखिला, जटिल प्रकृतिको कार्य र उपभोक्ता समिति, थप व्ययभार र नोक्सानी, आन्तरिक आय तथा राजस्व, आयोजना हस्तान्तरण, बैठक भत्ता, प्रोत्साहन पारिश्रमिक, पदाधिकारी सुविधा, बढी निकासा, कर्मचारी कल्याण कोष, सवारीसाधन

खरिद, गत वर्षको भुक्तानी, रकमान्तर, मूल्य अभिवृद्धि कर, डोजर भाडा तथा ईन्धन, अनुदान, उठ्न बाँकी रकम, खर्च तथा वितरण, लगानी, घटी जिम्मेवारी, स्रोतको सुनिश्चितता, नर्म्स तथा नापी, पूर्वनिर्धारित क्षतिपूर्ति, आन्तरिक ऋण, नीति कार्यान्वयनको अवस्था, ठेक्का बापत असुली, बहाल रकम असुली, लगायतका विषयमा सुधार सुधार हुनुपर्ने देखिएको छ।

महालेखापरीक्षकले स्थानीय तहको वित्तीय व्यवस्थापन तथा स्रोत साधनको उपयोगलाई प्रभावकारी बनाउन तोकिए बमोजिम ऐन तथा कानुन निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनुको अतिरिक्त सार्वजनिक खरिद कानुनको परिपालना गर्नुपर्ने, आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्र पर्ने विषयसँग सम्बन्धित क्षेत्रमा राजस्व संकलन गर्ने सम्बन्धमा राष्ट्रिय मापदण्ड तयार गरी सबै स्थानीय तहले एकरुपता हुने गरी आन्तरिक आय संकलनलाई व्यवस्थित, प्रभावकारी र विश्वसनीय बनाउनुपर्ने, स्थानीय तहको कार्य सञ्चालनसँग सम्बन्धित आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली तयार गरी त्यसको कार्यान्वयन, स्वीकृत दरबन्दी अनुसार कर्मचारी पदपूर्ति गरी सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउन राजनैतिक पदाधिकारी र कर्मचारी बीचको जिम्मेवारी र जवाफदेहिता स्पष्ट पारी निजहरूको कार्य/निर्णय प्रति जिम्मेवार र जवाफदेही बनाउनुपर्ने, स्थानीय तहको बजेट तर्जुमा, निर्माण र कार्यान्वयनलाई थप व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाई स्थानीय तहका प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्र पहिचान गरी सोका आधारमा निश्चित रकम भन्दा माथिका योजना छनौट र सञ्चालनमा ध्यान दिनुपर्ने, कार्यक्रम तथा योजना सञ्चालन गर्दा दिगोपना एंव उपलब्धि हासिल हुने क्षेत्रमा मात्र लगानी गर्नुपर्ने, आफ्नो कार्य क्षेत्र भित्रको स्वास्थ्य, शिक्षा, कृषि, पशु लगायतका क्षेत्रगत विषयका सेवा प्रवाहलाई श्रम, समय र लागत प्रभावी बनाउने उपाय अवलम्बन गर्नुपर्ने, उपभोक्ता समितिबाट भएको कार्य, त्यसको गुणस्तर तथा लागत सहभागिता सम्बन्धमा प्रभावकारी अनुगमन हुनुपर्ने, जनसहभागिता आवश्यक नपर्ने जटिल प्रकृतिको मेसिनरी तथा प्रविधिको प्रयोग गर्नुपर्ने कार्य र सामान खरिद केन्द्रित योजनामा उपभोक्ता समितिको प्रयोग न्यून गर्नुपर्ने, सञ्चालित योजनाको प्रभावकारी अनुगमन गरी त्यसको गुणस्तरीयता सुनिश्चित गर्न तेस्रो चौमासिक र असार महिनामा अत्याधिक खर्च गर्ने एवं अनुत्पादक खर्च तथा निजी प्रकृतिका संस्थालाई अनुदान दिने कार्यमा नियन्त्रण गर्नुपर्ने, स्थानीय तहमा बढ्दो चालु खर्च र पदाधिकारी सुविधा तथा अन्य भुक्तानीमा मितव्ययिता कायम गर्न पदाधिकारी एवं कर्मचारीले प्राप्त गर्ने सुविधा सम्बन्धमा राष्ट्रिय रूपमा नै मापदण्ड तयार गरी सबै स्थानीय तहले एकरुपता हुने गरी प्रयोगमा ल्याउनुपर्ने, स्थानीय तहबाट प्रवाह हुने सेवालाई व्यवस्थित गर्न अधिकांश सेवा वडा कार्यालयबाट प्रवाह गर्ने, घुम्ती सेवा प्रदान गर्ने, सेवासम्बन्धी मापदण्ड निर्धारण गर्ने, अनुगमन संयन्त्र बनाउने र गुनासो सुनुवाई सयन्त्रको व्यवस्था तथा आवधिकरूपमा सार्वजनिक सुनुवाई गर्ने प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्ने, जिल्ला समन्वय समितिले स्थानीय तहले प्रदान गर्ने सेवाको गुणस्तर, सेवाशुल्क, सेवा प्रवाहको प्रक्रिया सम्बन्धमा अनुगमन गर्नुपर्ने, स्थानीय तहको न्यायिक समितिमा दर्ता भएका विवादहरू तोकिएको समयमा फछ्र्यौट गरी विवाद समाधान कार्यलाई नतिजामुखी बनाउनुपर्ने, सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्राप्त गर्ने लाभग्राहीको अभिलेख अद्यावधिक र लगत कट्टा गर्ने पद्धतिलाई व्यवस्थित विश्वसनीय बनाउनुपर्ने, स्थानीय तहको आन्तरिक लेखापरीक्षण व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउन आन्तरिक लेखापरीक्षणको स्वतन्त्रताको लागि सबै स्थानीय तहको लेखापरीक्षण गर्न प्रदेश वा जिल्ला तहमा स्वतन्त्र आन्तरिक लेखापरीक्षण निकायको व्यवस्था हुनुपर्ने र स्थानीय तहको बेरुजू फछ्र्यौट गर्ने प्रयोजनको लागि स्वार्थ बाझिने व्यवहार हुन नदिने प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्ने भनी सुधारका क्षेत्रहरूमा सुझाव दिएको छ।

सुधारका क्षेत्र

स्थानीय तहमा गठन भएका समितिहरू प्रभावकारिता, योजना प्राथमिकिकरणका आधारको कार्यान्वयन, समिति एवं निकायमा दक्ष जनशक्तिको उपलब्धता, आन्तरिक लेखापरीक्षणको स्वतन्त्रता, नेपाल सरकारले उपलब्ध गराएको अनुदान रकम प्रशासनिक कार्यमा खर्च हुने अवस्था, लेखाको ढाँचा स्वीकृती, स्थानीय सञ्चित कोष व्यवस्थापन प्रणाली (सुत्र) को अवलम्बन तथा अवलम्बन गर्न प्रयोग गर्न बैंक, विद्युत एवं इन्टरनेट सुविधाको विद्यमानता, पदाधिकारी एवं कर्मचारीका लागि तालिमका अवसर, राजश्व परिचालन गर्ने कानूनी एवं संस्थागत संरचनाको स्थापना र दक्ष जनशक्तिको उपलब्धता, राजश्व अनुमान गर्ने आधार किटान, लेखा एवं आन्तरिक लेखापरीक्षणका दरबन्दी पदपूर्ति, प्रयोगमा ल्याएका विभिन्न सफ्टवेयर आधिकारिक निकायबाट प्रमाणीकरण एवं सृजना गर्ने प्रतिवेदनको विश्वसनियता, आर्थिक कार्यविधि नियमावली, मार्गदर्शन एवं निर्देशिका जारी, पदाधिकारीलाई पारिश्रमिक तथा सुविधा भुक्तानी गर्न राजश्वका स्रोतको उपलब्धताले अधिकार (काम, कर्तव्य र अधिकार) र साधन विचको अन्तर, लेखांकनको तरिका नगदमा आधारित हुने उल्लेख भएपनि काठमाडौँ महानगरपालिका र बुटबल उपमहानगरपालिकाले प्रोदभावी अवलम्बन गरी वित्तीय विवरण प्रस्तुती, नेपालको संविधानमा उल्लेख भएको स्थानीय तहको आर्थिक कार्य प्रणाली अनुसार स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन एवं स्थानीय तहको आर्थिक कार्यविधि ऐनमा एकरुपता कायम, साधन श्रोतको समानुपातिक वितरण, आम्दानीको ठूलो हिस्सा सरकारको अनुदानमा निर्भर, श्रोत साधनको उपयोगमा पारदर्शीता तथा सहभागिताभन्दा दामासाहीले बाड्ने प्रवृत्ति, साधन श्रोत परिचालन गर्ने संस्थागत संयन्त्र कमजोर र कानूनले तोकेभन्दा बढी प्रशासनिक खर्च, आर्थिक सहायता र भैपरी खर्च गर्ने प्रवृत्तिमा सुधार हुनु पर्ने देखिएको छ। स्थानीय तहको वित्तीय व्यवस्थापनलाई सुव्यवस्थित गर्न लेखा समिति गठन गर्नु पर्ने देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपालको संविधान, कानून किताब व्यवस्था समिति

२. स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४, खण्ड ६७ अतिरिक्ताङ्क २१ नेपाल राजपत्र भाग २ मिति २०७४।६।२९

३. राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४ र अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४, खण्ड ६७ अतिरिक्ताङ्क २० नेपाल राजपत्र भाग २ मिति २०७४।६।२७

४. एकीकृत आर्थिक संकेत तथा वर्गीकरण र व्याख्या २०७४, नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय महालेखा नियन्त्रक कार्यालय

५. स्थानीय तह बजेट तर्जुमा तथा सम्पत्ति हस्तान्तरण निर्देशिका, २०७४, अर्थ मन्त्रालय

६. स्थानीय तहको वार्षिक योजना तथा बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन, २०७४, सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय।

७. स्थानीय तहको लेखापरीक्षण सम्बन्धी निर्देशिका, २०७४, महालेखापरीक्षकको कार्यालय, बबरमहल, काठमाडौँ।

नेपालमा वैदेशिक सहायता, आयोजना र सोको लेखांकन

जीवनाथ पोखेल*

पृष्ठभूमि

सामान्य अर्थमा आयोजना भनेको अस्थायी तथा विशेष कार्य हो, जसको अवधि कार्य पुरा नभएसम्मको लागी हुने गर्दछ र सामान्यतया कार्य पुरा भए पश्चात आयोजना पनि समाप्त हुने गर्दछ। वृहत अर्थमा आयोजना भनेको विभिन्न सीप र साधनको प्रतिबद्धता सहित निश्चित समय र लक्ष्य तोकिएको एकपटक सञ्चालन हुने प्रमुख कार्य हो। यो मानवीय तथा गैर मानवीय श्रोतको संयोजनमा पूर्व निश्चित लक्ष्य प्राप्त गर्ने एउटा अस्थायी सङ्गठन हो।

विकशित मुलुकले विकाशसिल तथा अल्पविकसित मुलुकलाई आर्थिक सामाजिक विकाशका लागि दिने वित्तीय, प्राविधिक र वस्तुगत सहायतालाई वैदेशिक सहायता भनिन्छ। विश्वबाट गरिबी र असमानता अन्त्य गर्नमा केन्द्रित यस्तो सहायताले लिने मुलुकको नीति समेत प्रभावित पार्दछ। नेपालमा बैदेशिक सहायताका प्रकारहरू:

- परियोजना सहायता वा कार्याक्रम सहायता,
- प्राविधिक सहायता वा बित्तीय,
- सशर्त तथा निःशर्त सहायता,
- अनुदान वा ऋण सहायता,
- द्विपक्षीय वा बहुपक्षीय,
- मानवीय सहायता,
- सैन्य सहायता, आदि।

लेखा भन्नाले कारोबार भएको व्यहोरा देखिने गरी प्रचलित कानुन बमोजिम राखिने अभिलेख, खाता, किताब आदि र सो कारोबारलाई प्रमाणित गर्ने अन्य कागजात समेतलाई सम्झनुपर्छ भने लेखा प्रणली भन्नाले कारोबारको पहिचान, मापन विश्लेषण, वर्गीकरण अभिलेखांकनदेखि प्रतिवेदन सम्मका सम्पूर्ण कार्यको समष्टिलाई बुझिन्छ। यस अर्थमा वैदेशिक सहयोगमा सन्चालित आयोजना तथा परियोजनाहरूको लेखांकन नै आयोजना लेखा भनेर बुझिन्छ। दातृपक्षहरुको अनुदान तथा ऋणमा सञ्चालित आयोजनाहरुको नेपाल सरकार र सम्बन्धित दातृपक्षबीचको सहमति अनुसार राखिने लेखालाई आयोजना लेखा भनिन्छ। आयोजना लेखा आयोजना कार्यान्वयन Project Implementation Unit, PIU Implementing Agencies, IA /Executing Agencies, EA ले राख्नुपर्दछ।

विषय प्रवेश

नेपालमा २००८ सालको बजेट तथा २०१३ सालको योजनावद्ध विकासको थालनीसँगै वैदेशिक सहायता लिन

* *(उप सचिव, लेखा), महालेखा नियन्त्रक कार्यालय, अन्तर्गत*

शुरु गरी विभिन्न कार्यक्रम तथा आयोजनाहरुको लागि विभिन्न मित्रराष्ट्रहरु तथा अन्तर्राष्ट्रिय दातृपक्षहरुबाट ऋण तथा अनुदान सहायता प्राप्त गरी आयोजना तथा कार्यक्रमहरु सञ्चालन गरिदै आएको छ । वैदेशिक सहायता द्विपक्षीय र बहुपक्षीय स्वरुपमा बिभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय दातृपक्षहरु बाट प्राप्त हुने गर्दछ । यस्तो वैदेशिक सहायता आयोजनाहरुमा समावेश गरी खर्च गर्ने व्यवस्था रहेको छ । नेपाल सरकार मन्त्रीपरिषद्को स्वीकृति अनुसार नेपाल सरकारलाई प्राप्त हुने सबै प्रकारका द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय वैदेशिक ऋण तथा अनुदान र अन्य सहायताहरुको सम्झौता गर्ने तथा सोको क्षेत्रगत बाँडफाँड तथा नियन्त्रण गर्ने कार्य संघीय अर्थ मन्त्रालयले गर्दछ ।

नेपालमा वैदेशिक सहायतामा सन्चालित आयोजनाको लेखापालन

आयोजनाको लेखाकंन नेपाल सरकारको प्रचलित नगद आधारको लेखा प्रणालीमा गर्ने गरिएको छ। नेपालमा आयोजनामा समावेश भएको वैदेशिक स्रोतबाट स्वीकृत बजेटको परिधिभित्र रहेर गरिने नगद, सोझै भुक्तानी, प्रतित पत्र तथा संकल्प पत्र जस्ता भुक्तानी विधिहरु रहेका छन् । आयोजना वा आयोजना अन्तर्गतका निकायले भुक्तानी आदेश तयार पारी कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयमा पठाएको (सोका आधारमा सम्बन्धित पक्षका खातामा रकम ट्रान्सफर हुने) मितिलाई नै खर्च तथा वस्तुगत सहायता र सोझै भुक्तानीका हकमा खर्च जनाउन दातृपक्षले तोकिदिएको (Value Date) अनुसारको मितिलाई खर्च मिति मान्नु पर्दछ । मिति नखुलेको हकमा आर्थिक वर्षको अन्तिम दिनलाई खर्चको मिति मानेर लेखांकन गर्ने गरिएको छ ।

वैदेशिक स्रोत तर्फ नेपाल सरकार नगद, वैदेशिक सोधभर्ना हुने अनुदान वा ऋण, वैदेशिक नगद अनुदान वा ऋण, वैदेशिक सोझै भुक्तानी अनुदान वा ऋण, वैदेशिक वस्तुगत सहायता तथा प्रयोग तर्फ सहायता सम्झौतामा तोकिएका खर्चका क्षेत्रहरु पर्दछ ।

नेपालमा वैदेशिक सहायतामा सन्चालित आयोजना

नेपालमा वैदेशिक सहायता प्राप्त गर्ने क्रममा सहायता प्राप्त गर्नु अघि आयोजनाको विभिन्न चरणको अध्ययन पुरा गरी दातृपक्ष तथा नेपाल सरकारको संयुक्त संलग्नतामा आयोजनाको लागत सहितको आयोजना मूल्यांकन प्रतिवेदन (Project Appraisal Report) तयार गरिन्छ । आयोजना मूल्यांकन प्रतिवेदन तयार भएपछि आयोजनाको कुल लागत मध्ये के कति रकम दातृपक्षले व्यहोर्ने र के कति रकम नेपाल सरकारले व्यहोर्ने हो यकिन गरी दातृपक्ष र नेपाल सरकार वीच सम्झौता (Loan/Grant Agreement) गरिन्छ । विभिन्न सहायताहरुको सम्झौता गर्ने तथा सोको क्षेत्रगत बाँडफाँड तथा नियन्त्रण गर्ने कार्य संघीय अर्थ मन्त्रालयले गर्दछ ।

सम्झौतामा आयोजना कार्यान्वयन गर्न आवश्यक जम्मा रकमलाई विभिन्न शीर्षक (Category) मा बाँडफाँड गरी ती खर्चहरु मध्ये दातृपक्षले व्यहोर्ने प्रतिशत, भुक्तानी तथा सोधभर्ना प्रक्रिया (Disbursement Procedure), खरिद सम्बन्धी प्रक्रिया,, ऋण सहायता भए ऋणको साँवा तथा व्याज भुक्तानीको अवधि जस्ता कुराहरु उल्लेख गरिएको हुन्छ । सम्झौता सम्पन्न भई आयोजनाको कार्यान्वयन शुरु भईसकेपछि दातृपक्षहरुले आफ्नो भुक्तानी नीति (Disbursement Policy) अनुसार ऋण तथा सहायताको रकम उपलव्ध गराउँदछन् । एशियाली विकास बैंक, विश्व बैंक जस्ता बहुपक्षीय दातृपक्षहरुको ऋण तथा अनुदान भुक्तानी तरिका ती संस्थाहरुको (Disbursement Guideline) मा उल्लेखित प्रक्रिया अनुसार हुन्छ भने अन्य संस्था तथा देशहरुले आ-आफ्नै प्रक्रिया अनुसार ऋण तथा अनुदान

भुक्तानी गर्दछन्। भुक्तानी सन्दर्भमा दातृपक्षको भुक्तानी नीति (Disbursement Policy) का अतिरिक्त नेपाल सरकार र दातृपक्षको सहमतीमा पनि कतिपय आयोजनाहरुको ऋण तथा सहायताको रकम दातृपक्षले उपलव्ध गराउँदछन्।

वैदेशिक सहायताको वर्गीकरण:

नेपालमा वैदेशिक सहायता मूख्यतया दुई प्रकारबाट प्राप्त हुन्छ। पहिलो अनुदान सहायता र दोस्रो ऋण सहायता। अनुदान सहायता अन्तर्गत देहायका विषयहरू पर्दछन्। तलको चित्रबाट समेत यसलाई प्रष्ट पार्न सकिन्छ।

१) सोझै भुक्तानी अनुदान सहायता,

२) नगद अनुदान सहायता,

३) प्राविधिक सहायता,

४) वस्तुगत सहयता,

५) टर्नकी प्रोजेक्ट,

६) सोधभर्ना हुने,

दोस्रो ऋण हो सहायता। निश्चित समयपछि सम्झौता बमोजिम साँवा तथा ब्याज फिर्ता गर्नुपर्ने निम्न बमोजिमका ऋण सहायताहरू यस अन्तर्गत पर्दछन्।

१) सोझै भुक्तानी ऋण सहायता,

२) नगद ऋण सहायता,

३) सोधभर्ना हुने,

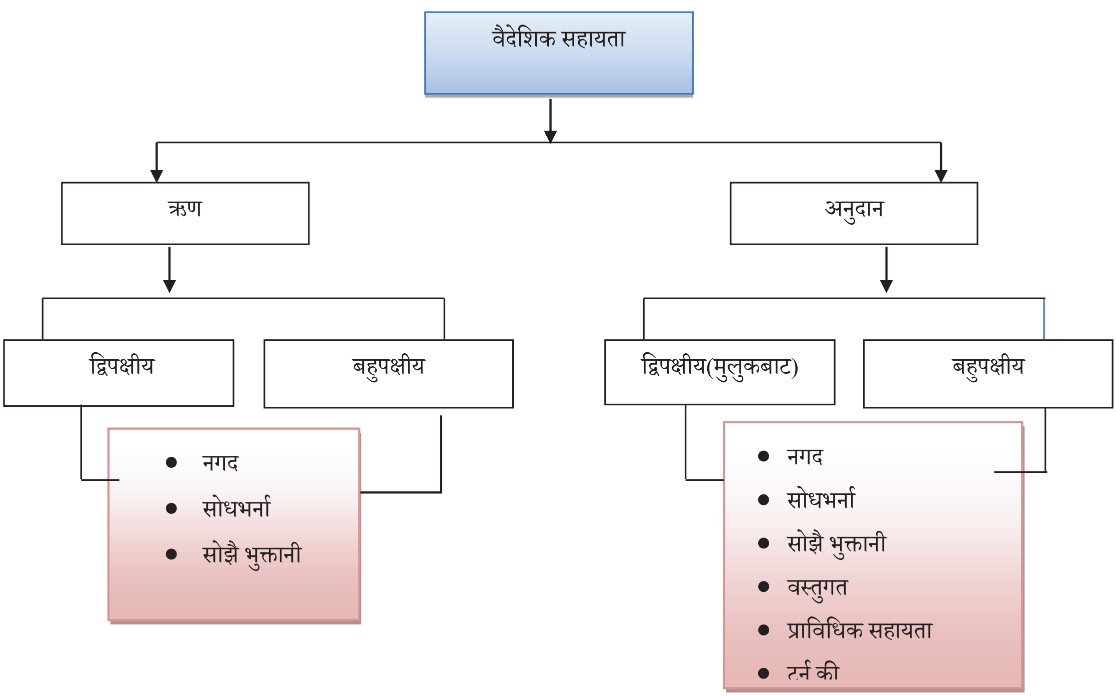

वैदेशिक सहायता प्राप्ति

नेपालले २००८ सालको बजेट तथा २०१३ सालको योजनावद्ध विकासको थालनीसँगै वैदेशिक सहायता लिन शुरु गरेको हो। वैदेशिक सहायताको रकम अनुदान तथा ऋण सहायताको लागि सम्झौता अनुरुप उक्त रकम तल उल्लेख भए बमोजिम चार माध्यमबाट लिने गरेको छ।

- अग्रिम भुक्तानी प्रकृया,
- सोझै भुक्तानी प्रकृया,
- संकल्प पत्र प्रकृया,
- सोधभर्ना प्रकृया,

आयोजनामा भएको खर्चको सम्बन्धमा सम्झौता बमोजिम विभिन्न किसिमका आवधिक प्रतिवेदनका अतिरिक्त प्रत्येक बर्ष लेखापरीक्षकको राय सहितको आयोजना लेखा (Project Account) दातृपक्षलाई पठाउनु पर्दछ। नेपालमा सोझै भुक्तानी प्रकृया, सोधभर्ना प्रकृया, अग्रिम भुक्तानी प्रकृया र संकल्प पत्र प्रकृया जस्ता सहायता प्राप्ति भुक्तानी गर्ने प्रकृयाहरुबाट वैदेशिक सहायताको रकम प्राप्त हुने गर्दछ।

आयोजनाका लागि ग्राह्य नहुने खर्चहरु

आयोजनको लागि निम्न खर्चहरु ग्राह्य नहुने गर्दछन्।

1) खर्चको प्रकृति अन्तर्गत (Nature): आयोजनाको उद्देश्यसँग मेल नहुने खर्च (not in line with Approved Project Purpose), दातृपक्षको नीतिसँग मेल नहुने खर्चहरु ग्राह्य हुदैंनन्।
2) खर्चको समयावधि (Timing): Retroactive वित्तीय व्यवस्था बाहेक आयोजना प्रभावकारी मिति अगाबै र समापन मिति पश्चातका खर्चहरु।
3) कानूनी व्यवस्था (Legal Arrangement): ऋण सम्झौताको प्रावधान,निकासा शर्त र सम्झौताको उचित स्वीकृत विपरीत भएका खर्चहरु ग्राह्य हुदैंनन्।

प्रतिबद्धता खर्च रकम (Commitment/ Capitalization Amount): ऋणदाताले ऋणको Grace Period वा Construction Phase मा सम्झौता अनुसार लिनुपर्ने व्याज नगदमा नलिई उक्त ब्याज रकमलाई निकासा Disbursement) कायम गर्ने गर्दछ। यस्तो रकमलाई Capitalization Amount भनिन्छ। त्यस्तो रकमको लेखाङ्कन आयोजनाको ऋण खाताको सम्बन्धित Category मा आम्दानी जनाउँनु पर्दछ। इम्प्रेष्ट खाता (Imprest Account) वा स्पेशल खाता (Special Dollar/ Designated Account) मा सम्बन्धित दातृपक्षलाई शुरु पेश्की (Initial Advance) का लागि Withdrawal Application पठाएपछि वा दातृपक्षबाट सम्झौता अनुसार पेश्की (Initial Advance) प्राप्त हुन्छ।

आयोजना लेखाको जिम्मेवारी

आयोजना लेखा तयार गरी पेश गर्ने जिम्मेबारी आयोजना सञ्चालन गर्ने निकायमा रहेको हुन्छ। आयोजनाको वित्तीय सम्झौता भइसकेपछि सो सम्झौतामा उल्लेख भएअनुसार अनुदान तथा ऋणको लागू हुने मिति (Effective Date) पछिको लागि अनुदानको लागि 'ख' ४ र ऋणको लागि 'ख' ५ समूहको इम्प्रेष्ट खाता (Imprest Account)/ स्पेशल खाता (Designated Account) महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको स्वीकृतिमा खोलिन्छ । Withdrawal Application प्रयोजनका लागि अर्थ मन्त्रालयको सचिवबाट प्रमाणित गराई सम्बन्धित दातृ पक्षकोमा दस्तखत नमुना

पठाउनु पर्दछ । यी खाताहरु कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयमा भूक्तानी आदेश पठाउने प्रयोजनका लागि PIU वा IA वा EA वा PCT का कार्यालय प्रमुख र आर्थिक प्रशासन शाखा प्रमुखको संयुक्त दस्तखत सम्बन्धित कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट प्रमाणित गरी सञ्चालन हुन्छ ।

खर्च रकमको सोधभर्ना

सोधभर्ना हुने ऋण तथा अनुदानका हकमा आयोजनाका लागि सरकारले आफ्नै स्रोतबाट खर्च गरी खर्च भएको रकम दातृपक्षको Disbursement Procedure अनुसार पछि सोधभर्ना प्राप्त गर्नुपर्दछ । नगद ऋण तथा अनुदानका हकमा दातृ पक्षबाट Prefunding को रूपमा स्रोत प्राप्त हुन्छ । यसरी प्राप्त भएको रकम आयोजनाबाट खर्च गरी Replenishment वा Documented गरिदिन्छ । आयोजनाले इम्प्रेष्ट खाता (Imprest Account) वा स्पेशल खाता (Designated Account) बाट खर्च भएको रकमको समय समयमा कोष पूर्ति माग गर्नु पर्दछ । कोष पूर्ति माग गर्दा तोकिएको ढाँचामा खर्चको विवरण (Statement of Expenditure-SOE) वा Financial Monitoring Report, Bank Statement र Bank Reconciliation Statement का साथ Withdrawal Application भरी पठाउनु पर्दछ । सो विवरण जाँच गरी दाताले कोष पूर्ति (Replenishment/ Documented) गरिदिन्छ । Withdrawal Application जुन मुद्रामा खाता खोलिएको छ, सोही मुद्रामा भरी पठाउनु पर्दछ । खर्च रकमको सोधभर्ना प्राप्त गर्न निम्न अनुसारको प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।

१) विभिन्न शीर्षकमा भएका खर्चहरुको अभिलेख दातासँग भएको सम्झौतामा उल्लेखित खर्च वर्गीकरण अनुसार ठीक ढंगले राख्नु पर्दछ ।

२) PIU वा IA वा EA वा PCT ले समयमा नै निर्धारित ढाँचामा खर्चको प्रतिवेदन आयोजना व्यवस्थापन कार्यालय मा पेश गर्नुपर्दछ ।

३) खर्च भएको रकम स्रोत विभाजन गर्दा सम्झौतामा उल्लेखित प्रतिशत अनुसार विभाजन गरिनु पर्दछ ।

४) सोधभर्ना हुने गरी भएका खर्चहरु तोकिएका समय भित्र सोधभर्ना माग गर्नु पर्दछ।

५) सोधभर्ना हुने गरी गरेको खर्च दातृपक्षलाई ग्राह्य हुने खर्च मात्र माग गर्नु पर्दछ।

सोझै भुक्तानी

आयोजनाको अनुरोधमा दातृपक्षले सम्बन्धित पक्षलाई गर्ने भूक्तानी र सम्बन्धित कारयालयले इम्प्रेष्ट खाता वा स्पेशल खाताबाट सम्बन्धित देशको मुद्रा (डलर) मा नै गरिएको भुक्तानीलाई सोझै भुक्तानी भनिन्छ । सोझै भुक्तानीको लागि स्वीकृत वार्षिक बजेटभित्र रही खर्च गरेको हुनुपर्दछ । सोझै भुक्तानी खर्चको लागि आवश्यक कागजातहरु संलग्न गरी खर्चको अभिलेख राख्नु पर्दछ । मासिक खर्चका फाँटवारी/ वार्षिक आर्थिक विवरणहरूमा सोझै भुक्तानी खर्च समावेश गरिनु पर्दछ । कम्तिमा प्रत्येक महिना सोको जानाकारी सम्बन्धित कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयमा पठाउनु पर्दछ ।

वैदेशिक मुद्रामा खर्च भएको रकम समेत नेपाली मुद्रामा नै खर्च जनाउनुपर्ने हुँदा वैदेशिक मुद्रा र नेपाली मुद्राको विनिमय दर हिसाब गरी लेखांकन गर्नु पर्दछ । सम्झौतामा उल्लेख भएको अवस्थामा सोही बमोजिम र नभएको अवस्थामा भुक्तानी भएको दिनको नेपाल राष्ट्र बैंकले तोकेको विनिमय दरको खरिद दरमा हिसाब राख्नु पर्दछ । प्रतितपत्रद्धारा मालसामान खरिद गर्दा आपूर्तिकर्तालाई सोझै भुक्तानी प्रक्रिया (संकल्प पत्र समेत) द्वारा भुक्तानी गरिएको अवस्थामा सम्झौता र प्रतितपत्रको शर्त पूरा भएको हुनु पर्दछ र प्राप्त मालसामानहरुको प्राविधिक परीक्षण गरी जिन्सी आम्दानी बाँध्नु पर्दछ ।

वस्तुगत सहायतता

नगदको रूपमा नभई जिन्सी सामाग्रीको रूपमा प्राप्त हुने सहायतालाई बस्तुगत सहायता भनिन्छ । सामान्यतय बस्तुगत सहायता अनुदानको रूपमा प्राप्त हुने गर्दछ । साथै, वस्तुगत अनुदान सहायता अन्तर्गत प्राप्त भएका मूल्य खुलेका मालसामानको विवरणलाई बस्तुगत सहायता भनिन्छ । यस्ता मालसामानहरु प्राप्त भए पछि मूल्य खुलाएर जिन्सी दाखिला गरिनु पर्दछ ।

इम्प्रेष्ट/ स्पेशल खाता

ऋण वा सहायताको निश्चित अंश रकम अग्रिम पेश्कीको रुपमा खातामा जम्मा गरिदिने र खर्च भएको रकम खर्चको विवरणका आधारमा कोष पूर्ति गर्दै जाने । इम्प्रेष्ट/ स्पेशल खाताबाट खर्च भएको र कोष पूर्तिको विवरण देखिने गरी खाता राखेको हुनु पर्दछ । दातृ पक्षबाट कोष पूर्ति हुने ग्राह्य खर्च मात्र यस खाताबाट भुक्तानी भएको हुनुपर्दछ । सोधभर्ना हुने गरी भएका खर्चहरु इम्प्रेष्ट/ स्पेशल खाताबाट समय समयमा 'क'–७–१५ (वैदेशिक ऋण खाता) 'क'–७–१७ (वैदेशिक सोधभर्ना अनुदान खाता) मा ट्रान्सफर गरी कोष पूर्ति माग गर्नुपर्दछ । यस खाताबाट वैदेशिक मुद्रामा भुक्तानी भएका रकम नेपाली मुद्रामा खर्च गरीएको रकमको विनिमय यकिन गरी फरक रकमको समेत लेखांकन गरिनु पर्दछ । इम्प्रेष्ट/स्पेशलखाताबाट भुक्तानी भएको तथा नेपाल सरकारको केन्द्रीय खातामा ट्रान्सफर गरेका रकम समयमै कोषपूर्ति माग गरिनु पर्दछ ।

संकल्पपत्र प्रकृया

वैदेशिक सहायतामा सन्चालित सम्बन्धित आयोजनाको अनुरोधमा सम्बन्धित पार्टीको बैंकलाई भुक्तानी गर्ने गरी दातृपक्ष वा संस्थाले संकल्पपत्र जारी गर्दछ । आयोजनाको लागि आवश्यक कुनै मालसामान विदेशबाट आयात गर्दा आपूर्तिकर्ताले उक्त कार्य पुरा गरेपछि तोकिएको बैंक मार्फत भुक्तानी पाउने शर्तमा संकल्पपत्र जारी गरिन्छ । यस अनुसार सम्बन्धित बैंकबाट भुक्तानी गरिएको रकम दातृपक्षले आयोजनाको ऋण तथा अनुदान खाताबाट खर्च लेखी भुक्तानी गर्दछ र आयोजनाले सो ऋण वा अनुदान खातामा लेखाङ्कन गर्नुपर्दछ ।

प्रतितपत्र द्वारा मालसामान खरिद गर्दा आपूर्तिकर्तालाई संकल्प पत्रको आधारमा भुक्तानी गरिएको अवस्थामा सम्झौता र प्रतितपत्रको शर्त पूरा भएको हुनु पर्दछ । प्राप्त मालसामानहरुको प्राविधिक परीक्षण गराई जिन्सी आम्दानी बाँध्नुपर्दछ ।

आयोजना कार्यान्वयन कार्यबिधि

वैदेशिक सहायतामा संकल्प गरेको रकम (Committed amount) को सिमाभित्र रही कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने हुँदा सो सम्बन्धमा परियोजना सम्झौता पत्र हेर्नु पर्दछ । परियोजनाहरुको खर्चको प्रतिवेदन र ढाँचा समेत परियोजनाको सम्झौतामा उल्लेख गरिने हुँदा सोको आधारमा लेखा ढाँचा तथा प्रतिवेदन तयारी गर्नुपर्दछ । सोधभर्नासँग सम्बन्धित अभिलेख छुट्टै राख्नु पर्दछ । Earmarked गरिएको रकमलाई सोही प्रयोजनको लागि मात्र खर्च गर्नु पर्दछ । परियोजनाको खर्च गर्दा परियोजना समयावधि भित्र रही खर्च गर्नु पर्दछ । परियोजनाको थालनी पूर्व तथा समापन पश्चातका खर्च आयोजना खर्चमा अमान्य हुने हुँदा सो कुराको यथेष्ट ध्यान दिनु पर्दछ ।

आयोजनाको लेखापालन

इम्प्रेष्ट/ स्पेशल खाता (Imprest/ Designated account) बाट हुने खर्च वा यी खातामा प्राप्त हुने रकमहरुको केन्द्रियस्तरको लेखांकनको प्रारम्भिक अभिलेख गोश्वारा भौचर हो । आयोजना सञ्चालनका केन्द्रिय निकायहरु जसले

इम्प्रेष्ट/ स्पेशल खाता (Imprest/ Designated account) सञ्चालन गर्दछन् ती निकायहरुले तयार गर्नु पर्दछ । वैदेशिक सहायता रकम खर्च गर्ने आयोजनाले कार्य सञ्चालनस्तरको लेखापालनमा हुने नियमित विनियोजन तर्फको लेखापालनका अतिरिक्त निम्न बमोजिमका थप दुई कार्य गर्नुपर्दछ ।

१) खर्च वर्गीकरण खाता (Category Ledger): नेपाल सरकारको खर्च वर्गीरकरण र व्याख्या अनुसार नै दातृपक्षसँग सहमति भएको खर्च क्याटागोरी रहेछ भने छुट्टै क्याटागोरी खर्च खाता राख्नु पर्दैन । तर नेपाल सरकारको खर्च वर्गीकरण र व्याख्यासँग नमिल्ने वा एउटै खर्च वर्गीकरण भित्र दुई क्याटागोरीको खर्च पर्ने गरी दातृपक्षसँग सहमति भएको रहेछ भने यो खाता राख्नु पर्दछ ।

२) खर्चको क्याटागोरी प्रतिवेदन (Category Report): क्याटागोरी खाता राख्नुपर्ने अवस्था रहेकोमा महिना समाप्त भएको सात दिनभित्र आयोजना समन्वय कार्यालय (PIU वा IA वा EA वा PCT) लाई तोकिए बमोजिमको खर्चको क्याटागोरी प्रतिवेदन, मासिक फाँटवारीहरु (म.ले.प.फा.नं. १४ र २१३) सँगै संलग्न गरी पठाउनु पर्नेछ ।

प्रतिवेदन (Report)

आयोजना लेखामा आवश्यकता अनुसार आयोजनाको प्रकृति तथा दातृपक्षवाट निर्धारित फरक फरक ढाँचाका प्रतिवेदनहरु तयार गर्नुपर्दछ । विभिन्न चरणमा तयार गरिने प्रतिवेदनहरुलाई फरक फरक नामले जनाइन्छ । दातृपक्ष अनुसार निम्न लिखित फरक फरक प्रकृति र ढाँचामा प्रतिबेदन गरिन्छ ।

१) आयोजना व्यवस्थापन प्रतिवेदन वित्तीय व्यवस्थापन प्रतिवेदन प्रक्रिया,

२) कार्य सम्पादन आधारित सोधभर्ना प्रक्रिया,

३) खर्चको विवरणको प्रक्रिया,

४) पुर्ण विवरणको प्रक्रिया,

विदेशी विनिमय दरमा

विनिमय दरमा भएका कारोबारलाई कारोबार भएको मितिको दर (Value Date) र मिति यकिन नभएमा आर्थिक वर्षको अन्तिम दिनको दर (Closing rate) लाई लिईनेछ । दातृपक्ष मार्फत प्रदान गरिने रकम वैदेशिक मुद्रामा रहने हुँदा त्यसको नेपाली मुद्रामा सटही गर्दा विनिमय दरको फरकका कारण नाफा/घाटा हुने गर्दछ । आयोजनाको सम्झौता पत्र अनुसार मुद्राको नेपाली मुद्रामा सटही गर्ने समय तय गर्ने जस्तैः अनुदान प्राप्तिभएपनि किस्ता किस्तामा रकम निकासा हुने । प्राप्त गरिएको रकम ने.रा.बैंकको विदेशी मुद्रामा खोलिएको क.७ खाताहरुमा रहेका रकम प्राप्त गरिएको मिति यकिन गर्ने, सो रकम प्राप्त गरिएको बखतमा नै नेपाली रुपैयामा अनुदान प्राप्ति जनाईन्छ । परियोजनालाई निकासा भएको मिति यकिन गर्ने र सोको सटही गरी नेपाली कारोबार खातामा सार्ने । सटही दरको लागि www.nrb.org.np नेपाल राष्ट्र बैंकको Website मा हेर्न सकिने हुन्छ । यसमा buying र selling दर दिईएकोमा buying दर प्रयोग गरिन्छ ।

आयोजनामा तयार पारिने प्रतिबेदनहरू

आयोजना लेखांकन अन्तर्गत नेपाल सरकारको प्रचलित लेखा प्रणालीको अतिरिक्त तपसिल बमोजिमका लेखा, अभिलेख तथा प्रतिबेदनहरू तयार गर्नु पर्दछ ।

क) आयोजना लेखा (Project Account),
ख) दरखास्त माग पत्र (Withdrawal Application),
ग) इम्प्रेष्ट खाताको विवरण (Imprest Account Statement)
घ) अनुदान (सोझै भुक्तानी) रकम प्रयोगको प्रतिवेदन फाराम,
ङ) ऋण र अनुदान (सोधभर्ना हुने) रकमको प्रतिवेदन फाराम,
च) अनुदान (वस्तुगत सहायता) रकम प्रयोगको प्रतिवेदन फाराम,
छ) वित्तीय अनुगमन प्रतिवेदन (Financial Monitoring Report; FMR)
ज) ऋण र अनुदान (सोधभर्ना हुने रकम) प्रयोगको प्रतिवेदन फाराम,
झ) ऋण र अनुदान (अग्रिम नगद सहायता) रकम प्रयोगको प्रतिवेदन फाराम,
ञ) खर्चको विवरणका आधारमा ऋण भुक्तानी विवरण (Loan Withdraw under SOE Procedure),

आयोजना समापन

केन्द्रिय आयोजना अन्तर्गत विभिन्न निकायहरु हुन सक्दछन । उक्त निकायले आयोजनामा रहेको कार्यक्रम सञ्चालन गर्न नसकेको खण्डमा थप समयावधि सिर्जना हुँदा No Cost Extension गराउनुपर्दछ । समयावधि भित्र कार्य गर्न नसकेको अवस्थामा निकासा रकमलाई फ्रिज गर्ने र फ्रिज नहुने खाताबाट आयोजना सञ्चालन भएको खण्डमा सो फ्रिज नहुने खाताबाट सम्बन्धित कार्यान्वन गर्ने निकायवाट फिर्ता गराउनुपर्दछ । सम्पन्न भएका आयोजनाहरुको वित्तीय विवरण माग गर्ने र सम्पन्न गर्न नसकेको खण्डमा परियोजना सम्झौतामा लेखिए बमोजिम काम कारवाही अगाडि बढाउनुपर्दछ । सम्पन्न भएका परियोजनाको प्राप्त गर्न बाँकी रकम दातृपक्षबाट रकम माग गर्ने गरी आयोजना लेखा समपन्न गर्नुपर्दछ ।

आयोजना सम्पन्न प्रतिवेदन तयार गरी तालुक निकाय, दातृपक्ष तथा आवश्यकता अनुसार अन्य निकायहरुलाई जानकारी गराउनु पर्दछ । आयोजना र लेखासँग सम्बन्धित श्रेस्ता, बेरुजु लगायत सो कारोबारसँग सम्बन्धित विषयहरु आयोजनाको हस्तान्तरण हुने निकायमा वुझाउनुपर्दछ ।

आयोजना हस्तान्तरण

निश्चित समय र कार्य सम्पन्न पश्चात पश्चात सम्झौता अनुरुप आयोजना हस्तान्तरण गरिन्छ । दातृपक्षको कोषबाट खर्च गरिएका आयोजनालाई सम्पन्न पश्चात नेपाल सरकारलाई हस्तान्तरण गरिन्छ । आयोजना हस्तान्तरण गर्दा सम्झौता अनुरुपका सम्पुर्ण प्रक्रिया पुर्याउनु पर्दछ । सो समयमा आर्थिक प्रशासन सन्चालनका सम्पुर्ण कागजात सिलसिलेवार तवरले तयार गरी वित्तीय विवरणसँग मेल खाने गरि राख्नु पर्दछ । जिन्सी तथा चल अचल सम्पत्तिको हस्तान्तरण वैदेशिक सहायता सम्झौतामा उल्लेख भए बमोजिम हस्तान्तरण गर्नु पर्दछ । हस्तान्तरण प्रक्रिया सम्पन्न पश्चात त्यसको उचित सञ्चालन तथा संभारका लागि हस्तान्तरण गरी लिने निकायको मुख्य जिम्मेवारी रहन्छ ।

धन्यवाद ।

महालेखापरीक्षकको काम, कर्तव्य र अधिकार तथा सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनमा सुधारका क्षेत्रहरू

महेश पौड्याल*

पृष्ठभूमि

लेखापरीक्षणको माध्यमबाट मुलुकमा वित्तीय अनुशासन कायम गर्न तथा सरकारी आम्दानी, खर्च र कार्यहरूको नियमितता, मितव्ययिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्य समेतको आधारमा लेखापरीक्षण गर्न तत्कालीन नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ बमोजिम २०१६ साल आषाढ १५ गते नेपालका प्रथम महालेखापरीक्षकको नियुक्तीसँगै यस कार्यालयको स्थापना भएको हो । २०७६ आषाढ १५ गते आफ्नो स्थापनाको ६० औं वर्ष पूरा गरी ६१ औं वर्षमा प्रवेश गरेको यस कार्यालयले सार्वजनिक निकायको सेवा प्रवाह, आर्थिक क्रियाकलापमा पारदर्शीता र जवाफदेहिता प्रबर्द्धन तथा असल अभ्यासको स्थापनामा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आईरहेको छ ।

नेपालको संविधान तथा प्रचलित कानूनी दायित्व निर्वाह गर्ने सन्दर्भमा कार्यालयले अवलम्वन गरेका दूरदृष्ट्रि, गन्तव्य र मूल्य मान्यता देहाय बमोजिम रहेका छन् ।

दूरदृष्ट्रि (Vision)

जनहितका लागि जवाफदेहिता, पारदर्शीता र निष्ठा प्रबर्द्धन गर्ने विश्वसनीय संस्था हुन प्रयत्नशील रहने ।

गन्तव्य (Mission)

सरोकारवालालाई सार्वजनिक कोषको दक्षतापूर्ण उपयोग सम्बन्धमा आश्वस्त पार्न स्वतन्त्र एवं गुणस्तरीय लेखापरीक्षण सेवा प्रदान गर्ने ।

मूल्य मान्यता (Core Values)

निष्ठा, स्वतन्त्रता, व्यावसायिकता, पारदर्शीता र जवाफदेहिता

संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्था

नेपालको संविधानको धारा २४० बमोजिम राष्ट्रपतिबाट महालेखापरीक्षकको नियुक्ती हुने र धारा २४१ मा राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको कार्यालय, सर्वोच्च अदालत, संघीय संसद, प्रदेश सभा, प्रदेश सरकार, स्थानीय तह, संवैधानिक निकाय वा सोको कार्यालय, अदालत, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी वा सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल लगायतका सबै संघीय र प्रदेश सरकारी कार्यालयको लेखा कानून बमोजिम नियमितता, मितव्ययिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्य समेतको विचार गरी महालेखापरीक्षकबाट लेखापरीक्षण हुने व्यवस्था छ ।

* *निर्देशक, महालेखापरीक्षकको कार्यालय*

पचास प्रतिशतभन्दा बढी शेयर वा जायजेथामा नेपाल सरकार वा प्रदेश सरकारको स्वामित्व भएको संगठित संस्थाको लेखापरीक्षणका लागि लेखापरीक्षक नियुक्त गर्दा महालेखापरीक्षकसँग परामर्श लिनुपर्ने र त्यस्तो संगठित संस्थाको लेखापरीक्षण गर्दा अपनाउनु पर्ने सिद्धान्तको सम्बन्धमा महालेखापरीक्षकले आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेव्यवस्था छ। महालेखापरीक्षकलाई तोकिए बमोजिमको कामका लागि लेखा सम्बन्धी कागजपत्र जुनसुकै बखत हेर्न पाउने अधिकार हुने तथा महालेखापरीक्षक वा त्यसका कुनै कर्मचारीले माग गरेको जुनसुकै कागजपत्र तथा जानकारी उपलब्ध गराउनु सम्बन्धित कार्यालय प्रमुखको कर्तव्य हुन व्यवस्था छ। तोकिएका कार्यालय बाहेक अतिरिक्त अन्य कुनै कार्यालय वा संस्थाको महालेखापरीक्षकबाट लेखापरीक्षण गर्नुपर्ने गरी संघीय कानून बमोजिम व्यवस्था गर्न सकिने, लेखापरीक्षण गरिने लेखा संघीय कानून बमोजिम महालेखापरीक्षकले तोकेको ढाँचामा राखिने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ।

त्यसैगरी लेखारीक्षण ऐन, २०७५ अनुसार महालेखापरीक्षकले ती निकायको लेखापरीक्षण एक एक गरी वा बीच बीचमा छड्के गरी वा केही प्रतिशत मात्र गर्ने गरी लेखापरीक्षणको तरिका, क्षेत्र र पद्दति तोकी लेखापरीक्षण गर्न, त्यसबाट प्राप्त तथ्य दर्शाउन, आलोचना गर्न र आर्थिक विवरण उपर राय सहित तयार पारिएको वार्षिक प्रतिवेदन संविधानको धारा २९४ बमोजिम सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यू समक्ष र महालेखापरीक्षकले प्रत्येक प्रदेशको काम कारबाही सम्बन्धमा अलग अलग वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरी सम्बन्धित प्रदेश प्रमुख समक्ष पेश गर्नेव्यवस्था छ। ऐनमा चल वा अचल राष्ट्रिय सम्पत्तिको ठूलो हानि-नोक्सानी भएको वा तत्कालै कारबाही नगरे त्यस्तो हानि-नोक्सानी हुन सक्ने देखिएमा महालेखापरीक्षकले जुनसुकै बेला त्यस्तो कारोबारको लेखापरीक्षण गरी राष्ट्रपति वा प्रदेश प्रमुख समक्ष प्रतिवेदन पेश गर्न सक्ने तथा स्थानीय तहको लेखापरीक्षण सम्पन्न गरी अलग अलग लेखापरीक्षण प्रतिवेदन जारी गर्न सक्ने तथा उक्त प्रतिवेदन स्थानीय तहको प्रचलित कानून बमोजिम गाउँसभा वा नगरसभामा पेश गरी छलफल गर्नुपर्ने रहेको छ।

महालेखापरीक्षकको कार्ययोजना र अपेक्षित उपलब्धि

संघीयता कार्यान्वयनको सन्दर्भमा लेखापरीक्षणको गुणस्तरमा वृद्धि गर्दै पारदर्शीता र जवाफदेहिता प्रबर्द्धन गरी सुशासन कायम गराउन महालेखापरीक्षकको ६ वर्षे कार्ययोजना (२०७४-२०८०) कार्यान्वयनमा ल्याईएको छ। यसमा सुधारका ६ वटा मूख्य क्षेत्र अन्तर्गत विभिन्न क्रियाकलाप समावेश छन्।

कार्ययोजनाको कार्यान्वयनबाट सार्वजनिक सेवा प्रवाहको गुणस्तरीयतामा अभिवृद्धि हुने, पारदर्शीता प्रबर्द्धन हुने, सरकारी कोषको अधिकतम् सदुपयोग हुन गई मुद्राको सार्थकता (Value for Money) सुनिश्चित हुने, मुलुकको शासकीय व्यवस्थामा अनियमितता र खराब प्रवृत्तिसँग जुध्न सक्ने प्रतिरोधात्मक क्षमता वृद्धि भई सुशासनका सूचकमा सकारात्मक सुधार आउने, जिम्मेवार व्यक्ती जवाफदेही हुने, वित्तीय व्यवस्थापनका बारेमा आम नागरिकमा सचेतना बढ्ने, महालेखापरीक्षकको कार्यालयबाट सम्पादित कार्यको गुणस्तर र प्रभावकारितामा वृद्धि भई सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाको विश्वसनीयता र अन्तर्राष्ट्रिय साख अभिवृद्धि हुने अपेक्षा गरिएको छ।

वर्तमान महालेखापरीक्षकका दुई वर्ष :

नेपालको संविधान बमोजिम मिति २०७४/०२/०८ गते नेपालका महालेखापरीक्षकमा नियुक्त हुनु भएका माननीय महालेखापरीक्षक श्री टंकमणि शर्मा "दंगाल" ले कार्यभार सम्हालेको मिति २०७६/०२/०७ गते २ वर्ष पूरा

भएको छ। उक्त अवधिमा सम्पादन भएका प्रमुख कार्य देहाय बमोजिम छन् :

- नेपालको संविधान र प्रचलित कानून बमोजिम संघ, प्रदेश र स्थानीय तह समेतको लेखापरीक्षण गर्न र प्रदेशस्तरसम्म कार्यालय स्थापना गर्ने प्रयोजनका लागि व्यवस्थापन सर्वेक्षण तथा नयाँ संगठन संरचना नेपाल सरकार (मन्त्रिपरिषद्)बाट मिति २०७५ आषाढ ३२ गते स्वीकृती भएको ।स्वीकृत संगठन संरचना अनुसार महालेखापरीक्षकको कार्यालयमा उप-महालेखापरीक्षकको नेतृत्वमा ४ लेखापरीक्षण विभाग, नायव-महालेखापरीक्षकको नेतृत्वमा ३ प्रादेशिक सहित १४ लेखापरीक्षण महानिर्देशनालय र माननीय महालेखापरीक्षकज्यूको सचिवालय सहित ४० वटा निर्देशनालयहरू रहने व्यवस्था कार्यालयको कुल कर्मचारी दरबन्दी संख्या ४४८बाट वृद्धि भई ६१४ पुगेको छ।
- नेपालको संविधान अनुसार लेखापरीक्षण कानूनलाई समयानुकुल बनाउन लेखापरीक्षण ऐन, २०७५ सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूबाट प्रमाणीकरण भई मिति २०७५ चैत्र १५ गते राजपत्रमा प्रकाशन भएको छ । साविकको लेखापरीक्षण ऐन, २०४८ मा लेखापरीक्षण गर्ने विषयहरू १९ वटा रहेकोमा हालको लेखापरीक्षण ऐन, २०७५ को दफा ८ मा लेखापरीक्षण गर्ने १२ वटा विषयहरू थप भई ३१ वटा पुऱ्याईएको छ । त्यसैगरी महालेखापरीक्षकले आफैंले सम्पादन गर्नुपर्ने कामका लागि आवश्यकता अनुसार संघ तथा प्रदेशमा कार्यालय स्थापन गर्न सक्ने, महालेखापरीक्षकले उपयुक्त ठानेमा आफ्नो कार्यक्षेत्र भित्रको कुनै पदाधिकारीले वित्तीय जवाफदेहिता बहन गरे, नगरेको सम्बन्धमा लेखापरीक्षणका मान्य सिद्धान्त बमोजिम परीक्षण गर्न सक्ने, विविध विषय र सामयिक लेखापरीक्षण, अनुदान र सहायताको लेखापरीक्षण, महालेखापरीक्षकले निर्देशन दिन सक्ने, कारबाहीका लेखी पठाउन सक्ने, उत्कृष्ट कार्य सम्पादन गर्ने कर्मचारीलाई पुरस्कार दिन सक्ने, अधिकार प्रत्यायोजन, नियम बनाउन सक्ने तथा मानदण्ड वा निर्देशिका जारी गर्न सक्ने लगायतका थप व्यवस्थाहरू गरिएका छन् ।
- यस अवधिमा नेपालको संविधानको धारा २९४ बमोजिम सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूसमक्ष महालेखापरीक्षकको ५५ औं (आ.व. २०७३/७४) र ५६ औं (आ.व. २०७४/७५) वार्षिक प्रतिवेदन पेश गरिएको छ।
- संघीयता कार्यान्वयन पश्चात् तीनै तह (संघ, प्रदेश र स्थानीय तह) को सरकारको एकीकृत रुपको पहिलो प्रतिवेदन (५६ औं वार्षिक प्रतिवेदन, २०७५)जारी गरिएको छ।
- सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूको समुपस्थितिमा कार्यालयको ५९ औं र ६० औं वार्षिकोत्सव समारोह सम्पन्न गरिएको छ भने काठमाडौंमा कार्यालय भवन निर्माणका लागि सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूबाट मिति २०७४/०८/१८ गते शिलान्यास भएको भवनको बाहिरी संरचना निर्माण कार्य सम्पन्न भई हालसम्म करिब ७० प्रतिशत भौतिक प्रगति भएको छ।
- लेखापरीक्षणका क्षेत्रमा सहयोग गर्न तथा महालेखापरीक्षकको ६ वर्षे कार्ययोजनाको कार्यान्वयनका लागि विश्व बैंकको सहयोगमा रु.४० करोड खर्च गर्ने गरी महालेखापरीक्षकको कार्यालयको संस्थागत सुदृढीकरण आयोजना मिति २०७५ आषाढ १३ देखि कार्यान्वयनमा आएको छ भने तीन वर्षको अवधि रहने उक्त आयोजना अन्तर्गत मुख्य रूपमा लेखापरीक्षण मानदण्डमा समसामयिक सुधार गर्ने, लेखापरीक्षणलाई थप प्रभावकारी र गुणस्तरीय बनाउने, कर्मचारीको कार्य क्षमता अभिवृद्धि गर्ने, सूचना प्रविधि प्रणालीमा आधारित विद्युतीय लेखापरीक्षण पद्धतिको प्रवर्द्धन गर्ने, लेखापरीक्षणमा नागरिक सहभागिताको अभिवृद्धि गर्ने लगायतका क्रियाकलापहरू समावेश गरिएको छ।

- सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यू, सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यू, सम्माननीय प्रधानन्यायधीशज्यू, संघीय संसद प्रतिनिधि सभाका सम्माननीय सभामुखज्यू, राष्ट्रिय सभाका सम्माननीय अध्यक्षज्यू लगायतका पदाधिकारीहरूसँग छलफल गरी प्राप्त सुझाव समेतलाई ध्यान दिई लेखापरीक्षणको योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन गरिएको छ।
- सात वटै प्रदेशका माननीय प्रदेश प्रमुखज्यूहरू, माननीय मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रीज्यूहरू, प्रदेशसभाका माननीय सभामुख र उप-सभामुखज्यूहरू तथा प्रदेश सभाका माननीय सदस्यज्यूहरू लगायत संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका लेखाउत्तरदायी अधिकृत, कार्यालय प्रमुख तथा लेखा प्रमुख, सार्वजनिक संस्थानका पदाधिकारी समेतसँग लेखापरीक्षण र यसका विविध पक्षमा छलफल गरिएको छ भने आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा विभिन्न १५ जिल्लामा ३६ वटा अन्तरक्रिया कार्यक्रम मार्फत् करिब ५ हजार सरोकारवाला पदाधिकारीलाई लेखापरीक्षणका विविध विषयमा जानकारी गराउँदै प्रत्यक्ष छलफल समेत गरिएको छ।
- महालेखापरीक्षकको वार्षिक प्रतिवेदनसँग सम्बन्धित विषय लेखापरीक्षण, यसका विविध पक्ष र प्रदेश सार्वजनिक लेखा समितिको भूमिका सम्बन्धमा प्रत्येक प्रदेशका सार्वजनिक लेखा समितिका सभापति र अन्य सदस्यसँग निरन्तर छलफल तथा अन्तरक्रिया मार्फत् कार्य क्षेत्रमा स्पष्टता कायम गर्दै समन्वयात्मक भूमिका निर्वाह गर्ने र संवैधानिक निकाय, लेखापरीक्षण सल्लाहकार समिति, नागरिक समाज तथा यस क्षेत्रमा क्रियाशील संस्थाहरूसँग सहकार्य गर्ने नीति अवलम्वन गरिएको छ।
- भियतनामको हनोईमा भएको एसियाली सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्था (एसोसाई) को १४ औं साधारण सभाबाट नेपाल सन् २०१८ देखि ३ वर्षका लागि गभर्निङ बोर्डको सदस्यमा पुनः निर्वाचित भएको छ र अन्य देशका सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरू तथा यस क्षेत्रमा क्रियाशिल अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूसँग द्विपक्षीय सम्बन्ध कायम गरी आपसी हित र क्षमता विकासका कार्यमा प्राथमिकता दिइएको छ।
- लेखापरीक्षणको गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न लेखापरीक्षण योजना, कार्यान्वयन तथा प्रतिवेदनका विभिन्न चरणमा छलफल र गुणस्तर नियन्त्रणका विधिहरूको अवलम्बन गर्ने कार्यमा जोड दिईएको छ।
- नेपाल सरकारका सचिव, विभागीय प्रमुख र एक अर्ब भन्दा बढी रकमको आयोजनाको प्रमुख जस्तो पदमा विशेष जिम्मेवारी दिंदा महालेखापरीक्षकको कार्यालयबाटवित्तीय जवाफदेहिता पालनास्तर समेतको आधार लिने पद्धति कार्यान्वयनमा आएको छ।
- निकायगत रूपमा बेरुजू सिर्जना गर्ने जिम्मेवार लेखा उत्तरदायी अधिकृत र सार्वजनिक संस्थानका प्रमुखलाई जवाफदेही बनाउन निजको नाम र कार्य अवधि सहितको प्रतिवेदन सार्वजनिक गरिएको छ।
- लेखापरीक्षणसँग सम्बन्धित विषय, गुनासा र अन्य क्रियाकलापबारे जानकारी गराउन सार्वजनिक संचार माध्यमबाट आम नागरिक समक्ष सूचना प्रवाह तथा बुलेटिन प्रकाशन, नागरिक समाजसँग सहकार्य र नागरिक लेखापरीक्षण तयार गर्ने लगायतका कार्य गरिएका छन्।
- यसको अलावा लेखापरीक्षण कार्यमा पेशागत मूल्य-मान्यता, वस्तुनिष्ठता, विश्वसनीयता, पेशागत मर्यादा र व्यावसायीक कार्य संस्कृतिको अवलम्बन गर्दै कार्यालयको आन्तरिक सुधारमा विशेष जोड दिईएको छ।

महालेखापरीक्षकको ५६ औं वार्षिक प्रतिवेदन

माननीय महालेखापरीक्षकज्यूबाट आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को लेखापरीक्षण सम्पन्न गरी तयार गरेको वार्षिक प्रतिवेदन २०७५ चैत्र २९ गते नेपालको संविधानको धारा २९४ अनुसार सम्माननीय राष्ट्रपति श्रीमती

विद्यादेवी भण्डारीज्यू समक्ष पेश गर्नु भयो । उक्त वार्षिक प्रतिवेदनमा समावेश भएका केही प्रमुख तथ्यांकहरू देहाय बमोजिम छन् :

१	**आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा लेखापरीपरीक्षा गरिएका निकाय र बेरुजु** (रु.करोडमा)				
	लेखापरीक्षण गरिएका निकाय	**संख्या**	**रकम**	**बेरुजू**	**बेरुजू प्रतिशत**
	(क) वित्तीय लेखापरीक्षण				
	१. संघीय सरकारी कार्यालय	४८४१	२०,०८,८४	१,०६,३४	५.२९
	२. प्रदेश सरकारी कार्यालय	६८	२,६२	१९	७.२५
	३. स्थानीय तह	७४७	५,७१,५१	२४,१४	४.२२
	४. समिति र अन्य संस्था (जिल्ला समन्वय समिति समेत)	८६१	२,५३,७२	१०,३८	४.०९
	५. संगठित संस्था	९९	२३,२४,२३	-	-
	(ख) कार्यमूलक, सूचना प्रविधि र विशेष लेखापरीक्षण	२८	-	-	-
	जम्मा	६६४४	५१,६०,९२	१,४१,०५	-
	नोट : संगठित संस्थातर्फ बेरुजूको लगात राख्ने एवं संपरीक्षण कार्य सम्बन्धित निकायबाट हुने भएकाले अंक समावेश गरिएको छैन र कार्यामूलक लेखापरीक्षण गरिएका निकायको लेखापरीक्षणअंक र बेरुजू वित्तीय लेखापरीक्षणतर्फ समावेश गरिएको छ ।				

२	**बेरुजुको वर्गीकरण र तुलनात्कम विवरण**				
	विवरण	**५६ औं रकम (रु. करोडमा)**	**तीन वर्षको प्रतिवेदनमा समावेशबेरुजुको तुलनात्मक विवरण**		
			५६ औं (२०७५)	**५५ औं (२०७४)**	**५४ औं (२०७३)**
	असुल गर्नुपर्ने	३५४८	२५.१५ %	१५.४७ %	४२.४८ %
	नियमित गर्नुपर्ने	५१६९	३६.६५ %	४०.२९ %	३१.२८ %
	पेश्की बाँकी	५३८८	३८.२० %	३३.२४ %	२६.२४ %
	जम्मा	**१४१०५**	**१००**	**१००**	**१००**

३	**आर्थिक वर्ष २०७४/७५ सम्मको कारबाही गरी टुङ्गो लगाउनुपर्ने अद्यावधिक बेरुजु**	
	निकाय	**रकम (रु. करोडमा)**
	संघीय सरकारी कार्यालय तर्फ	२८६००
	प्रदेश सरकारका कार्यालय तर्फ	१९
	जिल्ला समन्वय समिति तथा अन्य संस्था, समितितर्फ	५५२९
	स्थानीय तहको	३५९९
	लेखापरीक्षण बक्यौता	३४०
	राजस्व वक्यौता	२५२१३
	शोधभर्ना लिन बाँकी वैदेशिक अनुदान	२०७६
	शोधभर्ना लिन बाँकी वैदेशिक ऋण	२७८४
	जमानत बसी दिएको ऋण	२५
	जम्मा	**६८३६६**

वित्तीय व्यवस्थापन सुधारका प्रमुख क्षेत्रहरू

मुलुकी प्रशासनका समग्र पक्षमा सुधार गरी वित्तीय अनुशासन, जवाफदेहिता र सुशासन अभिवृद्धि गरी नागरिकमैत्री सेवा प्रवाह गर्न देहाय बमोजिमका विषयमा क्षेत्रगत सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ।

१. **बजेट तथा खर्च व्यवस्थापन**

- सबै प्रकारका वैदेशिक सहायता बजेटमा समावेश गर्ने,
- कानुन विपरित रकमान्तर र स्रोत सुनिश्चितता पश्चात् खर्चको उपयोग,
- योगदानमा आधारित निवृत्तिभरण व्यवस्था कार्यान्वयनमा ल्याउने,
- बजेट सिद्धान्त विपरित स्थापित र संचालित कोषहरूलाई नियन्त्रण गरी बचत रकम संचित कोष दाखिला गर्ने,

२. **विकास निर्माण व्यवस्थापन**

- ठेक्का व्यवस्थापन पूर्वका चरणलाई प्रभावकारी बनाउने,
- आवधिक योजना, बजेट तथा कार्यक्रम बीच तालमेल मिलाउने,
- कन्टिन्जेसी खर्चको मापदण्ड बनाउने,
- राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त आयोजनामा स्रोतको सुनिश्चितता गर्ने,
- विकास आयोजनामा जग्गा प्राप्ति सम्बन्धमा देखिएका अवरोधलाई निराकरण गर्न कानुनमा सुधार गर्ने,
- विकास आयोजना कार्यान्वयनमा देखिएका समस्या निराकरण गर्ने,
- नतिजामूलक कार्यसम्पादन सूचकको आधारमा कार्यसम्पादन मूल्यांकन गरी आयोजना प्रमुखलाई जिम्मेवार बनाउने,
- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकार क्षेत्रानुसारको विकास कार्यक्रमको निर्धारण एवं हस्तान्तरण गर्ने,

३. सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापन

- सार्वजनिक निर्माणको गुणस्तर परीक्षण गर्ने,
- उपभोक्ता समितिबाट भएको कामको पूनरावलोकन गरी सुधार गर्ने,
- विद्युतीय बोलपत्र सम्बन्धी व्यवस्थालाई अनिवार्य बनाउने,
- तोकिएको समयमा ठेक्का सम्पन्न नगर्ने निर्माण व्यावसायीलाई कालो सूचीमा राख्ने,
- ठेक्का व्यवस्थापन, कार्यान्वयन, कार्यतालिका, म्याद थप, भेरिएसन, मूल्य समायोजन, निर्माण कार्यको गुणस्तर लगायताका विषयमा देखिएका समस्या निराकरण गर्न ध्यान दिने,

४. राजस्व प्रशासनमा सुधार

- न्यून बीजकीकरणको स्थितिलाई नियन्त्रण गर्ने,
- सबै पेशा तथा व्यावसायलाई करको दायरामा ल्याउने,
- निश्चित रकम भन्दा बढी शेयर, घरजग्गा तथा सम्पत्ति खरिद गर्दा कर चुक्ता प्रमाणपत्र पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था लागु गर्ने, भन्सार मूल्यांकनलाई यथार्थपरक बनाउने,
- राजस्व छुटको अभिलेख एवं छुटका कारण गुमेको राजस्व र सोको प्रभाव बारे संघीय संसदलाई प्रतिवेदन गर्ने,
- कर विवादलाई समयमै निरुपण गर्ने,
- राजस्व बक्यौता कडाईका साथ असुली गर्ने,
- विद्युतीय व्यापारलाई करको दायरामा ल्याउने,
- कर परीक्षणको गुणस्तरमा अभिवृद्धि गर्ने,

५. सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षण

- सरकारी स्वामित्वमा रहेका घर जग्गा, सवारी साधन लगायतका सम्पत्तिको अद्यावधिक लगत राखी त्यसको संरक्षण, उपयोग र मर्मत सम्भार गर्ने,
- सरकारको शेयर र ऋणको व्यवस्थित अभिलेख राखी प्रतिफल तथा सावाँ व्याज असुली गर्ने,
- खानी उत्खनन्, विद्युत उत्पादनको अनुमति, नवीकरण एवं उत्पादन अनुगमनको व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउने,
- सार्वजनिक मठ मन्दिर, देवालय, गुम्बा आदीको भेटीघाटी व्यवस्थापनमा सुधार गर्ने,

६. सार्वजनिक सेवा प्रवाह

- सेवा मापदण्ड निर्धारण, टोकन प्रणाली, एकद्वार सेवा प्रणाली र हेल्प डेक्स प्रणाली कार्यान्वयनमा ल्याई सेवा प्रवाहमा सुधार गर्ने,
- सेवाग्राहीको समय र लागत घटाउन विद्युतीय माध्यमबाट सेवा प्रवाह गर्ने,
- नागरिक बडापत्र अनुसार सेवा प्रवाह नगरे सेवाग्राहीलाई क्षतिपूर्ती दिने व्यवस्था कार्यान्वयनमा ल्याउने,
- गुनासो सुनुवाई र सार्वजनिक सुनुवाई प्रक्रियामा सुधार गरी नतिजामूखी बनाउने,

७. लेखाङ्कन तथा प्रतिवेदन प्रणाली

- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा सार्वजनिक क्षेत्रको लागि नेपाल सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान पूर्णरूपमा लागु गर्ने,
- लेखासम्बन्धी सफ्टवेयर प्रयोगमा ल्याउनु पूर्व महालेखापरीक्षकको स्वीकृति लिने,
- संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहको आम्दानी र खर्च एकिकृत प्रतिवेदन हुने व्यवस्था मिलाउने,
- लेखा र लेखांकन सम्बन्धी फारामहरू समय सान्दर्भिक बनाउन आवश्यक परिमार्जन गर्ने,

८. आन्तरिक नियन्त्रण/लेखापरीक्षण

- आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई थप सुदृढीकरण बनाउन विषयगत र क्षेत्रगत नियन्त्रण कार्यविधि तयार गरी लागु गर्ने,
- क्षेत्रगत आचारसंहिता जारी गरी सोको पालनामा कडाई गर्ने,
- आन्तरिक लेखापरीक्षणको प्रभावकारीता वृद्धि गर्ने ।

९. स्थानीय तहको वित्तीय व्यवस्थापन

- अधिकारको प्रयोग तथा राजस्व संकलन सम्बन्धमा मापदण्ड बनाई व्यवस्थित गर्नुपर्ने,
- निर्वाचित पदाधिकारी र कर्मचारी बीचको जिम्मेवारी र जवाफदेहिता स्पष्ट गर्नुपर्ने,
- भुक्तानी केन्द्र नगर वा गाँउ कार्यपालिकाको कार्यालयमा सिमित गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने,
- बजेट, नीति तथा कार्यक्रम र कानुन निर्माणमा एकरुपता, स्थानीय तहका पदाधिकारीलाई दिइने सुविधा लगायतका विषयलाई थप व्यवस्थित गर्न मापदण्ड निर्धारण एवं नियन्त्रण र सन्तुलन कायम गर्ने ।
- खर्चमा मितव्ययिता र कार्यक्रम कार्यान्वयनमा दक्षता एवं प्रभावकारिता ल्याउने,

१०. जिम्मेवारी र जवाफदेहिता

- लेखापरीक्षणको सुझाव कार्यान्वयन, बेरुजु फछ्र्यौट र सोको अनुगमन गर्ने,
- कर्मचारी एवं पदाधिकारीले गरेको निर्णयमा जवाफदेहिता लिनुपर्ने व्यवस्था सहितको वित्तीय उत्तरदायित्व सम्बन्धी कानुनको तर्जुमा गर्नुपर्ने,
- सार्वजनिक पदमा विशेष जिम्मेवारी दिंदा विगतमा सम्पादन गरेको कार्यको समेत मूल्यांकन गरी कार्यसम्पादन स्तर र वित्तीय जवाफदेहिता पालना गरेकोलाई प्राथमिकता दिने ।
- वित्तीय व्यवस्थापन सम्बन्धी कानून
- वित्तीय सुशासन कायम गर्न आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ मा समयानुकुल परिमार्जन गर्ने,
- आर्थिक विवरण तयार गर्ने समयावधि कम गर्ने,
- सार्वजनिक क्षेत्रमा नियन्त्रक र नियन्त्रित निकाय तोकी जिम्मेवारी र जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्ने,
- सार्वजनिक निकायले उपलब्ध गराउने मोविलाइजेसन पेश्कीमा हुन सक्ने दुरुपयोग नियन्त्रण गर्न आवश्यक व्यवस्था मिलाउने,
- लेखापरीक्षण गर्दा देखिएका संवेदनशील विषयमा तत्काल प्रतिवेदन दिन सक्ने व्यवस्था हुने गरी कानुनी सुधार गर्ने ।

- अत्याधिक कम दरमा बोलपत्र पेश गर्न निरुत्साहित गर्दै बोलपत्र मूल्यांकन गर्ने वर्तमान पद्दतिमा सुधार गर्ने,
- ठेक्का सम्झौता अन्त्य गर्न सकिने व्यवस्थालाई थप स्पष्ट र व्यवहारिक बनाउने,
- एउटै निर्माण व्यवसायीले क्षमताभन्दा धेरै काम लिई समयमा कार्य सम्पन्न नगर्ने अवस्थालाई निराकरण गर्न आवश्यक व्यवस्था गर्ने,
- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ मा मिलेमतो र ठेक्काको प्याकेजिङ्ग सम्बन्धमा आधार, अवस्था र मापदण्ड स्पष्ट नभएकाले सो विषय स्पष्ट पार्नुपर्ने ।

१२ अन्तिम लेखापरीक्षणको सबलीकरण

- पेशागत स्वतन्त्रता र प्रशासनिक तथा वित्तीय स्वतन्त्रता प्रत्याभूत गर्न कर्मचारी प्रशासन लगायत बजेट तथा भौतिक स्रोत साधनको पर्याप्त उपलब्धता हुनुपर्ने,
- लेखापरीक्षण नीति, मानदण्ड र कार्यविधिलाई अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यास समेतको आधारमा अद्यावधिक गर्नुपर्ने,
- लेखापरीक्षणमा प्राविधिक विशेषज्ञहरूको संलग्नता बढाउने, सूचना प्रविधिको प्रयोगबाट लेखापरीक्षण प्रक्रिया सरल, मितव्ययी र छरितो बनाउने,
- स्थानीय तहको लेखापरीक्षण गर्ने गरी कार्य क्षेत्रमा भएको बिस्तार अनुरुप सांगठनिक संरचना परिमार्जन गर्ने ।

१३. संगठित संस्थाको लेखापरीक्षण

- संगठित संस्था तथा समितिले तोकेको लेखामान बमोजिम वित्तीय विवरण तयार गरी समयमै लेखापरीक्षण गराउनु पर्ने,
- संगठित संस्था, प्रतिष्ठान लगायतमा कार्यकारी प्रमुख तथा जिम्मेवार पदमा नियुक्ति गर्दा जवाफदेहिताको स्तर मापन गर्न बेरुजु, अनियमितता, कर चुक्ता जस्ता विषय मूल्यांकन गर्ने,
- संगठित संस्थामा सरकारले गरेको लगानीको तुलनामा प्राप्त प्रतिफल न्यून देखिएको सम्बन्धमा समिक्षा गरी व्यवस्थापन सुधारका उपयुक्त विकल्पहरूको अवलम्बन गर्नुपर्ने,

१४. सूचना प्रवाह एवं समन्वय

- वित्तीय व्यवस्थापनसँग सरोकार राख्ने संवैधानिक, सरकारी तथा नियमनकारी निकाय बीच सूचना आदान प्रदान गर्ने संयन्त्रको विकास गर्ने ।

१५. सार्वजनिक लेखा समितिको निर्णय

- महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदन सार्वजनिक लेखा समितिमा समयमै छलफल गर्ने, समितिको निर्णय र निर्देशन कार्यान्वयनको अनुगमनलाई प्रभावकारी बनाउने ।

अन्त्यमा महालेखापरीक्षकलाई तोकिएको संवैधानिक तथा कानूनी जिम्मेवारी पूरा गर्दै मुलुकमा वित्तीय जवाफदेहिता र आर्थिक अनुशासन कायम गर्न कार्यालयको एक्लो प्रयास मात्र पर्याप्त हुदैंन । त्यसैले यस कार्यमा संघीय संसद, संवैधानिक निकाय, नेपाल सरकारका निकाय, प्रदेश तथा स्थानीय सरकार, सार्वजनिक संस्था, विकास साझेदार, नागरिक समाज, सञ्चारकर्मी, आम नागरिक लगायत सरोकारवाला सबैको साझा दायित्व, भूमिका र सहयोगको आवश्यकता रहन्छ ।

स्थानीय तहमा वित्तीय श्रोत परिचालन : समस्या र समाधान

कृष्णमणि पराजुली*

विषय प्रवेश

अहिलेको आधुनिक राज्य व्यवस्थामा वित्तको भन्दा पनि त्यसको व्यवस्थापन पक्ष बढि जटिल हुँदै गएको देखिन्छ। साधारण परिबारकै कुरा गर्दा पनि येनकेन व्यक्ति बिशेषले श्रोत जुटाएकै हुन्छ। त्यो श्रोतलाई कसरी बुद्धिमत्ता पूर्वक परिचालन गरिन्छ भन्ने मुख्य विषय हुँदो रहेछ। कतिमय सीमित साधन श्रोत भएका मुलुकहरूले पनि उपयुक्त वित्तीय व्यवस्थापनको माध्यमबाट धेरै बिकास गरेका हुँदा रहेछन्। सीमित श्रोत भए पनि त्यसको बुद्धिमत्ता पूर्वक परिचालन गरिन्छ र चुहावट हुन पाउँदैन भने उच्चतम उपलब्धि प्राप्त हुन सक्दछ।

बर्तमान अबस्थाको आकलन गर्ने हो भने आज विश्वनै एक परिवार जस्तो भईसकेको छ। एक परिवारले अर्को परिवारलाई जसरी सहयोग पुऱ्याई आएको हुन्छ , त्यसरीनै एक देशले अर्को देशलाई आर्थिक, भौतिक, वित्तीय लगायत विभिन्न क्षेत्रमा सहयोग पुऱ्याएकै छन्। यसरी श्रोतको उपलब्धता हुँदा हुँदै पनि किन मुलुकको बिकास हुन सक्दैन भन्ने अहं प्रश्न हामीहरू बिच खडा भएको छ। मुख्य समस्या भनेको श्रोत परिचालनै हो।

विश्वका अधिकांश अविकसित मुलुकहरूको अध्ययन गर्दा पनि तिनीहरूको बिकास हुन नसक्नुमा श्रोत मुख्यकारण रहेनछ। विभिन्न देशहरू र अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाहरूबाट श्रोत जुटी रहेकै अबस्थामा पनि बिकास भएको देखिदैन। श्रोत परिचालनमा आउने मुख्य अबरोध भनेका दक्ष जनशक्तिको अभाव, उपयुक्त नीति निर्माणको तर्जुमा नहुनु , प्रभावकारी कानून नहुनु , अस्थीर राजनीति, भ्रष्टाचारको ब्यापकता, नैतिक मूल्य मान्यताको अभाब आदिनै हुन्। यिनीहरूमा सुधार हुन सक्यो भने निश्चयनै वित्तीय श्रोत परिचालन प्रभावकारी हुन गई पूर्व निर्धारित उपलब्धि प्राप्त गर्न सकिनेछ।

नेपालाको सन्दर्भमा हेर्ने हो भने पनि नेपालमा वित्तीय श्रोतको त्यति अभाब देखिदैन। हाम्रा छिमेकी मित्र राष्ट्र देश भारत, चीन लगायत विदेशी देशहरू र अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाहरूबाट आर्थिक सहयोग विभिन्न रुपबाट उपलब्ध भईनै रहेको छ। साथै आफ्नै आन्तरिक राजस्वबाट पनि रकम संकलन भईनै रहेको छ। यसरी संकलित भएको श्रोतलाई हामीले कसरी खर्च गरेका छौं र गर्न सकेका छैनौं त्यस तर्फ हाम्रो ध्यान आकृष्ट हुनु पर्ने देखिन्छ। बिगत वर्षका वित्तीय विवरणबाट थाहा पाउन सकिन्छ की विधायिकाले स्वीकृत गरेको बजेट पूर्ण रुपले खर्च भएको पाईदैन। चालु आ.ब.०७५।०७६ को आंकडालाई हेर्दा पनि चालु बजेटको रकम खर्च हुन सकेको भएपनि

** पूर्व उप सचिव (लेखा)*

पुँजीगत तर्फको बजेट ५० % मात्र खर्च भएको छ। असारे बिकासे खर्चको आंकलन गर्दा पनि मुस्कीलले ७० % खर्च हुन सक्ने विभिन्न अध्ययनहरूले देखाएका छन्। अत : समस्या यहां देखिन्छ , वित्तीय श्रोतको भन्दा पनि त्यसको व्यवस्थापन एवम् परिचालनको रहेछ।

यो पंक्तिकारले केही स्थानीय तहहरूको वित्तीय व्यवस्थापनको अध्ययन गर्ने अबसर पाएको थियो। अध्ययनको क्रममा अधिकांश स्थानीयतहहरूको वित्तीय व्यवस्थापन त्यति व्यवस्थित भएको देखिएन। श्रोतको उपलब्धता हुँदा हुँदै पनि परिचालन गर्न नसकेको थुप्रै उदाहरण देखिएका थिए। केही कार्यालयहरूमा भने तलब, भत्ता जस्ता दैनिक कार्यसंलनका लागि नभै नहुने कामको लागि आन्तरिक आयबाट कार्य सञ्चालन गरेको पनि पाईएको थियो। सशर्त अनुदानमा आउनु पर्ने बजेट नआएको कारणबाट आन्तरिक आयबाट खर्च गर्नु पर्ने बाध्यता श्रृजना भएको रहेछ। यसरी वित्तीय श्रोतको उपयुक्त किसिमले परिचालन हुन नसकेको कारणबाट स्थानीय तहहरूले पूर्व निर्धारित उपलब्धि हासिल गर्न नसकेको अध्ययनबाट देखिएको थियो।

श्रोतलाई धेरै किसिमबाट अर्थ्याउन सकिन्छ। जस्तो नवीकरण गर्न सकिने श्रोत र नवीकरण गर्न नसकिने श्रोत। भूमि, श्रम र पुँजीलाई पनि श्रोतको रूपमा लिन सकिन्छ। त्यस्तै गरी पानी , हावा, खानी पनि शक्तिका श्रोतनै हुन्। यिनीहरू सबैले उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउन सहयोग पुऱ्याएका हुन्छन्। विभिन्ना किसिमका श्रोत भए पनि हामी यस आलेखमा उल्लेख गर्न खोजेको श्रोत भनेको स्थानीय तहको सरकारमा हुने श्रोत हो। अर्थात, संगठन बिकास तथा भूईं मान्छेको चौतर्फि बिकासको लागि आबश्यक हुने श्रोत जस्तो आर्थिक, भौतिक, मानबीय, सेवा तथा वस्तु र वित्तीय श्रोतहरू नै हुन्। यी श्रोतहरू सबैको स्थानीय तहको बिकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने भएपनि यहां उल्लेख गर्न खोजिएको श्रोत भनेको वित्तीयनै हो। वित्तीय श्रोत यस्तो श्रोत रहेछ जुन श्रोत मानिसको मुटु सरह मानिएको छ। मानिसमा मुटु भएन भने जसरी बांच्न संभव हुँदैन , त्यसरीनै कुनै पनि संगठनमा वित्तीय साधन भएन भने त्यो संगठनले पूर्व निर्धारित उपलब्धि प्राप्त गर्न सकेको हुँदैन। यसको अर्को पाटो भनेको उपलब्ध श्रोतको परिचालन गर्न सक्नु पनि हो। श्रोत मात्र भएर पनि केही हुँदैन। परिचालन गर्न सकिएन भने निश्कृय रूपमा रहेको वित्तीय श्रोतको कुनै अर्थ र उपादेयता हुँदैन।

यो आलेख मुलत : स्थानीयको तहको श्रोत संकलन भन्दा पनि श्रोत परिचालनमा केन्द्रीत रहेको छ। साथै स्थानीय तह भन्नाले गाउँपालिका र नगरपालिकालाई लिईएको छ। यिनीहरूलाईनै केन्द्रबिन्दु बनाई आलेख तयार गरिएको हुँदा सोही बमोजिम पाठकहरूले बुझिदिनु हुन अनुरोध गर्दछु र आन्तरिक तथा बाह्य श्रोतको विषयमा भएका व्यवस्था सम्बन्धमा तल केही उल्लेख गरिएको छ।

संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको संविधानको भाग ४ अन्तर्गत राज्यका अर्थ नीतिमा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई सुदृढ गर्ने भनिएको छ। यसको लागि उपलब्ध साधन र श्रोतको अधिकतम परिचालन गरी आर्थिक समृद्धि हासिल गर्ने। साथै आर्थिक क्षेत्रका सबै गतिबिधिमा स्वच्छता, जबाफदेही र प्रतिस्पर्धा कायम गरी परिचालन गर्ने। यस प्रकार ले श्रोतको परिचालन गरी प्राप्त भएको उपलब्धिलाई न्यायोचित बितरण गर्ने भनी उल्लेख भएको छ। यसबाट के प्रष्ट हुन आउंछ भने उपलब्ध श्रोतको व्यवस्थित किसिमबाट परिचालन गरीनु पर्दछ भन्ने नै हो। साथै वित्तीय श्रोत कहांबाट उद्गम हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा पनि संविधानको आर्थिक प्रणालीको भाग-१० को धारा ११५.मा कानून बमोजिम बाहेक

कुनै कर लगाइने र उठाइने छैन। साथै संघीय कानून बमोजिम बाहेक नेपाल सरकारले कुनै ऋण लिने र जमानत दिने छैन भनी प्रष्ट संबैधानिक व्यवस्था भएको छ। यसरी संबैधानिक व्यवस्था हेर्दा कर लगाउन, उठाउन, ऋण लिन र जमानत दिन कानून अन्तर्गत रहेर मात्र गर्न सकिने अबस्था रहेको छ।

कानूनी व्यवस्था

स्थानीय तहलाई व्यवस्थित गर्ने अर्को कानून भनेको स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ हो। यस ऐनलाई अध्ययन गर्दा पनि कानून बमोजिम बाहेक गाउँपालिका तथा नगरपालिकाहरूले आफ्नो अधिकार क्षेत्र भित्र कुनै कर लगाउन, उठाउन र ऋण लिन पाईने छैन भन्ने उल्लेख भएबाट पनि वित्तीय श्रोतको व्यवस्थापनलाई महत्त्व दिईएको पाईन्छ। ऐनको प्राबधान बमोजिम स्थानीय तहहरूले वित्तीय अधिकार क्षेत्र अन्तर्गत उठाउन पाउन सक्ने करहरू निम्न बमोजिम उल्लेख गरिएको छ।

- एकिकृत सम्पत्ति कर र घर जग्गा कर – गाउँपालिका तथा नगरपालीकाहरूले आफ्नो क्षेत्र भित्र एकिकृत तथा सम्पत्ति कर र घर जग्गा कर लगाउन र उठाउन पाउंछन्। एकिकृत सम्पत्ति कर भन्नाले कुनै व्यक्तिको स्वामित्वमा रहेको सम्पूर्ण घर र जग्गाको एकिकृत रूपमा हिसाब गरी लगाईने सम्पत्ति कर हो।
- भूमिकर (मालपोत) – गाउँपालिका तथा नगरपालिकाले आफ्नो क्षेत्र भित्रको जग्गामा जग्गाको उपयोगको आधारमा भूमिकर (मालपोत) लगाउन सकिने व्यवस्था छ।
- घरजग्गा बहाल कर –कुनै व्यक्ति तथा संस्थाले भवन, घर, पसल,ग्यारेज, गोदाम, टहरा,छप्पर, कारखाना जग्गा वा पोखरी बहालमा दिएको भएमा गाउँपालिका वा नगरपालिकाहरूले घर जग्गा बाहाल कर लगाउन सक्ने व्यवस्था छ।
- व्यवसाय कर – गाउँपालिका तथा नगरपालिकाले आफ्नो क्षेत्र भित्र पर्ने ब्यापार, व्यवसाय, लगानी र आर्थिक कारोवारमा व्यवसाय कर लगाउन सक्दछन्।
- माथि उल्लेख गरिएका करहरूको अतिरिक्त गाउँ तथा नगरपालिकाले बहाल बिटौरी शुल्क, पार्किङ्ग शुल्क, जडिबुटी, कवाडी र जीवजन्तु सम्बन्धी कर, सेवा शुल्क लगाउन पाउंछन्।

गाउँपालिका वा नगरपालिकामा राजस्वसम्बन्धी परामर्शको लागि स्थानीय राजस्व परामर्श समिति रहने व्यवस्था स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ६५ मा व्यवस्था भएको देखिन्छ।

स्थानीय राजस्व परामर्श समिति

यी माथि उल्लेखित करहरू पालिकाहरूले लगाउन पाए पनि लगाउनु पूर्व सो को अध्ययन अनुसन्धान गरी प्रतिवेदन पेश गर्न एउटा स्थानीय राजस्व परमर्श समितिको गठन गर्नु पर्दछ। सो समितिमा पालिकाको उपाध्यक्ष वा उप प्रमुख संयोजक, प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत, कार्यपालिकाका सदस्यहरू मध्येबाट एक जना महिला सहित २ जना, निजी क्षेत्रको उद्योग बाणिज्यसम्बन्धी मान्यता प्राप्त संस्थाको गाउँ वा नगर तहको अध्यक्ष वा निजले तोकेको प्रतिनिधि सदस्य र कार्यपालिकाको राजस्व शाखाको प्रमुख सदस्य सचिब रहने छन्। समितिको प्रतिवेदनको आधारमा गाउँ सभा तथा नगर सभाबाट पारित गरी कर लगाउन सक्ने कानूनी व्यवस्था छ। गाउँपालिका तथा नगरपालिकाले स्वईच्छाले कुनै पनि प्रकारको कर तथा सेबा शुल्क लगाउन पाईदैन। जनताले अनुमोदन नगरेको राजस्व सम्बन्धी नीतिको कुनै औचित्य तथा कानूनी बैधता हुँदैन।

जनताबाट उठाईने कर न्याय संगत हुन सकोस् र राजस्व परामर्श समितिले जथाभाबि आफू खुसीको प्रतिवेदन दिन

नसकोस भन्ने उदेदेश्यले यो समितिलाई निश्चित म्याण्डेट दिइएको छ। समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार निम्न बमोजिम कानूनलेनै व्यवस्था गरेको छ :–

राजस्व सम्बन्धी नीति तथा कानूनको तर्जुमा, संशोधन, परिमार्जन र आबश्यक परामर्श प्रदान गर्ने, राजस्वको श्रोत, दायरा र दर समेत विश्लेषण गरी राजस्वको अनुमान गर्ने, आन्तरिक आयको विश्लेषण र अनुमान गर्ने , कर नीतिको सम्बन्धमा परामर्श दिने, कर राजस्व, गैरकर राजस्व, सेबा शुल्क, दस्तुर आदिको दर सम्बन्धमा परामर्श दिने र राजस्व प्रशासन सुधारको लागि अन्य आबश्यक परामर्श दिने जस्ता महत्त्वपूर्ण कार्य दिईएको पाईन्छ। यस प्रकार गरिएको कानूनी व्यवस्थाले निश्चयनै स्थानीय पालीकाहरूको वित्तीय श्रोतको संकलन र परिचालनमा प्रभावकारीता आउने छ।

श्रोत अनुमान तथा बजेट सीमा निर्धारण समिति

श्रोत अनुमान तथा बजेट सीमा निर्धारण गर्ने सम्बन्धमा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ६६ मा श्रोत अनुमान तथा बजेट सीमा निर्धारण समितिको व्यवस्था भएको देखिन्छ। गाउँपालिका तथा नगरपालिकामा प्राप्त हुने आन्तरिक आय, राजस्व बाँडफाँड प्राप्त हुने रकम, अनुदान, ऋण र अन्य आयको प्रक्षेपण र सोको सन्तुलित बितरणको खाका तथा बजेट सीमा निर्धारण गर्न को लागि यस समितिको व्यवस्था भएको छ। समितिमा सम्बन्धित पालिकाका अध्यक्ष वा प्रमुख संयोजक, उपाध्यक्ष वा उपप्रमुख सदस्य ,कार्यपालिकाका सदस्यहरू मध्येबाट अध्यक्ष वा प्रमुखले तोकेको चार जना सदस्य र प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत सदस्य सचिब रहने गरी ७ जनको एक समिति रहने व्यवस्था छ। यस समितिले आन्तरिक आय, राजस्व बांडफाटबाट प्राप्त हुने आय, नेपाल सरकार तथा प्रदेश सरकारबाट प्राप्त हुने वित्तीय हस्तान्तरण , आन्तरिक ऋण तथा अन्य आयको प्रक्षेपण गर्ने , प्रक्षेपित श्रोत र साधनको सन्तुलित बितरणको खाका तय गर्ने, श्रोत अनुमानको आधारमा बजेटको कुल सीमा निर्धारण गर्ने, विषय क्षेत्रगत बजेटको सीमा निर्धारण गर्ने, बजेट तथा कार्यक्रमको प्राथमिकिकरणका आधार तयार गर्ने, बजेट तर्जुमा सम्बन्धी मार्ग दर्शन तय गर्ने र श्रोत अनुमान तथा बजेट सीमा निर्धारण सम्बन्धमा स्थानीय तहको आबश्यकता र निर्णय बमोजिमका अन्य कार्यहरू गर्ने उल्लेख भएका छन्।

स्थानीय तहमा वित्तीय श्रोत परिचालमा माथि उल्लेखित स्थानीय राजस्व परामर्श समिति र श्रोत अनुमान तथा बजेट सीमा निर्धारण समिति को ठूलो भूमिका रहेको हुन्छ। राजस्व परामर्श समितिले पालिकामा प्राप्त हुने आन्तरिक आय तर्फ का राजस्वका श्रोत, दायरा र दरहरूको विश्लेषण तथा अनुमान गरी प्रतिवेदन पेश गर्दछ भने सोको आधारमा श्रोत अनुमान तथा बजेट सीमा निर्धारण समितिले समग्रमा बजेटको अनुमानको खाका तयार गर्ने कार्य गरेको हुन्छ। यो समितिले आन्तरिक आयको अतिरिक्त पालिकामा प्राप्त हुने अनुदान, ऋण र अन्य आयको समेत प्रक्षेपण गरी आगामी आर्थिक वर्षको लागि कुल बजेट अनुमान तयार गर्दछ। यी दुई समितिहरूले पेश गरेका प्रतिवेदनबाट वित्तीय श्रोतहरूको पहिचान , विश्लेषण , अनुमान र परिचालन हुने हुँदा पालिकाहरूको वित्तीय व्यवस्थापनमा यिनीहरूको ठूलो सहयोग पुग्न गएको देखिन्छ।

राष्ट्रिय प्राकृतिक श्रोत तथा वित्त आयोग

संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा श्रोत परिचालन गर्ने सम्बन्धमा राष्ट्रिय प्राकृतिक श्रोत तथा वित्त आयोगको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको छ। तिनै तहमा श्रोत पठाउनको लागि यो आयोगको सिफारिश आबश्यक पर्ने हुन्छ। आयोगले गहन अध्ययन गरेर मात्र श्रोत परिचालनको सिफारिस गरेको हुन्छ। हालै मात्र आयोगले स्थानीय तहले आ.ब.

२०७६।०७७ को लागि कुल आन्तरिक आयको १० प्रतिशत सम्म आन्तरिक ऋण उठाउन सक्ने गरी सीमा निर्धारण गरेको छ। आन्तरिक आय अन्तर्गत स्थानीय तहको आफ्नै आय र संघीय सरकारबाट प्राप्त हुने राजस्व बाँडफाँडको रकम पनि पर्दछ।

पालिकाहरूमा वित्तीय श्रोत परिचालनमा देखिएका समस्या र समाधान

१) यो पंक्तिकारले केही पालिकाहरूमा वित्तीय श्रोत परिचालनको अध्ययन गर्ने सिलसलिामा नेपाल सरकारले स्थानीय तह, प्रदेश र संघमा समेत लागु हुने गरी राजस्व र खर्च शीर्षकको वर्गीकरण र ब्याख्या, २०७४ लागु गरी आएको छ। केही पालिकाहरूले यो वर्गीकरण अनुसार आय संकलन र लेखांकन गरेको देखिएन। कुनै पालिकाले यो बमोजिम लेखांकन गर्ने कसैले पुरानै बमोजिम अभिलेख राख्ने हुँदा एकरुपता देखिन आएन। यसबाट केन्द्रीय विवरणमा देखिने आंकडा विश्वाशिला नहुने हुँदा नीति निर्माण तथा योजना तर्जुमा गर्ने कार्यमा समेत ब्यबधान उत्पन्न हुन सक्दछ। अतःनेपाल सरकारले लागु गरेको राजस्वको वर्गीकरण र खर्चको ब्याख्यालाई अनिबार्य रूपमा लागु गरेको अबस्थामा केन्द्रीय विवरण भरपर्दो र विश्वाशिलो हुन जानेछ। साथै बजेट तथा नीति निर्माण र योजना तर्जुमा गर्न समेत सहयोग पुग्न जानेछ।

२) गाउँपालिका तथा नगरपालिकाहरूलाई कानूनलेनै केही वित्तीय अधिकार क्षेत्र तोकिदिएको छ। जसमा एकीकृत सम्पत्ति कर र घर जग्गा कर, भूमिकर, घरजग्गा बहाल कर, व्यवसाय कर, बहाल बिटौरी कर लगायत विभिन्न कर तथा विभिन्न शुल्क लगाउन पाउन सक्ने व्यवस्था छ। तर जसरी भए पनि र जति सक्यो बढि राजस्व असुली गरी बलियो ढुकुटी बनाई सुबिधा लिने प्रबृत्ति जनप्रतिनिधिमा बढ्न गएको गुनासो जनसाधारणमा आएको छ। यसको निराकरणको लागि संघीय सरकारबाट एक छुट्टै मापदण्ड निर्धारण गरी राजस्वका दरहरूमा एकरुपता कायम गरीनु पर्दछ। यसरी मनपरि किसिम ले लगाउँदै आएको कर तथा सेवा शुल्क उपर नियन्त्रण गरीनु पर्दछ।

३) राजस्व परामर्श समितिको काम, कर्तव्य, अधिकारमा राजस्वका श्रोत, दायरा र दरको विश्लेषण गर्ने र परामर्श दिने, आन्तरिक आयको विश्लेषण गर्ने, कर, गैर कर, शुल्क, दस्तुर आदिको सम्बन्धमा आबश्यक परामर्श दिने जस्ता महत्त्वपूर्ण काम दिईएको भएपनि ती प्रभावकारी हुन सकेका छैनन्। यसको लागि राजस्व परामर्श समितिको बिज्ञता र क्षमताको बिकास गरीनु पर्दछ। हाल भएको हचुवा एवम् कर्मकाण्डीय परिपाटीको अन्त्य गरीनु पर्दछ। स्थानीय राजस्व परामर्श समितिले कुनै अध्ययन, अनुसन्धान तथा विश्लेषण बिनानै राजस्वका दर, दायरा र क्षेत्र कायम गरेको पाईन्छ।

४) वित्तीय श्रोतको अनुमान तथा परिचालन गर्ने सम्बन्धमा श्रोत अनुमान तथा बजेट सीमा निर्धारण समितिको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। पालिकाहरूमा प्राप्त हुने आन्तरिक आय, राजस्वबाँडफाँडबाट प्राप्त हुने रकम, अनुदान, ऋण र अन्य आयको प्रक्षेपण तथा सन्तुलित बितरणको खाका तयार गर्ने यस समितिको मुख्य कार्य भएपनि यो काम एक किसिमको कर्मकाण्डीय जस्तो देखिएको छ। विभिन्न तथ्यांकहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण गरी कुल आय निर्धारण गरी सन्तुलित प्रकारले श्रोत परिचालन हुन सकेको छैन। अनुदान, राजस्व बांडफांड, ऋण र अन्य आयबाट प्राप्त हुने अनुमानित रकम बजेटमा समाबेश भएपनि प्रक्षेपण गरिएको तुलनामा निकैनै फरक पर्ने गरेको देखिन आउंछ। फलस्वरुप कार्यक्रम र श्रोतमा सन्तुलन कायम भएको देखिदैन। यस प्रकारले श्रोत अनुमान र परिचालनमा समस्या सृजना हुन गएको छ। यसको

लागि श्रोत अनुमान गर्दाको अबस्थामानै यथार्थताको निकट हुने गरी गर्नु पर्ने र परिचालन गर्दा पनि कुन कार्यक्रममा कुन कुन श्रोतबाट कति रकम परिचालन गर्ने हो पहिलेनै एकिन गरीनु पर्दछ। अहिलेको अबस्था हेर्दा कतै बजेटको अभाव छ भने कतै रकम निश्कृय भएको पनि देखिएको छ। केही पालिकामा त श्रोत अनुमान तथा बजेट सीमा निर्धारण समितिको निर्णय समेत उपलब्ध हुन सकेन। अतः यसमा सुधारको खाँचो देखिएको छ।

५) केन्द्र सरकार र प्रदेश सकारले उपलब्ध गराउने भनी बजेटमा समाबेश गरिएका रकम पनि उपलब्ध नहुँदा स्वीकृत कार्यक्रममा अबरोध पुग्न गएका थुप्रै उदाहरणहरू देखिएका छन्। यसरी स्वीकृत कार्यक्रममा समेत बजेटको अभाव हुन गई श्रोत परिचालन हुन सकेको छैन। तोकिएको अनुदान रकम नपठाउनेमा मुख्यत प्रदेश सरकार नै देखिएका छन्। के कति श्रोत उपलब्ध गराउन सकिने हो एकिन गरेर मात्र पालिकाहरूलाई जानकारी गराउनु उपयुक्त हुनेछ।

६) स्थानीय तहमा श्रोत परिचालन गर्ने सम्बन्धमा आन्तरिक आयको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। आन्तरिक आय भनेको पालिका आफैले आय आर्जन गर्ने हुँदा कुन कुन श्रोतमा कति कर तथा शुल्क लगाउने र कुन कुन कार्यक्रममा उक्त आम्दानी परिचालन गर्ने बारे पनि एकिन गर्न सहज हुन जान्छ। आन्तरिक आय दिगो र भरपर्दो हुने हुँदा श्रोत परिचालन तथा कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सजिलो हुन जान्छ।

तर, पालिकाहरूले आन्तरिक आयलाई त्यति प्रभावकारी बनाउन सकि रहेका छैनन्। आफ्नो क्षेत्र भित्र आन्तरिक आयका श्रोतबाट के कति रकम प्राप्त हुन्छ र कति रकम असुल गर्न बाँकी छ भन्ने अभिलेख नभएको कारणले गर्दा पनि आन्तरिक आय प्रभावकारी हुन सकेको छैन। पालिकाहरूले विभिन्न कर तथा सेबा शुल्कहरूको अभिलेखलाई अद्याबधिक बनाउँदै जाने र तदनुरुप असुली कार्यलाई प्राथमिकता दिनु पर्दछ।

७) आयोजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्ने कार्यमा अधिकांश स्थानीय तहमा प्राविधिक सीप तथा क्षमताको अभाबको कारणले गर्दा पनि संचालित कार्यक्रमहरूले आशातित प्रतिफल दिन सकेका छैनन्। आर्थिक तथा प्राविधिक रुपले संभब भएका कार्यक्रममा मात्र स्रोत परिचालन गर्न उपयुक्त हुनेछ।

८) स्वीकृत कार्यक्रमको लागि बिनियोजित बजेट जसरी पनि खर्च गर्नु पर्दछ भन्ने मानसिकता स्थानीय तहमा रहेको पाईन्छ। लगानी गरिएको वित्तीय स्रोतले के कस्तो लाभ/हानी तथा उपलब्धि ल्याउंछ भन्ने तर्फ अध्ययन नहुने हुँदा वित्तीय स्रोत परिचालन उपलब्धिमूलक भएको देखिदैन। साथै उत्पादन तथा नतिजा मुखी कार्यमा वित्तीय स्रोत परिचालन गर्नु भन्दा बितरणमुखी कार्यक्रममा वित्तीय स्रोत परिचालन गर्न स्थानीय निकायहरू उद्यत् भएका देखिन्छन्। यसको लागि बितरणमुखी कार्यक्रम भन्दा जनतालाई सेवा तथा प्रतिफल पुऱ्याउने कार्यक्रममा स्रोत परिचालन गरीनु पर्दछ।

९) स्थानीय निकाय गठन भएको अबस्था देखिनै विभिन्ना व्यक्ति तथा संघ संस्थाको नाममा धरौटी बापतको रकम रही आएको छ। कतिपय धरौटी रकमत के बापत कस्को नामको भन्ने सम्म पनि उल्लेख भएको हुँदैन र फरफारक हुन नसकेको अबस्था देखिएको छ। एक प्रकारको बेवारिसे र धेरै पुरानो भएको हुँदा हिनामिना हुने संभावना पनि त्यत्तिकै रहने हुन्छ। यस प्रकारको रकमलाई सदरस्याहा गरी संचित कोषमा दाखिला गर्ने र पछि प्रमाण सहित फिर्ता लिन आएमा फिर्ता दिने गरी अभिलेख अद्याबधिक गर्नु पर्दछ। यसरी प्रयोग

बिहिन अबस्थामा रहेको रकमलाई वित्तीय श्रोत परिचालनको रूपमा पनि लिन सकिने हुन आउंछ ।

१०) संघीय शासन प्रणालीमा वित्तीय व्यवस्थापनको ठूलो भूमिका रहेको हुन्छ । त्यसकारणले गर्दा वित्त व्यवस्थापन र त्यसको परिचालनको लागि संविधान एवम् कानूनमानै संघ , प्रदेश र तहलाई छुट्टा छुट्टै वित्त सम्बन्धी अधिकार दिईएको हुन्छ । नेपालको सन्दर्भमा भन्ने हो भने अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ ले नेपाल सरकारले, प्रदेशले र स्थानीय तहले लगाउन सक्ने कर तथा गैरकरहरू उल्लेख गरेका पाईन्छन् । कानूनबाटै कुन तहले के के कर लगाउन पाउने हुन् भनी तोकिनु निश्चयनै राम्रो कुरा भए पनि प्रदेश र स्थानीय तहले लगाउन सक्ने घर जग्गा रजिस्ट्रेशन शुल्क, सवारी साधन कर,मनोरन्जन कर, बिज्ञापन कर जस्ता करहरू दुबैले लगाउन सक्ने व्यवस्था छ । यसरी एउटै कर दुई तहले लगाउदा बिबाद आउने हुँदा छुट्टा छुट्टै अधिकारको व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुनेछ ।

११) अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ ले वित्तीय व्यवस्थापन र श्रोत परिचालनको सम्बन्धमा विभिन्न तह बिच एक आपसमा सहयोग र समन्वय गर्न सक्ने व्यवस्था छ । नेपाल सरकार, प्रदेश वा स्थानीय तहले एक आपसमा समन्वय गरी एक अर्का मार्फत् राजस्व उठाउन सक्ने व्यवस्था गर्न सकिने भएपनि हुन सकिरहेको छैन । यसमा सुधार गरीनु पर्दछ ।

१२) त्यसैगरी नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले कर सम्बन्धी दरहरू निर्धारण गर्दा एकरुपता हुने गरी कायम गर्नु पर्ने व्यवस्था छ । प्रदेश र स्थानीय तहहरूले आ आफ्नै किसिमबाट करका दरहरू निर्धारण गरेका हुँदा समस्या उब्जिएका छन् । स्थानीय तहहरूलाई कर मात्र आय को श्रोत हो भन्ने मानसिकता रहन गएकोले जनतामा करको भार बढ्न गएको छ । करका दरहरूमा एक रुपता कायम गरीनु पर्दछ । एउटै राज्यमा फरक फरक करका दरहरू कायम गरीनु निश्चयनै जनतालाई न्याय गरेको ठहरिदैन ।

१३) स्थानीय तहले वित्तीय नीति तर्जुमा गर्दा नेपाल सरकारको वित्तीय नीतिको अनुसरण गर्ने, जुन प्रयोजनको लागि अनुदान प्राप्त भएको हो सोही कार्यमा खर्च गर्ने, खर्च गर्दा पुँजीगतको रकम पुँजीगतमानै र चालुको रकम चालुमानै खर्च गर्ने, रकमान्तर गर्दा पुँजीगतबाट चालुमा गर्न नपाईने प्राबधान भए पनि त्यसो हुन सकेको छैन । अत : यी पक्षहरूमा सुधारको खांचो देखिएको छ ।

१४) स्थानीय निकाय कायम रहेको यस अघिको व्यवस्थामा केन्द्रीय सरकारले दिएका सबै प्रकारको बिकास बजेट उक्त आर्थिक वर्षमा खर्च गर्न नसके स्वत : फ्रिज हुने व्यवस्था थियो । तर अहिलेको व्यवस्थामा केन्द्र सरकारले दिने अनुदान र स्थानीय तहको आफ्नै आन्तरिक आय पनि फ्रिज नहुने व्यवस्था भएको छ । यसबाट रकमको अभाव नभई श्रोत परिचालन प्रभावकारी हुन गएपनि स्थानीय तहको खर्च गर्ने क्षमता थप कमजोर हुन जान्छकी भन्ने आशंका पनि हुन थालेको छ । त्यसकारण यसको लागि केन्द्र सरकारले खर्च गर्न नसक्नेको लागि सजायको भागिदार बनाउन सक्नु पर्दछ ।

१५) संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा वित्तीय श्रोतको व्यवस्थापन र त्यसको प्रभावकारी परिचालनको लागि राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको देखिन्छ । राजस्व बाँडफाँड र ससर्त अनुदानको आधार तयार गर्ने, समानीकरण अनुदानको सिफारिश गर्ने, प्राकृतिक स्रोतको परिचालन गर्दा संघ,प्रदेश र स्थानीय तहको लगानी र प्रतिफलको हिस्सा निर्धारण गरी सिफारिस गर्ने , प्राकृतिक स्रोतको सम्बन्धमा उठ्न सक्ने विवादको विषयमा समन्वयात्मक रूपमा काम गर्न सुझाब दिने जस्ता कार्यहरू आयोगका छन् । संघ,

प्रदेश र स्थानीय तह बिच वित्तीय स्रोतको विषयमा उठेका बिबाद गठित आयोगको क्षेत्राधिकार भित्र पर्ने हुँदा अबका दिनहरूमा बिबादहरू सुल्झिने छन् भन्ने आशा गर्न सकिनेछ ।

अन्त्यमा,

विश्वनै भूमण्डलीकरण हुँदै गएको अबस्थामा वित्तीय साधनको संकलनमा त्यति समस्या देखिदैन जति श्रोत परिचालनमा देखिएको छ । विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय संगठन, संघ, संस्था, मित्र राष्ट्र, छिमेकी मुलुकहरूबाट नेपालको विभिन्न क्षेत्रको बिकासको लागि वित्तीय साधन उपलब्ध हुँदै आएको छ । मुख्य विषय भनेको उपलब्ध श्रोतलाई बुद्धिमत्ता पूर्वक परिचालन गरी पूर्व निर्धारित लक्ष प्राप्त गर्नु नै हो । अहिलेको हाम्रो बजेटको अबस्था अध्ययन गर्दा पनि बिनियोजित बजेट को रकम खर्चै हुन सकि रहेको छैन ।

संघीय शासन प्रणालीको मुख्य उद्देश्य भनेको भुईमा रहेका जनताको जीवनस्तरमा सुधार गर्ने र उनीहरूलाई सेवा सुबिधा प्रदान गर्नु नै हो । यसको लागि ७५३ स्थानीय तह गठन भएका छन् । स्थानीय तहहरूलाई वित्तीय श्रोतको अभाब नहोस् भन्नका लागि विभिन्न श्रोतहरूको व्यवस्था पनि भएका छन् । वित्तीय समानीकरण अनुदान, बिशेष अनुदान, सशर्त अनुदान र समपूरक अनुदान केन्द्र सरकारबाट प्राप्त हुन्छन् भने स्थानीय तहका अन्य आयमा संघीय बिभाज्य कोषबाट प्राप्त हुने रोयल्टी, राजस्व बाँडफाँडबाट प्राप्त हुने रकम, प्रदेश सरकारबाट प्राप्त हुने अनुदान रकम, केन्द्र सरकारबाट प्राप्त हुने ऋण तथा आन्तरिक ऋण र स्थानीय तहको आफ्नै आन्तरिक आयका श्रोत रहेका छन् । स्थानीय तहलाई वित्तीय साधनको अभाब नहोस् भन्ने उद्देश्यले कानूनमानै वित्तीय श्रोतको व्यवस्था भएको भए पनि श्रोत परिचालन व्यवस्थित किसिमबाट हुन नसकेको हुँदा खर्च गर्ने क्षमतामा सुधार हुन सकेको छैन ।

स्थानीय तहहरूलाई वित्तीय श्रोतको अभाब नहुन को लागि स्थानीय सरकार सन्चालन ऐन, २०७४ ले विभिन्न प्रकारका करहरू उठाउन सक्ने कानूनी व्यवस्था गरेको छ । यसको अतिरिक्त केन्द्र तथा प्रदेशले अनुदान, रोयल्टी, राजस्व बाँडफाँड, ऋण आदि प्राप्त गर्न सक्ने नै हुँदा श्रोतको अभाब हुने देखिदैन । मुख्य चासोको विषय भनेको प्राप्त श्रोतको बुद्धिमत्ता पूर्वक परिचालन गरी पींधमा रहेका जनतालाई सेवा पुर्‍याउनुनै हो ।

सन्दर्भ सामाग्री :

नेपालको संविधान
स्थानीय सरकार सन्चालन ऐन,२०७४
अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४
राष्ट्रिय प्राकृतिक श्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४
म.ले.प. प्रतिवेदन
राजस्व पत्रिकाका विभिन्न अंक
नेपाल पत्रिकका विभिन्न अंक
विभिन्न प्रदेशहरूको स्वीकृत वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम
विभिन्न पालिकाहरूको स्वीकृत वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम

व्यापार युद्धः कारण, प्रभाव र भविष्य

चक्र प्रसाद ढुंगाना*

भूमिका

आजको विश्व अर्थव्यवस्थामा नव उदारवादी आर्थिक चीनतनले राज गरेको छ। खास गरी १९८० को दशकको वासिङ्गटन कन्सेन्ससको विश्वव्यापिकरण पश्चात हरेक देशहरू कुनै न कुनै रूपमा एक अर्कामा निर्भर हुन थालेकोले अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार बढि रहेको छ। तर सयुक्त राज्य अमेरिकामा डोनाल्ड ट्रम्पको उदय संगै अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा केही अवरोधहरू सिर्जना भएको छ। यसबाट विश्व अर्थ प्रणालीमा केही असहज परिस्थितिको निर्माण हुन गएको अनुमान गर्न सकिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा भन्सार तथा गैर भन्सार अवरोधहरू बढ्दै गएकोले यसलाई व्यापार युद्धको रुप दिन थालिएको छ । खास गरी विश्वका दुई ठुला अर्थतन्त्रहरू अमेरिका र चीन एक अर्कामा व्यापाार प्रतिरोधको प्रतिस्पर्धामा लागेको देखिन्छ। प्रस्तुत लेखमा व्यापार युद्धका विगत वर्तमान र यसले भविश्यमा पार्न सक्ने प्रभावहरूलाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ।

विश्व अर्थतन्त्रको एकीकरणका स्वरुपहरू

अन्तराट्रिय व्यापारलाई सहजिकरण गर्ने सन्दर्भमा सबै भन्दा पहिला पुर्व व्रिटिश साम्राज्य अन्तर्गतका ४८ वटा कमनवेल्थ राज्यहरूले एक आपसमा एक समुह बनाई आफ्नासदस्यहरूमा विशेष भन्सार छुट दिने व्यवस्था अवलम्बन गरेका थिए। जसलाई Preferential Trading System को नाम दिईएको थियो। यस्तो व्यवस्थामा केवल आफ्ना समुहका सदस्यहरूलाई मात्र व्यापारमा सहुलियत प्रद्यान गरिएको थियो । यसलाई सौविध्यपूर्ण व्यापार प्रणाली पनि भनियो। व्यापारमा सहुलियत तथा सहजिकरणका स्वरुपहरू विस्तार भई विभिन्न देशहरूका समुहहरूका सदस्यहरू एक आपसमा व्यापार गर्दा भन्सार छुट दिने प्रचलनको थालनी भयो । जसलाई स्वतन्त्र व्यापार क्षेत्र भनियो । यसमा स्वतन्त्र व्यापार क्षेत्रमा आवद्ध देशहरू एक आपसमा व्यपार गर्दा भन्सार तथा गैर भन्सार महशुल नलिने तर गैर सदस्य राष्ट्रहरूसंग व्यापार गर्दा भने आट्फ्नो अलग्गै भन्सार नीति बमोजिम प्रत्येक राष्ट्रले व्यापारमा आफ्नै नियमहरू लागु गर्न पाउने व्यवस्था थियो। यस व्यवस्थाले व्यापारमा पर्याप्त अवरोधहरू सिर्जना गर्ने गरेकोले यसैको विस्तारित रूपमा कस्टम्स युनियनको स्थापना भयो। यस्ता युनियनहरूले आफ्ना सदस्यहरूको विचमा व्यापार अवरोधहरू हटाउने र गैर सदस्यहरूसँग पनि समान व्यापार नीति अवलम्बन गर्ने गर्दछन् ।

कस्टम्स् युनियनहरूले भन्सारको नीतिको मात्र कुरा गर्ने गरेको तर विश्व अर्थ प्रणालीमा श्रम र पुजिको प्रभाव बढ्दै गएको हुनाले त्यस्ता उत्पादनका साधनहरूको पनि अन्तर्राष्ट्रिय कारोवारमा खुल्लापन ल्याउन जरुरी थियो। यस सन्दर्भमा उत्पादनका यि साधनहरूको स्वतन्त्र कारोवारलाई बढावा दिनका लागि साझा बजार (कमन मार्केट)

** प्रशिक्षक, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र*

को अवधारणा कार्यान्वयनमा आयो। युरोपियन युनियन एक साझा बजार हो। विश्वमा अर्थ प्रणालीमा आएका नवप्रवर्द्धनले गर्दा वित्तीय, आर्थिक तथा मौद्रिक नीतिहरूको पनि एकीकरण हुनु पर्ने अवस्थाको परिकल्पना गरिएको छ। जसलाई आर्थिक संघ (ईकोनोमिक युनियन) को रूपमा लिईएको छ। हालको युरोपियन युनियन यस तर्फको प्रस्थान गर्ने दिशामा अगाडि बढेको छ।

विश्व अर्थतन्त्रमा अन्तरनिर्भरताको अवस्था

आजको विश्वमा हामी अन्तरनिर्भरताको पराकाष्ठामा छौ। विश्वका हरेक देशहरू (Autarchy) अटार्किको अवस्थामा छैनन् अर्थात एक देश सम्पूर्ण रूपमा आफैमा भरिपूर्ण छैन। त्यसैले व्यापार एक अनिबार्य शर्त हो। देशहरू आट्रफ्नो फाईदाको लागि व्यापार गर्दछन्। व्यापारको विस्तारबाट सबैले फाईदा लिन सक्ने भएकाले यसलाई आजको विश्वमा धन प्राप्तिको ठुलो श्रोतको रूपमा लिईएको छ। फ्रेन्च अर्थशास्त्री थोमस पिकेटीले अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको पक्षमा यसरी भन्नु भएको छः– Protectionism does not produce wealth, and free trade and economic openness are ultimate in everyone's interest। नवउदारवादी आर्थिक नीतिहरूको विश्वव्यापिकरणमा जोड दिने वासिङ्गटन स्थित वित्तीय संस्थाहरूको पनि उदेश्य अन्तराट्रिय व्यापारलाई खुल्ला बनाउने र व्यापारका सबैखाले प्रतविन्धहरूलाई हटाउने तर्फ केन्द्रित छन्। विश्व अन्तरनिर्भरताको यो चरणमा आयात र निर्यात विना अवको आर्थिक जिवन सञ्चालन गर्न निक्कै कठिन हुने युगमा हामी बाँची रहेका छौ।

व्यापार युद्ध

उदार आर्थिक प्रणालीमा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारलाई रोकावट गर्ने रणनीति नै व्यापार युद्ध हो। अति संरक्षणबादबाट प्रभावित भई विदेशबाट आयात हुने वस्तु तथा सेवामा भन्सार तथा गैर भन्सार अवरोधहरू सिर्जना गरी आयातलाई दुरुत्साहन गर्ने कार्य व्यापार युद्ध हो। यसले अर्थतन्त्रको अन्तरनिर्भरतालाई घटाउने र संलग्न देशहरूलाई एक अर्काका विरुद्धमा आर्थिक प्रतिवन्धहरू लगाउने दिशा तर्फ उन्मुख गराउँदछ। यो एक Chain प्रतिक्रिया हो। एकले अवरोध गर्ने र त्यसको जवाफमा अर्कोले पनि अवरोध सिर्जना गर्ने प्रक्रिया अनवरत रूपमा चल्न सक्ने र अन्ततोगत्वा यसबाट विश्व व्यापार माथि ठुलो झट्का लाग्न सक्दछ। पुँजी तथा लागानी, श्रम, ज्ञान तथा कारोवारहरूको विश्वव्यापिकरणमा रोकावट ल्याउनका व्यापार युद्ध एक अस्त्रका रूपमा प्रयोग हुन सक्दछ। त्यसैले वर्तमान समयमा यसलाई Backlash against Globalization का रूपमा लिन थालिएको छ।

व्यापार युद्धको इतिहास

शक्ति आर्जनको प्रमुख श्रोतका रूपमा व्यापारको उदय भए पश्चात व्यापार नै युद्धको प्रमुख कारण बनेको थियो। १६५२ देखि १६५४ मा व्रिटिश साम्राज्य र डच राज्यको विचमा भएको प्रथम एङ्गलो डच युद्ध खास गरी व्यापारका कारणले नै भएको थियो। अगेंजले डच व्यापारिक जहाजहरूलाई आक्रमण गरेको प्रस्तुत घटनालाई प्रथम व्यापार युद्धका रूपमा लिईन्छ। युरोपमा सघन आर्थिक शक्तिको रूपमा रहेको डचको व्यापारिक साम्राज्यलाई तोड्नका लागि अग्रेजले १६६५ मा डच गणराज्य माथि आक्रमण गऱ्यो। यो व्यापार युद्धकै दोस्रो रुप थियो। डच गणराज्यको व्रिटिश तथा उसका दुश्मन राज्यसंगको व्यापार नीतिका कारणले चौथो डच व्रिटिश युद्ध हुन पुगेको थियो।

अठारौ शताब्दिको मध्यान्ह तिर चीनको छिन सरकारले वेलायतको अफिम माथि कडा अवरोधका नीतिहरू

ल्याएर हालको हङ्कङ्गमा रहेको पोर्टलाई वेलायतले प्रयोग गर्न नपाउने र चीनसंग व्यापार गर्न नपाउने नीतिहरू ल्याएको थियो । जसको परिणाम स्वरुप १९३९ देखि १९४२ सम्ममा प्रथम अफिम युद्ध भएको थियो । नानकिनको सन्धिबाट समाप्त भएको यस युद्ध पश्चात ब्रिटिश साम्राज्यको चीनमा हुने व्यापारलाई खुल्ला गरियो भने हरेक चिनियाँ नागरिकहरू न्यु साउथ वेल्समा जाँदा व्यक्तिलाई बेलायतले कर लगाउन पाउने भयो । यसै युद्धको परिणाम स्वरुप सिर्जित असमान व्यापार नीतिका कारणले १८५६ देखि १८६० सम्ममा दोस्रो अफिम युद्ध हुन गयो । जसबाट चीनको हङ्कङ्ग बन्दरगाह शहर ९९ वर्षका लागि बेलायतको उपनिवेशमा सामेल हुँन पुग्यो ।

ल्यािटन अमेरिकामा बढ्दो आर्थिक चाखहरूलाई विस्तार गर्नका लागि १८९४ देखि १९३४ सम्ममा स्पेनिश अमेरिकन युद्ध पनि व्यापारको विस्तारका कारणले भएको थियो ।

व्यापार युद्धको ईतिहासमा अमेरिकाको Smooth Haley Act को ठुलो भूमिका रहेको छ । प्रथम विश्वयुद्धको विध्वंसबाट विश्व अर्थ व्यवस्थामा धेरै गिरावट आएको अवस्थामा १९२९ अक्टोबर २९ को मंगलबारमा अमेरिकाको वालस्ट्रिट शेयर मार्केट क्र्यास हुन पुग्यो । यसबाट अमेरिकन आर्थिक मन्दी शुरु भई यो धेरै देशहरूमा विस्तार हुन पुग्यो । भयावह आर्थिक मन्दीले १९२९ देखि १९३२ सम्ममा विश्वको कुल ग्राहस्थ उत्पादन १५ प्रतिशले गिरावट आयो । (स्मरण रहोस २००८ को विश्वव्यापी वित्तीय संकटको समयमा २००८ देखि २०० ९ मा विश्वको कुल ग्राहस्थ उत्पादन केवल १ प्रतिशत भन्दा कम दरले गिरावट भएको थियो । यसबाट १९२९ को महामन्दी कति भयानक थियो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।) उक्त महामन्दीमा करिव १०,००० बैंकहरू टाट पल्टिए । ९० लाख मानिसले आफ्नो वचत गुमाउन पुगे । करिव ३० प्रतिशतले आम्दानी तथा मूल्यमा गिरावट आयो । यस भयावह आर्थिक संकटले सबैभन्दा बढी असर अमेरिकालाई गर्‍यो ।

उपरोक्त आर्थिक संकटबाट मुक्ती पाउँन अमेरिका तथा पश्चिमा देशहरूले परम्परागत एडम स्मिथको उदारवादी खुल्ला अर्थ प्रणाली माथि पुनर्विचार गर्ने प्रयत्न गरे । अमेरिकामा यस संकटको सामना गर्न संरक्षणवादी नीतिहरूको अवलम्बन गर्न थालियो । १९३० मा स्मुथ हलि ऐन लागु गरियो । यो ऐन पूर्ण रूपमा संरक्षणवादलाई लागु गराउनका लागि ल्याईएको थियो । यसले अमेरिकामा आयात हुने विभिन्न वस्तुहरूमा ठुलो परिमाणमा आयात भन्सार लगायो । अमेरिकाको व्यापारको ईतिहासमा १८२८ मा लगाईएको उच्चदरको भन्सार भन्दा पनि यो स्मुथ हलि ऐनले लगाएको भन्सार दर उच्च रहेको थियो ।

स्मुथ हलिको संरक्षणवादी नीतिले काम गर्न सकेन । अमेरिकाले युरोपियन देशबाट हुने आयतमा ठुलो कर लगाएकाले युरोपियन देशहरूले पनि प्रतिवाद स्वरुप सोही प्रकारको संरक्षणबादी नीतिहरू अवलम्बन गर्दै अमेरिकाबाट हुने आयातमा ठुलो परिमाणमा भन्सार लगाए । चेन प्रतिक्रियाका कारणले उक्त समयमा एक भयावह व्यापार युद्धको सिर्जना हुन गयो । भन्सार दरवन्दीका कारणले अन्तराष्ट्रिय व्यापार शुन्यको स्थितिमा आयो । यसले आर्थिक संकटलाई झनै भयावह बनायो ।

यस्तो भन्सार युद्धका कारणले देशहरूको अन्तरनिर्भरता घट्यो । देशहरू एक्लै हिड्न थाले । व्यापार र सहायताको अवस्था न्युन विन्दुमा पुगेको हुनाले विश्व एक भयावह युद्धको चपेटा तर्फ धकेलिन गयो । परिणाम स्वरुप १९३९ मा दोस्रो विश्व युद्ध हुन गयो । दोस्रो विश्वयुद्धको तत्कालिन कारणहरू अरू नै भए पनि यसलाई मलजल गर्ने काम तत्कालिन व्यापार युद्धबाट सिर्जीत देशहरूको स्व निर्भरताले गरेको थियो । यसै युद्धको विचमा विश्व अर्थ

प्रणालीलाई सवल बनाउनका लागि अमेरिकामा ब्रेटनउड्स सम्मेलन भयो । यस सम्मेलनले अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष तथा पुनर्निर्माण बैंकको स्थापना त गर्‍यो तर विश्व व्यापारलाई नियमन गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार संगठनको स्थापना भने गर्न सकेन । यो संगठन स्थापना नहुनुमा अमेरिकाको असयोग नै प्रमुख कारण रहेको थियो । यसबाट के देखिन्छ भने अमेरिका विगत देखि नै अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा उनुदार रहदै आएको छ ।

डोनाल्ड ट्रम्प र अमेरिका फस्ट पोलिसी

रिपब्लिकन पार्टिका उम्मेदवार डोनाल्ड ट्रम्पको राष्ट्रपतिको लागि उम्मेदवारीका वखत नै उनले अमेरिका फस्ट नीतिको घोषणा गरेका थिए । यो अमेरिकाको वैदशिक नीति सञ्चालनको एक महत्त्वपूर्ण नीतिका रूपमा स्थापित भएको छ । यस नीतिमा Unilateralism र अमेरिकन राष्ट्रवादको दुई पाटोहरू रहेको छ । डोनाल्ड ट्रम्पको अर्को नीति Make America Great Again पनि आर्थिक र व्यापारिक पक्षहरूसंग जोडिएको छ ।

ट्रम्प प्रशासनले अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा अनुदार नीति अवलम्बन गर्दै अमेरिका फस्ट आर्थिक नीतिको कार्यान्वयनका लागि अमेरिकामा हुने आयात माथि ठुलो भन्सार लगाउन शुरु गर्‍यो । अमेरिकाको ठुलो व्यापार घाटालाई कम गर्नका लागि अमेरिका बहुपक्षीय व्यापार प्रणाली (जस्तै विश्व व्यापार संगठन)बाट पछि हट्दै द्विपक्षीय र एक पक्षिय व्यापार नीतिमा सामेल हुन पुग्यो । २०१८ को जनवरीमा अमेरिकाले सोलार प्यानेल र वासिङ्ग मसिनमा ३५ देखि ५० प्रतिशत सम्म भन्सार लगायो । २०१८ को मार्चमा स्टिलमा २५ प्रतिशत र एलुमिनियममा १० प्रतिशत भन्सार लगाईयो । उपरोक्त भन्सार व्यवस्थाहरू अमेरिकाका व्यापार तथा सुरक्षा साझेदार युरोपियन देशहरू तथा क्यानडा र मेक्सिको समेतलाई लागु गरियो । उल्लेखित भन्सार दरवन्दीमा पर्ने वस्तुहरू अमेरिकाको कुल आयातको करिव ५ प्रतिशत रहेको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय बहुपक्षीय व्यपारका नियमहरूलाई धज्जी उडाउदै अमेरिकाले चीनलाई केन्द्रित गरेर जुलाई ६, २०१८ मा चीनबाट आयात हुने करिव ५० विलियन अमेरिकी डलर भन्दा बढीको ८१८ सामानहरूमा २५ प्रतिशत भन्सार लगायो । यसबाट अमेरिका हालको विश्व अर्थव्यवस्थामा आट्फ्नो गिर्दो प्रतिस्पर्धात्मक क्षमतालाई संरक्षणवादको पुरानो नीतिको सहायताबाट बचाउन चाहन्छ भन्ने देख्न असहज भएन । यसरी एक पछि अर्को भन्सार दरहरू बढाउदै गएको अवस्थालाई वर्तमान समयमा व्यापार युद्धको नाम दिन थालिएको छ ।

अमेरिकाको यस व्यापार नीतिको प्रतिकार स्वरुप अन्य देशहरूले पनि भन्सार दरवन्दी बढाउन थाले । भारत, चीन, युरोपियन युनियन तथा अन्य देशहरूले अमेरिकनबाट हुने आयातमा भन्सार दर बढाउदै जानाँले सिर्जना भएको प्रतिकुल अवस्थामा सुधार ल्याउन ट्रम्प प्रशासनले आफ्नाकृषकहरूलाई Commodity Corporation Credit नामको एक अनुदान योजना घोषणा गरेको छ । जुन योजना १९३० को दशकको आर्थिक महामन्दीसंग जुध्नका लागि प्रयोग गरिएको थियो र असफल भएको थियो ।

चीनसंगको असमान व्यापारको अवस्थालाई मात दिनका लागि भन्दै ट्रम्पले शुरु गरेको यस अवस्थालाई सहजिकरण गर्नका लागि अमेरिका चीनको विचमा भएका कैयौ वार्ताहरू असफल भए पश्चात मे २०१९ मा अमेरिकाले चीनबाट आयात हुने करिव २०० विलियनका वस्तुहरूमा १० प्रतिशतबाट २५ प्रतिशत भन्सार पुर्‍याएको छ । त्सको तेस्रो दिनमा चीनले पनि प्रतिकार स्वरुप ६० विलियनको अमेरिकन निर्यातमा नया दरवन्दी लगायो । अमेरिकाले पुनः ३०० विलियनका चिनियाँ आयातमा कर बढाउने विषयमा विचार गरिरहेको समाचारहरू बाहिर आएका छन् ।

यसरी डोनाल्ड ट्रम्पले अमेरिकाको ईतिहासमा सबै भन्दा बढी भन्सार दर लगाउने राष्ट्रपतिका रूपमा स्थापित हुँन पुगे।

चीनियाँ प्रतिक्रिया

विश्वव्यापिकरणबाट ठुलो मात्रामा लाभ लिन सफल भएको चीन माथि अमेरिकाले लगाएको भन्सार दरहरू चीनीयाँ अर्थतनत्रका लागि ठुलो चुनौतिको रूपमा देखिएका छन् । अमेरिका चीनको सबै भन्दा ठुलो व्यापार साझेदार राष्ट्र हो । यसबाट चिनिया अर्थतन्त्र माथि पर्न जाने प्रभावलाई रोक्नु चीनको लागि ठुलो चुनौति बनेको छ। प्रतिकारका रूपमा केही वस्तु माथि चीनले भन्सार बढाएको छ। तर अमेरिकाको चीनमा निर्यात हुने वस्तुहरू कम रहेको कारणले उक्त प्रतिकारले मात्र डोनाल्ड ट्रम्प आट्फ्नो नीति परिवर्तन गर्ने सहमत हुने अवस्था भने छैन।

चीनका लागि व्यापार युद्धको प्रतिकार गर्ने उपायहरू

१) अमेरिकन वस्तुहरूमा प्रतिकार स्वरुप चीन सरकारले भन्सार लगाउने नीति चीनले अख्तियार गरेको छ। यस नीतिले अमेरिकालाई खासै प्रभाव पार्ने छैन । किनकी चीनमा अमेरिकन वस्तु व्यापार अमेरिकामा चिनियाँ वस्तुको व्यापारमा निक्कै कम छ। यसले व्यापार युद्धलाई झन ढावा दिनेछ।

२) चीन अमेरिकन कम्पनीहरूलाई टार्गेट गरेर उक्त कम्पनीहरूको चीनमा हुने व्यापारलाई रोक्न सक्नेछ। यसले पनि चीनलाई व्यापार युद्धमा लाभ दिन सक्ने छैन । किनकी अमेरिकन कम्पनीहरू पहिल्यै पनि चीनमा सहजतापूर्ण रूपमा व्यापार गरि रहेका छैनन् । गुगल, फेसवुक युट्युट लगायतका कम्पनीहरू चीनमा व्याण्ड रहेका छन् । त्यसैले यो विकल्प पनि चीनका लागि त्यति लाभदायक देखिदैन ।

३) चीनले अमेरिकाको करिव १.१२३ ट्रिलियन डलर बराबरका सरकारी ऋणपत्रहरू खरिद गरेको छ। पछिल्लो समयमा बजारमा फैलिएका हल्लाहरू यस तर्फ पनि लक्ष्यित छन् कि अव चीनले आफुले खरिद गरेका अमेरिकन ऋणपत्रहरू फिर्ता गर्ने छ । यदि त्यसो गरेमा अमेरिकालाई ठुलो झड्का लाग्ने छ । अमेरिका ठुलो ऋणमा रहेकोले यसले अमेरिकामा ठुलो संकट ल्याउन सक्दछ। यस कदमले अमेरिकन अर्थतन्त्रलाई संकटग्रस्त बनाउनमा चीन सफल हुने देखिए पनि चीनका लागि भने यो त्यति सजिलो विकल्प होईन । किनकी चीनले आफ्नो मुद्रा संचिति अमेकिन बोण्डबाट नै व्यवस्थापन गर्ने र त्यसबाट मुद्राको मूल्यलाई स्थिरता प्रदान गर्दे आएको छ।

४) वार्ता सहकार्य र अन्तराष्ट्रिय बहुपक्षीय वातारण
चीनका अगाडि सबै भन्दा महत्त्वपूर्ण कदमका रूपमा समस्यालाई कुटनीतिक तवरबाट समाधान गर्ने प्रयास गर्ने र बहु पक्षिय विश्व प्रणालीको सार्थकतालाई सिद्ध गर्न कुटनीतिक वातावरण सिर्जना गर्ने नै हो ।

चीन अमेरिका व्यापारिक सम्बन्ध

चीन र अमेरिका एक अर्काका सबै भन्दा ठुला व्यापारिक साझेदार राष्ट्रहरू हुन। यी दुई देशहरूको विचमा २०१८ मा द्विपक्षीय व्यापार ७५९ विलियन भन्दा बढी छ। सोही अवधिमा दुई तर्फि बैदेशिक लगानी १६० विलियन भन्दा बढी छ। चीनको अमेरिका वस्तु व्यापार सन् १९७९ मा २.५ विलियन डलर रहेको मा २०१८ मा ६३३ विलियन डलर भई यो करिव २५२ गुणाले बढेको छ। चीन अमेरिकाको सबै भन्दा ठुलो निर्यात गन्तव्य हो भने छैटौ ठुलो आयातक राष्ट्र हो। अमेरिकाको लागि चीन तेस्रो ठुलो निर्यात गन्तव्य र पहिलो ठुलो आयात राष्ट्र हो। अमेरिकाको हवाईजहाज, सोयाविन, अटोमोवाईल, आई.सि.कटनहरू चीन निर्यात हुन्छ भने चीनबाट मेकानिकल

सामान, ईलेक्ट्रोनिकल सामान, टेक्सटाईल, स्टिल आदी आयात गर्दछ। अमेरिकाको लागि एसिया प्यासिफिक क्षेत्रमा चीन सबै भन्दा बढी आकर्षक पर्यटकिय गन्तव्य हो भने अमेरिका चीनको सबै भन्दा बढी विद्यर्थिको अध्ययन केन्द्र हो। सेवा व्यापार तर्फ हेर्ने हो यि दुइ राष्ट्रमा सन् २०१८ मा १२५ विलियनको व्यापार भएको छ। चीनको सेवा व्यापारमा अमेरिकासँग करिव ४९ विलियन डलर व्यापार घाटा रहेको छ। ४० वर्ष अगाडि शुन्यमा रहेको वैदेशिक लगानी २०१८ मा १६० विलियन पुगेको छ। चीनको अमेरिकामा रहेको संचित वैदेशिक लगानी ७३ विलियन रहेको छ भने अमेरिकनको चीनमा रहेको लगानी ८५ विलियन रहेको छ। अेमरिकन कम्पनीहरूको चीनमा रहेको उत्पादनको प्रतिवर्ष आम्दानी करिव ७०० विलियन रहेको छ। अमेरिकन बोण्डमा चीनियाँ लगानी २०१८ को डिसेम्बर सम्ममा १.१२३ ट्रिलियन डलर रहेको छ। यो अमेरिकाको कुल ऋणमा ५.१ प्रतिशत हो। त्यस्तै चीनमा अमेरिकन डलरको संचिति २०१८ मा ३.०७३ ट्रिलियन रहेको छ जुन संसारको सबै भन्दा बढी विदेशी मुद्राको संचिति हो।

अमेरिका चीन व्यापार युद्धका कारणहरू

१) अमेरिकाको चीनसँगको व्यापार घाटा

२०१८ मा अमेरिकाको चीनका भएको निर्यात १२० विलियन थियो भने चीनबाट भएको आयात ५३९ विलियन डलर थियो। यसबाट उक्त वर्षमा करिव ४१९ विलयन डलरको व्यापार घाटा अमेरिकाको चीनसँग रहेको देखिन्छ। २०१७ मा यस्तो व्यापार घाटा ३७६ विलियन थियो भने २०१६ मा ३४६ लियन डलर थियो। यसबाट के देखिन्छ भने अमेरिकाको चीनसँग ठुलो व्यापार घाटा रहेको छ। यस व्यापार घाटाका लागि अमेरिकाको नयाँ प्रशासनले चीन माथि असमान र अनैतिक ढंगले व्यापार गरेको आरोप लगाउदै आएको छ।

२) अमेरिकामा संरक्षणवादको पुनरुत्थान

अमेरिका फस्ट, मेक अमेरिका ग्रट अगेन जस्ता नाराहरूबाट चुनावी प्रतिस्पर्धा गरी जित हासिल गरेका राष्ट्रपति ट्रम्पले आफ्ना नीतिहरूलाई कार्यान्वयन गर्दा व्यापार युद्धको शुरुवात भयो। अमेरिकामा उग्र राष्ट्रवाद, चरम दक्षिणपन्थको उदय भएकाले संरक्षणबादको पुनरुत्थान भएको छ। व्यापारबाट मात्र होईन विश्वका अनेकन बहुपक्षीय प्रणालीबाट अमेरिका पछाडि हटेको अवस्था छ। संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव अधिकार आयोग, युनेश्को, पेरिस जलवायु सम्भौता, ट्रान्स प्यासिफिक सहमति आदि केही उदाहरण हुन जसबाट अमेरिका विश्व जनमतसँग असहमत भई समर्थन फिर्ता लिएको छ।

३) अमेरिकाको गिर्दो अर्थतन्त्र

गिर्दो अर्थतन्त्रलाई पुनर्जिवित गर्ने र विश्वसाखलाई जोगाउने अस्त्रका रूपमा व्यापार युद्धलाई प्रयोग गरिएको छ। अमेरिकाको आर्थिक शक्तिलाई चुनौती दिने कुनै पनि राष्ट्र दोस्रो विश्वयुद्ध पछि नदेखिएको तर हाल चीनको उदयले अमेरिका भस्किन पुगेको छ। अर्थतन्त्र, प्रविधि, सैन्य तथा कुटनीतिक क्षेत्रमा चीन आक्रामक रूपमा अगाडी बढेकोले सैन्य टकरावको संभावना कम भएका सन्दर्भमा आर्थिक टकरावकोबाटो लिएको अनुमान गर्न सकिन्छ।

४) **चीनको उदय र थुसिडाईसियन ट्र्याप**

ईसा पुर्वमा थुसिडाईसियन भन्ने एक जना ग्रिक ईतिहासकारले तत्कालिन शक्तिशाली राज्य स्पार्टाको शक्तिलाई चुनौति दिनका लागि एथेन्स नामको अर्को राज्यको उदय हुदै गर्दा यि दुईको विचमा सैन्य टकराव हुने निश्चित रहेको भनाई व्यक्त गरेका थिए। विद्यमान शक्ति राष्ट्रको शक्तिमा चुनौति दिन अर्को नयाँ राष्ट्रको जन्म भएमा युद्ध अवश्यंभावी हुने थुसिडाईड्को विचार आजको युगमा पनि उत्तिकै सारगर्भित देखिएको छ। केवल युद्धको रुप परिवर्तन भएको छ। अहिले सैन्य युद्धको संभावना ज्यादै न्युन छ किनकी अन्तरनिर्भरता बढेको र Weapons of Mass Destrcuction का कारणले Mutually Assured Destruction हुने र यसले मानव जातिकै अस्तित्व संकटमा पर्ने भएकाले सैन्य युद्धको संभावना ज्यादै न्युन छ। तर शक्तिको टकराव हमेशा रहने हुनाले यसले अर्को रुप लिएको छ व्यापार युद्धका नाममा।

वेल्ट एण्ड रोड ईनिसियटिभ, एसियन पुर्वाधार विकास बैंक, सांघाई को अपरेशन अर्गनाईजेशन, व्रिक्स बैंक, मेरिटाईम सिल्क रोड तथा लागनीका अन्य परियोजना मार्फत चस्न आक्रामक रूपमा श्वि राजनीतिमा उदमान हुदै गर्दा यसलाई रोक्नका लागि पनि केही न केही उपायहरूको खोजीमा रहेको अमेरिकामा उग्रराट्रबादी नेतृत्वबाट व्यापार युद्धलाई घोषणा गरिनु कुनै अनौटो कुरा होईन।

अमेरिकाले चीनमाथि अगाएका आरोपहरू

अमेरिकाले चीनमाथि व्यापार युद्ध शुरु गर्दा लगाएका आरोपहरू निम्नानुसार रहेका छन् ः–

१) चीनमा बौद्धिक सम्पत्तिको उचित संरक्षण छैन। बौद्धिक चोरी अत्याधिक रहेकोले यसबाट चीनले एक तर्फि फाईदा लिएको छ। पेटेन्ट, डिजाईन, ट्रेकमार्क, ईण्डष्ट्रियल गोप्यातहरू तथा अन्य बौद्धिक सम्पत्तिको चोरी भएकाले यसलाई रोक्न जरुरी छ।

२) चीनले वैदेशिक लगानीकर्ता कम्पनीहरूबाट बाध्यात्मक रूपमा प्रविधि हस्तान्तरण गर्न लगाउने गरेको छ।

३) चीनका व्यापार नीतिहरू पारदर्शी छैनन्।

४) चीनले मुद्राको अवैध विनिमय दरबाट व्यापार माथि नियन्त्रण गरिरहेको छ।

चीनको प्रतिवाद

२०१९ फेब्रुवरी २ मा स्टेट काउन्सील सूचना कार्यालयबाट जारी गरिएको पोजिसन पेपरले चीनको व्यापार युद्धको सम्बन्धमा आधिकारिक धारणा सार्वजनिक गरेको छ। उक्त विवरण पत्रमा चीनले आफ्नो बचाउ मात्र गरेको छैन उसले सम्बादबाट अमेरिका पछि हटेको र यसले विश्व अर्थव्यवस्था माथि नै गम्भिर खतरा उत्पन्न भएको आरोप पनि लगाएको छ। उक्त पोजिसन पेपरले चीन एक ईननोभेटिभ देश भएको र विश्व ईतिहासको ५००० वर्ष पहिला देखि नै चीनले समृद्ध सभ्यता सिर्जना गरेको तथा त्यसबाट सम्पूर्ण विश्वलाई नै अतुलनिय योगदान दिएकोले चीनले प्रविधि चोरेको आरोपको श्रृजनात्मक शैलीमा जावफ फर्काको छ। आधुनिक चीनको स्थापना भए पश्चात चीनमा विज्ञान र प्रविधिले चरणवद्ध रूपमा प्रगति भएको छ। चीन आफ्नो विकासको लागि विज्ञान र प्रविधिको पूर्ण उपयोग र विकास गर्न सक्षम छ। वौद्धिक सम्पत्तिका लागि कानूनहरू निर्माण गरिएको छ । र त्यसको कार्यान्वयन प्रभावकारी भएको छ भन्ने विषयमा चीनले आधिकारिक रूपमा अमेरिकालाई जवाफ दिएको छ। उक्त पोजिसन पेपर मार्फत चीनले सहकार्यका लागि अपिल समेत गरेको छ।

अमेरिका चीन व्यापार युद्धका मुख्य ईस्युहरू

१) **हुवावे काण्ड के हो ?**

हुवावेको मालिककी छोरी तथा उक्त कम्पनीकी प्रमुख वित्त व्यावस्थापकलाई अमेरिकाको आग्रहमा क्यानडा सरकारले पक्राउ गऱ्यो । हुवावे चीनको एक मेगा टेक्नोलोजी कम्पनी हो । यसले विश्वलाई नै प्रविधिको मामलामा पछाडि पारेका छ। सामसुङ्ग र एप्पल भन्दा बढी स्मार्ट फोन विक्रेता हुवावे एक सूचना प्रविधि जायन्ट हो । फाईभ जि टेलिकम्युनिकेशन तथा अन्य संचार प्रविधिमा तिव्र गतिमा अगाािड बढेको यस कम्पनीका मालिक रेन्जियावाओ पुर्व जनमुक्ति सेनाका प्राविधिक कर्मचारी थिए । यासै परिवेशमा रहेर यस कम्पनी माथि अमेरिकाले यो चिनियाँ जनमुक्ति सेनाको कम्पनी भएको, यसका मालिक नाम मात्रका मालिक भएको र यसले अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा चीन सरकारको लागि जासुसी गर्ने गरेको आरोप लगाएको छ । यसै आरोपका आधारमा अमेरिकाले यस कम्पनी माथि अमेरिकामा प्रतिवन्ध मात्र लगाएको छैन कि यस कम्पनीसँग कुनै व्यापार नगर्न अमेरिकाका अन्य कम्पनीहरूलाई निर्देशन दिएको छ । यसैका आधारमा अमेकारिकाको गुगलको एन्ड्रोईड ओपेरेटिङ्ग सिस्टमले पनि आफ्नो सिस्टम हुवावेलाई नदिने कुरा सार्वजनिक गरेको छ। यसले हुवावेको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा निक्कै गिरावट आएको छ। अमेकिराको यो कदम चीनको प्रविधिको नेतृत्वकर्ता कम्पनी माथि भारी भएको छ। यस कम्पनीले आफ्नै हुङ्गकोङ्ग नामको नयाँ अपरेटिङ्ग सिस्टम बनाउने तयारी गरेको छ। उक्त अपरेसिटङ्ग सिस्टम एन्ड्रोईड भन्दा कैयौ गुणा तेज हुने गरी अपरेटिङ्ग सिस्टमको परीक्षण गरि रहेको जनाएको छ। यसरी व्यापार युद्धको चपेटामा एक टेक्जायन्ट कम्पनी र त्यसका मालिकले ठुलो क्षति व्यहोर्नु परेको छ।

२) **दुलर्भ धातु काण्ड (Rare Earth Metal)**

चीनका राज्य निर्देशित संचार माध्यमहरूले चीनले विश्व भरी नै दुर्लभ धातुको निर्यात रोक्न सक्ने चेतावनी दिएका छन् । यस चेतनावनीले खास गरी अमेरिकालाई लक्षियत गरेको हुनाले अमेरिकाले तत्काल प्रतिक्रिया दिदै यदि चीनले त्यसो गरेमा अमेरिकाले थप भन्सार लगाउने चेतावनी दिएको छ । रेयर अर्थ मेटलमा चीनको आधिपत्य रहेको छ। १७ वटा म्याग्नेटिक र कन्डक्टिभ गुणयुक्त दुर्लभ धातुहरू चीनमा अत्याधिक पाईन्छ। आजको विश्वमा यस्ता धातुहरूको प्रयोग प्रविधका हरेक क्षेत्रधमा गरिन्छ। कार, अटोमोविल्स, पेन ड्राईभ, मिसाईल्स लगायतमा यसको प्रयोग गरिन्छ । सन् २००० भन्दा अगाडि विश्वमा सबै भन्दा बढी दुर्लध धातुको उत्पादनमा अमेरिका प्रथम स्थानमा थियो । हालको अवस्थामा विश्वमा हरेक वर्ष १?७०,००० मेट्रिक टनको उत्पादन हुनेमा चीनले १,२०,००० मे.टनको उत्पादन गर्दछ। अमेरिकाले केवल १५,००० अष्ट्रेलिया २०,००० र भारत केवल १८०० मे.टन मात्र वाार्षिक ृत्पादन गर्दछ । यस्ता दुर्लभ धातुको संचितिको कुरा गर्दाअमेरिकामा १४ लाख टन, अष्ट्रेलियामा ३४ लाख टन, व्राजिलमा २ करोड २० लाख टन, भारतमा ६९ लाख टन छ भने चीनमा ४ करोड ४० लाख टन रहेको छ। बाँकी विश्वको सबै देशको संचिति भन्दा बढी चीन एक्लै संग रहेको छ। यसरी यस्ता दुर्लभ धातुको विश्व बजारमा चीनको एकाधिकार र दवदवा कायम रहेको छ। चीनसंग प्राय संसारका सबै देशहरूले यसता धातु खरिद गर्दछन् ।

व्यापार युद्धको चपेटामा परेको चीनले पछिल्लो समयमा यसतो धातुको बिक्रीलाई रोक्ने चेतावनी दिएको छ। चीनले २०१५ मा जापानसँगको सिनकाकु टापुको विवादका कारणले जापानमा जाने यस्ता दुर्लभ धातुको

मात्रालाई राकेको थिाये जसका कारण जापानको निर्यात मुलक उद्योगले ठुलो समस्या बेहोर्नु पर्‍यो। ल्याक बेरी फोनको उत्पादनमा निक्कै गिरावट आएको थियो। यसबाट के देखिन्छ भने चीन कुनै पनि बेला यसतो धातुको बिक्री रोक्न सक्दछ। यदि रोकेमा यसले दुई थरी प्रभाव पार्न सक्नेछ। अमेरिकाले यदि यो व्यापार युद्ध एक खराव अवस्थामा जादैछ भन्ने अनुभुति भई कुनै न कुनै सहमतिमा आउन सक्छ र वयापार युद्ध अन्त हुन सक्दछ। तर डोनाल्ड ट्रम्पको प्रवृत्तिमा कुनै फरकपना नआउने संभावना पनि छ। ट्रम्पले चीनलाई दवाव दिन जरुरी भएको बरु दुर्लभ धातुकाबाट पर्ने प्रभावलाई अन्य तरिकाले सम्बोधन गर्ने नीति लिन सक्ने संभावना पनि छ।

अमेरिकाको त्रसित मानसिकताको उपज व्यापार युद्ध

उदियमान चीनको तर्फबाट हुन सक्ने संभावित प्रतिस्पर्धाको सामना गर्नका लागि अत्यन्त खराव कदमका रूपमा अमेरिकाले हुवावे कम्पनीमाथि नाकावन्दी लगाउनुका साथै उक्त कम्पनीका वित्त व्यास्थापक माथि अमेरिकामा मुद्धा लगाउने प्रक्रृयालाई अवलम्बन गरेको छ। यसको प्रतिवाद स्वरुप चीनले पनि क्यानडाका नागरिकलाई पक्राउ गरेको छ। बेल्ट एण्ड रोड ईनिसियटिभसँग प्रतिस्पर्धा गर्नका लागि ईण्डोप्यासिफिक स्ट्राटेजि मार्फत नया कन्टेन्मेन्ट नीति अख्तियार गरेको अमेरिका विश्वको नविनतम अर्डरमा त्रसित मानसिकतामा रहेको उसका हरेक क्रियाकलापले देखाई रहेका छन्।

नेपाल माथिको प्रभाव

विश्व अर्थतनत्र माथि आई पर्ने हरेक संकटहरूको हरेक देशमाथि कुनै न कुनै प्रभाव परि रहेको हुन्छ। विश्व अर्थतनत्र संरक्षणवाद तर्फ उन्मुख हुदै जानाले त्यसको प्रभाव नेपालमा पनि नकारात्मक रूपमा पर्ने छ। अमेरिका चीनको विचको व्यापार युद्धका कारणले नेपालको अर्थतन्त्र माथि प्रत्यक्ष प्रभाव भने कम हुने तर अप्रत्यक्ष प्रभाव बढी पर्ने आँकलन अर्थशास्त्रीहरूले गरेकमा छन्।

व्यापार युद्ध सँगसँगै जोडिएर आएको एसिया प्यासिफिक रणनीतमा नेपाललाई सामेल गराएको भन्ने सभमचारहरू वाहिर आईं रहँदा नेपालको भुराजनीतिक महत्त्वका कारणले यो बाह्य शक्तिहरूको रणमैदान वन्ने संभावनालाई नकार्न सकिदैन।

नेपाल चीनको असल मित्र भएको र यसले शक्ति राष्ट्रहरू अमेरिका , युरोपियन युनियन तथा भारतसँग पनि सन्तुलित विदेश नीति अवलम्बन गर्नु पर्ने अवस्थामा यस खालका तनावले नेपालको विदेश नीति सञ्चालनमा थप दवाव दिन सक्ने आँकलन गर्न सकिन्छ। साथै व्यापार युद्धका कारणले विश्व भन्सार दरहरू बढ्दै जाँदा नेपालको निर्यात व्यापार समेत प्रभावित हहुने संभावना पनि छ।

अबको बाटो

समानता र पारस्परिक लाभको आधारमा विश्व व्यवस्थामा परिवर्तन आवश्यक छ। व्यापार युद्धको बढोत्तरी तथा भन्सार दरवन्दीको निरन्तरको वृद्धिले कुनैं पनि मुलकलाई फाईदा पुग्ने छैन। आपसी समानता र लाभमा आधारित परामर्श जरुरी छ। विश्वका दुई सबै भन्दा ठुला अर्थव्यवयस्थाहरू एक आपसमा भिड्नाले साना अर्थतन्त्रहरूमा पनि गम्भिर असर पर्ने छ। ठुला अर्थतन्त्रहरूको विचमा सानातिना मतभेदहरू सिर्जना हुनु कुनै ठुलो कुरा होइन तथापि यसको व्यवस्थापन हुनु जरुरी छ। चीनको शान्तिपूर्ण उदयको सम्मान गरिनु पर्दछ। यसका लागि व्यापार नीतिहरूमा केही परिवर्तनको जरुरी छ। अन्तर्राष्ट्रिय बहुपक्षीय संयन्त्रहरूलाई जिवन्तता प्रदान गर्नु

पर्दछ। सैद्धान्तिक धरातलमा रहेर समस्याको समाधान निकालिनु पर्दछ। उग्रराष्ट्रवाद र दक्षिणपन्थले फासिवाद र नाजिवादलाई प्रोत्साहन गर्दछ। त्यसतर्फ विश्व व्यवस्थाका खेलाडिहरू सजक रहनु पर्दछ।

(उपरोक्त विचारहरू लेखकका निजी विचार हुन्। कार्यरत संस्थासँग कुनै पनि प्रकारको सम्बन्ध छैन)

सन्दर्भ सूची

Conybeare, J.(1987). *Trade Wars: The Theory and Practice of International Commerical Rivalry*, Columbia University Press.

Paterson, S. (2018). *China, Trade and Power: Why the West's Economic Engagement Has Failed*, London Publishing Partnership.

Hufbaue, G. C., Wong, Y. and Seth,K.(2006). *US-China Trade Dispute: Rising Tide, Rising Stakes (Policy Analyses in International Economics)*, Peterson Institute for International Economics.

Findlay, R. (N.A.). *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium,* Princeton University Press.

Stimson, H.L.(2018). *The Great Delusion: Liberal Dreams and International Realities,* Yale University Press.

लेखा परीक्षकको नजरमा वर्तमान राजस्व नीति र यसका व्यावहारिक पक्षहरू

सिर्जना रिमाल*

विषय प्रवेश

मुलुकको समग्र प्रशासन सञ्चालन र विकास कार्यका लागि आवश्यक पर्ने सरकारी आम्दानीको महत्त्वपूर्ण श्रोत राजस्व हो। सरकारले कानुन बमोजिम जनताबाट असुल उपर गर्ने श्रोतलाई राजस्व भनिन्छ। सरकारको आम्दानी व्यहोर्ने, सामाजिक न्याय कायम गर्ने, केही वस्तु तथा सेवाको पुर्नमूल्याङ्कन तथा नियन्त्रण गर्ने र राज्य र नागरिक विचको अन्तरसम्बन्ध कायम गर्ने औजारका रूपमा राजस्व परिचालन गरिन्छ। कानुनले निर्दिष्ट गरेका विधि र दरमा जनताले सरकारी कोषमा तोकिएको रकम जम्मा गर्दछन्। प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा सम्पूर्ण जनताले कुनै न कुनै रूपमा सरकारलाई राजस्व तिरेका हुन्छन। यसरी सरकारलाई कर तिर्ने जनतालाई करदाता भनिन्छ भने कर संकलन गर्ने सरकारी निकायलाई राजस्व प्रशासन भनिन्छ। करदाता र राजस्व प्रशासनका विविध आयामहरूलाई समेटिएको कानूनी प्रावधानलाई राजस्व नीति भनिन्छ। राजस्व प्रशासनलाई करदाता समक्ष जोड्ने नीतिगत व्यवस्थाहरू गरिएको हुन्छ । यस्ता नीतिहरू जस अन्तर्गत रहेर जनताले कर तिर्छन् र कर प्रशासनले कर संकलन गर्छन् तिनै नीतिहरूको समष्टिगत रुप राजस्व नीति हो। समग्र कर प्रशासन, करदाता, कर कार्यविधि, कर संरचना, कर प्रणालीलाई यस्ता नीतिहरूले समेटेको हुन्छ। नेपालमा छुट्टै लिखित दस्तावेजको रूपमा कर नीति रहेको छैन। तथापि विद्यमान आर्थिक ऐन, राजस्वसँग सम्बन्धित ऐन, नियम, निर्णय, कार्यविधि, निर्देशिका र फैसलाहरूले यस्ता नीतिको खाका कायम गरेको हुन्छ।

नेपाल सरकारको राजस्व नीतिले राजस्व सम्बन्धी प्रशासनिक व्यवस्था, राजस्वको संरचना, कर संकलन, करदाता शिक्षा र अन्य विविध पक्षहरू समेटेको हुन्छ। कर नीतिको आधुनिकीकरणले राजस्व प्रशासनलाई सुधार गरेको देखिन्छ। नेपालको संविधान, त्रीवर्षीय योजना, बजेट, आर्थिक ऐन, नियमहरू र कर सम्बन्धी विषयगत ऐनहरूमा यस्तो नीतिहरू समावेश गरिएको छ। यस्ता नीतिहरूमा समय सापेक्ष परिवर्तन भइरहेको छ। जसले गर्दा मुलुकको समग्र राजस्व प्रणालीमा संरचनागत परिवर्तनहरू भएका छन्। उपभोगमा आधारित करमा भन्सार घट्दै जानु, मु.अ.कर बढ्दै जानु, प्रत्यक्ष करको हिस्सा बढ्दै जानु यसको उदाहरण हो। कर संकलन लागत घट्नु र कर प्रणालीमा चुहावट नियन्त्रण हुँदै जानु तथा कर सहभागिता क्रमशः बढ्दै जानु वर्तमान कर नीतिको सकरात्मक पाटो हो।

---

* *लेखा परीक्षण अधिकारी*

राजस्व प्रशासनका सवल पक्षहरू

राजस्व छुटका सन्दर्भमा सरकारले आय व्यय विवरणको अभिन्न अंगका रूपमा राजस्व छुटको विवरण बजेट बक्तव्यसँगै पेश गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासहरू रहेकोमा नेपालमा त्यस्तो अभ्यास गरिएको छैन। राजस्व छुटमा आयात गरिएका सामानहरू सम्बन्धित आयोजना मै प्रयोग भएको/नभएको कर प्रशासनले अनुगमन र मूल्यांकन गर्न सकेको छैन। राजस्व बक्यौता बढ्दै जानु राजस्व प्रशासन माथिको ठुलो चुनौती एवं अदक्षता पनि हो।

अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थामा कार्यरत गैर कुटनीतिक सेवाका कर्मचारीहरूको आम्दानीमा प्रचलित आयकर ऐन बमोजिम कर लाग्नु पर्नेमा सो कर प्राप्त भएको छैन।

करको दर घटाउने, दायरा बढाउने, छुट सहुलियत घटाउने, कर प्रणालीलाई पारदर्शी बनाउने, करदातालाई स्वयम कर सहभागितामा प्रोत्साहन गर्ने, कर सेवाहरूको विकेन्द्रीकरण गर्ने, कर प्रणालीको सुदृढीकरण मार्फत लगानिमैत्री वातावरणको सिर्जना गर्ने, प्रक्रियागत सरलीकरण गर्ने, प्रशासनिक एवम् वित्तीय लागत घटाउने, करदाता शिक्षामा जोड दिने लगायतका नीतिहरू राज्यले अवलम्बन गर्दै आएको छ। व्यवहारिक रूपमा कर प्रशासनलाई पूर्णरुपेण Automation मा लगिएको छ। करदाता र कर प्रशासनले गर्नुपर्ने सवै क्रियाकलापहरूलाई Online Service मा रुपान्तरण गरिएको छ। करदाता र कर प्रशासन विच हुनसक्ने अवान्छित क्रियाकलापहरूलाई कम गर्न कम्प्युटर प्रविधिले उल्लेख्य भूमिका खेलेको छ। असल करदातालाई प्रोत्साहन एवम् पुरस्कृत गर्ने र खराव करदातालाई सघन अनुसन्धानबाट Zero Tolerance को नीति बमोजिम कारवाही गर्ने नीति अगाडि ल्याइएको छ। यसबाट नेपालको कर प्राणाली अन्तर्राष्ट्रिय कर प्रणालीसंग सामन्जस्य हुँदै गइरहेको देखिन्छ।

महालेखा परीक्षक र राजस्व लेखा परीक्षण

कर नीतिहरूको कार्यान्वयनका सवालहरूमा नियमितता, मितव्ययिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्य समेतका आधारमा लेखा परीक्षण गरी सोको प्रतिवेदन राष्ट्रपति मार्फत सार्वभौम संसदमा पेश गर्ने काम, कर्तव्य र अधिकार नेपालको संविधानले महालेखा परीक्षकलाई सुम्पेको छ। संवैधानिक दायित्व अन्तर्गत रहेर प्रत्येक वर्ष महालेखा परीक्षक र निजबाट खटिएका लेखा परीक्षकहरूबाट आफ्नो वार्षिक कार्ययोजना मुताविक समग्र राजस्व प्रशासनको अन्तिम लेखा परीक्षण हुन्छ। राजस्व लेखा परीक्षणका लागि राजस्व लेखा निर्देशिका जारी गरिएको छ। आ.व. २०७४।०७५ मा पेश भएका राजस्व लेखाको लेखा परीक्षणको छपन्नौं वार्षिक प्रतिवेदन, २०७५ सार्वजनिक भएको सन्दर्भमा लेखापरीक्षकको नजरमा नेपालको राजस्व नीति र त्यसको कार्यान्वयनका सन्दर्भमा यस आलेखमा बहस प्रस्तुत गरिएको छ।

महालेखा परीक्षककबाट जारी भएको छपन्नौं वार्षिक प्रतिवेदनको सारांशमा सार्वजनिक उत्तरदायित्व बहन गर्ने सन्दर्भमा राजस्व प्रशासन तर्फ निम्न कमजोरीहरू देखाईएको छ :–

१) कराधार संरक्षण तथा दायरा विस्तार हुन नसकेको
   राजस्व नीतिले समेट्न नसकेका कतिपय क्षेत्रहरू नीतिगत दायरामा ल्याईनु पर्दछ। ई–कमर्श, सफ्वेयरबाट हुने कारोवार, विद्युतीय कारोवार, आयका नविनतम क्षेत्रहरूको पहिचानका विषयमा कराधारको पहिचान तथा संरक्षण हुनु जरुरी छ।

२) यथार्थ कारोबार नदेखाएबाट घटी कर असुल भएको

सेवा व्यवसायमा खास गरी यथार्थ कारोवार नदेखिने गरेको छ। न्युन विजकीकरणका कारणले पनि कारोवार यथार्थ देखिएको छैन । त्यसैले राजस्व प्रशासनले कारोवारको यथार्थतालाई जोड दिनुपर्ने अवस्था छ।

३) उद्योगहरूको उत्पादनशिलता न्युन रहेको तथा कर परिपालना कमजोर रहेको

उद्योगहरूले जर्ति तथा रिकभरीमा यथार्थ विवरण पेश नगर्ने गरेको, उद्योगहरूको रुग्णता बढ्दै गएको र नयाँ उद्योगहरूमा कर परिपालना कमजोर रहेको देखिएकोले राजस्व प्रशासनले यस्ता पक्षमा ध्यान दिन जरुरी छ।

४) विवरण पेश नगर्ने करदाता र मूल्य अभिवृद्धि कर क्रेडिट रकम उच्च रहेको

मु.अ.करमा दर्ता भएका करदाताहरूले समयमै विवरण पेश नगर्ने र तथा क्रेडिट विवरणहरूको संख्या पनि बढ्दै गएको देखिन्छ। राजस्व प्रशासनले अनुगमन बढाउने, दर्तामा पर्याप्त ध्यान दिने, क्रेडिट विवरणहरू उपर विशेष निगरानी राख्ने गर्नु पर्दछ।

५) फरक भन्सार दरवन्दी लगायबाट कम कर उठेको

भन्सारमा दरवन्दीलाई फरक पार्ने, हार्मोनाईज्ड कोडको अपव्याख्या गर्ने गरको देखिएकोले सोबाट वास्तविक कर उठ्न सकेको छैन।

६) भन्सार तथा बजारमा न्युन विजकीकरणको नियन्त्रण नभएको

आयातित सामानहरूको भन्सारमा कारोवार मूल्यमा मूल्यांकन गर्न नसकिएको कारणले उक्त सामानहरू न्युन मूल्यांकित हुन जाने र सोबाट समग्र बजार नै दुषित हुने गरेको छ। आन्तरिक उत्पादनका वस्तुहरूमा पनि न्युन विजकिकरण व्यापक बढेकोले सोबाट छाँया अर्थतनत्र बढ्दै गएको र सरकारको राजस्वमा नकारात्मक प्रभाव परेको छ।

७) राजस्व बक्यौता बढ्दै गएको एवं बक्यौता हिसाव एकिन नभएको

बक्यौताको रकम वर्षेनि बढ्दै गएको छ। कतिपय बक्यौताहरूको सहि अभिलेखांकन पनि छैन। जिम्मेवारी सार्नमा त्रुटि भएको तथा बास्तविक करदताको पहिचान गर्न नसकिएका कारणले बक्यौता अभिलेख व्यवस्थापन जटिल भएको छ। बक्यौता संकलनका लागि पर्याप्त कदमहरू पनि चालिएको छैन।

८) कर प्रशासनको अनुगमन तथा कर परीक्षणको गुणस्तर कमजोर रहेको

स्वयं कर निर्धारण प्रणालीमा आवद्ध कर प्रशासनमा यसको प्रमुख जिम्मेबारी सहि करदातालाई उत्प्रेरित गर्ने एवं गलत सूचना दिने करदातालाई कारवाही गर्ने नै हो। करदाताको यथार्थ अवस्था पत्ता लगाउन भौतिक अनुगमन र सूचनामा आधारित अनुगमन प्रणाली व्यवस्थित गर्नुपर्ने हुन्छ। तर कर प्रशासनले पर्याप्त अनुगमनका संयन्त्रहरू निर्माण गर्न नसक्नाले समग्र कर प्रशासनको उत्तरदायित्व कमजोर देखिएको छ। कर परीक्षणमा लेखा परीक्षणका स्वीकार्य मानदण्ड तथा असल अभ्यासहरूको प्रयोग पनि कमजोर रहेको छ।

९) व्यावसायिक ऋण अन्यत्र प्रयोग भएको

कतिपय करदाताहरू ऋण लिन कै लागि मात्र दर्ता भएको देखिन्छ भने वास्तविक ऋण पनि अन्यत्र प्रयोग भएको छ। यसबाट बैंकिङ्ग कसुर समेत हुन जाने देखिन्छ। ऋणको दुरुपयोग भई आवश्यकता परेको व्यक्तिले सही व्यावसायमा ऋण लगानी गर्न नसक्ने हुँदा वित्तीय बजार नै दषित हुन जाने खतरा रहन्छ। तसर्थ व्यावसायिक ऋणको यथार्थता र त्यसको प्रयोगको अवस्था कर परीक्षणका सन्दर्भमा केलाउन जरुरी छ।

राजस्व प्रशासनले प्रदान गर्ने सेवा प्रवाह प्रभावकारी हुन सकेको छैन । कर्मचारीको दरवन्दी अनुसार पदपुर्ति नभएकोले सेवा प्रबाहमा असर परेको छ। सरकारी उपकरण/भौतिक पुर्वाधारको प्रभावकारी उपयोग गर्न सकिएको छैन। टोकन प्रणाली सम्पूर्ण रूपमा लागु नभएकोले अझैं पनि मध्यस्थबाट सेवा लिनु परेकोले करदाताको लागत बढेको तथा अनावश्यक दुःख पाएको अवस्था छ। सार्वजनिक सुनुवाई र गुनासो व्यवस्थापन प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन भएको छैन। सूचनाको हकको कार्यान्वयनको अवस्था पनि कमजोर रहेको छ।

त्यस्तै आन्तरिक नियन्त्रण, जिम्मेवारी र जवाफदेहितामा पनि राजस्व प्रशासन चुकेको देखिन्छ। बेरुजु फछ्र्यौट नगराउँदा कारवाही नभएको, कार्यसम्पादन सम्झौताको प्रभावकारी कार्यान्वयन नभएको, बेरुजु उपर कारवाही गरी असुल फछ्र्यौट नगरेको, सरकारी सम्पत्तिको उपयोग र संरक्षण प्रभावकारी नभएको, आन्तरिक लेखापरीक्षण प्रभावकारी नभएको, संचित कोषको लेखा र एकल खाता कोषले सबै कारोबार नसमेटेको, नेपाल वित्तीय प्रतिवेदन मान कार्यान्वयन नगरेको, कम्प्युटरमा आधारित लेखा प्रणाली पूर्ण रूपमा लागु भई नसकेको, नियन्त्रण, अनुगमन र निरीक्षण कार्य कमजोर रहेको जस्ता कमजोरीहरू राजस्व प्रशासनमा रहेको देखिनाले सार्वजनिक उत्तरदायित्व बहन गर्न सकेको छैन।

राजस्व प्रशासनका कमजोरी र सुधारका पक्षहरू

कर नीतिमा व्यवहारिक सुधार हुँदै गएको भए तापनि कर लेखा परीक्षणको सन्दर्भमा केही व्यवहारिक कठिनाईहरू देखिएका छन्। नेपालको समग्र राजस्व प्रणाली अपत्यक्ष करको भरमा हिडेको देखिन्छ। जसले राज्यको जनताको राज्य निर्माणमा दिने प्रत्यक्ष योगदानको लेखाजोखा गर्न सक्दैन। भन्सार राजस्वका दरहरू घटाउदै लैजानु पर्ने, विश्व व्यापार संगठनको नीतिले नेपालको कर प्रणालीमा थुप्रै परिवर्तनहरू ल्याइदिएको छ। सरकारले भन्सार राजस्वको प्रतिस्थापकको रूपमा अन्तःशुल्कलाई अगाडि सारेको देखिन्छ। एउटै वस्तु तथा सेवामा मु.अ.कर र अन्तःशुल्क समेत लाग्ने भएकोले मूल्य वृद्धिलाई बढवा दिएको छ। मु.अ.कर लागु भएको २१ वर्ष विति सकेको भए तापनि यसबाट नेपालको राजस्व प्रणालीमा सोचे अनुसारको प्रगती नभएको यथार्थतालाई नकार्न मिल्दैन। भन्सार मूल्याङ्कनमा कारोवार मूल्यलाई मान्यता दिएको अवस्थामा भन्सार कार्यालयले प्रयोग गर्ने सन्दर्भ मूल्यको नीतिगत र कानुनी हैसियत समाप्त भैसकेको छ भने WTO Valuation का विधिहरूको प्रयोग व्यवहारतः असम्भव प्राय भएको छ। जसको परिमाण स्वरुप भन्सार मूल्याङ्कन प्रक्रिया दिनानुदिन जटिल बन्दै गइरहेको छ।

कर प्रशासनको विकेन्द्रीकरण मार्फत कर प्रशासनलाई आधुनिकीकरण गर्ने विद्यमान राजस्व नीतिको महत्त्वपूर्ण आधार हो जसअन्तर्गन राजस्व प्रशासनका सेवा प्रदायक कार्यालयहरू जस्तै आन्तरिक राजस्व कार्यालय, भन्सार कार्यालय, करदाता सेवा कार्यालय, छोटी भन्सार कार्यालयहरूको संख्या बढाइएको छ। ती कार्यालयहरूमा जनशक्ति र कार्यबोझको यथार्थ विश्लेषण गरिएको पाइदैन। कतिपय आन्तरिक राजस्व कार्यालहरूमा जनशक्ति बढि भई थप कामको माग भैरहेको पाइन्छ भने अन्य कार्यालयहरूमा जनशक्ति कम रहेको देखिन्छ।

कर प्रणालीमा गरिएको अर्को सुधार कर प्रणालीलाई पूर्णरूपमा Automation मा लैजानु हो। मु.अ.कर प्रणाली सुरुदेखि नै कम्प्युटराइज भएकोमा आयकर, भन्सार र अन्तःशुल्कहरू हालका दिनहरूमा कम्प्युटराइज हुदै गइरहेका छन्। यसले प्रत्यक करदाताले कम्प्युटर स्किल भएको जनशक्ति र इन्टरनेट सहितको कम्प्युटरको व्यवस्था गर्न अनिवार्य गराएको छ। नेपाल जस्तो देशमा करको दायरा विस्तार गर्ने नीति एकातिर छ भने अर्कोतिर

Online Compliance अनिवार्य गरिएकोले कर नीतिमा विरोधाभास देखिन्छ । Internet को असुविधा उर्जा संकट, दक्ष जनशक्ति अभाव, पर्याप्त Cyber security को अभाव Back Up को अभाव जस्ता व्यावहरिक कठिनाइहरूले वर्तमान Automation प्रणालीलाई थप चुनौतिपूर्ण बनाइरहेका छन् ।

नेपालको राजस्व नीतिमा लाभ लागत विश्लेषण गरिएको पाइदैन यसको अर्थ एक रुपैया राजस्व संकलन गर्न कति लागत लाग्छ भन्ने हो । रु १००।०० वक्यौता संकलन गर्न १०००।०० रुपैयाको इन्धन खर्च गरिएका उदाहरणहरू पनि प्रशस्त छन् । विकट जिल्लाका करदाताहरूले बुझाउनुपर्ने पुर्वानुमानित कर रु २५००।०० बर्षेनी बुझाउनु पर्ने रहेको छ । यो कर बुझाउन डोल्पाका वासिन्दाले दशौं हजार खर्च गरी नेपालगंज धाउनुपर्ने वाध्यता छ । यसबाट नेपालको कर नीतिमा थप सुधारको खाँचो देखिन्छ ।

राजस्व प्रणालीमा प्रक्रियागत सुधारको सुरुवात गरिएको छ । समग्र करदाताहरूलाई विभिन्न तहमा वर्गीकरण गरी Compliance & Risk को अधारमा कार्ययोजना तयार गरिने परिपाटीको सुरुवात भएको छ । यसले मुलुकमा धेरैजसो करदाताहरू इमान्दार हुने र उनीहरूले समय मै तोकिएको कर र विवरण बुझाउने मान्यता राख्दछ । यस्ता करदातालाई प्रभावकारी सेवा प्रदान गर्ने, प्रोत्साहन र पुरस्कारको व्यवस्था गर्नेतर्फ केही प्रयास भएको देखिन्छ । अर्कोथरी केही करदाताहरू कर तिर्न इच्छुक हुने तर विविध कारणले नतिर्ने खालका हुने हुँदा त्यस्ता करदाताको सही पहिचान गरी करदाता शिक्षा मार्फत कर सहभागिता बढाउनु पर्ने देखिन्छ । कर प्रणालीमा केही करदाताहरू Tax Planning बाट कर छल्ने तहका हुन्छन् । यिनीहरूलाई छनोटपूर्ण तरिकाले कर लेखापरीक्षण मार्फत सहभागिता बढाउनु पर्दछ । अत्यन्त थोरै करदाताहरू ठुलो मात्राको कर चुहावट गर्ने हुनाले त्यस्ता करदाताहरूलाई सघन अनुसन्धान गरी Demonstration Effect पर्ने गरी करदाताको Profile तयार गर्नुपर्छ । नेपालको वर्तमान कर नीतिमा करदाताको यस्तो वर्गीकरण गरिएको पाइदैन । पुरस्कारको व्यवस्था थालनी गरिएको भएतापनि पुरस्कार दिने आधारहरू स्पष्ट नहुँदा एक वर्षमा पुरस्कृत भएको करदाता अर्को वर्ष करछलीको कारवाहीमा परेको उदाहरण पनि छ । यसले कारवाही गर्नुपर्ने पुरस्कृत हुने र पुरस्कृत गर्नुपर्नेलाई कारवाहीमा पर्ने जस्तो अन्यायपूर्ण व्यवहार हुनसक्छ । यस्तो नीतिबाट सही करदाताहरूले अनावश्यक दुख पाउने र गलत करदाताहरूले कारवाहीको भागिदार नहुने हुँदा कर प्रशासनमा न्यायको आभास नहुन सक्छ ।

नेपाल सरकारले कर सम्बन्धी जटिल कानुनहरू सरलीकरण गर्ने नीति लिएको पाइन्छ । तथापि कर कानुनमा जटिलताहरू यथावत रहेको देखिन्छ । आयकर ऐन सम्भवतः नेपालका सवै प्रचलित कानुनहरू मध्ये सबैभन्दा जटिल भाषाको प्रयोग भएको कानुन हो । यस्ता कर कानुनको भाषा बुझ्न कर प्रशासन, कर विज्ञ, कर लेखापरिक्षक, कर परामर्शदाता समेतलाई हम्मेहम्मे पर्ने स्थिति छ । त्यसैले यस्तो जटिल कानुनको कारणले मात्र पनि करदाताले जरिवाना तिर्नपर्ने स्थिति पनि सिर्जना हुनसक्छ । सरकारले कानुनको सरलीकरणका लागि निर्देशिका, कार्यविधि, परिपत्र, सार्वजनिक सूचना, पुर्वादेशहरू जारी गर्दछ तथापि आम करदाताले बुझ्न सक्ने गरी कर कानुनमा भाषागत संशोधन भएको छैन ।

कर प्रणालीमा एकरुपता कायम नहुनु वर्तमान कर नीतिको अर्को कमजोरी हो । छुट्टै राजस्व नीति जारी नहुनु र प्रत्येक वर्षको आर्थिक ऐनले विभिन्न परिवर्तनहरू गर्नुले करदाता र कर प्रशासनलाई झन्झटिलो बनाएको देखिन्छ । करको दर, दायरा, प्रक्रिया, म्याद, लगायतका विषयहरू प्रत्येक वर्ष नै संशोधन भइरहेका छन् । यस्तो

संशोधनबाट करदाता भ्रमित हुनसक्ने अवस्था विद्यमान रहन्छ। अन्तःशुल्कको दर र दायरा प्राय प्रत्येक वर्ष विना कुनै तार्किक तथ्यका आधारमा परिवर्तन भइरहेको छ। कुनै वर्ष कर लाग्नेलाई अर्को वर्ष नलाग्ने गराई फेरी अर्को वर्ष लाग्ने बनाइएको छ। भन्सारमा पनि यही अवस्था छ। यसबाट कर नीति वास्तवमै जटिल बनेको छ।

आय विवरण नबुझाउने करदाताहरूलाई वेला बेलामा एक/दुई वर्षको आय विवरण बुझाई बाँकी सवै विवरणहरूको कर, व्याज, शुल्क समेत मिनाहा दिने परिपाटीको विकास भएको छ। यसबाट साना व्यवसायीहरू लाभान्वित त भएका छन् तर यसले करदाताहरू विचमा भयंकर असमनता निम्त्याएको देखिन्छ। कुनै करदाताले दशौ वर्षको विवरण, कर, जरिवाना र व्याज बुझाएका छन् भने कुनै करदाताले बुझाउन परको स्थिति छैन। बेला बेलामा घोषणा गरिने VDIS (Voluntary Disclosure of Income Scheme) ले पनि नेपालको करनीतिले आम जनतालाई न्याय गरेको देखिदैन।

कर सम्बन्धी विवादहरूलाई समाधान गर्न आयोग गठन गर्ने प्रचलन अन्तराष्ट्रिय रूपमा चलेको भए तापनि नेपालको सन्दर्भमा कर फछ्र्यौट आयोग गठन गरी कर विवाद समाधान गर्ने कार्यमा निर्दिष्ट लक्ष्य, सुचक तथा कार्यविधि छैन। तसर्थ यस्ता आयोगबाट वास्तविक मर्का परेका करदाताले सुविधा पाउने नभई चलाख, शक्ति केन्द्रका पुजारी र कर छलि गर्ने नियत भएका करदातालाई मात्र फाईदा पुगेको देखिन्छ। त्यसैले सौदावाजीमा आधारित भएर कर तिराउने प्रवृत्ति नेपाली कर नीतिको अर्को कमजोरीको रूपमा देखिएको छ। विगतमा गठन भएका यस्ता आयोगहरू विवादमा परेकोले अब उप्रान्त यस्ता आयोगबाट तदर्थ ढंगबाट कर विवाद समाधान गर्ने व्यवस्था अवलम्बन गर्नु हुदैन।

मुलुकमा चालु रहेको मु.अ.कर प्रणाली एकल दरको रहेकोले पनि यसले पर्याप्त प्रगतिशिलतालाई ध्यान दिन सकेको देखिदैन। मु.अ.कर छुटका वस्तु तथा सेवाको भिमकाय सुचि र यस सुचीमा प्रतिवर्ष हुने परिवर्तनले सरल कर प्रणालीलाई पनि जटिल बनाएको छ। मुअ.कर दर्ताका सम्बन्धमा थ्रेसहोल्डमा व्यापक रूपमा हेरफेर भई रहनु , विजक जारी नगरिनु, नक्कली विजक जारी गर्नु, प्यारालाल विजक जारी गर्नु, नक्कली फर्म तथा लेखा तयार गर्नु, भन्सार मूल्याङ्कनको जटिलताले श्रोत मै न्युन विजकीकरण हुनु जस्ता व्यवहारिक विचलनहरू मूल्य अभिवृद्धि करका सन्दर्भमा देखिएका छन्।

अन्तःशुल्कको दर बढि हुनु, दायरा पनि बढ्दै जानु, भौतिक नियन्त्रणका वस्तुहरू बढ्नु, सेवामा अन्तःशुल्क लगाउन नसकिनु, Automation मा लैजान नसकिनु, अन्तःशुल्क नीति प्रत्येक वर्ष परिवर्तन हुनु, पर्याप्त सैद्धान्तिक बहस र छलफल विना अन्तःशुल्क लगाईनु अन्तःशुल्क सम्बन्धी नीतिका कमजोरीहरू हुन्। त्यस्तै भन्सार प्रणालीमा WTO Valuation System लाई कानुनतः स्वीकारिनु, व्यवहारमा कारोबार मूल्य पत्ता लगाउन कठिन हुनु, छनोटपूर्ण भन्सार चेकजाँच प्रणाली स्थापित हुन नसक्नु, छोटी भन्सार सम्बन्धी स्पष्ट नीति नहुनु र प्रतिवर्ष भन्सार दरवन्दीमा हुने परिवर्तन भन्सार प्रणालीका कठिनाईहरू हुन्।

वर्तमान कर नीतिले लेखा प्रणालीलाई अवलम्बन गर्न खोजेको छ तथापि पूर्णरूपमा स्थापित गर्न सकेको छैन। आयकरतर्फ साना करदाताहरूलाई लेखा प्रणालीमा आवद्ध गरिएको छैन। दायरा बढाउने नीति भए पनि कृषिमा कर छुट दिइएको छ। लाभांशमा दोहोरो कर लगाइएको छ। रोजगारीको आयमा करको दर केही बढि भएको र कर छुट सीमा अत्यन्त कम रहेको भन्ने गुनासो सुनिन्छ। Tax Planning & Avoidance का लागि पर्याप्त

छिद्रहरू हुनु र ती छिद्रहरू टाल्ने अपर्याप्त उपायहरू हुनुले आयकर चुहावटमा यथेस्ट सम्भावनाहरू देखिन्छ।

कर प्रशासनलाई Specialized, Cadre Based, Functional Body का रूपमा विकास गर्ने नीति भए तापनि सोही अनुरुपको कर प्रशासनको सुदृढीकरण हुन सकेको छैन। अवान्छित राजनैतिक प्रभावका आधारमा सरुवा र काजको खटन पटन हुने भएकाले कुनै कार्यालयमा अनावश्यक जनशक्ति थुप्रिने र कुनै कार्यालयमा जनशक्ति अभाव हुने जस्ता समस्याहरू देखिएका छन्। भन्सार कार्यालयहरूमा विना दरवन्दि कयौ कर्मचारीहरू थुप्रिएका छन् भने आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरूमा जनशक्ति अभाव भै दैनिक क्रियाकलाप सञ्चालनमा समेत कठिनाई उत्पन्न भएको छ। सरुवा प्रयोजनका लागि तयार पारिएको निर्देशिकामा भएको कार्यालय वर्गीकरणको व्यवस्था आफैमा हास्यास्पद देखिन्छ। भ्रष्ट्राचारमा शुन्य सहनशिलताको नीति सैद्धान्तिक रूपमा सीमित भएको छ। करदाता मैत्री कर प्रशासन बनाउनका लागि भौतिक पुर्वाधार निर्माण, कर्मचारी व्यक्तित्व विकास र सेवा प्रवाहको तरिकामा आमुल परिवर्तन आवश्यक रहेको छ।

नेपालको वर्तमान कर संरचनामा प्रत्यक्ष करतर्फ आयकर र अप्रत्यक्ष करतर्फ भन्सार, मु.अ.कर र अन्तःशुल्क मुलभुत रूपमा रहेका करहरू हुन्। यि कर प्रशासन गर्न अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गत आन्तरिक राजस्व विभाग र भन्सार विभागको स्थापना गरिएको छ। यिनै विभाग र मातहतका कार्यालयहरूले मुलुकको समग्र कर प्रणालीहरू सञ्चालन गर्ने र तत् तत् कर प्रणालीमा हुने राजस्व चुहावटको पनि अनुसन्धान र कारवाही गर्दछन्। अर्थतन्त्रमा विद्यमान आर्थिक अपराध, व्यापार विचलन र गंभिर कर छलीमा दनिक कर प्रशासन सञ्चालन गर्ने ति विभाग र कार्यालयहरूको ध्यान केन्द्रित हुन नसक्ने हुँदा सो प्रयोजनको लागि Intelligence Bureau को रूपमा राजस्व अनुसन्धान विभागको स्थापना समेत गरिएको देखिन्छ। राजस्व चुहावट ऐन र नियमको कार्यान्वयनका लागि मु.अ.कर, अन्तःशुल्क, भन्सार चुहावट र अन्य गैरकर राजस्व समेतको अनुसन्धान समेत गर्दै आएको छ। सोचाई अनुरुपको कार्य गर्न नसकेको यस विभागका कार्यहरूले समन्धित राजस्व कार्यालयहरूका काममा दोहोरोपन हुन गएको गुनासो देखिन्छ। सूचना संकलनको प्रभावकारी संयन्त्र नहुनु, सक्षम र पर्याप्त जनशक्ति नहुनु, राजस्व चुहावट नियन्त्रण ऐनको प्रयोग गर्न नसक्नु, ठुला ठुला चुहावटमा ध्यान जान नसक्नु, सानातिना ढुवानीका साधनको विल विजक चेक गर्नुमा नै सिमित हुनुले यस विभागको सैद्वान्तिक धरातल समेत कमजोर हुन गएको छ। प्रधानमन्त्री कार्यालय अन्तर्गत सारिएको यस विभागले हालका दिनमा आफ्नो कायक्षेत्र बढाएर गतिविधिहरू सञ्चालन गरेको छ। अर्थ प्रशासनका कार्य प्रधानमन्त्री कार्यालय अन्तर्गत सार्नुको औचित्य पनि सिद्ध गर्न जरुरी छ।

विश्व अर्थ प्रणालीमा सूचना प्रविधिका कारणले ई–कमर्शको उत्पत्ति भएको छ। यसले कारोवारका शैलीहरूमा व्यापक परिवर्तन भएको छ। नेपालमा समेत विद्युतीय माध्यमबाट कारोवार बढेकोमा सो कारोवारलाई करको दायरामा ल्याउन कर प्रशासनमा उचित नीतिगत, कार्यगत र जनशक्तिगत व्यवस्थाहरूको कमजोरी देखिन्छ। सामाजिक संजालमा भएका विज्ञापनहरूबाट ठुलो रकम विदेशिएके छ भने सफ्टवेयर विकास गरी त्यसको निर्यात समेत भएको छ। यु–ट्युव लगायतका संजालहरूबाट प्राप्त आम्दानीलाई करको क्षेत्रमा ल्याउन जरुरी छ।

करदातालाई खुसी तुल्याई स्वेच्छिक कर सहभागिता बढाउने विश्वव्यापी मान्यता बमोजिम नेपाल सरकारले पनि करदाता शिक्षा, सेवा सुदृढिकरण, प्रोत्साहन, लागत कटौती, प्रक्रियागत सरलीकरण लगाएतका नीतिहरू अगाडि

सारेको छ। तथापि कर नीतिमा भएका परिवर्तन समयमै जानकारी नहुनु, सवै जिल्लामा कर बुझाउने व्यवस्था नहुनु, सवै बैंकहरूबाट कर बुझाउन नसकिनु, कुनै अमुक करदाताले राजनैतिक प्रभावका आधारमा कर नीतिमा वेमौसमी संशोधन गरिदिनु जस्ता समस्याहरू पनि छन्। राजस्व चुहावटमा शुन्य सहनशिलता लागु गर्न नसक्नु, भ्रष्ट्रचार नियन्त्रण हुन नसक्नु करदाताका सम्पूर्ण सूचनाहरू कर प्रशासन संग नहुनु, कर प्रशासनसंग स्वविवेकीय अधिरकार हुनु, करदाताको अधिकारको उचित सम्मान हुन नसक्नु लगायतका समस्याहरू पनि विद्यमान छन्। कर नीतिले गर्न खोजेका सुधारहरू जस्तैः सूचना प्रविधिको प्रयोग, लगानी मैत्री वातावरणको सिर्जना, श्रोतमा करकट्टीको व्यवस्था, दोहोरो कर मुक्ती सम्झौता, सेवा विकेन्द्रीकरण, प्रक्रियागत सरलीकरण आदि सम्मान योग्य छन् परन्तु पर्याप्त भने छैनन्। तसर्थ करदातलाई केन्द्रविन्दुमा राखेर विद्यमान राजस्व नीतिमा समायानुकुल सुधार गरी व्यवहारिक कठिनाईहरूको अन्त्य गर्नु जरुरी छ।

महालेखा परीक्षकको संबैधानिक अधिकार अन्तर्गत सार्वजनिक उत्तरदायित्व बहन गराउन लेखा परीक्षण सम्पन्न गरिन्छ। लेखा परीक्षणका सिलसिलामा देखिएका विभिन्न अवस्थाहरूलाई सार्वजनिक बहसको विषय बनाईनु पर्दछ। राजस्व प्रशासनमा सार्वजनिक जवाफदेहिता बहन गरेमा राजस्व प्रशसन चुस्त, दुरुस्त र प्रभावकारी हुन सक्ने छ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

नेपालको संविधान, कानुन किताव व्यवस्था समिति, काठमाडौं।

लेखा परीक्षण ऐन, २०७५, कानुन किताव व्यवस्था समिति, काठमाडौं।

महालेखा परीक्षकको छपन्नौ वार्षिक प्रतिवेदन, २०७५, सारांश, महालेखा परीक्षकको कार्यालय, काठमाडौं।

महालेखा परीक्षकको छपन्नौ वार्षिक प्रतिवेदन, २०७५, महालेखा परीक्षकको कार्यालय, काठमाडौं।

आर्थिक स्थायित्वमा वित्त तथा मौद्रिक नीतिको प्रभाव

दिलिप कुमार श्रीवास्तव*

१. सारांश

कुनै पनि देशको अर्थव्यवस्थामा बजार सन्तुलन हुनको लागि समष्टिगत आपूर्ति र समष्टिगत माग बीच सन्तुलन हुनु आवश्यक हुन्छ। यी दुई बीच सन्तुलन आउन सकेन भने अर्थव्यवस्थामा असन्तुलन देखा पर्दछ। समष्टिगत आपूतिले अर्थव्यवस्थामा कुनै निर्धारित समयमा स्थिर मूल्यमा उत्पादन भएको वस्तु र सेवाको परिमाण अर्थात यसले वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादन देखाउँछ। यसै गरी समष्टिगत माग भन्नाले अर्थव्यवस्थामा कुनै निर्धारित समयमा तोकिएको मूल्यमा उपलब्ध सम्पूर्ण वस्तु र सेवामा गरिने कुल खर्च अर्थात कुल मागलाई र यसले वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको समष्टिगत मागलाई बुझाउँछ। समष्टिगत माग अन्तर्गत उपभोग माग,लगानी माग,सरकारी क्षेत्रको माग र बाहिरी विश्वसँगको माग पर्दछन। उपभोग माग अन्तर्गत घरायसी क्षेत्रले आफ्नो आवश्यकता पूरा गर्नका लागि गर्ने वस्तु र सेवाको मागलाई बुझाउँछ। यस्तो मागमा उनीहरूले उपभोग गर्ने वस्तुहरू, टिकाउ वस्तुहरू, सेवामा गरिने खर्च पर्दछन। लगानी माग अन्तर्गत व्यावसायिक क्षेत्रले स्थिर पुँजी र नयाँ पुँजीगत वस्तुमा गरिने खर्च पर्दछन। सरकारी क्षेत्रको माग पक्ष अन्तर्गत सरकारले साधारण र विकास कार्यका लागि गर्नु पर्ने कार्य पूरा गर्न आवश्यक पर्ने वस्तु, सेवा र रक्षा लगायत अन्य वस्तु तथा सेवामा गरिने खर्चहरू पर्दछन। खुला अर्थव्यवस्थामा बाहिरी विश्वबाट गरिने वस्तु र सेवाको माग अर्थात आयात र विश्वका अन्य देशबाट हुने माग अर्थात निर्यातलाई अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रसँगको मागको रूपमा गणना गरिन्छ। समष्टिगत आपूर्ति र समष्टिगत माग बीच सन्तुलन भएमा मूल्य स्थिति सन्तुलनमा रहनुका साथै अर्थव्यवस्था पूर्ण रोजगारीको स्तरमा रहन्छ। यस लेखमा आर्थिक स्थायित्वमा वित्त र मौद्रिक नीति एक आपसमा अन्तर सम्बन्धित रहेको विषयमा प्रकाश पार्ने जमर्को गरिएको छ।

२ आर्थिक स्थायित्व

समष्टिगत अर्थव्यवस्थामा ठूलो उतारचढाव नभई लगातार रूपमा वस्तु र सेवाको उत्पादन हुनु, पूर्ण रोजगारी र मुद्रास्फीतिको दर न्यून रहनुलाई आर्थिक स्थायित्व भएको मान्न सकिन्छ। व्यापार चक्रको उतार चढाबको कारणले गर्दा लगातार रूपमा मन्दी देखा पर्नु,उच्च मुद्रास्फीति हुनु र वित्तीय संकट देखापर्नुले अर्थव्यवस्थामा अस्थिरता देखा परेको मान्न सकिन्छ। अर्थात समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वमा अर्थव्यवस्थाको प्रमुख आर्थिक

** प्रशासकीय अधिकृत, नेपाल विज्ञान तथा प्रविधि प्रज्ञा प्रतिष्ठान (नास्ट), सम्पर्कः ९८४१४५६८३८*
Email;dilip.shrivastav71@gmail.com

परिसूचकहरू सन्तुलनमा रहन्छन । यस्तो स्थायित्वमा आन्तरिक माग र उत्पादन, सरकारको राजस्व र खर्च, बचत र लगानी तथा शोधनान्तर स्थिति सन्तुलनमा रहेका हुन्छन । आन्तरिक माग र उत्पादनमा असन्तुलन देखा परेमा अर्थात उत्पादन भन्दा माग बढी भएमा वस्तुको मूल्य बढने हुनाले मुद्रास्फीति देखा पर्दछ । त्यस्तै, माग भन्दा उत्पादन बढी भएमा मन्दीको अवस्था देखा पर्दछ । तर अर्थव्यवस्थामा वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादन सधैँ एकनासले वृद्धि हुँदैन र यसको कारणले आर्थिक गतिविधिमा उतार चढाब देखा पर्ने हुनाले आर्थिक वृद्धिदर पनि सधैँ एकै किसिमको गतिमा हुदैन । आर्थिक गतिविधि बढने, उच्चतम बिन्दुमा पुग्ने र त्यसपछि फेरि विस्तार भई उच्चतम बिन्दुबाट झरी न्यूनतम बिन्दुमा पुग्ने र पुनः उच्चतम बिन्दुमा पुग्ने प्रक्रियालाई व्यापार चक्र भनिन्छ । आर्थिक गतिविधि उच्चतम बिन्दुमा पुग्दा कुनै क्षेत्रमा यसको बढी असर र कुनैमा कम असर पर्ने भए तापनि अर्थव्यवस्थाको समष्टिगत क्षेत्र कै वृद्धिदर नै उच्च बिन्दुमा पुग्दछ । न्यूनतम बिन्दुमा पुग्दा भने उत्पादन र रोजगारी भने सबै क्षेत्रमा घटदछ । आर्थिक गतिविधिमा हुने विस्तार र संकुचन अर्थव्यवस्थामा दोहोरिरहने भए तापनि यो समस्यालाई समाधान गर्न प्रयास गर्न सरकारले वित्त नीतिका उपकरणहरू र केन्द्रीय बैंकले मौद्रिक नीतिका विभिन्न उपकरणहरू प्रयोग गर्नु आवश्यक हुन जान्छ ।

३. **वित्त नीति**

सन १९३० को आर्थिक मन्दी अर्थशास्त्रीले सरकारको खर्च तथा आय सम्बन्धी स्पस्ट आर्थिक नीतिको खाँचो महसुस गरेका हुन । सो भन्दा पहिले भने छुट्टै वित्त नीतिको शुरुवात नभई आर्थिक नीतिहरू कै माध्यम द्वारा आर्थिक क्रियाकलापहरूको माध्यम द्वारा आर्थिक क्रियाकलापहरू सञ्चालन हुने गरिन्थ्यो । सन १९३६ मा अर्थशास्त्री Keynes द्वारा वित्त नीतिको प्रादुर्भाव भएको हो । Keynes को धारणा थियो कि सरकारले एक हातमा मुद्रा नीति र अर्को हातमा वित्त नीतिका औजारहरू लिएर अर्थतन्त्रमा प्रवेश गर्ने गर्दछ । उक्त समयदेखि आर्थिक विकासमा, आर्थिक स्थिरता पुर्जी निर्माण एवं आर्थिक वृद्धि गर्ने सिलसिलामा विभिन्न देशहरूले वित्त नीतिको तर्जुमा गरि लागु गरि आएका छन । Keynes ले कुल राष्ट्रिय आयमा वृद्धि गर्नको लागि लगानीको साथ साथै प्रति ब्यक्ति आयको वृद्धिमा प्रभावकारिता ल्याउनु पर्दछ । लगानी र माग दुवै नबढाएसम्म कुनै पनि देशको आर्थिक विकास हुन सक्दैन । यसको लागि रोजगारीमा वृद्धि गर्नुपर्दछ । त्यसैले रोजगारी,माग, लगानी बढाउने गरि आर्थिक नीतिको तर्जुमा गर्नुपर्दछ ।

वित्त नीति सरकारको यस्तो आर्थिक नीति हो जसले सार्वजनिक आय तथा सार्वजनिक व्ययलाई समुचित रुपले परिचालन गरि सरकारको आर्थिक उद्धेशयहरू हासिल गर्दछ । यसले सरकारी खर्च र राजस्व स्रोतको आर्दस तरिकाले परिचालन गरि सरकारको आर्थिक नीतिको लक्ष्य पुरा गर्न सहयोग पुरयाँउछ । उपयुक्त वित्त नीतिको तर्जुमा र कार्यानवयनबाट अर्थतन्त्रमा सकारात्मक असर ल्याउनुका साथै नकारात्मक असरलाई न्युन पार्दछ । त्यसैले अर्थ ब्यवस्थामा वान्छित नतिजा ल्याउने सरकारको प्रभावकारी संयन्त्रको रूपमा वित्त नीतिलाई उपभोग गर्ने गरिन्छ ।

Wikipedia, Encyclopedia का अनुसार " Fiscal policy is the economic term that defines the set of principles and decisions of a government in setting the level of public expenditure and how that expenditure is funded. Fiscal policy and monetary policy are the macroeconomic tools that government's heve at their disposal to manage

the economy. Fiscal policy is the deliberate and thought out change in government spending, government borrowing or taxes to stimulate or slow down the economy. It contrasts with monetary policy, which describes policies concerning the supply of money to the economy" भनी वित्त नीतिको परिभाषा गरिएको छ।

यस सन्दर्भमा investor words.com का अनुसार "Decision usually relating to taxation and government spending with the goals of full employment, price stability and economic growth." भनी वित्त नीतिको परिभाषा गरिएको।

४. वित्त नीतिका उद्देश्य

वित्त नीति अन्तर्गत सरकारले आफनो आय व्यय सम्बन्धी क्रियाकलापहरूद्वारा उपभोग, उत्पादन तथा रोजगारीमा प्रत्यक्ष तर अनुकूल प्रभाव सिर्जना गरिरहेको हुन्छ भन्ने मान्यता राखेको देखिन्छ। अर्थात वित्त नीति अन्तर्गत सरकारी आयव्यय सम्बन्धी कार्यक्रमहरू अर्थतन्त्रको कुल माग तथा कुल आपूर्ति बीच सन्तुलन ल्याउने उद्देश्यले सञ्चालन गरिएका हुन्छन्। यसले अर्थतन्त्रमा उत्पादन तथा रोजगारीको स्तर पूर्ववत कायम हुन जान्छ। वित्त नीतिको उद्देश्य प्रत्येक देशले आ-आफनो देश, काल र परिस्थिति अनुसार वित्त नीति तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरेको हुन्छ। विकासशील देशहरूमा वित्त नीतिको प्रमुख उद्देश्य आर्थिक विकासको गतिलाई तीव्रता दिने रहेको हुन्छ। वित्त नीतिका उद्देश्यहरूलाई देहाय बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ।

४.१ आर्थिक स्थिरता कायम गर्नको लागि

आर्थिक स्थिरताको लागि अपनाइने यस प्रकारको वित्त नीतिले अर्थतन्त्रको अस्थिरतामाथि प्रतिरोध उत्पन्न गर्दै अर्थतन्त्रमा सकारात्मक प्रभाव सिर्जना गर्दछ। यसलाई चक्रीय वित्त नीति पनि भनिन्छ। वित्त नीति मार्फत करारोपण तथा सरकारी खर्चको माध्यमबाट प्रभावकारी मागलाई प्रभावित गर्दै मुद्रास्फीति तथा मुद्रा संकुचन हुनबाट अर्थतन्त्रलाई जोगाउँदै र चक्रीय प्रभावको प्रतिकूलता हटाउँदै मूल्य स्थिरता कायम राख्नुका साथै पूर्ण रोजगारीको स्थितिमा आर्थिक स्थिरता कायम राख्ने प्रयास गरिन्छ।

४.२ पूर्ण रोजगारी प्राप्त गर्नको लागि

वित्त नीतिको महत्त्वपूर्ण उद्देश्य पूर्ण रोजगारी प्राप्त गर्ने रहेको हुन्छ। प्रोफेसर ओहलिनका अनुसार वस्तुको कुल माग तथा कुल आपूर्ति बीच सन्तुलन कायम भई अर्थतन्त्रको सामान्य मूल्यस्तर सन्तुलनमा रहने स्थितिलाई पूर्ण रोजगारीको अवस्था भनिएको छ। उत्पादनका साधनहरूले प्राप्त गर्ने कुल आय र त्यस्ता साधनहरूले उत्पादन गर्ने उत्पादित वस्तुहरूको कूल आपूर्ति बीच सन्तुलन कायम हुँदा सामान्य मूल्यस्तर स्थिर बन्न पुगेको स्थितिलाई पूर्ण रोजगारी अवस्था भनिएको पाइन्छ। वित्त नीति अन्तर्गत पूर्ण रोजगारी तथा आर्थिक स्थिरता प्राप्त गर्ने लक्ष्य सँगसँगै प्राप्त गर्ने कोसिस गर्दा मूल्यस्तरमा सक्छ।

४.३ आर्थिक विकासमा सहयोग गर्नको लागि

वित्त नीतिको मूल उद्देश्य पुँजी निर्माण तथा लगानीको गतिलाई तीव्रताका साथ अगाडि बढाउँदै आर्थिक विकासको गतिलाई अगाडि बढाउन सहयोग गर्नु रहेको हुन्छ। विकासशील देशहरूमा वित्त नीति आर्थिक विकासको लक्ष्य हासिल गर्ने एउटा महत्त्वपूर्ण साधनको रूपमा रहेको हुन्छ। यसका साथै, वित्त नीतिले उत्पादनको स्वरूप र सामान्य मूल्यस्तरलाई प्रभावित बनाउँदै आय तथा धनसम्पत्तिको वितरणमा समेत सुधार ल्याउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको

हुन्छ। निजी क्षेत्र तथा सार्वजनिक क्षेत्र दुवै रहेको अर्थव्यवस्थामा वित्त नीतिले उपरोक्त दुवै क्षेत्रको विकासको लागि उत्पादनमूलक क्षेत्रमा गरिने लगानीमा वृद्धि गर्दै लैजाने, सरकारी क्षेत्रको लगानीलाई अगाडि बढाउन वित्तीय संसाधनको अधिकतम परिचालन गर्ने, अर्थतन्त्रको उच्च आर्थिक वृद्धिदर सँगसँगै मौद्रिक स्थिरता समेत कायम गर्दै जाने तथा आर्थिक न्यायको आधारमा राष्ट्रिय उत्पादनलाई वितरण गर्ने लगायतका विषयहरू समेटेको हुन्छ।

४.४ आर्थिक वितरणमा सुधार गर्नको लागि

अर्थव्यवस्थामा कायम रहेको आय तथा सम्पत्तिको असमान वितरणमा सुधार ल्याउने उद्देश्यले राष्ट्रिय आयको वितरण गर्दै जानु पर्दछ। सरकारले आर्थिक असमानता कम गर्दै लैजानका लागि सरकारी खर्च तथा पुनर्वितरण गर्ने करको नीति कार्यान्वयन गर्दै जानु पर्दछ। सरकारले न्यून आयस्तर भएका वर्गको आयस्तरमा वृद्धि ल्याउने खालका कार्यक्रमहरूमा खर्च बढाउँदै जानु पर्छ भने क्षेत्रीय सन्तुलन ल्याउने उद्देश्यले तर्जुमा गरिएका योजनाहरूको कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ। सरकारले आर्थिक विकासको प्रतिफल पुनर्वितरण गर्दा सकारात्मक प्रभाव पर्दछ। यसको लागि धनी व्यक्तिलाई अधिक कर लगाउने तथा गरिब व्यक्तिहरूलाई कर छुट दिने उद्देश्यले सरकारी खर्च र पुनर्वितरण गर्ने करको नीति तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्दै राष्ट्रिय आयको पुनर्वितरण गर्ने गर्नु पर्दछ। अर्थात आयकर प्रगतिशील दरमा बढाउँदै लैजाने तथा अप्रत्यक्ष कर सकेसम्म न्यून बनाउँदै लैजाँदा आय असमानता घटाउने सरकारी लक्ष्य हासिल हुन सक्दछ। उत्पादक बन्ने बचतलाई प्रोत्साहित गर्ने तथा विलासितामा जाने उपभोग र बचतलाई हतोत्साहित बनाउनु पर्ने आवश्यकता रहन्छ। अर्थशास्त्रको सिद्धान्त अनुसार यदि बचत बढछ भने लगानी पनि बढछ, उच्च बचतले उच्च लगानीलाई प्रोत्साहित गर्दछ। यसका अलावा अन्य उद्देश्यहरू पनि रहेका छन।

१. मौद्रिक उतार चढाव नियन्त्रण गरि मौद्रिक सन्तुलन कायम गर्ने।
२. मुद्रास्फीति नियन्त्रण गर्ने।
३. विदेशी विनियम दरमा स्थिरता कायम गर्ने।
४. मूल्य स्थिरता कायम गर्ने।
५. मुद्रा तथा वित्त बजारको व्यवस्थापन गर्ने।
६. बचत तथा लगानी बढाई रोजगारी बढाउने।
७. पुर्जी निमार्णमा टेवा पुरयाउने।
८. आर्थिक विकासमा सहयोग पुरयाउने।
९.आर्थिक विकासमा हासिल गर्ने।

५. आर्थिक स्थायित्व वित्त नीतिको प्रभाव

अथर्व्यवस्थाको समष्टिगत आपूर्ति र समष्टिगत माग बीच सन्तुलन कायम गरी आर्थिक वृद्धिदर बढाउने उद्देश्यले सरकारले अवलम्बन गर्ने सरकारी खर्च र राजस्व सम्बन्धी नीतिलाई वित्त नीति भनिन्छ। आर्थिक वृद्धि भन्नाले वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा हुने वृद्धि भन्ने बुझिन्छ र यसलाई नै कुनै देशको सम्पन्नता नाप्ने आधार मानिन्छ। जस्तो हाम्रो छिमेकी देश चीन र भारतको उच्च आर्थिक वृद्धिदरले गर्दा ती देशको विकासको गति अगाडि बढेको व्याख्या गरिन्छ। तर आर्थिक वृद्धि सँगसँगै आर्थिक स्थायित्व पनि हुनु पर्दछ, स्थायित्व बिनाको आर्थिक वृद्धि दिगो हुँदैन। वित्त नीति अन्तर्गत सरकारले कति रकम खर्च गर्ने, कुन कुन क्षेत्रमा खर्च गर्ने र कुन माध्यमबाट खर्चको आवश्यक स्रोत साधन जुटाउने भन्ने निर्णय गर्दछ। सरकारको वित्त नीति प्रत्येक वर्षको बजेट

भाषणमा उल्लेख गरिएको हुन्छ । सरकारको वित्तीय अवस्थाको चित्रण सरकारले कति खर्च गर्दछ र त्यसलाई पूरा गर्न कसरी स्रोत साधनको आवश्यक परिमाण जुटाउँछ भन्ने तथ्यबाट गर्न सकिन्छ । सरकारको आम्दानी अर्थात राजस्व भन्दा खर्च बढी भएमा बजेट घाटा हुन्छ भने कम भएमा बजेट बचतमा हुन्छ र बराबर भएमा बजेट सन्तुलनमा रहन्छ । सरकारी बजेट बचत वा घाटामा रहने भन्ने सामान्य अवस्था हो भने बजेट सन्तुलनमा रहने विषय भने नियोजित हुन्छ । सरकारले गरेको खर्चले अर्थव्यवस्थामा समष्टिगत माग बढाउने वा घटाउने भएकोले यसले आर्थिक सन्तुलन कायम गर्न मद्दत पुग्दछ ।

५.१ नियोजित रूपमा कार्यान्वयन

यस नीति अनुसार सरकारले अर्थव्यवस्थाको अवस्था हेरेर समष्टिगत मागलाई बढाउन वा घटाउनको लागि विस्तारकारी वा कसिलो वित्त नीतिको अडान लिन्छ र सोही अनुसार नै कार्यक्रम सुसञ्चालन गर्दछ । समष्टिगत आपूर्ति र समष्टिगत मागको सिद्धान्त अनुसार सरकारी खर्च बढाएर वा कर घटाएर सरकारले आर्थिक वृद्धिलाई बढावा दिने कार्य गर्दछ । मन्दीको अवस्थामा सरकारले अर्थव्यवस्थामा समष्टिगत माग बढाउन सरकारी खर्च बढाउँछ । यसले गर्दा वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादन बढ्छ र मागमा पनि वृद्धि हुने हुनाले वस्तु र सेवाको मूल्यमा समेत वृद्धि हुने भए तापनि सुरुमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा वृद्धि हुन थाल्दछ र केही समयपछि मात्र मूल्यमा वृद्धि हुन थाल्दछ । सरकारले गरेको खर्चले वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कति प्रतिशतले वृद्धि हुन्छ भन्ने तथ्य भने त्यसको गुणक असरमा भर पर्दछ । गुणक कति हुन्छ भन्ने तथ्य सरकारी खर्चको रकम प्राप्त गर्ने क्षेत्रले कति प्रतिशत रकम उपभोगमा खर्च गर्दछ र कति बचत गर्दछ भन्नेमा भर पर्दछ । जति धेरै प्रतिशत उपभोगमा खर्च भयो त्यति नै बढी प्रतिशतले वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा वृद्धि हुन्छ भन्ने सैद्धान्तिक मान्यता छ । सरकारले प्रत्यक्ष रूपमा गरेको खर्चले बचतको रूपमा चुहावट नहुने हुनाले यसको गुणक असर बढी पर्दछ । अर्थव्यवस्थामा उच्च मुद्रास्फीतिको अवस्थामा भने सरकारले संकुचनकारी वित्त नीति कार्यान्वयन गर्दछ र उपभोगलाई निरुत्साहित गर्न करको दर बढाउँछ । तर यस प्रकारको वित्त नीति कार्यान्वयनका समस्याहरू पनि छन । सरकारले विस्तारकारी वित्त नीति कार्यान्वयन गर्दा बजेट घाटा बढाउनु पर्ने र बजेट घाटा पूरा गर्न बैंकिङ क्षेत्र वा निजी क्षेत्रबाट ऋण लिनु पर्दछ । सरकारले नै ऋण लिँदा एक त व्याजदर बढी हुने र अर्को निजी क्षेत्रले ऋण लिन सरकारसँग प्रतिस्पर्धा गर्नु पर्ने हुनाले निजी क्षेत्रको रकम प्राप्त गर्न सक्ने क्षमतामा कमी आउँछ । यसले गर्दा निजी क्षेत्रको लगानी घटन जान्छ र आर्थिक वृद्धिदर बढन सक्दैन । यस बाहेक यस नीतिका अन्य समस्याहरू पनि छन । यस्ता समस्यामा अर्थव्यवस्था कुन अवस्थामा छ भन्ने समस्या समयमा पत्ता लगाउन नसक्नु र यसको लागि समय लाग्ने हुनाले समस्याहरू थपिन सक्दछन । साथै, सरकारले कुनै क्षेत्रमा खर्च बढाउने वा करको दर बढाउने वा घटाउने सम्बन्धमा संसदबाटै अनुमोदन गर्नु पर्ने र साथै, कानुन र नीति बनाएर मात्रै करको दर बढाउन वा घटाउन सकिने हुनाले कानुन बनाउन, त्यसलाई स्वीकृत गर्न र कार्यान्वयन गर्न समय लाग्ने हुनाले समस्या समाधान गर्न समेत कठिन हुन्छ ।

५.२ स्वचालित रूपमा कार्यान्वयन

सरकारले लिने नीति र सञ्चालन गरेको कुनै कार्यक्रमले स्वचालित रूपमा अर्थव्यवस्थालाई सन्तुलनमा ल्याउने प्रयास गर्दछ । यस्ता कार्यक्रम र नीतिहरू व्यापार चक्रको गति सँगसँगै परिवर्तन हुन्छन । सरकारले कुनै पनि उपकरणको प्रयोग नगरिकन स्वतः नै सम्भाव्य कुल गार्हस्थ्य उत्पादन र वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा देखा पर्ने अन्तराललाई सन्तुलनमा आउने भएकोले यस्ता नीति तथा कार्यक्रमहरूलाई भनिएको हो । यस्ता नीति

तथा कार्यक्रमहरूमा प्रगतिशील करप्रणाली र ट्रान्सफर भुक्तानी प्रमुख छन । प्रगतिशील कर प्रणाली अन्तर्गत धेरै आम्दानी हुनेले धेरै प्रतिशत र कम आम्दानी हुनेले कम प्रतिशत कर तिर्नु पर्दछ । यसैले अर्थव्यवस्थाको गति अनुसार कर तिर्न योग्य व्यक्तिहरूको आम्दानीमा परिवर्तन आउने हुनाले करको दरमा परिवर्तन हुन्छ। धेरै आम्दानी भएको समयमा धेरै कर तिर्दछन र समष्टिगत माग घटदछ भने थोरै आम्दानी भएको समयमा कम कर तिर्ने हुनाले उपभोगको लागि धेरै रकम खर्च गर्न सक्ने हुनाले समष्टिगत माग बढछ र यसमा सन्तुलन कायम गर्न मद्दत पुग्दछ। ट्रान्सफर भुक्तानी भन्नाले सरकारले घरायसी क्षेत्रलाई कुनै पनि प्रतिफलको आशा नगरी दिइने रकम हो । यसले सरकारले एउटा क्षेत्रबाट प्राप्त गरेको रकम कुनै पनि नाफा वा फाइदाको आशा नगरी अर्को क्षेत्रलाई वितरण गर्ने प्रक्रियालाई बुझाउँछ । आयकर प्रणालीमा कुनै निश्चित आम्दानी हुने व्यक्तिले आयकर तिर्नु परे जस्तो यसमा पनि कुनै निश्चित मापदण्ड पूरा गर्ने व्यक्तिले ट्रान्सफर भुक्तानी अन्तर्गत रकम प्राप्त गर्दछन । सरकारले यसमा रकम नतोकी कुनै निश्चित आधार तयार गर्दछ र यस अन्तर्गत सरकारले प्रदान गर्ने रकमले अर्थव्यवस्थामा स्वचालित स्थायित्वको काम गर्दछ र यसले व्यापारिक चक्रमा आउने उतार चढाबलाई स्वतः सन्तुलनमा ल्याउँछ। अर्थव्यवस्थाको संरचना अनुसार यस्तो स्थायित्वका कार्यक्रमहरू बनाइएका हुन्छन । कति व्यक्तिले ट्रान्सफर अन्तर्गतको भुक्तानी पाउँदछन भन्ने तथ्य भने कति व्यक्तिले त्यस्तो आधार पूरा गर्दछन भन्नेमा भर पर्दछ। यसको उदाहरणको रूपमा सरकारले प्रदान गर्ने बेरोजगारी भत्ता, सामाजिक सुरक्षामा गरिने खर्च र कल्याणकारी खर्चलाई लिन सकिन्छ। जस्तो बेरोजगारी भत्ता प्राप्त गर्नको लागि बेरोजगार हुनु पर्दछ, मन्दीको कारणले गर्दा कामबाट हटाइएको हुनु पर्दछ र निश्चित समयसम्म कुनै स्थानमा काम गरेको हुनु पर्दछ। यी सबै कारणले गर्दा कामबाट बञ्चित भएका व्यक्तिहरू बेरोजगार भत्ता प्राप्त गर्न योग्य हुन्छन र यी सुविधा प्राप्त गर्नेहरूको क्रयशक्ति बढछ र उनीहरूको माग बढने हुनाले उत्पादन बढाउन प्रोत्साहन मिल्दछ। मन्दीको समयमा करको दर घटने हुनाले करदाताहरूको करपछिको आय पनि बढी हुने हुनाले उनीहरूले बढी रकम उपभोगको लागि खर्च गर्दछन। यसले गर्दा अर्थव्यवस्थामा स्थायित्व ल्याउन मद्दत पुग्दछ । सरकारले प्रत्यक्ष रूपमा खर्च गरेको तुलनामा स्वचालित रूपमा कार्यक्रम कार्यान्वयन गरेको अवस्थामा चुहावट बढी हुने हुनाले गुणकको असर कम हुन गई वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वृद्धिदर कम हुन्छ। किन कि जुन वर्गले यस्तो सुविधा प्राप्त गर्दछ त्यो वर्गले आफुले प्राप्त गरेको केही रकम बचत गर्ने सम्भावना रहन्छ। स्वचालित रूपमा सञ्चालन गरेको कार्यक्रमले व्यापार चक्रको गति अनुसार समयमा नै स्वतः समस्या थाहा पाइने र सो समस्या समाधान गर्न सकिने भएकोले नीति निर्माताहरूको कार्य सम्पादनमा विश्वास बढने देखिन्छ।

६. आर्थिक स्थायित्व र मौद्रिक को प्रभाव

आर्थिक नीति निर्माण गर्ने क्रममा केन्द्रीय बैंकलाई सुम्पिएका विभिन्न जिम्मेवारीहरू मध्ये मूल्यमा स्थायित्व राख्ने एउटा प्रमुख जिम्मेवारी हो । मूल्यमा स्थायित्व कायम राख्न र व्याजदरमा अत्याधिक उतार चढाब आउन नदिने उद्देश्यले केन्द्रीय बैंकले मुद्राको माग र आपूर्तिमा सन्तुलन राख्ने नीतिलाई मौद्रिक नीति भनिन्छ। मूल्यमा स्थायित्व कायम राख्नु भन्नाले अर्थव्यवस्थाको सामान्य मूल्य स्तरमा अत्याधिक वृद्धि वा लगातार रूपमा मूल्य घट्ने प्रक्रिया देखा नपर्ने अवस्थालाई बुझाउँछ । सामान्य मूल्य स्तरमा अत्याधिक वृद्धि भएमा मुद्रास्फीतिको अवस्था भन्ने बुझिन्छ भने लगातार रूपमा मूल्य घटेमा मुद्रा संकुचनको अवस्था भन्ने बुझिन्छ। यी दुवैको असर अर्थव्यवस्थामा अत्यन्त नराम्रो किसिमले पर्दछ । मूल्यमा अस्थिरता हुनुको कारणले मुद्रास्फीतिकारी अपेक्षामा वृद्धि हुन्छ ।

मुद्रास्फीतिकारी अपेक्षा भन्नाले अर्थव्यवस्थामा क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने हरेक पक्षले भविष्यमा मुद्रास्फीति थप बढने अपेक्षा गर्नु हो । यस्तो अस्थिरताले गर्दा स्वदेशी मुद्राको मात्र नभई विदेशी मुद्रासँगको विनिमयदरमा पनि उतारचढाब हुन्छ र स्वदेशी मुद्राको विदेशी मुद्रासँगको विनिमयदरमा अवमूल्यन हुन्छ। मुद्रास्फीति बढ्ने क्रमसँगै मुद्रास्फीतिकारी अपेक्षा पनि बढ्ने हुनाले यसले मुद्रास्फीति बढ्नको लागि थप उर्जाको काम गर्दछ । यसले विश्वका धेरै देशहरूको मौद्रिक नीतिले मुद्रास्फीतिकारी अपेक्षामा अंकुश लगाउने उद्देश्य राखेका हुन्छन । किन कि मौद्रिक नीतिको एक मात्र उद्देश्य मूल्य स्थायित्व कायम राख्ने हुन्छ। विकसित देशहरूमा आर्थिक विकासले गति लिइसकेको हुनाले स्वदेशी मुद्राको क्रयशक्तिमा कमी आउन नदिने र मुद्राको विनिमय दरमा अवमूल्यन हुन नदिने उद्देश्य लिइएको हुन्छ। मुद्राको माग घरायसी क्षेत्र, व्यावसायिक क्षेत्र, सरकारी क्षेत्र र बाहिरी विश्वबाट समेत गरिन्छ। घरायसी क्षेत्रले दैनिक जीवन निर्वाह गर्नको लागि आवश्यक पर्ने वस्तु र सेवा खरिद गर्न, भैपरि आउने समस्याको समाधान गर्न र लगानी गर्न वा सट्टेबाजीको माध्यमबाट नाफा गर्ने प्रयोजनको लागि मुद्राको माग गर्दछन। व्यावसायिक क्षेत्रले भने व्यवसाय सञ्चालन गर्न आवश्यक पर्ने वस्तु र सेवा खरिद गर्न, सरकारी क्षेत्रले साधारण र विकास खर्चको लागि आवश्यक पर्ने वस्तु र सेवा खरिद गर्न र सामाजिक उद्देश्य प्राप्त गर्न मुद्राको माग गर्दछ। बाहिरी विश्वले भने आयात र निर्यात प्रयोजनको लागि र सञ्चित मुदाको रूपमा राख्न मुद्राको माग गर्दछन । मुद्राको आपूर्ति केन्द्रीय बैंकले गर्दछ र यसमा प्रभाव पार्ने प्रमुख तत्वहरूमा भने खुद वैदेशिक सम्पत्ति, खुद आन्तरिक सम्पत्ति प्रमुख छन । मौद्रिक नीतिका यस्ता केही उपकरणहरू हुन्छन जसको प्रयोग गरेर केन्द्रीय बैंकले मुद्राको माग र आपूर्तिमा सन्तुलन ल्याउने अर्थात तरलता प्रवाह गर्ने कोसिश गर्दछ।

७. निष्कर्ष

आर्थिक स्थायित्व र पूर्ण रोजगारी सहितको उच्च आर्थिक वृद्धि अर्थव्यवस्था सञ्चालनको प्रमुख आधार मानिन्छ। सिद्धान्ततः आर्थिक स्थायित्वको उद्देश्य पूरा गर्न मौद्रिक नीति र उच्च आर्थिक वृद्धिदरको उद्देश्य पूरा गर्न वित्त नीति प्रभावकारी हुने मानिन्छ। अर्थव्यवस्थामा उपलव्ध वस्तु र सेवाको तुलनामा मुद्राको आपूर्ति अत्याधिक भई देखापर्ने मुद्रास्फीति अर्थात माग पक्षबाट देखापर्ने मुद्रास्फीति नियन्त्रण गरी स्थायित्व कायम गर्न मौद्रिक नीति प्रभावकारी हुन्छ। यसै गरी, अर्थव्यवस्था अत्यन्तै जटिल मन्दीको अवस्थामा रहेको बेला केन्द्रीय बैंकले मुद्राको आपूर्ति बढाए पनि व्याजदर नघटने र अर्थव्यवस्था liquidity Trap को अवस्थामा रहने भएकोले यस्तो बेलामा अर्थव्यवस्थालाई गति दिन वित्त नीति प्रभावकारी हुने मानिन्छ। सरकारले विस्तारकारी वित्त नीतिको माध्यमबाट लगानी र रोजगारीको वातावरण तयार गरी अर्थव्यवस्थालाई गति दिन सक्ने हुनाले वित्त नीतिलाई मन्दीको समस्या समाधान गर्न सफल मानिएको हो । यस्तो अवस्थामा सरकारले निजी क्षेत्रबाट ऋण लिएर गरेको खर्चका कारण निजी क्षेत्र लगानी गर्ने वातावरणबाट विस्थापित नभई प्रोत्साहित भएको पाइन्छ। वास्तविक क्षेत्रलाई बढावा दिने अर्थात् अर्थव्यवस्थामा वस्तु र सेवाको उत्पादन बढाई माग र आपूर्तिमा सन्तुलन ल्याउने कार्यमा वित्त नीति सफल मानिन्छ ।तर आधुनिक अर्थशास्त्रीहरू यी तथ्यसँग पूर्ण रूपमा सहमत छैनन । उनीहरूको विचारमा अर्थव्यवस्था स्वस्थ रूपमा सञ्चालन गर्नको लागि यी दुई नीति बीच समन्वय हुनु पर्दछ। विस्तारकारी वित्त नीतिले मौद्रिक नीतिलाई पनि विस्तारकारी बनाउँछ। यदि उच्च व्याजदरको कारणले गर्दा उत्पादित वस्तु र सेवाको मूल्य बढी हुने कारण देखाई उद्योगीहरूले बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट ऋण नलिई उत्पादन नगरेको अवस्थामा व्याजदर कम गरी लगानीको वातावरण सहज बनाउन मौद्रिक नीतिको ठूलो भूमिका हुन्छ। वित्तीय क्षेत्रमा अस्थिरता भएमा

अर्थव्यवस्थाको समष्टिगत क्षेत्रमा अस्थिरताको वातावरण देखा पर्ने र यसले मन्दीको अवस्था समेत सिर्जना गर्न सक्ने अवस्थाको प्रत्यक्ष्य उदाहरणको रूपमा सन् १९९० को दशकमा दक्षिण पूर्वी एसियाली देशहरूमा देखा परेको मन्दीलाई लिन सकिन्छ।

८. सन्दर्भ सामग्रीहरू

१ विष्णु सुवेदी, २०६४ प्रशासन, व्यवस्थापन र लोकतन्त्रका नवीन आयामहरू, पैरवी प्रकाशन, पुतलीसडक, काठमाडौँ ।

२. चुडामणि शर्मा, २०६० सार्वजनिक प्रशासनका मूलभूत पक्षहरू, नेपाल प्रिन्टर्स एण्ड ट्रेडर्स सहकारी लि. काठमाडौँ ।

३ निजामती सेवा प्रत्रिका विभिन्न अंकहरू, लोकसेवा आयोग, काठमाडौँ ।

४ प्रशासन पत्रिका विभिन्न अंकहरू, सामान्य प्रशासन मन्त्रालय सिंहदरबार, काठमाडौँ ।

५. नेपाल राष्ट्र बैक समाचार वार्षिकोत्सव विशेषांक, (विभिन्न अंकहरू) नेपाल राष्ट्र बैंक, गभर्नरको कार्यालय, काठमाडौं ।

६. सिद्धराज जोशी र किरण जोशी, शासन प्रणाली, पैरवी प्रकाशन , पुतली सडक, काठमाडौ ।

७. दैनिक पत्र पत्रिकामा प्रकाशित विभिन्न लेखहरू।

औषधी खरिदलाई प्रभावकारी बनाउने उपाय

रामचन्द्र शर्मा*

१. पृष्ठभूमिः

१.१. नागरिकलाई प्रभावकारी स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्नु लोक कल्याणकारी राज्यको एक प्राथमिक दायित्व हो । २०४७ सालको परिवर्तन संगै स्वास्थ्य क्षेत्रमा भएको निजीकरणले सक्षम व्यक्तिले मूल्य तिरेर स्वस्थ्य सेवा खरिद गर्न सक्ने अवस्था आएता पनि आम नागरिकको स्वास्थ्यको आधार भनेको सार्वजनिक क्षेत्र नै हो । सार्वजनिक क्षेत्रले प्रदान गर्ने स्वास्थ्य सम्बन्धी सेवामा प्रभावकारीता वृद्धीको लागि सुधार गर्नुपर्ने क्षेत्र भनेको औषधी खरिद प्रकृया हो । सरकारले वितरण गर्ने औषधीमा सरकारको सोझै रकम खर्च हुने गरेको छ भने त्यो भन्दा ठूलो रकम विरामीले खरिद गर्ने औषधीमा ठूलो रकम खर्च हुने गरेको छ । सवै सरकारी अस्पतालहरूमा अस्पतालको आफ्नै फर्मेसी स्थापना गर्ने राज्यको नीति भएता पनि औषधी खरिद प्रकृया प्रभावकारी हुन नसक्दा यसको प्रभावकारी कार्यान्यिन हुन सकेको छैन । सरकारी अस्पतालमा उपचारको लागि जाने व्यक्तिले अस्पताल फार्मेसीमा नै उचित मूल्यमा सर्भसुलभ र गुणस्तरिय औषधी प्राप्त गर्न अवस्था मात्रैले पनि नागरिकलाई ठूलो राहत हुने देखिन्छ । चाहे अस्पतालमा प्रयोग हुने औषधी वा उपचारको लागि आवश्यक सामग्री होस् वा सरकारी अस्पतालका फार्मेसीमा बिक्री हुने औषधी होस् सवै मालसमान खरिद विद्यमान सार्वजनिक खरिद ऐन २०६३ तथा नियमावली २०६४ को प्रकृयाबाट भैरहेको छ ।

१.२. देश संघीयतामा गैसकेको छ र स्वास्थ सेवा प्रवाहमा प्रदेश र स्थानीयको समेत संलग्नता हुने अवस्था हरेको छ । विद्यमान कानून अनुसार स्थानीय तह, अस्पताल, प्रदेशका स्वास्थ्य कार्यालयहरू, स्वास्थ्य सेवा विभाग लगायतका निकायहरूले आ-आफ्नै किसिमले औषधी खरिद गरेका छन् । औषधी खरिदमा रहेका केही विशिष्टिकृत विशेषताका कारण विशेष गरी औषधीको गुणस्तर नियन्त्रको विषय ज्यादै कठिन भएको अहिले अवलम्वन गरिएको विकेन्द्रीत हिसावले भएको औषधी खरिद प्रकृयाले नागरिकले उचित मूल्यमा सर्भसुलव किसिमले गुणस्तरिय औषधी प्राप्त गर्ने अधिकार सुनिश्चित हुन सक्ने देखिदैन । बजारमा उपलव्ध हुने औषधीमा समेत बारम्बार गुणस्तरको प्रश्न उठ्ने गरेको सन्दर्भमा स्थानीय, आस्पतालका फार्मेसी तथा प्रदेश तहबाट विकेन्द्रित किसिमबाट खरिद हुने औषधीमा गुणस्तर कायम गर्नु ज्यादै जटिल रहेको छ ।

उपसचिव लेखा

औषधीका प्रकारहरू धेरै रहनु, बजारमा उपलव्ध औषधीको गुणस्तरमा ठूलो भिन्नता हुनु, गुणस्तर परीक्षण प्रकृया सहज नहुनु, सरकारले उपलव्ध गराउने वा वेच्ने औषधीको लेवलमा लेखिनु पर्ने विषयमा फरक हुनु आदी कारणले सार्वजनिक खरिद ऐन २०६३ र नियमावली २०६४ को प्रकृया पालना गरेर जोकोहीले वा सानो सानो स्कलेमा विकेन्द्रीत किसिमले गुणस्तरिय औषधी खरिद गर्न सक्ने अवस्था छैन। हालको औषधी खरिद प्रकृयालाई व्यवस्थित नगरी नागरिकले सुपथ मूल्यमा गुणस्तरिय औषधी प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था छैन। यसको लागि औषधी खरिद प्रकृयालाई नयाँ शिराबाट सोच्न जरुरी छ।

२. सार्वजनिक निकायमा औषधी खरिदको अवस्थाः

२.१. सार्वजनिक निकायबाट वार्षिक कति रकमको औषधी खरिद हुन्छ भन्ने तथ्यांक छैन तथापि आगामी आ.ब. २०७६।७७ को बजेटमा लगभग ५ अर्वको औषधी खरिदको लागि रकम विनियोजन भएबाट सार्वजनिक निकायमा अर्बौ रकमको औषधी खरिदमा हुन्छ भन्ने कुरा सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ। बजेटमा उल्लेखित रकम केवल संघीय सरकारले निशुल्क वितरणको लागि विनियोजन गरेको रकम हो भएकोले स्थानीय तहले गर्ने खरिद, प्रदेशले गर्ने खरिद, अस्पतालका फार्मेसीले गर्ने खरिद, अस्पतालका समितिले गर्ने खरिद आदी जोड्दा सार्वजनिक निकायमा खरिद हुने औषधीको रकम बजेटमा उल्लिखित रकम भन्दा ज्यादै ठूलो रहेको छ। यदी अस्पालको फर्मेसीमा विरामिले खोजेको प्रकारको गुणस्तरीय औषधी सुपथ मूल्यमा उपलव्ध गराउन सकेमा यो रकम धेरै गुनाले बढ्ने निश्चित छ। नेपाल सरकारले सवै अस्पतालहरूमा अनिवार्य रूपमा आफ्नै फर्मेसी राख्ने निर्णय भए बमोजिम अस्पतालको आफ्नै फार्मेसी खोल्ने क्रम बढेको छ।

३.औषधी खरिदमा रहेका समस्याः

३.१. समग्र सार्वजनिक खरिदमा रहेका समस्या बाहेक पनि औषधी खरिदमा विशष किसिमका समस्याहरू रहेका छन् । केन्द्रीकृत किसिमको वा ठूलो परिमाणमा हुने औषधी खरिदमा खास ठूलो समस्या नभएता पनि सानो सानो स्केलमा हुने खरिदमा भने धेरै किसिमका समस्याहरू रहेका छन्। तिनै समस्याहरूको कारण नागरिकले निःशुल्क प्राप्त गर्नुपर्ने औषधी प्राप्त हुन नसकेको र अस्पतालको फर्मेसीले विरामीले खोजे

डोटीमा प्रक्रिया नमिल्दा औषधी खरिद गर्न समस्या

विमल विष्ट, डोटी।

जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालय डोटीमा वार्षिक ४५ लाख बराबरको औषधी आवश्यक पर्ने भए पनि औषधी खरिदका लागि केन्द्रबाट थोरै रकम आउने गरेको जनाएको छ । बिरामीको चापका आधारमा जनस्वास्थ्य कार्यालयले जिल्लामा औषधी खरिदका लागि रु ४५ लाख माग गरेको भए पनि केन्द्रबाट थोरै रकम आउदा जिल्लामा औषधी अभाब देखिन थालेको छ। जिल्लामा औषधी खरिद गर्नका लागि तिन तिन पटक सूचना निकाल्नु पर्ने झन्झटीलो प्रक्रिया भएका कारण औषधी खरिद गर्नमा समस्या हुने गरेको जिल्ला जन स्वास्थ्य कार्यालय डोटीले जनाएको छ।

जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालय डोटीका सूचना अधिकारी तेजविक्तम शाहीले हरेक वर्ष निःशुल्क रूपमा वितरण गर्नुपर्ने औषधी खरिदका लागि रु ४५ लाख केन्द्रबाट आउने गरेको र यसपटक केन्द्रबाट औषधी अरिद गर्नु पर्ने विषयमा केही प्रक्रिया नमिलेर आउदा समस्या देखिन थालेको बताउनु भयो।

उहाँले भन्नुभयो 'केन्द्र र क्षेत्रबाट उपलब्ध हुने औषधी आउने कुनै निश्चित नहुने गरेको छ । गत असोजमा पहिलो चरणमा हामीले आफै रु ३ लाख बराबरको ४० प्रकारको औषधी खरिद गरी जिल्लाभरका स्वास्थ्य संस्थामा वितरण गऱ्यौं । अब त्यो पनि सकिन थालिसक्यो । औषधी खरिदका लागि टेण्डर खोल्दै छौं । अब आउछ होला ।'

श्रोत नेपाल समाचारपत्र

अनुरुपको औषधी बिक्री गर्न नसकेको अवस्था छ । सार्वजनिक निकायहरूले औषधी खरिदमा मुख्यतया निम्नानुसारका समस्याहरू भोग्दै आएका छन् ।

३.२. गुणस्तर नियन्त्रणः मालसामान खरिदमा त्यसको गुणस्तर स्पेसिफिकेसनबाट निर्धारण हुने र कानूनको कार्यान्यन फितलो भएको र व्यवसायीहरूमा व्यवसायीक नैतिकता कमजोर भएको हाम्रो जस्तो मुलुकमा मालसामनमा गुणस्तर नियन्त्रण गर्नु त्यहाँ माथि औषधीको गुणस्तर नियन्त्रण गर्नु आफैमा जटिल विषय हो । औषधीको गुणस्तरको लागि औषधीको कस्चा पदार्थको गुणस्तर र कच्चा पदार्थको म्याद समाप्तिको अवधि, औषधीको कम्पोजिसन, औषधी उत्पादन प्रकृयाको गुणस्तर, औषधी भण्डारण र ढुवानीको गुणस्तर आदीको निर्केयौल गर्नु आफैमा सजिलो विषय होइन । व्यावसायीहरूमा व्यवसायीक इमान्दारीता हुने र औषधी व्यवस्थापन विभाग जस्ता औषधीको नियमन गर्ने निकायहरू प्रभावकारी हुने हो भने बजारमा उपलव्ध वस्तुमा निश्चित गुणस्तरको हुन्छ भन्ने कुरामा आश्वस्त हुने अवस्था हुन्थ्यो तर त्यो अवस्था छैन । सानो सानो परिमाणमा औषधी खरिद गर्ने सार्वजनिक निकायले त्यो तहमा गुणस्तर नियन्त्रण गर्न सक्के अवस्था छैन । बोलपत्र प्रकृयाबाट औषधी खरिद हुने र बजारमा उपलव्ध औषधीबाटै आपूर्ति भैरहेको र गुणस्तरमा पूर्ण रूपमा आपूर्तिकर्तामा निर्भर रहेको वर्तमान अवस्थामा गुणस्तरिय औषधी मात्रै आपूर्ति भएको छ भन्न सक्ने अवस्था छैन । अब सार्वजनिक निकायले गुणस्तर परीक्षण वा नियन्त्रण गर्दैन भन्ने किसिमको खरिदको लागि नै भनेर कम गुणस्तरको औषधी उत्पादन हुने सम्मको जोखिम देखिन्छ ।

३.३. गुणस्तर परीक्षणः प्राप्त भएको औषधीको गुणस्तर जाँच नगरी औषधी स्वीकार गर्न नहुने भएता पनि सानो सानो परिमाणमा खरिद गर्ने निकायमा गुणस्तर जाँचको सुविधा र पहुँच हुँदैन । त्यसैले ठूलो परिमाणमा हुने औषधी खरिमा गुणस्तर परीक्षण हुने गरेको तर साना साना खरिदमा परीक्षण नभई खरिद भैरहेको छ । आपूर्तिकर्ताले जस्तो औषधी आपूर्ति गर्यो त्यसैलाई स्वीकार गर्नु बाहेको विकल्प छैन । बोलपत्रबाट औषधी खरिद गर्दा ब्रान्ड तोकेर खरिद गर्न नसकिने र स्पेसिफिकेसन पुगेको सवैभन्दा कम मूल्यको औषधी खरिद हुने हुँदा ज्यादै न्यून कबोल गरी खरिद सम्झौता गर्ने र कमसल औषधी आपूर्ति गर्ने सम्भावना रहेको छ ।

३.४. मूल्यमा विविधता र महंगोः औषधी खरिदमा अर्को सवैभन्दा ठूलो समस्या भनेको

औषधी खरिदको अलमलले स्वास्थ्य संस्थामा औषधी अभाव हुन थाल्यो

२० माघ २०७४, शनिबार
म्याग्दी, २० माघ । धौलागिरि गाउँपालिका-१ गुर्जामा रहेको स्वास्थ्य चौकीमा औषधी अभाब देखिएको छ । विगत एक वर्षदेखि सरकारी तवरबाट जाने निःशुल्क औषधीहरू उपलब्ध नहुँदा औषधीको अभाब देखिन थालेको हो । यस स्वास्थ्य चौकीमा अहिले कदम म्याग्दी मार्फत गुड नेवर्स ईन्टरनेशनलले दिएको औषधी मात्रै बाँकी रहेको वडा अध्यक्ष झकबहादुर छन्त्यालले बताउनुभयो ।
गुर्जामा मात्रै होईन जिल्लाका अन्य सरकारी स्वास्थ्य संस्थाहरूमा पनि पर्याप्त औषधी छैनन् । संघीयताको कार्यान्वियन सगै स्वास्थ्य संस्थाहरूको स्वामित्व र व्यवस्थापनको अधिकार क्षेत्र स्थानीय तहमा गएपनि निःशुल्क उपलब्ध गराउने औषधी खरिद तथा बन्दोबस्त गर्ने सबालमा भने अलमल देखिएको छ । औषधी खरिद र कर्मचारीको खटनपटनको सहि व्यवस्थापन हुन नसक्दा जिल्लाको ग्रामीण भेगमा रहेका स्वास्थ्य संस्थाहरूबाट सहज रूपमा स्वास्थ्य सेवा लिनबाट सर्वसाधरण बन्चित हुन थालेका छन् ।
बिगतका वर्षमा जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालयले एकमुष्ट रूपमा औषधी खरिद गरि प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र र स्वास्थ्य चौकी लगायतका सरकारी स्वास्थ्य संस्थाहरूमा औषधी उपलब्ध गराउँदै आएपनि यस वर्षदेखि
श्रोत म्याग्दी अनलाइन

एउटै औषधीको खरिद मूल्य फरक फरक निकाय विचमा ठूलो अन्तरले फरक हुने रहेको छ। साथै एउटै निकायमा पनि औषधीको मूल्य पटकै विच्छे फरक फरक पर्न जाने अवस्था रहेको छ। सरकारले निःशुल्क वितरण गर्ने औषधीमा मूल्यमा भएको फरकले ठूलो असर नगरेता पनि फार्मेसीमा एउटै औषधीको फरक फरक मूल्यमा बिक्री गर्नु पर्ने अवस्था छ। सानो परिमाणमा खरिद हुने खरिदमा आपूर्तिकर्ताले सामान्य बजारमा रहेको औषधी नै आपूर्ति गर्ने र लेवलमा लेखिएको मूल्य र बोलपत्रमा कवोल गरेको मूल्य फरक हुन जान्छ। यदी लेवलमा उल्लिखित रकम भन्दा बढी मूल्यमा बोलपत्र पेश गरेको अवस्थामा फार्मेसीले पनि लेवलमा उल्लिखित रकम भन्दा महंगोमा बिक्री गर्नु पर्ने अवस्था रहने। विभिन्न अध्ययनले औषधी ३००-४०० गुना महंगोमा बिक्री भैरहेको तथ्य फेला परेको थियो। सानो सानो परिमाणमा औषधी खरिद गर्दा उत्पादकले सोझै आपूर्ति नगरी आपूर्तिको लामो च्यानल भएर आपूर्ति हुने हुँदा अवस्य नै औषधी महंगो हुन जान्छ।

३.५. आवश्यक पर्ने बेलामा नभई एकमुष्ट आपूर्ति हुनेः सानो परिमाणमा औषधी खरिद गर्दा आवश्यकता अनुसार थोरै थोरै आपूर्ति गर्दा ढुवानी लगायतका कारणले लागत प्रभावकारी नहुने हुँदा आपूर्तिकर्ताले औषधी एकमुष्ट आपूर्ति गर्न चाहन्छ। यस्तो अवस्थामा भण्डारण लागत धेरै हुने, औषधीको म्याद गुज्रिने आदी समस्या देखा पर्दछन्।

३.६. खरिद सम्झौता विधिको कारणले सृजित समस्याः सामान्यतया औषधी खरिद गर्दा औषधीको निश्चित परिमाण खुलाएर बोलपत्र आह्वान गरी वा परिणमा नखुलाई एकाई दर मात्र माग गरी बोलपत्र आह्वान गरी खरिद हुँदै आएको। कुन औषधी कति खपत हुन्छ भन्ने कुरा विरामीको संख्याका आधारमा निधर्ाित हुने हुँदा परिमाण खुलाएर औषधी खरिद गर्दा कुनै औषधी नपुग्ने र कुनै औषधी धेरै हुने अवस्था सृजना हुने अवस्था आउन सक्छ। यदी परिमाण नखुलाई बोलपत्र आह्वान गर्दा विभिन्न औषधी जोडेर प्याकेजिङ गरी बोलपत्र आह्वान गर्दा थोरै आपूर्ति हुने जस्तो औषधीमा थोरै र धेरै आपूर्ति हुन सक्ने औषधीमा धेरै मूल्य राखेर अस्वभाविक किसिमको मूल्य कायम हुन सक्ने देखिन्छ। प्याकेजिङमा बोलपत्र आह्वान गर्दाको उक्त समस्या हटाउन प्रत्येक औषधीको छुट्टा छुट्टै बोलपत्र आह्वान गर्दा हजारौकं संख्यामा ठेक्का हुने यो कारणले पनि औषधी खरिद झन जटिल हुन जाने देखिन्छ। त्यसैले सानो सानो खरिदमा कुन विधिबाट औषधी खरिद गर्नेहो भन्ने औन्यौलता सधै रहेको छ।

३.७. लेवलिङः सरकारले निशुल्क वितरण गर्ने औषधीमा "निःशुल्क वितरण हुने" र अस्पतालको फार्मेसीबाट बिक्री हुने औषधीमा "…. Hospital Pharmacy" आदी जस्ता विवरणहरू उल्लेख गरेको हुनु पर्दछ। स्वास्थ्य सेवा विभागले खरिद गर्ने औषधीमा सो व्यहोरा उल्लेख गरेको हुन्छ तर अन्य निकायले गर्ने खरिद सानो परिमाणमा हुने हुँदा सो निकायको लागि भनेर छुटै उत्पादन गर्ने नभई सामान्य बजारमा वितरणमा रहेका औषधीबाटै आपूर्ति हुने हुँदा सो किसिमको विवरण उल्लेख भएको हुँदैन। यसरी सानो सानो परिमाणमा औषधी खरिद गर्दा ति विवरणहरू उल्लेख गर भन्न नसकिने र ती विवरणहरू उल्लेख नगर्दा औषधीको दुरुपयोग हुन सक्ने अवस्था रहन्छ। निःशुल्क वितरणको औषधी फार्मेसीबाट बिक्री, अस्पताल फार्मेसीबाट लगेर निजी फार्मेसीमा औषधी बिक्री आदी समाचार वारम्बार आएको पनि छ।

३.८. जेनरिक नाम की ब्रान्डको नाम लेख्नेः अहिले सरकारी अस्पतालका फर्मेसीहरूले झेल्नु परेको समस्या भनेको औषधीको ब्रान्ड पनि हो । बोलपत्रबाट हुने खरिदमा एउटै औषधी फरक फरक ब्रान्डको खरिद गर्ने भन्ने हुँदैन । जुन बोलपत्रदाताको बोलपत्र स्वीकृत भएको छ सो बोलपत्रदाताले उल्लेख गरेको ब्रान्ड सामान्यतया एक प्रकारको औषधी एउटा ब्रान्डको मात्र खरिद हुन्छ। अस्पतालमा डक्टरले प्रेस्किप्सन लेख्दा जेनरिक नाममा नलेखी ब्रान्डको नाममा लेख्ने र फर्मेसीमा सो कामको लागि औषधी भएता पनि सोही ब्रान्डको औषधी नहुँदा विरामी अरू निजी फर्मेसीमा जान बाद्य हुने अवस्था रहेको छ। यसको कारणले पनि अस्पतालका फर्मेसी जुन रूपमा सञ्चालन हुनु पर्ने हो त्यो रूपमा सञ्चालन हुन सकेका छैनन् । बजारमा उपलव्ध भएका सवै ब्रान्डको एकै प्रकृतिको गुणस्तर नहुने हुँदा डक्टरलाई जेनरिक नाममा नै प्रेस्किप्सन लेख्न वाद्य पार्न सकिने अवस्था पनि छैन। यदी फर्मेसीको औषधी खरिद प्रकृया प्रभावकारी भएर गुणस्तरिय औषधी मात्र खरिद हुने अवस्था सृजना भएमा डक्टरलाई अनिवार्य रूपमा जेनरिक नाममा प्रस्किप्सन लेख्न वाद्य गर्न सकिन्थ्यो । जेनरिक नाममा प्रेस्किप्सन लेख्न वाद्यय गर्न नसक्दा विरामी विचौलियाको थप मारमा परेको अवस्था छ।

४. औषधी खरिदलाई प्रभावकारी बनाउने उपायः

४.१. अहिलेनै निःशुल्क वितरण भएको औषधी र फार्मेसीमा बिक्री हुने औषधी गरेर सार्वजनिक निकायहरूले ठूलो रकमको औषधी खरिद गर्दै आएका र सरकारी अस्पतालमा फर्मेसीको संख्या बढ्ने र फार्मेसीमा विरामीले खोजेका सवै प्रकारका र गुणस्तरीय औषधी प्राप्त हुने अवस्थामा सार्वजनिक निकायमा अझै ठूलो रकमको औषधी खरिद हुने निश्चित छ। यदी हामीले अस्पताल फार्मेसीलाई प्रभावकारी बनाउन सक्यौ र विरामीले सरकारी अस्पतालका फर्मेसीमा सवै औषधी तोकिएको गुणस्तरमा र उचित मूल्यमा प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था आउने हो भने अहिले औषधीमा खर्च भएको ठूलो रकम बच्ने निश्चित छ।

४.२. औषधी खरिदलाई प्रभावकारी बनाउने हो भने अहिलेको भन्दा राम्रो गुणस्तरको औषधी अहिले भैरहेको खर्चको १० देखी २० प्रतिशतमा प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था आउन सक्ने देखिन्छ। त्यसको लागि फर्मेसीले गर्ने औषधी खरिदलाई प्रभावकारी बनाउनु जरुरी छ। हामी के कुरामा विश्वस्त हुनु जरुरी छ भने नागरिकले अहिलेको जस्तो खरिद प्रकृयाले सर्भसुलभ मूल्यमा, सहज किसिमले र गुणस्तरीय औषधी प्राप्त गर्न सक्दैनन् र त्यसको लागि राज्यले समयमानै सोच्नु जरुरी छ। औषधी खरिदलाई प्रभावकारी बनाउन अहिले रहेको विकेन्द्रीत विधिबाट केन्द्रीकृत विधिमा जानु आवश्यक छ। माथि उल्खित गुणस्तर, मूल्य लगायतका समस्या समाधान गरी औषधी खरिदलाई प्रभावकारी बनाउने उपाय भनेको केन्द्रीकृत खरिद विधि नै हो। एक सक्षम र प्रभावकारी एकिकृत औषधी खरिद विधि अपनाउन सकेको खण्डमा गुणस्तर नियन्त्रण पनि प्रभावकारी हुने र विश्वका ठूला औषधी उत्पादकहरूबाट सोझै खरिद गर्दा सस्तो मूल्यमा औषधी प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था सृजना हुन जान्छ।

४.३. औषधी उत्पादकले सोझै सार्वजनिक निकायमा बिक्री गर्दा सामान्य प्रकृयामा बजारमा औषधी बिक्री गर्दा लाग्ने भन्दा सस्तो मूल्यमा उपलव्ध गराउन सक्ने अवस्था रहन्छ। उत्पादकले सोझै बिक्री गर्दा औषधीको प्रोत्साहन लागत नलाग्ने, म्याद समाप्त भएर औषधी फिर्ता गर्नु नपर्ने आदी कारणले बजारको भन्दा सस्तो

मूल्यमा औषधी बिक्री गर्न सक्छ । अर्कोतर्फ सार्वजनिक निकायले पनि विक्रेताबाट खरिद नगरी सोझै उत्पादकबाट खरिद गर्दा उत्पादक देखी खुद्रा विक्रेतासम्म आउँदा ४(५ तहमा वितरण गर्नुपर्ने कमिसन नलाग्ने आदी हिसाव गर्दा ज्यादै सस्तो मूल्यमा औषधी प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था रहन्छ ।

४.४. यसको लागि औषधी खरिदमा मात्र केन्द्रीत हुने छुटै संस्थाको व्यवस्था गर्न जरुरी रहेको छ । जसले केवल विभिन्न सार्वजनिक निकायबाट प्राप्त मागका आधारमा आन्तरिक वा विश्व बजारका औषधी उत्पादकहरूबाट सिधै औषधी खरिद गर्छ र खरिद गरेको मूल्यमा सामान्य रकम थप गरी देशभरीका सार्वजनिक निकायमा बिक्री गर्ने काम गर्दछ । यसको विस्तृत प्रकृया र यस विधिबाट हुने फाईदा यसप्रकार रहेको छ ।

५.संस्थागत व्यवस्थाः

५.१. देश भरका सार्वजनिक निकायलाई आवश्यक पर्ने औषधीको खरिद को लागि एउटा छुट्टै संस्था खोल्ले । उक्त संस्थाले सार्वजनिक खरिदको नियमित विधिबाट एकिकृत रूपमा औषधी खरिद गर्दछ र सवै सार्वजनिक निकायले उक्त संस्थाबाट सोझै खरिद गर्ने गरी व्यवस्था गर्ने । त्यस्तो संस्था सरकारको पूर्ण नियन्त्रमा रहनेगरी कम्पनी मोडलमा खोल्ने र उसको एकमात्र जिम्मेवारी भनेको विभिन्न सार्वजनिक निकायहरू, स्थानीय तह, अस्पताल, फर्मेसी आदीले पठाएको मागका आधारमा आन्तरिक वा बाह्य बजारबाट औषधी खरिद गरी ती सार्वजनिक निकायहरूलाई प्रदान गर्ने । एक किसिमले भन्दा अहिलेको आयल निगम जस्तै । तर यसमा र आयल निगममा फरक के छ भने यसले सार्वजनिक खरिद ऐनको नियमित बोलपत्र विधिबाट खरिद गर्छ, यो संस्थाले माग आधारित रहेर मात्र खरिद गर्छ, सम्बन्धित सार्वजनिक निकायले माग गरेको औषधी अनिवार्य रूपमा किन्नु पर्छ र यसले सार्वजनिक निकायलाई मात्र औषधी आपूर्ति गर्छ ।

५.२. यसको लागि नेपाल औषधी आपूर्ति कम्पनी नामको संस्था बनाउने जसको लागि हाल रहेका नेपाल औषधी कम्पनी, नेस्नल ट्रेडिङ कम्पानी जस्ता संस्थाहरूलाई रुपान्तरण गर्न पनि सकिन्छ । शुरुमा संस्था स्थापनाको लागि सरकारले अनुभवी, सक्षम र वितको कार्यसम्पादन राम्रो रहेका व्यक्तिहरूलाई जिम्मारी दिने र पछी खुल्ला प्रतिस्पर्धात्मक विधिबाट कर्मचारीहरू भर्ना गर्ने पद्दति विकास गर्ने ।

५.३. अव प्रश्न उठ्न सक्छ अहिलेको स्वास्थ्य सेवा विभागले नै सो काम गरे हुँदैन ? नयाँ संस्था खोलेर नयाँ भ्रष्ट्राचारको अखडा मात्र बन्ने हो की ? त्यस्तो संस्थाले प्रभावकारी रूपमा औषधी आपूर्ति गर्ने सुनिश्चितता के छ ? के सवै सार्वजनिक निकायले उक्त संस्थाबाट खरिद गरेनन् भने के हुन्छ ? आदी । उक्त संस्थाको संरचना र कार्य प्रकृया माथिका सवै प्रश्नको उत्तर दिनसक्ने गरी तयार गर्नु पर्दछ ।

५.४. विगत वर्ष सम्म निशुल्क वितरण गर्ने वा उपलव्ध गराउने औषधी तथा भ्याक्सिनहरू स्वास्थ्य सेवा विभागले एकिकृत रूपमा औषधी खरिद गरी आफ्ना ५ वटा मेडिकल स्टोरबाट देशभर आपूर्ति गर्ने काम गर्दथ्यो र संधियता कार्यान्यिन संगै निशुल्क वितरणको जिम्मेवारी पनि विकेन्द्रीत भयो । सो काम स्वास्थ्य सेवा विभागबाट किन नगर्ने भन्ने कुरा पनि आउन सक्छ । सो सम्बन्धमा एक त स्वस्थ्य सेवा अन्य धेरै जिम्मेवारी लिएको निकाय हो जुन एउटा मात्र काममा केन्द्रीत हुन सक्दैन अर्को महत्त्वपूर्ण कुरा उक्त संस्थाले

सार्वजनिक संस्थानले जस्तो खरिद गरेको औषधी बिक्री वितरण गर्ने आदी काम गर्न सक्दैन । त्यसैले यसलाई सार्वजनिक संस्थानको त्यसमा पनि कम्पनी मोडलमा स्थापना गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

६.औषधी माग संकलन प्रकृयाः

६.१. उक्त कम्पनीबाट औषधी खरिद गर्न चाहाने सार्वजनिक निकायहरूसंग औषधी माग गर्ने प्रकृया, खरिद प्रकृया, रकम भुक्तानी प्रकृया लगायतका विषयहरू समेटेर Memorandum of Understanding (MOU) गर्ने । माग संकलन र आपूर्तिलाई प्रभावकारी बनाउन सफ्टवयरको निर्माण गर्ने र सोही सफ्टवरमा सार्वजनिक निकायलाई आवश्यक पर्ने औषधी माग गर्ने व्यवस्था गर्ने । प्रत्येक चौमासिकमा औषधी आपूर्ति हुने गरी कम्तिमा पनि आगामी २ वर्षको लागि आवश्यक पर्ने औषधी माग गर्ने र माग गरिएको औषधी अनिवार्य रूपमा किन्नुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था गर्ने ।

७.औषधी खरिद प्रकृयाः

७.१. कम्पनीले औषधी विद्यमान बोलपत्रको विधिबाट खरिद गर्ने र खरिद गरेको औषधीलाई सोझै सार्वजनिक निकायहरूमा बिक्री गर्ने । विद्यमान खरिद प्रकृयामा केही संशोधन गरी सुचिकृत औषधी कम्पनीहरूसंग छोटो अवधिको समयावधि प्रदान गरी प्रस्ताव माग गर्न सक्ने व्यवस्था गर्न सकेमा खरिद प्रकृया अझै प्रभावकारी हुन जान्छ । साथै हाल न्यून मूल्यांकित सारभुतरूपमा प्रभावग्राही एक मात्र बोलपत्रदातासंग खरिद सम्झौता गर्ने व्यवस्था भएकोमा खरिद सम्झौता भएको आपूर्तिकर्ताले कुनै कारणले आपूर्ति गर्न नसक्दा पुन बोलपत्र आह्वान गर्नु पर्दा औषधीको नियमित आपूर्तिमा बाधा पर्न सक्ने हुँदा समयमा औषधी आपूर्तिको सुनिश्चिता होस् भन्नका लागि एक भन्दा बढी आपूर्तिकर्ता संग खरिद सम्झौता गर्न सक्ने गरी कानून संशोधन गर्न उचित हुन्छ ताकी सवैभन्दा कम कबोल गर्ने आपूर्तिकर्ताले औषधी आपूर्ति गर्न नसक्दा अन्य आपूर्तिकर्ताबाट आपूर्ति गर्न सकियोस् ।

८.गुणस्तर नियन्त्रण र परीक्षणः

८.१. गुणस्तर नियन्त्रण र परीक्षणको लागि कम्पनीले आफ्नै ल्याव र जनशक्ति तयार गर्न वा सो सेवा बजारबाट खरिद गर्न सक्छ । यसको लागि सो काम आफै गर्नु भन्दा एक सक्षम र ख्यातिप्राप्त अन्तर्राष्ट्रिय परामर्शदाता नियुक्त गरी सो संस्थाबाट गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ । यसरी नियक्त हुने परामर्शदातालाई औषधीको समग्र गुणस्तरको जिम्मेवारी प्रदान गर्ने । उक्त परामर्शदाताले कच्चा पदार्थको गुणस्तर देखि आपूर्तिको अन्तिम विन्दुसम्मको गुणस्तर कायम राख्न काम गर्दछ । यसबाट कम्पनी केवल माग बमोजिमको औषधी समयमा आपूर्तिमा केन्द्रीत हुन पाँउछ ।

९.औषधी ढुवानी र रकम भुक्तानी प्रकृयाः

९.१. कम्तिमा पनि प्रत्येक प्रदेशमा एक एक वटा सुविधा सम्पन्न स्टोर बनाउने र औषधी आपूर्तिकर्तालाई उक्त स्टोरबाट वितरण हुने औषधी सोही स्टोरमा बुझाउने गरी खरिद सम्झौता गर्ने । सार्वजनिक निकायले

माग गरेको औषधी प्राप्त भए पश्चात सफ्टवयरबाट सम्बन्धित सार्वजनिक निकायलाई जानकारी हुने गरी प्रणालीको विकास गर्ने । औषधी प्राप्त भएको निश्चित समय सम्ममा सम्बन्धित सार्वजनिक निकायले औषधी अनिवार्य लैजानुपर्ने, आफूले माग गरेको औषधी अनिवार्य रूपमा लैजानुपर्ने आदी जस्ता सर्तहरू राख्ने जसबाट स्टोरमा अनावश्यक औषधी रहने समस्या आउदैन । निश्चित तापक्रमा राख्नुपर्ने औषधीलाई कम्पनी आफैले सम्बन्धित ठाँउ सम्म पुऱ्याउने र अन्य औषधीको हकमा सम्बन्धित सार्वजनिक निकायले नै स्टोरमा आएर लैजाने व्यवस्था गर्ने । कम्पनीको खातामा रकम जम्मा गरे पश्चात मात्र औषधी प्रदान गर्ने प्रणाली विकास गर्ने यसो गर्दा रकम नउठ्ने समस्या आउदैन ।

१०. निष्कर्ष:

१०.१. सार्वजनिक खरिद ऐन २०६३ ले औषधीलाई पनि एउटा मालसामानको रूपमा लिने तर अन्य मालसामन जसरी औषधी खरिदमा केही जटिलता र समस्या रहेका छन् । खासगरी औषधीमा गुणस्तरको महत्त्व ज्यादा हुने र विभिन्न कारणले औषधीको मूल्यमा ठूलो फरक आउने कारण अन्य मालवस्तु खरिदको सामान्य प्रकृयाबाट औषधी खरिद प्रभावकारी हुँदैन । औषधी खरिदमा रहेका विविध जटिलताको कारण हाम्रोमा समयमा औषधी खरिद हुन नसक्नु, गुणस्तहित औषधी वितरण हुनु, अस्पतालको फार्मेसीले चाहे अनुरुपको औषधी खरिद गर्न नसक्दा फार्मेसी प्रभावकारी नहुनु जस्ता समस्याहरू देखा परेका छन् । जसको कारण नागरिकले सर्भसुलभ किसिमले उचित मूल्यमा गुणस्तरिय औषधी प्राप्त गर्न सकेका छैनन् । जवसम्म सरकारी अस्पतालका फर्मेसीलाई प्रभावकारी बनाउन सकिदैन तवसम्म नागरिकले महंगो मूल्यमा गुणस्तरहिन औषधी खरिद गर्नुपर्ने अवस्था कायमनै रहने देखिन्छ । अस्पताल फार्मेसी प्रभावकारी बनाउने एउटा प्रमुख उपाय औषधी खरिद प्रकृयालाई सुधार गर्नु हो ।

१०.२. देश संघीयतामा गए संगै विगतमा विभाग स्तरमा खरिद हुने औषधी पनि स्थानीय स्तरमा खरिद हुने अवस्था छ । यस्तो किसिमको विकेन्द्रीत औषधी खरिद प्रकृयाबाट विरामीले सर्भसुलभ किसिमले, उचित मूल्यमा गुणस्तरिय औषधी प्राप्त गर्न सक्दैनन् । त्यसैले औषधी खरिदलाई प्रभावकारी बनाउन एक सक्षम, प्रभावकारी र सोही काममा मात्र केन्द्रीत रहेको औषधी आपूर्ति कम्पनी स्थापना गर्नु जरुरी भैसकेको छ ।यो किसिमको व्यवस्था भारतका केही राज्यहरूमा कार्यान्यिन भैरहेको र यो प्रकृया कारगर पनि रहेको देखिन्छ । यसरी स्थापना हुने कम्पनीले देशभरका सार्वजनिक निकायहरूमा आवश्यक पर्ने औषधी आन्तरिक वा बाह्य मुलुकका औषधी उत्पादकहरूसंग सिधै खरिद गर्छ र लगभग सोही मूल्यमा ती सार्वजनिक निकायलाई बेच्ने काम गर्दछ । यस किसिमको व्यवस्थाले मात्र उचित मूल्यमा, गुणस्तरिय, नियमित र आवश्क प्रकारका औषधी प्राप्त हुने सुचिश्चितता हुन्छ ।

१०.३ यसको लागि पहिलो सर्त भनेको राजनैतिक प्रतिवद्यता र इमान्दारिता हो । कम्पनी स्थापना, पारदर्शी र सक्षम कमर्चारीहरूको व्यवस्थापन र कम्पनीको स्वतन्त्र सञ्चालनको लागि राजनैतिक प्रतिवद्धता आवश्यक हुन्छ । हाल देशमा स्थायी सरकार रहेको र केही हदसम्म नीतिगत स्थिरताको अवस्था रहेकोले सरकारले जति सक्दो छिटो प्रकृया अगाडी बढाउदा उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

आर्थिक विकासको नयाँ अवधारणामा मानवीय विकास

गम्भीर बहादुर हाडा*

आर्थिक विकासका सूचकहरूका सम्बन्धमा अर्थशास्त्रीहरूबीच मतभिन्नताहरू पाईन्छन् । कतिपय अर्थशास्त्रीहरूले राष्ट्रिय उत्पादनलाई आर्थिक विकासको सूचक मानेका छन् । कतिपय अर्थशास्त्रीहरूले प्रतिव्यक्ति आम्दानीलाई आर्थिक विकासको सूचक मानेका छन् । यसैगरी कतिपय अर्थशास्त्रीहरूले आर्थिक कल्याणलाई यसको सूचक मानेका छन् । विभिन्न अर्थशास्त्रीहरूले जीवनस्तर सूचकाङ्कलाई विकासको सूचक मानेका छन् । यी अर्थशास्त्रीहरूले आयु, मृत्युदर, साक्षरतालाई आधार बनाएका छन् । यसैगरी संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम (UNDP) ले विकासका सूचकका रूपमा मानव विकास सूचक निर्माण गरेको छ । विकासको स्वरूप दीर्घकालमा परिवर्तन भई रहने हुनाले परम्परागत व्यापारवादीहरू धन वा सुनलाई विकास भन्दथे । यसैगरी आदम स्मिथले उत्पादनस्तर र कार्लमार्क्सले पुँजीवादी व्यवस्थाको अन्त्यलाई विकास मानेका थिए । पछिल्ला अर्थशास्त्रीहरूले राष्ट्रिय आय, प्रतिव्यक्ति आयकोस्तर र हालका अर्थशास्त्रीहरू मानवीय मूल्यमान्यता र आधारभूत आवश्यकताको आधारमा विकासलाई मापन गर्दछन् । सामान्यतया प्रतिव्यक्ति आम्दानी र उपभोगमा वृद्धि हुनुलाई विकास भनेर भन्ने गरिन्छ । तर आर्थिक विकासको निमित्त प्रतिव्यक्ति आम्दानीमा वृद्धि हुनु नै पर्याप्त शर्त भने होइन । किनभने आर्थिक विकास भनेको एउटा जटिल तथा दीर्घकालीन प्रक्रिया हो । आर्थिक विकासको निमित्त प्रतिव्यक्ति आम्दानीमा वृद्धिको साथै सामाजिक, संस्थागत र संरचनात्मक कुराहरूमा पनि परिवर्तन हुनु आवश्यक हुन्छ । आर्थिक विकास मानिसले मानिसकै लागि गर्ने भएकोले यो मानव कल्याणसँग सम्बन्धित हुनुपर्दछ । प्रतिव्यक्ति आम्दानीका साथै जनताहरूको जीवनस्तरमा भएको वृद्धि, उत्पादनको संरचना तथा साधनहरूको वितरणमा संरचनागत परिवर्तनहरू, बचत र पुँजी निर्माणको दरमा भएको वृद्धि देशमा उपलब्ध स्रोत, साधनहरूको समुचित विकास र प्रयोग, विज्ञान र प्रविधिमा हुने विकास आदि जस्ता महत्त्वपूर्ण विषयहरू पनि आर्थिक विकासको मापदण्ड र सूचकहरू हुन् । यसको साथसाथै गरिबी निवारण, रोजगारीको अवसरहरूमा वृद्धि, समाजमा आय तथा धन सम्पत्तिको न्यायोचित वितरण, मानिसका आधारभूत आवश्यकताहरूको पूर्ति, मानव जीवनको भौतिक गुण, परिसूचकहरूमा हुनेसुधार, मानव विकास परिसूचक र मानव गरिबी सूचकमा भएको सुधार आदि आर्थिक विकासका राम्रा परिसूचकहरू हुन् । आर्थिक विकासको मापदण्डको सन्दर्भमा दुई प्रकारका धारणा देखा परेका छन्ः-

परम्परागत धारणा

शास्त्रीय अर्थशास्त्रीहरू (Classical Economist) ले राष्ट्रिय उत्पादन, राष्ट्रिय आम्दानी, रोजगारी, सहकारी आदिलाई आर्थिक विकासको मापदण्डको रूपमा लिएका छन् भने वणिकवादीहरूले देशमा विद्यमान् स्वर्ण तथा रजतलाई नै आर्थिक विकासको मापदण्ड भएको कुरा उल्लेख गरेको पाइन्छ । समाजवादका पिता मानिने अर्थशास्त्री र राजनीतिशास्त्री कार्ल मार्क्स (Karl Mark) ले पुँजीवादको समाप्ति र समाजवादको उदयलाई

सह प्राध्यापक,अर्थशास्त्र, भक्तपुर बहुमुखी क्याम्पस

नै आर्थिक विकासको मापदण्डको आधार वनाएको देखिन्छ । एडमस्मिथ (Adamsmith) ले जहाँ वस्तु तथा सेवाको उत्पादन बढी हुन्छ त्यसलाई विकसित ठान्थे ।

सन् १९५० र १९६० को दशकमा अर्थशास्त्रीहरूले विकास अवधारणालाई केवल राष्ट्रिय आय (National Income) सँग सीमित राखेका थिए । यस समयमा अर्थशास्त्री रोस्टोव (Rostow) को सिद्धान्तले महत्त्वपूर्ण स्थान ओगटेको थियो । यिनले अर्थतन्त्रको विकासको लागि औद्योगिकरण र शहरीकरणमा जोड दिंदै राष्ट्रिय आयमा वृद्धि भएमा मात्रै आर्थिक विकास भएको मान्दथे । यस कुरालाई संयुक्त राष्ट्र संघले समर्थन गर्दै सन् १९७० को दशकलाई आयको दशक तथा विकासको दशक घोषणा गरेको थियो । यस समयमा अर्थशास्त्रीहरू नर्क्स Hirshman ले पनि उत्पादन तथा आयलाई जोड दिएको छन् ।

सारमन कुजनेट्स (Kuznets) आय र वाल्डविनले वास्तविक राष्ट्रिय आयमा हुने वृद्धिलाई आथिक विकासको परिसूचक मानेको छन् । प्रो मीड (meade) अवधारणा अनुसार प्रतिव्यक्ति आम्दानीको अपेक्षा कुल आय कल्याणको लागि बढी उपयुक्त माध्यम हो ।"राष्ट्रिय आयमा वृद्धि सूचकको सट्टा प्रतिव्यक्ति आयमा वृद्धि सूचकलाई (indicators) लाई आर्थिक विकासको सूचक मान्न भ्रमात्मक हुनेछ । किनभने कहिलेकाहीं यस्तो पनि हुन सक्छ कि कुनै देशको राष्ट्रिय आयमा वृद्धिको दरमा त्यस देशको जनसंख्यामा पनि वृद्धि हुँदा त्यस देशको प्रतिव्यक्ति आयमा वृद्धि हुन्छ र राष्ट्रिय आयमा वृद्धि सूचकलाई नै आर्थिक विकासको सही सूचक हो भन्ने हामी मान्न सक्छौं । यस तर्कलाई विरोध गर्ने अर्थशास्त्रीहरूको के भनाइ छ भने वास्तविक राष्ट्रिय आयको सम्बन्ध मुद्राको अपेक्षामा वास्तविक रूपमा देशको अन्तिम वस्तु तथा सेवाको कुल उत्पादनसँग हुने भएकोले वास्तविक राष्ट्रिय आयको गणना गर्दा मूल्य परिवर्तनलाई मान्नु हुँदैन । यता विकासोन्मुख देशहरूमा बारम्बार मूल्य परिवर्तन भइरहने हुनाले यसलाई नकार्न पनि सकिंदैन ।

अर्थशास्त्री मेयर र वाल्वीन (Meir and Baldwing) को भनाइ अनुसार "कुनै पनि देशमा कुल राष्ट्रिय उत्पादनमा वृद्धि भएको अनुपातमा राष्ट्रको आम्दानीमा वृद्धि हुनुपर्दछ । मानिसको प्रतिव्यक्ति आय समग्र राष्ट्रको आम्दानीमा भर पर्ने भएको हुँदा व्यक्तिगत आम्दानीको माध्यमबाट नै देशमा आर्थिक विकास भएको छ वा छैन भन्ने कुराको वास्तविक अध्ययन गर्न सकिन्छ । प्रो. मीड (Meade) को भनाइअनुसार "प्रतिव्यक्ति आम्दनीको अपेक्षा कूल रार्ष्ट्रिय आय कल्याणको लागि बढी उपयुक्त माध्याम हो ।" राष्ट्रिय आयको परिवर्तनले देशको समग्र आय परिवर्तन जनाउने भएकोले यसलाई ज्यादा भरपर्दो आधार मानिएको हो । राष्ट्रिय आयको वृद्धिले प्रतिव्यक्ति आयको वृद्धिमा सहयोग पुऱ्याउने हुँदा राष्ट्रिय आयको वृद्धि महत्त्वपूर्ण छ । समग्र अर्थतन्त्रको विकासको अध्ययन तथा तुलना प्रतिव्यक्ति आयको आधारमा नभएर राष्ट्रिय आयको आधारमा नै गर्न सकिने हुन्छ ।

राष्ट्रिय आयमा वृद्धि सूचक (Indicators) को विपरीत आधुनिक अधिकांश अर्थशास्त्रीहरू जस्तै, वुकानन् एवं एलिस, केयर वरन अर्थर लेविस (Lewis), किन्डले वर्जर (Kindley Beerger) आदिले प्रतिव्यक्ति आय वृद्धिलाई आर्थिक विकासको सूचक मानेका छन् । कूल राष्ट्रिय आयलाई कूल जनसंख्याले भाग गर्दा प्रतिव्यक्ति आय प्राप्त हुन्छ । अर्थशास्त्रीहरूको विचारधारा अनुसार नेपाल जस्तो विकासोन्मुख मुलूकहरूको प्रधान समस्या जनताहरूको जीवनस्तरमा तीव्र गतिले सुधार गर्नु वा माथि उकास्नु हो । जनताहरूको जीवनस्तरको प्रत्यक्ष सम्बन्ध प्रतिव्यक्ति आय सित हुन्छ । प्रतिव्यक्ति आम्दानी (Percapita Income) को वृद्धि हुनु भनेको देशको सम्पूर्ण आर्थिक अवस्था राम्रो हुदै गएको मानिन्छ । विकसित मुलूकहरूको प्रतिव्यक्ति वार्षिक आम्दानी २०,००० डलर भन्दा माथि छ भने अल्प विकसित देशहरूको प्रतिव्यक्ति आम्दानी ३५० डलर भन्दा पनि कम रहेको छ ।

र्थशास्त्री टोडारो (M.P.Todaro) को भनाईअनुसार "आर्थिक विकासलाई समग्र देशको आर्थिक वृद्धिदर अथवा प्रतिव्यक्ति आम्दानीले मात्र पुरै रूपले नाप्न सकिदैन । कुनै पनि देशको आर्थिक विकास कति भएको छ भन्ने कुरा हेर्नलाई त्यो देशले आफ्नो राष्ट्रिय उत्पादनलाई जनताहरू माझ कसरी बाँडफाँड गरेको छ त्यो हेर्नु जरूरी छ ।" प्रतिव्यक्ति आम्दानीमा वृद्धि भएर पनि प्रतिव्यक्ति उपभोग कम हुन सक्छ । देशको राष्ट्रिय आयमा वृद्धि हुनु वा

प्रतिव्यक्ति आयमा वृद्धि हुनु नै आर्थिक विकासको सूचक मानिन्थ्यो । तर यसो हुँदैमा देशमा विद्यमान व्यापक गरिबी, रोग, भोक, अशिक्षा, अज्ञानता, आर्थिक असमानता, बेरोजगारी, आर्थिक पछौटेपन जस्ता आर्थिक विकृति हट्न नसकेकोले सन् १९५० देखि १९६० को दशकमा अर्थशास्त्रीहरूले आर्थिक वृद्धि र आर्थिक विकासको सम्बन्धमा अन्तर छुट्याए ।

आर्थिक वृद्धि र आर्थिक विकास उही एउटै जस्तो देखिए पनि यी दुईमा अन्तर छ । आर्थिक विकास सम्बन्धी केही पर्यायवाची शब्दहरूको प्रयोग र आर्थिक विकासको परिभाषा बारेमा विभिन्न अर्थशास्त्रीहरूले आ-आफ्ना विचारहरू व्यक्त गरेका छन् । कसैले यसलाई Economic Growth भनेका छन्, कसैले Economic welfare, कसैले Economic progresss र कसैले निरन्तर परिवर्तन (Secular change) भनेका छन् । आर्थिक विकास भनेको व्यापक अर्थ ओगट्ने शब्दावली हो । यसैले आर्थिक विकासको एक अंश आर्थिक वृद्धि हो । आर्थिक विकास भनेको बहुपक्षीय मानवीय भौतिक विकास हो । आर्थिक वृद्धि भएर मात्र आर्थिक विकास हुँदैन । यसको अतिरिक्त सामाजिक, शैक्षिक, प्रशासकीय र सांस्कृतिक दृष्टिले देश समृद्धि हुन सकेमात्र आर्थिक विकास भएको मानिन्छ ।

आर्थिक कल्याणमा वृद्धि हुनुलाई आर्थिक विकास मान्ने अर्थशास्त्री Okun and Richardson हुन् । उनीहरूको भनाइ अनुसार, आर्थिक विकास भनेको बढी मात्रामा वस्तु तथा सेवा उपलब्ध हुनु हो जसबाट मानिस भौतिक कल्याणमा निरन्तर वृद्धि हुन्छ । यस परिभाषामा समाजमा वस्तु तथा सेवाको पर्याप्तताद्वारा सामाजिक कल्याणमा वृद्धि भै आर्थिक विकास हुन्छ भन्ने कुरामा जोड दिइएको छ ।

आर्थिक कल्याणको मापदण्डले उपभोगलाई जोड दिएको छ । उपभोगमा वृद्धि नभईकन जनताको जीवनस्तरमा सुधार हुन सक्दैन । आर्थिक कल्याणको आधारमा आर्थिक विकास मापन गर्दा आर्थिक विकासले प्रतिव्यक्ति आय वृद्धि हुनुका साथसाथै आयको असमान वितरण घट्न गई समस्त जनसाधारणहरूको सन्तुष्टि अधिकतम बढ्दै गइरहेको अवस्थालाई दर्शाइएको हुन्छ । आर्थिक विकासको प्रक्रियामा व्यक्तिहरूद्धारा उपभोग गरिने वस्तु तथा सेवाहरूको स्तर वृद्धि हुँदै गइरहको हुन्छ । उत्पादन आर्थिक विकासको लागि आवश्यक भए तापनि वितरणलाई पनि ध्यान दिनुपर्दछ । उत्पादन र आम्दानीको ठूलो हिस्सा सीमित व्यक्तिमा केन्द्रित हुने गरी उत्पादन र आम्दानी बढ्ने अवस्थालाई सच्चा अर्थमा आर्थिक विकास भन्न नसकिने धारणा कल्याणवादी अर्थशास्त्रीहरूको धारणा रहेको पाइन्छ । कल्याणवादी अर्थशास्त्रीहरूका मतानुसार आर्थिक विकास भए नभएको मापन गर्नको लागि गरिबी घटेको वा बढेको, साधनको वितरण अधिकतम व्यक्तिको साथमा जान सके नसकेको, बेरोजागारीको आकार घटेको या नघटेको तथा मानिसको जीवनस्तरमा सुधार आएको वा नआएको भन्ने कुराको मापन गर्न सकिन्छ ।

आधुनिक धारणा (Modern Concept)

आधुनिक धारणाको पक्षधर अर्थशास्त्रीहरूले राष्ट्रको उत्पादन, राष्ट्रिय आय, प्रतिव्यक्ति आम्दानी, आदिको साथसाथै आधारभूत आवश्यकता, जीवनको भौतिक गुण सूचक, मानव विकास सूचक आदि जस्ता गैर आम्दानी परिसूचक (non -economic factors) लाई समेत आर्थिक विकासको मापदण्डको रूपमा लिएको पाइन्छ । आर्थिक विकासको मापदण्डलाई वर्तमान समयमा सुक्ष्म अर्थशास्त्र र बृहत अर्थशास्त्र (Micro and macro economics) गरी दुइ पक्षबाट हेर्न सकिन्छ । अर्थव्यवस्थामा शिक्षा र प्रशिक्षणको सुविधामा वृद्धि हुनु, लगानीको मात्रामा वृद्धि हुनु, मानिसहरूको उत्पादन क्षमतामा वृद्धि हुने तथा समाजमा विद्यमान मूल्य, मान्यता, रहन सहनको स्तरमा क्रमिक सुधार आउनुलाई पनि आर्थिक विकासको मापदण्ड (indicator of economic development) मानिएको छ । केही अर्थशास्त्रीहरूले शिक्षा, स्वास्थ्य , खाद्यान्न, पोषण, सीप, साक्षरता रोजगारीको अवस्था, आधारभूत आवश्यकताको उपभोग, यातायताको सुविधा, वासस्थान, मनोरञ्जन, सामाजिक सुरक्षा जस्ता विषयहरूलाई आर्थिक विकासको सूचकको रूपमा लिएका छन् ।

आर्थिक विकासलाई इच्छा, योग्यता, गुण, क्षमता, ज्ञान, भावना, मान्यता, संस्कार, उद्देश्य, आकर्षण, संस्था,

संगठन र राजनैतिक प्रबन्ध आदि अनगिन्ती विभिन्न प्रकारका सामाजिक भावनाद्वारा निर्धारण गरेको हुन्छ। जुन समाजमा गुण, ज्ञान, अनुभव, कुशलता, अनुशासन, दुरदर्शिता, विवेक तथा सहनशीलता जस्ता आवश्यक गुणहरू विद्यमान हुन्छन् । त्यो समाज आफ्नो आवश्यकता पूर्ति गर्न चाहिने साधन र स्रोत उपलब्ध गराउन सक्ने उपाय तथा अनुभवको खोज गर्न समाजमा नयाँ परिवर्तन ल्याउन सफल हुन्छ। विकास आर्थिक स्रोतको प्राप्तिले मात्र हुन सक्दैन, जनताले आफ्नो तनमन धन लगाएर देश र देशवासीको विकास नै हाम्रो विकास हो भन्ने धारणा लिई सक्रियताका साथ सामाजिक परिवर्तन गर्ने कटिबद्ध हुनेतर्फ आफ्नो तत्परता देखाएको हुनुपर्दछ।

ग्रामीण क्षेत्रमा परिवर्तन ल्याउन अथवा सामाजिक परिवर्तन ल्याउन आधुनिकीकरण हुनु पनि आवश्यक छ। आधुनिकीकरणले साधारण तथा नयाँ आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गर्नु, मानिसको विचारधारा र कार्य गराईमा परिवर्तन आउनु, पुराना उपकरणहरूको ठाउँमा नयाँ उपकरणहरूको प्रयोग गर्नु आदिलाई जनाउँछ। यसले समाजको सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक स्थितिमा असर गर्दछ । आधुनिकीकरणको प्रकृयालाई आर्थिक विकाससँग गाँसिने गरिन्छ। आधुनिकीकरणको अर्को पक्ष समाजमा शैक्षिक सुविधाहरू उपलब्ध हुनु र समाजका धेरैजसो मानिसहरू साक्षर हुनु, विभिन्न पेशा र व्यवसायमा तालीमको व्यवस्था हुनु, विभिन्न स्वास्थ्य सुविधाहरू उपलब्ध हुनु आदि । अर्को कुरा आधुनिकीकरणले खुला समाजको निर्माण गर्नुमा सहयोग पुर्‍याउँछ। व्यक्तिको क्षमता, तालीम र योग्यता तथा दक्षताको भरमा नै आफुलाई सुहाउँदो पद पाउन सक्दछ। ग्रामीण क्षेत्रमा शिक्षालाई बढी व्यवस्थित गर्न प्रचार गर्नु अति आवश्यक भएको छ। हाम्रो जस्तो पहाडी इलाका तथा हिमाली क्षेत्रले ढाकेको देशमा यातायातको निकै असुविधा छ। तसर्थ यस कार्यका लागि संचारको उपयुक्त माध्यम अपनाउनुपर्छ।

सामाजिक विकास कसरी गर्ने त ?

- सर्वप्रथम, जातीय भेदभावसम्बन्धी क्रियाकलापविरूद्धका स्वरहरू उठ्नुपर्दछ। जसले समाजमा समानता र गतिशीलतालाई बढाउँदछ भने मानसिक हीनतालाई हटाई सामाजिक एकता बढ्दछ।
- अवैज्ञानिक र अव्यावहारिक शिक्षामा परिवर्तन गरी व्यावसायिक र व्यावहारिक शिक्षा लागू गरिएमा स्वनिर्भरता (Self dependecy) बढ्दछ।
- परम्परागत प्रविधिबाट कम उत्पादन, न्यून गुणस्तर, बढी खर्च भइरहेको छ र त्यहाँ नयाँ प्रविधि प्रयोग गर्ने हो भने त्यसले उत्पादनमा मात्रात्मक(Quantitative) र गुणात्मक (Qualitative) वृद्धि ल्याउँदछ।
- निरङ्कुश तथा तानाशाही शासन व्यवस्थाका सट्टा प्रजातान्त्रिक व्यवस्था स्थापना गर्न सकेमा समाजमा सबैको भावना, चाहनाले अवसर प्राप्त गर्दछ।
- विवाह, वर्तबन्ध, संस्कार र मान्यतामा हुने गरेका नगर्दा पनि हुने प्रकृतिका फजुल खर्चको न्यूनीकरण गरिएमा समाजमा हुन सक्ने र भए गरेका विखण्डन, असमानता र विपन्नतालाई हटाउन सजिलो पर्दछ।
- शहरीकरण तथा औद्योगिकरणको माध्यमद्वारा पनि सामाजिक विकास गर्न सकिन्छ।
- सामाजिक परिचालनको माध्यमद्वारा जनताको क्षमता अभिवृद्धि गरी सामाजिक विकास गर्न सकिन्छ।

आधारभूत आवश्यकता (Basic Needs):- आधारभूत आवश्यकताको महत्त्वलाई अर्थशास्त्री महवुब उल हक (Mahabub ul Haq) यसरी व्यक्त गर्दछन् –"कुल राष्ट्रिय उत्पादन वृद्धि अपरिहार्य छ र यसलाई आम गरिबीको समस्याको निराकरणका लागि विवेकपूर्ण निर्देशत गरिनुपर्दछ। सामाजिक सूचक वर्तमान कल्याणसँग मात्र सम्बन्धित नभई मानवीय भविष्यको कल्याणसँग पनि सम्बन्धित हुने गर्द आधारभूत आवश्यकता परिपूर्तिका लागि यस अवधारणाले तीनवटा नीति र प्रक्रियामाथि जोड दियो।

क) रोजगारी र आय बढाउने

ख) सामाजिक सेवाको क्षेत्रमा राजकीय संलग्नता वृद्धि गर्ने

ग) उद्देश्य मानवीय विकासबाट मात्रै हुन सक्छ भन्ने धारणा आएको छ। देशमा शिक्षाको स्तरलाई दर्शाउने विभिन्न परिचायकहरू मध्ये प्रौढ साक्षरता, विद्यालयमा पढेको, औसत वर्ष र शिक्षक विद्यार्थी अनुपात, साक्षरता र

विद्यालय शिक्षालाइ बढी महत्त्व दिएका हुन्छन् । सन् १९७० को दशकमा आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्तिलाई आर्थिक विकासको सूचकका रूपमा लिन थालियो । मानिसको लागि खाद्यान्न, लत्ता कपडा, आवास, शिक्षा, स्वास्थ्य, मनोरञ्जन जस्ता क्षेत्रमा सुधार भएमा आर्थिक विकास भएको महसुस हुन पुग्यो । आर्थिक विकासको क्रममा प्रतिव्यक्ति र राष्ट्रिय आय वृद्धि हुनुको साथै मानिसको आर्थिक तथा सामाजिक स्तर अभिवृद्धि हुन्छ र उसको आधारभूत आवश्यकताहरू पूरा भई जीवनस्तरमा सुधार आउँछ । राष्ट्रिय उत्पादन, राष्ट्रिय आम्दानी तथा प्रतिव्यक्ति आम्दानीले आम मानिसहरूको आर्थिक स्थितिमा सुधार आउन नसकेको, गरिबीको संख्या बढ्दै गएको कारण मानवीय आर्थिक स्थिति सुधार ल्याउन र गरिबीको दुश्चक्र जस्तो घातक रोगसँग मुकाविला गर्नुको लागि यस आधारभूत आवश्यकता (Basic Needs) मापदण्डलाई अगाडि सारिएको हो । यस मापदण्ड अनुसार आर्थिक विकासको मापन गर्दा जनसंख्या गरिबीको आधारभूत आवश्यकता कति पुरा हुन सकेका छन् त्यसलाई आधार बनाउने गर्दछ ।

हिक्स तथा पाल स्टि्रटिन (Hicks and paul streteen) ले विकास गरेका आधारभूत आवश्यकता का परिसूचकहरू निम्न छन् :-

- स्वास्थ्य– औसत आयु ।
- शिक्षा -साक्षरता, कुल जनसंख्यामा प्राथमिक विद्यालयमा सहभागिता प्रतिशत ।
- खाना –प्रतिव्यक्ति क्यालोरी आपूर्ति ।
- खाने पानीको आपूर्ति – बाल मृत्युदर, सुरक्षित खाने पानी प्राप्त गर्ने जनसंख्याको प्रतिशत ।
- सरसफाइः– शिशु मृत्युदर, स्वास्थ्य सुविधा प्राप्त गरेको जनसंख्याको प्रतिशत ।
- आवास

मानवीय विकास (Human Development):-

सन १९९० पछि विकासको सूचक (index) मा मानवीय विकास सुचकांकलाई महत्त्व दिन थालियो । उक्त सूचकांकले प्रोफेसर मोरिसद्वारा प्रयोग गरिएको विधि अनुसरण गरी आयु (Longvity), ज्ञान (knowledge) तथा जीवनस्तर (Standard of living) तीन चरणहरू गरी तिनीहरूलाई शुन्य '०' देखि सर्वोत्कृष्ट एक '१' सम्मको परिधिभित्र राखी सरदर आधारमा 'न्युन' 'मध्यम' र 'उच्च' मानवीय विकासको निष्कर्ष निकालेको बुझिन आउँछ । मानवीय विकासको अवधारणा नितान्त नौलो विचार होइन । तर वैचारिक रूपले बढी सुसंगठित भएर मुलुकहरूले लागु गर्न सक्ने नीतिगत आव्हान र ढाँचा समेत बोकेर यो अवधारणा सन् १९९० देखि संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम मार्फत विश्व सामु देखा पर्न थाल्यो । यस अवधारणाले आर्थिक वृद्धि र आम्दानीको वृद्धिलाई विकासको वास्तविक सूचक मानेन । यस अवधारणा अनुसार उत्पादन, उत्पादकत्व, लगानी र व्यक्तिगत तथा पारिवारिक आम्दानी समेत मानवीय विकासका सूचक नभएर साधनमात्र हुन् । सन् १९५० को दशकको अन्त्यतिर विकासबारे एउटा अवधारणा जन्मियो । यस अवधारणाले मूलरूपमा आर्थिक विकासको अवधारणालाई सकार्‍यो । तर यसले पूँजी र प्रविधिको साथसाथै स्वास्थ्य, शिक्षा, सीप जस्ता श्रमिक पूँजी समेत आर्थिक विकास अपरिहार्य तत्व हुन् भन्ने कुरा अगाीड सार्‍यो । उत्पादन र वितरणको प्रविधि र प्रक्रियामा थपिएको जटिलता, विविधता, निरन्तरता, र विशिष्टताले गर्दा श्रमिकहरूको स्वास्थ्य, शिक्षा र विशेषज्ञता माथि जोड दिने यस अवधारणाको जन्म स्वाभाविक पनि थियो । शिक्षित विशिष्ट सीपयुक्त र स्वस्थ श्रमिकहरू उत्पादकत्व बढाउन सहयोगी हुन्छन् भन्ने कुरा यस अवधारणाले प्रतिपादन गर्‍यो ।

संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम (United Nation Development programme, UNDP) को मानवीय विकास, प्रतिवेदन (Human Development Report) को वार्षिक श्रृङ्खला सन् १९९४ मा मानवीय विकास सूचकको परिष्कृत रूप प्रस्तुत गरियो । भौतिक जीवनस्तर सूचकांक (PQLI) मा जस्तै मानवीय विकास सूचक अन्तर्गत सम्पूर्ण स्तरले सबैभन्दा कम मानवीय संसाधनको विकास तथा '१' एक स्तरले सर्वश्रेष्ठ मानवीय संशाधन

(human resources) विकासलाई दर्शाइएको हुन्छ। त्यसमा अनुमानित आयु (life expectacy birth) द्वारा आयु अन्तरलाई (longvity) भारित औसत सरदर, वयस्क साक्षरता र स्कुल जानेहरूको सरदर (mean) द्वारा ज्ञान तथा विभिन्न देशहरूमा रहेको मुद्राको क्रयशक्ति अन्तरको माध्यमद्वारा मिलान गराएको प्रतिव्यक्ति आयद्वारा 'जीवनस्तर' मापन गरिएको छ। मानवीय विकास मापन गर्ने तीन माध्यमहरू जस्तै आयु अन्तराल, ज्ञान, तथा जीवनस्तरलाई जटिल सुत्र प्रयोग गर्दै सन् १९९२ को तथ्यांकमा १७३ राष्ट्रहरूलाई मानवीय संसाधन विकास (human resources development) का तीन वर्गहरूमा विभाजन गरिएको थियो, जस्तै १) न्यून मानवीय विकास २) माध्यम मानवीय विकास ३) उच्च मानवीय विकास।मानवीय विकास सूचकांक (Human Development Indicators) प्रतिव्यक्ति वास्तविक आम्दानी र अन्य सामाजिक सूचकांकहरू (social indicators) को जस्तै औसत आयु, प्रौढ साक्षरता, र बच्चाहरू स्कूल जाने वर्षको औसत प्रयोग गरी तयार गरिएको छ। मानवीय विकास सूचकांकले निरपेक्ष रूपमा मानवीय विकासको मापन गर्दैन। सापेक्ष रूपमा मात्र मानवीय विकासको मापन गर्दछ। विभिन्न देशहरूको मानवीय विकासलाई श्रेणीबद्ध गर्न सकिन्छ। यस प्रकारको मानवीय सूचकांकको अंक सुन्य देखि एकको बीचमा रहन्छ। एक मानवीय विकासको अधिकतम अंक हो। यदि कुनै देशको मानवीय विकास सूचकांक ०.५ भन्दा कम भएमा निम्न तहको मानवीय विकास मानिन्छ भने ०.५ देखि ०.८ सम्म भएमा मध्यम तहको मानवीय विकास मानिन्छ भने ०.८ भन्दा माथि भएमा उच्च तहको मानवीय विकास मानिन्छ।

आजको विकासवादी आर्थिक चीनतनले समतामूलक वातावरण सिर्जना गर्न अवसरको समानता अत्यावश्यक भएको तर उत्पादनको समान वितरण अनिवार्य गर्न नहुने देखाउँछ। Equity at the cost of efficiency हुन गयो भने समग्र उत्पादनका साधनको दक्षता र उत्पादकत्वमा कमी आउने हुँदा कामको क्षमता र दक्षताको आधारमा प्रतिफल पाउने हुनुपर्दछ। त्यसैगरी विकसित मुलुकहरूले अवसरको पूर्ण समानतालाई अवास्तविक र उपलब्ध हुन नसक्ने विषय भएकोले अवसरको उपलब्धतालाई पर्याप्त वा स्वीकृत तहमा प्रदान गर्ने लक्ष्य निरिण हुनु पर्ने भन्दछन्। समानता आफैमा बहुआयामिक विषय भएकोले यसले अवसरको समानता तथा पहुँच एवं अन्य, उपभोग, सम्पत्ति, शिक्षा, स्वास्थ्य र मानव संशाधनको वितरणलाई जनाउँछ। कुनै पनि मुलुकले आफ्नो विकासको प्रकृयामा राजनैतिक वातावरण, विद्यमान सम्पत्ति वितरण/बनोट, आय र सामाजिक मूल्य मान्यता आदिलाई समेत ध्यानमा राखी समतामूलक अवधारणा लिएको हुन्छ। मानव विकासको अध्ययनले सम्पूर्ण मानव जगतको विश्लेषण गर्दछ। मानव विकासका निर्देशांकहरूलाई तयार गर्न हामीले मानव स्वास्थ्य, शिक्षा, रोजगारी, आय, जनसहभागिता, औषत आयु, बच्चा बच्ची विद्यालय जाने कुरालाई नाप गर्नुपर्दछ। मानव विकासका निर्देशांकहरूले मानव विकासलाई परिमाणात्मक रूपमा नाप्न सक्दैन। यसले सम्बन्धनात्मक रूपमा नाप्न सकिन्छ र यसले मानव विकासलाई क्रमबद्ध राख्न सकिन्छ। मानव विकासलाई निर्देशांकले ० देखि १ सम्म क्रमबद्ध गर्न सकिन्छ। जहाँ १ ले सबैभन्दा उच्चस्तरको मानव विकासलाई जनाउँछ भने ० देखि ०.५० ले निम्नस्तरको मानव विकास र ०.५१ देखि ०.७९ ले मध्यस्तरको मानव विकासलाई संकेत गर्दछ। यसैगरी ०.८० देखि माथिको मानले उच्चस्तरको मानव विकासलाई निर्देशित गर्दछ।

सामाजिक तथा आर्थिक कल्याणको मापदण्डलाई लिएर विकासवादी अर्थशास्त्रीहरूले के रायतर्क प्रश्तुत गरेका छन् भने यदि वृद्धि भएको प्रतिव्यक्ति आय करणका मात्तयम द्वारा पुनः सरकारमै फर्कने तथा उत्पादन भएको वस्तु तथा सेवा सबै निर्यात भएका यस प्रकारको वृद्धि निरर्थक हुने सम्भावना हुन्छ। त्यसकारण यस मापदण्डले उपभोगलाई जोड दिएको छ। उपभोगमा वृद्धि नभइकन जनताको जीवनस्तरमा सुधार हुन सक्दैन। आर्थिक कल्याणमा वृद्धि भएता पनि समाजमा आम्दानीको वितरणमा असमानता छ भने धनी र गरीब बीचकोदुरी अरू फराकिलो हुँदै जान्छ। यसैले आम्दानीको सकेसम्म समान वितरणबाट देशको सन्तुलित आर्थिक विकास सम्भव हुन्छ। यस मापदण्डलाई पनि आर्थिक विकासले उपयुक्त मापन मान्न सकिंदैन। आज मानिसको सामु शान्ति सुरक्षाको प्रश्न अगाडि आएको छ। शोषण व्याप्त छ।अन्याय अत्याचार शोषणले सीमा नाघेको छ। वस्तु तथा

सेवाको बिक्री वितरणमा समानता आउन सकेको छैन । राष्ट्रिय उत्पादन तथा आयको वितरण न्याय संगत ढंगले हुन सकेको देखिँदैन । वास्तविक राष्ट्रिय आम्दानी तथा प्रतिव्यक्ति आम्दानी वृद्धि हुँदैमा आंशिक कल्याणमा वृद्धि हुन जान्छ भने कुनै निश्चित आधार छैन । अर्को कुरा देखावटी शान्ति सुरक्षा, र शोषण विरूद्धका नाराले यथार्थमा सामाजिक कल्याण (Social Wefare) गर्न सक्दैन । अतः यो तरिकालाई आर्थिक विकासको मापन गर्ने उपयुक्त आधार मान्न सकिँदैन । आर्थिक कल्याणको आधारमा आर्थिक विकास मापन गर्दा उत्पादन मूल्यांकन गर्ने सवालमा कठिन समस्या उत्पन्न भइरहेको हुन्छ । साधनको वितरणको अध्ययन गर्दा व्यक्तिहरूले के कति मूल्इ बराबरका वस्तु तथा सेवाहरू उपयोग गरे भन्ने कुरा अनुमान गर्न आवश्यक छ तर व्यक्तिले उपयोग गरेको सबै वस्तु तथा सेवाको मूल्यांक नगर्न कठिनाइ पर्दछ समाजको कल्याणका लागि सामाजिक लागतको मूल्यांकन आवश्यक हुन्छ । तर यथार्थमा सामाजिक लागत नाप्न सकिँदैन । विकासको सेउवारी अवधारणले पनि निकै लोकप्रियता कमाएको छ । तुलनात्मक रूपमा यसलाई विकासको सन्तुलित अवधारणा मान्नुपर्छ । यसलाई यसरी हेरौं, से-सेवा-सुविधा (यातायात, संचार तथा अन्य भौतिक पूर्वाधारको विकास) उ-उत्पादन (कृषि र उद्योगको विकास तथा आर्थिक उत्पादनमा वृद्धि) वा वातावरण (सरसफाई) सफा खानेपानी, वन, वृक्षारोपण । रितिरिवाज र सामाजिक परिवर्तन ।

सन् १९५० को दशक देखि यता राष्ट्रिय आय, प्रतिव्यक्ति आय, प्रविधि आदिको विकास भएता पनि देशमा आयको समान वितरण हुन सकेन, सामाजिक भेद बढ्दै जान थाल्यो, नागरिक जीवनको प्रत्याभूति हुन सकेन जसले गर्दा यस्तो भेद हटाउनु पर्छ र समाजमा एक पक्षको मात्र विकास नभएर सम्पूर्ण पक्षको विकास हुनु पर्दछ भन्ने धारणाको विकास भयो र यसैबाट नै आर्थिक विकास मापनको नयाँ सूचक मानवीय विकास सूचकको प्रादुर्भाव भएको देखिन आउँछ । यस मापदण्ड अनुसार आर्थिक विकासको मापन गर्दा सामाजिक पुँजी (शीप, स्वास्थ्य, शिक्षा) लाई आधार बनाइन्छ र प्रगतिको आधारमा आर्थिक विकासको मापन गरिन्छ । विकासको मापनका लागि देशहरूलाई श्रेणिवद्ध गरिन्छ र उपलब्धिको निम्नम् स्तरबाट कत्तिको प्रगति गरेको छ तथा उच्चतम् स्तरतर्फ उनीहरूले कतिको यात्रा गर्नु पर्दछ भन्ने आधारमा देशलाई श्रेणिवद्ध गरी आर्थिक विकासको मूल्याङ्कन गर्ने गरिन्छ । मानवीय विकास सूचकाङ्क (Human Development Index) सवभन्दा अन्तिम आर्थिक विकास मापन भएको माध्यम भएकोले आधुनिक अर्थशास्त्रीहरूले यसला ई आर्थिक विकास नाप्ने राम्रो आधार हा भनेका छन् । किनभने यस मापदण्डले वहुसंख्यक अल्पविकसित देशमा रहेका शैक्षिक अवस्था जुन सामाजिक पक्ष हो, त्यस्तै गरेर आम्दानी तत्व जुन आर्थिक पक्ष हो त्यसको । राम्ररी मूल्याङ्कन गरेर कुनै पनि देशको अर्थतन्त्रको अवस्थालाई हेर्ने गर्दछ । यस मापदण्डमा शैक्षिक स्तर, प्रतिव्यक्ति आय र जीवन प्रत्याशा (Educational Level, Per Capita Income and Life Expectancy) परिसूचकका आधारमा मुलूकहरूलाई श्रेणीबद्ध गरेर तिनीहरूको स्तरको मापदण्ड निर्धारण गरिन्छ । तर आधुनिक अर्थशास्त्रीहरूको अवधारण अनुसार मानवीय संसोधनको विकास (Human Resource Development) मापदण्ड आधार मानिन्दा आयको महत्त्व क्रमिक तवरले घट्दै जाने भएकालो यसप्रकारको परिसूचकको अधिक प्रभावशाली भूमिका रहन्छ भने यसको तुलनामा आर्थिक परिसूचक (Economic Indicators) को कम प्रभावी भूमिका रहने गर्दछ ।

आधुनिक युगमा विकासमा सशक्तिकरणको रणनीतिलाई जोड दिईएको छ । सशक्तिकरणले लाभान्वित वर्गलाई अधिकारका मालिक र विकासका निर्देशकका रूपमा प्रस्तुत गर्दछ । जनतालाई विकास प्रक्रियाको केन्द्रमा राख्छ । जनता आफै आफ्ना प्रतिनिधि वा नागरिक समाजका निकाय मार्फत विकासको केन्द्रमा संलग्न हुन्छन् । सशक्तिकरणको लक्ष्य जनतालाई जीवन परिवर्तन गर्ने पहुँच स्थापित गर्नु हो । विकासमा नागरिक समाज, अल्पसंख्यक, आदिवासी, महिला लगायत सबै पक्षको सक्रिय, स्वतन्त्र र अर्थपूर्ण सहभागीता अपरिहार्य छ । अधिकारमुखी दृष्टिकोणले विकास प्रक्रियाका सबै संयन्त्रमा जनताको पहुँचलाई जोड दिइन्छ । पहुँच मार्फत प्राप्त सूचनाले आलोचना र समर्थन गर्न बल पुऱ्याउँछ र लाभान्वित वर्गसम्म विकास परियोजनाको संयन्त्र

पुग्छ । योजनाको उत्थान, तर्जुमा, नीति निर्माण र कार्यान्वयनको चरणमा त्यस वर्गको सहभागिता हुनुपर्छ । यसले सहभागितामा आधारित विकास विधि र प्रविधिमा जोड दिन्छ । विकासको अधिकारमुखी दृष्टिकोणले गैर भेदभाव र जोखिममा रहेका समूहको हेरचाहलाई विशेष ध्यान दिइन्छ । जोखिमताको स्तर निर्धारण गर्न कठिन भएपनि नेपालमा गरिबीको रेखामुनि रहेका महिला, बालबालिका, अल्पसंख्यक समुदाय, दलित, जनजाति, कमैया, हलिया, श्रमिक बन्दि आदि यस वर्गमा पर्दछन् । भौगोलिक रूपमा पनि जोखिमताको निर्धारण गर्न सकिन्छ। महिला र बाल बालिका भनेका भेदभावको पहिलो सिकार हुन्। विकासका नीति, कार्यक्रम योजना तथा परियोजना भेदभाव मुक्त हुनुपर्छ। विकासमा लैङ्गिक आयामलाई उच्च तहमा मूल प्रवाहीकरण गरिनुपर्छ। विकास र मानवअधिकार प्रक्रियाबाट लैङ्गिक मुद्दा अलग्ग रहन सक्दैन। राज्यका विकास सम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रमले लैङ्गिक दृष्टिकोणलाई मूल प्रवाहीकरण गर्न नसक्नु विकास प्रक्रियाको कमजोरी हो । जनताका सबै अधिकार प्रवर्द्धन गर्ने विकास मार्फत समानता र सकारात्मक विभेदमा आधारित समावेशी समाज (Social Inclusion) को निर्माण, राज्य सञ्चालन प्रणालीको आधारभूत शर्त हो । विदेशी नमूना र पूर्वाग्रही धारणाबाट आएका विकास लक्ष्य, सूचक र योजना भन्दा मानव अधिकारका संयन्त्रमा सुनिश्चित गरिएका अधिकारगत विधि पहुँच योग्य छन्। यसले सर्वस्वीकार्य विकासको रूप प्रदान गर्छ । यसो गरिए विकास परियोजनाका बेफाईदा विरूद्ध सुरक्षा प्रदान गर्न सकिन्छ किनभने अधिकारमुखी दृष्टिकोणले विकास योजना, नीति तथा परियोजना सुरक्षाका उपाय समावेश गर्छ। आर्थिक विकासको परिसूचकको सारांश निम्नअनुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छः

तालिका न १

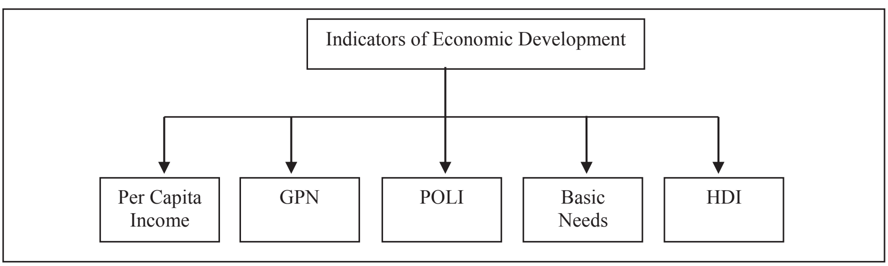

द्रष्टव्यः एकरुपता तथा तुलना योग्यताका लागि यस पाठ्यांशमा विश्व बैंकद्वारा प्रकाशित विश्व विकास प्रतिवेदन १९९७ देखि २०१४ का आँकडा प्रस्तुत गरिएको छ। तसर्थ यहाँको आँकडा पुस्तकका अन्य आँकडासँग मेल नखान सक्छ। आर्थिक वर्ष २०६९/७० वा बाह्रौं योजनाको अन्तमा गरिबी रेखामुनि रहेको जनसंख्या २५.४ प्रतिशतबाट २३.५ प्रतिशतमा झरेको अनुमान छ। तर आयको असमानता ठूलो छ -गीनी मान ० देखि १०० सम्म हुन्छ र ० मानले पूर्ण समानता देखाउँछ र १०० मानले पूर्ण असमानता देखाउँछ।) नेपाल जीवन मापन सर्वेक्षण २०६६/६७ का अनुसार नेपालको गीनी गुणाङ्क ०.३२८ छ, जुन सहरी क्षेत्रमा ०.३५३ र ग्रामीण क्षेत्रमा ०.३११ छ। यसलाई निम्न तालिकामा देखाइएको छ।

तालिका २ : आर्थिक असमानता

विवरण	गीनी गुणाङ्क
नेपाल	०.३२८
सहरी क्षेत्र	०.३५३
ग्रामीण क्षेत्र	०.३११

स्रोतः अर्थ मन्त्रालय, आर्थिक सर्वेक्षण, २०७०/७१ ।

नेपालको गीनी गुणाङ्क ०४१बाट ०.३३ मा झरेको छ, जुन राम्रो पक्ष मान्न सकिन्छ । तर यसले आर्थिक

असमानता निकै ठूलो रहेको देखाउँछ ।उपर्युक्त तालिकामा देखाइएको गरिबीको स्तर राष्ट्रिय गरिबी रेखा हो । विश्व बैंकले गरिबीको रेखामुनिको जनसंख्या पहिचान गर्न दैनिक १ डलरलाई मापन मानको रूपमा प्रयोग गर्छ । यो आधारमा जीवन मापन सर्वेक्षण (NLSS) अनुसार नेपालमा २४.१ प्रतिशत जनसंख्या गरिबीको रेखामुनि छन् । विश्व बैंकले सन् २००५ मा दैनिक १.२५ डलरलाई गरिबी रेखाको रूपमा प्रयोग गर्न थाल्यो । यो आधारमा नेपालमा ५५.१ प्रतिशत जनसंख्या गरिबीको रेखामुनि छ । दैनिक २ डलर भएको जनसंख्या ७७.६ प्रतिशत छ । (WDR, 2011) । अतः अन्तर्राष्ट्रिय गरिबी रेखाले नेपालको दयनीय स्थिति देखाउँछ । मानव विकास प्रतिवेदन (२००७/०८) का अनुसार दैनिक एक डलरभन्दा कम सूचक (गरिबी सूचक) का आधारमा १०८ विकासोन्मुख देशहरूमध्ये नेपालको स्थान ८४ थियो ।

सुरक्षा बढाएर (Enhancing security): आर्थिक झट्का, बाली बिग्रनु, बेरोजगारी र गरिबका आयभार जस्ता पीडादायकताका (Vulnerability) का स्रोतहरू घटाउन संयन्त्रहरू प्रदान गर्नुपर्छ ।

तालिका न ३

यी रणनीति एक अर्काका पूरक हुन्छन् । एकले अर्कोलाई असर पार्छन् । उपर्युक्त उपायका अनुरुप नेपाल सरकारले

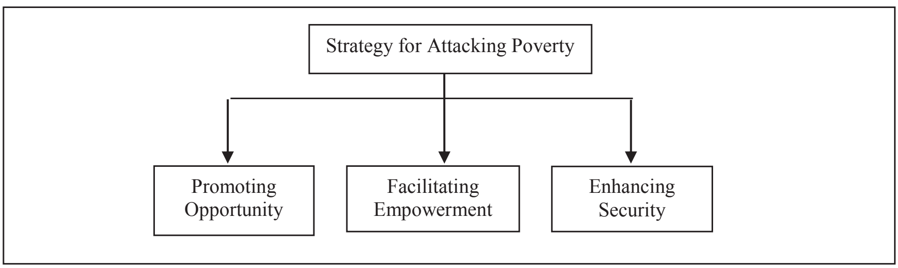

पनि विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन गरेको छ । जस्तैः रोजगारी सिर्जना, जनशक्ति विकास, कृषि र गैरकृषि कार्यक्रम, पूर्वाधार र सामाजिक सेवा विकास कार्यक्रम, जनसंख्या नियन्त्रण कार्यक्रम आदि ।

मानव विकासका पक्षहरू (Aspects of Human Development)

मानव विकासका केही पक्ष निम्नअनुसार छन्:

१. विकासले मानिसलाई केन्द्रमा राख्नुपर्छ । विकासको अन्तिम उद्देश्य जनता वा मानव कल्याण हो ।
२. विकासको उद्देश्य आयमात्र नभएर सबै मानवीय छनोटहरू विस्तार गर्नु हो । अतः मानवीय विकासले अर्थतन्त्रमा मात्र नभएर सम्पूर्ण समाजमा ध्यान केन्द्रित गर्छ ।
३. मानवीय विकासको चासो मानवीय क्षमताहरू विस्तार गर्नमा र यी क्षमताका पूर्ण प्रयोग सुनिश्चित गर्न दुवैमा हुन्छ ।
४. मानवीय विकास चारवटा अत्यावश्यक खम्बामा ठड्याइएको हुन्छः उत्पादकत्व, न्याय (Equity), दिगोपन तथा सशक्तिकरण । यसले आर्थिक वृद्धिलाई अत्यावश्यक मान्छ तर यसको गुणस्तर तथा वितरणमा ध्यान दिनुपर्ने कुरामा जोड दिन्छ ।
५. मानव विकास पहुँचले विकासका लक्ष्य परिभाषित गर्छ र तिनका प्राप्तिका विकल्पहरू विश्लेषण गर्छ ।

संयुक्त राष्ट्र संघीय विकास कार्यक्रम (UNDP) ले सन् १९९० देखि प्रत्येक वर्ष मानवीय विकास सूचक (Human Development Index-HDI) निर्माण गर्ने गरेको छ । यसले आधारभूत मानवीय विकासमा भएको उपलब्धिलाई एउटा सरल समिश्रित सूचक (Composite Index) को रूपमा सारांश निकाल्छ र देशहरूलाई श्रेणीवद्ध गर्छ । आम्दानीले जीवन स्थितिबारे अपूर्ण चित्र दिने भएकोले HDI ले समृद्धिको बढी व्यापक नाप दिने प्रयत्न गर्छ । यसमा मानवीय विकासका आयाम (Dimension) को रूपमा आम्दानी लगायत शिक्षा तथा जीवन प्रत्याशा

समाविष्ट हुन्छ ।अतः HDI भनेको जीवन प्रत्याशा सूचक, शैक्षिक सूचक तथा आय सूचकको सरल अंकगणितीय औसत हो । प्रत्येक देशका लागि यी ३ सूचक वा परिसूचक निर्माण गरिन्छ . HDI ले देशहरूलाई विकासका ३ उद्देश्यका आधारमा ० स्तर देखि १ सम्म वर्गीकरण गर्छ । विकासका ३ उद्देश्य हुन्- शिक्षा प्राप्ति, जीवन प्रत्याशा र राम्रो जीवननिदाईका लागि आम्दानी ।मानवीय पुँजीमा आधारित सूचक बनाउनुको मुख्य अभिप्राय विकास कार्यक्रमका वाञ्छित असर भयो भएन भन्ने मूल्याङ्कन गर्न यसलाई प्रयोग गर्नु हो । ज्मक्ष ले विकासका नापमा दीर्घायू तथा शिक्षालाई समाविष्ट गरेर उक्त विचारलाई समेट्ने प्रयत्न गर्छ । नेपालमा मानवीय विकासको स्तर अति निम्न छ । यू.एन.डी.पी.को मानव विकास प्रतिवेदन २०१४ अनुसार मानवीय विकासमा नेपाल १८७ देशहरूमध्ये १४५ औँ स्थानमा पर्छ । नेपाल विश्वको अति निम्न मानवीय विकास भएको र अति अल्पविकसित राष्ट्र हो । नेपालमा मानव विकास परिसूचकहरू निम्न तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका न.४ : नेपालको मानव विकास परिसूचक

१. जीवन प्रत्याशा/आयु/वर्ष	६८.४
२. विद्यालय जाने अपेक्षित वर्षहरू	१२.४
३. विद्यालय जाने मध्यम वर्षहरू	३.२
४. प्रतिव्यक्ति GNI (2011 PPP S)	२,१९४
५. मानव विकास सूचक (HDI) मान	०.५४०

स्रोतः यु.एन.डी.पी., मानव विकास प्रतिवेदन, २०१४ ।

सन् २०१३ मा नेपालको HDI मान ०.५४० छ । HDI ले देशहरूलाई विकासको ३ उद्देश्यहरूका आधारमा ० स्तरदेखि १ सम्म वर्गीकरण गर्छ । विकासको ३ उद्देश्यहरू हुन्- शिक्षा प्राप्ति, जीवन प्रत्याशा वा आयु र राम्रो जीवनयापनका लागि आय । यो मानले नेपाल विश्वको निम्न मानव विकास भएको देशहरूको वर्गमा रहेको देखाउँछ ।

नेपालमा गरीबी २१.६ प्रतिशत छ भने गिन कोफिसेन्ट ०३२८ रहेकाले समाजमा विषमताको अवस्था विद्यमान छ । आर्थिक हिसाबले सक्रिय जनशक्ति ५७ प्रतिशत रहेको छ । व्यवस्थापिका संसद्मा २९.९ प्रतिशत महिला छ भने निजामती प्रशासनमा २१ प्रतिशत, न्यायपालिकामा ३.० प्रतिशत महिला, मातृ मृत्युदर (प्रतिलाख जीवित जन्ममा) २ सय ५८ जना, कुल प्रजननदर (१५ देखि ४९ वर्षका प्रतिमहिला) २.५ प्रतिशत छ । यी सबै सामाजिक तथा आर्थिक परिसूचक एकातिर छ भने अर्कातिर मानव विकास सूचाकांकमा नेपाल सन् २०१८ मा १ सय ८९ देशमध्ये १ सय ४९ स्थानमा छ, तर गत वर्ष नेपालको स्थान १ सय ४८ औँ थियो । मानव विकास सूचकको गणना गर्न प्रयोग हुने महत्त्वपूर्ण सूचक औसत आयु पनि हो । नेपालीको औसत आयु सन् १९९० मा ५४.३ वर्ष रहेकोमा यस वर्ष ७०.६ वर्ष पुगेको छ भने अपेक्षित विद्यालयमा रहने औसत वर्ष ७.५ रहेकोमा यव वर्ष १२.२ पुगेको छ । जीएनआई परक्यापिटा अमेरिकन डलरमा १ हजार १ सय ६८ रहेकोमा हाल २ हजार ४ सय ७१ पुगेको छ । यसरी सन् १९९० मा नेपालको मानव विकास सूचाकांक ०.३७८, सन् १९९५ मा ०.४१०, सन् २००० मा ०.४४६, सन् २००५ मा ०.४७५, सन् २०१० मा ०.५२९, सन् २०१५ मा ०.५६६ र सन् २०१७ मा केही सुधार भएर ०.५७४ पुगेको छ तर यो सूचकलाई हेर्दा नेपालको मानव विकास सूचाकांक सुधारउन्मुख भए पनि सन्तोष गर्ने अवस्था भने छैन । सार्क मुलुकमध्ये श्रीलंकाको ०.७७० छ भने दक्षिण एसियाको मुलुकहरूको औसत मानव विकास सूचक ०.६३८ यसलाई हेर्दा नेपालको औसत सूचकभन्दा पनि कमजोर छ । त्यसैगरी मानव विकास सूचककांकमा नेपालको ०.४२७ मात्र प्राप्त गरेको छ भने श्रीलंकाको ०.६६४ र दक्षिण एसियाको मुलुकहरूको औसत ०.४७१ छ । यस तथ्यले मानव विकासको अवस्था सन्तोषजनक छैन भन्ने देखिन्छ । तर, मानव विकासका पक्षमा नेपालको नयाँ संविधानको राज्यका निर्देशक सिद्धान्त र नीतिहरूमार्फत मानव विकासका विविध पक्षको सम्बोधन तथा मावन अधिकार, समतामूलक र समावेशी विकास, सामाजिक न्याय, क्षेत्रीय सन्तुलन तथा सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्थासहितको संवैधानिक प्रावधान गरेको छ । त्यसैगरी चौद्यो योजनाको

सोच क्षमतायुक्त मानव संसाधनको विकासमार्फत उच्च आर्थिक वृद्धिसहितको दिगो विकास गर्ने लक्ष्य छ। समग्र आर्थिक नीति, स्वास्थ्य शिक्षा तथा सामाजिक सुरक्षा नीतिहरूमा समसामायिक सुधार हुँदै आएको छ। आर्थिक उपलब्धिहरूको समतामूलक वितरण प्रणालीको विकास गर्ने, सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको दायरा फराकिलो बनाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्छ र नागकिर सशक्तिकरण, सामुदायिक परिचालन र सामाजिक पुँजी निर्माणमा जोड दिनुपर्ने, मानव संसाधन विकासका लागि थप लगानी प्रवाहित गर्नुपर्ने, वैदेशिक लगानी आकर्षित गर्न उपयुक्त वातावरण निर्माण गर्नुपर्छ। विप्रेषण आयको उत्पादनमूलक क्षेत्रमा उपयोग गर्ने नीति तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ। सहकारीमार्फत लघु घरेलु तथा स्थानीय स्रोतसधान र प्रविधिमा आधारित व्यवसाय सञ्चालन गर्नुपर्छ। समावेशी र समानुपातिक विकासका लागि दीर्घकालीन रणनीतिको तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ। यसका साथै मानव विकाससँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन गर्ने निकायबीच समन्वय सुदृढ बनाएर अघि बढ्नुपर्छ। *(स्रोतः उदय रानामगर, नेपाल मानव विकासको चुनौती, कारोबार दैनिक, मंसिर २, २०७५)*

यस प्रतिवेदनले मानव विकासको अवस्थालाई शिक्षा, स्वास्थ्य, आय, लैङ्गिक, विकास, समानता, काम, रोजगारी, मानव सुरक्षा, वित्तीय अवस्था, सञ्चारमा पहुँच, वातावरणीय दिगोपना, जनसांख्यिकीय अवस्था जस्ता पक्षहरूको विविध सन्दर्भलाई वहुसूचहरूका आधारमा मापन गरी स्थिति सार्वजनिक गरेको छ। जसमा नेपाल, मानव विकास सूचाकाङ (एचडीआई) शून्य दशमलव ५७४ सहित १८९ देशमध्ये १४९ औँ स्थानमा रहेको छ। सन् २०१६ मा प्रकाशित योभन्दा अघिल्लो प्रतिवेदन अनुसार नेपाल एचडीआई शून्य दशमलव ५५८ सहित १८५ देशमध्ये १४४ औँ स्थानमा रहेको थियो। यसरी २०१६ र पछिल्लो सन् २०१८ को प्रतिवेदनले देखाएको परिणामबीच तुलना गर्दा एचडीआई शून्य दशमलव ०१६ ले बढे पनि श्रेणी भने पाँच स्थानले घटेको छ। यसो हुनुमा अरू देशले मानव विकासमा हाम्रो भन्दा प्रगति गर्नु तथा प्रतिवेदनले समेटेको देशको सङ्ख्या बढ्नु दुवै कारण हुन सक्छन्। पहिलो मानव विकास प्रतिवेदन (सन् १९९०) देखि हाल (सन् २०१८) सम्म आउँदा नेपालले कतिपय सूचकहरूमा रहर लाग्दो प्रगति पनि गरेको छ। औसत आयु, विद्यालय शिक्षामा बालिकाको पहुँच, महिला श्रम शक्तिको सहभागिता, मोबाइल फोनमा पहुँच जस्ता विषयहरू प्रगतिको उदाहरणको रूपमा लिन सक्दछौँ। तर हाम्रो जस्तै सामाजिक आर्थिक अवस्थामा रहेका देशहरूले २५-३० वर्षमा गरेको प्रगतिको तुलनामा भने हामी पछाडि भयौँ। नेपालमा रोजगार जनसंख्या ८१ द्यशमलव ९ प्रतिशत देखिन्छ। जुन रोजगार जनसंख्यामध्ये ७१ दशमलव ७ प्रतिशत जनसङ्ख्या आम रूपमा निर्वाहमुखी र मौसमअनुसारको १-२ बाली खेती गर्ने कृषि पेशामा रहेको छ। सेवा क्षेत्रमा त केवल जम्मा रोजगारको २० प्रतिशत मात्र रहेको अवस्था देखिन्छ। कुल रोजगारमध्ये ७० दशमलव ९ प्रतिशत रोजगारहरू असुरक्षित काम गर्ने अवस्थामा भएको तथ्य पनि प्रतिवेदनले देखाएको छ। मानव सुरक्षा र विकासको आधारका रूपमा रहने पञ्जिकरणको अवस्था पनि निकै कमजोर देखिएको छ। पाँच वर्ष मुनिका बच्चाको जन्म दर्ता केवल ५६ प्रतिशतको मात्र भएको तथ्यले यो कुरालाई पुष्टि गरेको छ। सीपयुक्त जनशक्ति २४ दशमलव ७ प्रतिशत मात्र रहेको तथा अनुसन्धान र विकासमा गरिने खर्च जीडीपीको शून्य दशमलव ३ मा रहनुले विकासमा नवीनता, मौलिकता, मितव्ययिता र सहजता ल्याउन यी सूचकहरू मा सुधारका लागि आवश्यक कदम चाल्न अपरिहार्य देखिन्छ। एकातर्फ प्रति व्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय ज्यादै न्यून छ भने अर्कोतर्फ आयात-निर्यातले कुल गार्हस्थ उत्पादन (जीडीपी) को ५१ द्यशमलव ८ प्रतिशत हिस्सा आगेटेको र जहाँ आयातको तुलनामा निर्यात नगन्य मात्रामा रहेको छ। प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी जीडीपीको शून्य दशमलव ८ प्रतिशत र विप्रेषण जीडीपीको २८ दशमलव ३१ प्रतिशले रहनुले नेपालको अर्थतन्त्र आयातमुखी राजस्व र विप्रेषणमा आधारित छ भन्ने निष्कर्ष निकाल्न धेरै सोच्नुपर्ने अवस्था छैन। (**स्रोतः राजन पाण्डे, मानव विकास प्रतिवेदन समृद्धिको साधक, गोरखापत्र दैनिक २०७५, कार्तिक १५**)

मानव विकासका तत्व (Components of Human Development)

तालिकामा उल्लिखित मानव विकासका तत्व निम्न अनुसार छन्ः

१. जीवन प्रत्याशा/आयु (Life expectancy at birth): यसको अर्थ जन्मेको बेला विद्यमान मृत्युदर बालकको जीवनभर यथावत् रहेमा नयाँ जन्मेको शिशु बाँच्ने वर्षको संख्या हो। जीवन प्रत्याशीले लामो

तथा स्वस्थ जीवनलाई नाप्छ।

२. विद्यालय जाने अपेक्षित वर्षहरू (Expected years of schooling): यो विद्यालय प्रवेश गर्ने उमेरको बालकले अपेक्षा गर्न सक्ने विद्यालय जाने वर्षहरूको कुल सङ्ख्या हो।

३. विद्यालय जाने मध्यम वर्षहरू (Mean years of schooling): यो २५ वर्ष र सोभन्दा माथिका जनताले जीवन अवधिमा प्राप्त गरेका शिक्षाको औसत वर्षहरू हुन्। ज्ञानमा पहुँचलाई विद्यालय जाने अपेक्षित वर्षहरू र मध्यम वर्षहरूले नाप्ने गर्छ।

४. प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय (GNI per capita 2011 PPPS): यो देशको मुद्राको खरिद शक्ति क्षमता (Purchasing power parity or PPP) पद्धति संयुक्त राष्ट्र संघीय अन्तर्राष्ट्रिय तुलना कार्यक्रम (ICP) ले GDP र यसका तत्वहरूका शुद्ध अन्तर्राष्ट्रिय तुलना गर्न विकसित गरेको हो। किनकि औपचारिक (Official) विनिमय दरहरू उल्लेख्य रूपमा उतारचढाव हुन्छन्। जीवनस्तरलाई देशको प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ आयले नाप्ने गर्छ। मानव विकासका तत्वहरूलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

तालिका न ५

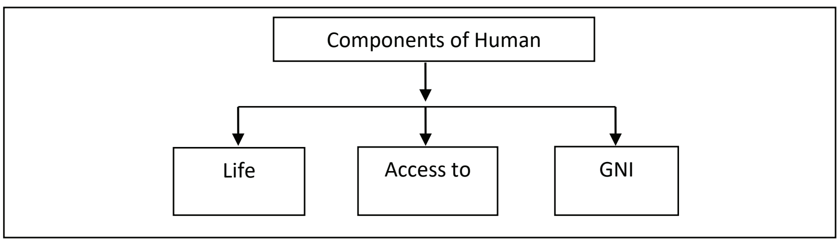

यू.एन.डी.पी.ले अर्थतत्रलाई ३ वर्गमा वर्गीकरण गर्ने गरेका छ - उच्च मानवीय विकास भएका क्षेत्रहरू (०.८००) र माथि HDI भएकाहरू), मध्यम मानवीय विकास भएका देशहरू (०.५०० देखि ०.७९९ HDI भएकाहरू) र निम्न मानवीय विकास भएका रेखाहरू (०.५५५ HDI भन्दा तल)। नेपाल निम्न मानवीय विकास भएका देशहरूका वर्गमा पर्छ।

मानव विकास प्रतिवेदन २०१८ अनुसारमानव विकास सूचकांकमा नेपाल यसपटक १ सय ४९ औ स्थानमा रहेको छ। १ सय ८९ मुलुकहरू मध्ये सन् २०१६ मा १ सय ४८ स्थानमा रहेको थियो। मानव विकास सूचकांक ० दशमलव ५७४ छ सन् २०१६ मा नेपालको मानव विकास सूचकांक ० दशमलव ५६९ रहेको थियो। यो आधारमा नेपालको मानव विकास सूचकांकमा प्रगति भएको देखिन्छ। तर अन्य मुलुकको प्रगति नेपालको भन्दा राम्रो भएकोले स्थान भने तल झरेको छ। यूएनडिपीले मूख्यगरी औसत आयु, शैक्षिक स्तर र क्रयशक्तिका आधारमा प्रतिव्यक्ति आय सूचकहरूका आधारमा मानव विकास सूचकांक निकाल्ने गरेको छ। यस मध्ये औषत आयु७० दशमलव ६ वर्ष पुगेको छ। पछिल्लो तीन दशकमा प्राथमिक स्वस्थ्य र गाँउ गाँउमा स्वास्थ्य संयंसेवक लगायतको पहुँच विस्तार भएपछि प्रतिव्यक्ति आयमा उल्लेख्य सुधार भएको छ। यसले मुलुकको स्वास्थ्य क्षेत्रको अवस्था देखाउँछ। ३ दशकमा करिव ३० वर्ष नै औषत आयु बढेको छ। तर स्वाथ्य सेवा सम्मको पहुँच र सहरी क्षेत्रमा पनि गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा भने अझै चुनौती नै छन्। प्रतिवेदन अनुसार साक्षरतादर ५९ दशमलव ६ प्रतिशत रहेको छ। साक्षरता दर भने अन्य मूलुकको तुलनामा सन्तोषजनक होइन्। नेपाललाई मानव विकासको क्षेत्रमा पछाडि पार्न शिक्षा र प्रतिव्यक्ति आम्दानीको मूख्य भूमिका रहेको छ। ५ वर्ष उमेर पुगेका करिव ९५ प्रतिशत बालबालिका विद्यालय जाने गरेको तथ्यांक देखिन्छ। तर, एक कक्षामा भर्ना भएका करिव ६५ प्रतिशत बालबालिका एसइइ सम्मको शिक्षा नलिई बाहिरिने गरेका छन्। शिक्षामा यो एक ठूलो चुनौती हो।

क्रयशक्तिका आधारमा प्रतिव्यक्ति आय २ हजार ४ सय ७१ अमेरिकी डलर रहेको छ। कुनै वस्तुको मूल्यलाई अन्य मूलुकसंग तुलना गरी मुद्रा स्फितीका आधारमा प्रतिव्यक्ति आम्दानी निकाल्ने गरिन्छ।

यसले वास्तविक रूपमा आम्दानी कम भएपनि उक्त मुलुकमा बजारभाउ सस्तो भएको कारण सामानको उपयोग गर्न सक्ने आधारमा आम्दानी मापन गरेको छ। तर कुल राष्ट्रिय आयका आधारमा निकालिने प्रतिव्यक्ति आय भने नेपालीहरूको १ हजार १२ डलर मात्रै रहेको छ। यसमा भने नेपाली नागरिकले एक वर्षमा गरेको आम्दानीका आधारमा औषत आय निकाल्ले गरिन्छ। क्रयशक्तिका अधारमा गतवर्ष भन्दा प्रतिव्यक्ति आय १ सय ३७ अमेरिकी डलरले बढेको छ। राष्टिय आयका आधारमा मापन गरिने प्रतिव्यक्ति आयमा पनि यसै हाराहारीमा आम्दानी बढेको छ। नेपाल अतिकम विकशित मुलुक रहनुमा साधारणतया यिनै सूचकलाई हेर्ने गरिन्छ। संयुक्त राष्टसंघले अन्यसूचक हेर्ने गरेपनि मानव विकास सूचकांक मूख्य आधार हो। सन् २०२१ मा अतिकम विकसित मूलकबाट माथि उठने सरकारी लक्ष्य अझै कायमै छ। दक्षिण एसियाका ८ मुलुकहरूमा नेपाल छैटौ स्थानमा रहेको छ। यो सूचककांकमा नेपाल, भारत , पाकिस्तान, एक स्थानले तल झरेका छन्। गत वर्ष १२९ औ स्थानमा रहेको भारत यस वर्ष १३० औ स्थानमा रहेको छ। त्यस्तै पाकिस्तान १४९ औ स्थानमा रहेकोमा १५० औ स्थान पुगेको छ। १०२ स्थानमा रहेको माल्दिप्स यसपटक १०१ , १३५ औ स्थानमा रहेको भुटान १३४ र १३८ स्थानमा रहेको बंगलादेश १३६ स्थानमा पुगेको छ। यो आधारमा बंगालाददेश २ स्थानले अगाडि आएको छ। सन् १९९०बाट वर्षेनी यू एनडिपिले यस्तो प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्दै आएको छ।

तालिका नं. ६

देशको नाम	सुचकांक	गत वर्ष	यस वर्ष
१.भारत	०.६४	१२९	१३०
२.भुटान	०.६१२	१३५	१३४
३.बंगलादेश	०.६०८	१३८	१३६
४.नेपाल	०.५७४	१४८	१४९
५.माल्दिभ्स	०.७१७	१०२	१०१
६.श्रीलंका	०.७७	७६	७६

मानवीय विकास सूचक मापदण्ड

HDI सबभन्दा पछिल्लो विकासको परिसूचक हो। यो मापदण्ड संयुक्त राष्ट्र संघीय विकास कार्यक्रम (UNDP) ले मानवीय उन्नति नाप्ने विधिको रूपमा सन् १९९० मा तर्जुमा गरेको हो। यो मापदण्ड मानव जीवनका ३ पक्षसँग सम्बन्धित छ- राम्रो जिउनका लागि आय, शिक्षा प्राप्ति र जीवन प्रत्याशा (आयु) ।HDI मापदण्डले पनि प्रत्येक देशलाई विकासको ३ उद्देश्यका आधारमा ० देखि १ स्तर ९क्अबभि० सम्म श्रेणीकरण गर्छ। HDI मापदण्डले विकासको ३ नापलाई प्रयोग गरेर देशहरूलाई ३ समूहमा वर्गीकरण गर्छ - ०.० देखि ०.५ सम्म निम्न मानवीय विकास, ०.५१ देखि ०.७९ सम्म मध्यम मानवीय विकास र ०.८० देखि १.० सम्म उच्च मानवीय विकास। ज्म्क्ष मापदण्डले मानवीय विकासको निरपेक्ष स्तर नभएर तुलनात्मक स्तर नाप्छ। यसले दीर्घायु, ज्ञान तथा भौतिक छनोट जस्ता विकासका लक्ष्यहरूमा ध्यान केन्द्रित गर्छ।

नेपालको गीनी गुणाङ्क ०४१बाट ०.३३ मा झरेको छ, जुन राम्रो पक्ष मान्न सकिन्छ। तर यसले आर्थिक असमानता निकै ठूलो रहेको देखाउँछ।उपर्युक्त तालिकामा देखाइएको गरिबीको स्तर राष्ट्रिय गरिबी रेखा हो। विश्व बैंकले गरिबीको रेखामुनिको जनसंख्या पहिचान गर्न दैनिक १ डलरलाई मापन मानको रूपमा प्रयोग गर्छ। यो आधारमा जीवन मापन सर्वेक्षण (NLSS) अनुसार नेपालमा २४.१ प्रतिशत जनसंख्या गरिबीको रेखामुनि छन्। विश्व बैंकले सन् २००५ मा दैनिक १.२५ डलरलाई गरिबी रेखाको रूपमा प्रयोग गर्न थाल्यो। यो आधारमा नेपालमा ५५.१ प्रतिशत जनसंख्या गरिबीको रेखामुनि छ। दैनिक २ डलर भएको जनसंख्या ७७.६ प्रतिशत छ। (WDR, 2011) ।अतः अन्तर्राष्ट्रिय गरिबी रेखाले नेपालको दयनीय स्थिति देखाउँछ। मानव विकास प्रतिवेदन (२००७/०८) का अनुसार दैनिक एक डलरभन्दा कम सूचक (गरिबी सूचक) का आधारमा १०८ विकासोन्मुख देशहरूमध्ये नेपालको स्थान ८४ थियो।

सुरक्षा बढाएर (Enhancing security):आर्थिक भट्का, बाली बिग्रनु, बेरोजगारी र गरिबका आयभार जस्ता पीडादायकताका (Vulnerability) का स्रोतहरू घटाउन संयन्त्रहरू प्रदान गर्नुपर्छ।

मानव विकासका पक्षहरू (Aspects of Human Development)

मानव विकासका केही पक्ष निम्नअनुसार छन्:

१. विकासले मानिसलाई यसका चासोका केन्द्रमा राख्नुपर्छ। विकासको अन्तिम उद्देश्य जनता वा मानव कल्याण हो।

२. विकासको उद्देश्य आयमात्र नभएर सबै मानवीय छनोटहरू विस्तार गर्नु हो। अतः मानवीय विकासले अर्थतन्त्रमा मात्र नभएर सम्पूर्ण समाजमा ध्यान केन्द्रित गर्छ।

३. मानवीय विकासको चासो मानवीय क्षमताहरू विस्तार गर्नमा (जनतामा लगानीद्वारा) र यी क्षमताका पूर्ण प्रयोग सुनिश्चित गर्न (समर्थ तुल्याउने संरचनाद्वारा) दुवैमा हुन्छ।

४. मानवीय विकास ४ अत्यावश्यक खम्बामा ठड्याइएको हुन्छः उत्पादकत्व, न्याय (Equity), दिगोपन तथा सशक्तिकरण। यसले आर्थिक वृद्धिलाई अत्यावश्यक मान्छ तर यसको गुणस्तर तथा वितरणमा ध्यान दिनुपर्ने कुरामा जोड दिन्छ।

५. मानव विकास पहुँचले विकासका लक्ष्य परिभाषित गर्छ र तिनका प्राप्तिका विकल्पहरू विश्लेषण गर्छ।

सहायक ग्रन्थहरू:

- गम्भीर बहादुर हाडा मानवीय पुँजी निर्माणमा शिक्षाको भूमिका, आर्थिक राष्ट्रिय दैनिक, २०७५ कार्तिक २७, वर्ष ९, अंक २६२४, ने.सं. ११३९
- श्री कृष्ण खरेल, 'मानव संसाधन व्यवस्थापन (Human Resource Management) एसिया पब्लिकेसन, बागबजार, काठमाडौ, दोसे संस्करण २०५९
- Binod Ghimire, 'Fundations, 'Foundations of Human Resource management' Ratna Sagar Prakashan Pvt. Ltd., Kathmandu First Edition 2014
- कृष्ण प्रसाद पाठक, 'मानव स्रोत विकासको परिचय' , (Introduction to Human Resource Development) आठ राई प्रकाशन, काठमाडौ। दोश्रो संस्करण २०५६
- डा. फत बहादुर के.सी. 'मानव संसाधन व्यवस्पान', (Human Resource Management) सुकुन्दा पुस्तक भवन, भोटाहिटी, काठमाडौ प्रथम संस्करण २०६३
- कृष्णहरी बास्कोटा, आर्थिक विकास –विचार र विवेचना, एम.के.पब्लिसर्श एण्ड डिष्ट्रिव्युटर्स, प्रथम संस्करण २०६६।
- भोजराज ओभा, समकालीन विकास अर्थशास्त्र एवं नेपालको अर्थव्यवस्था (Contemporary Development Economics and Nepalese), तलेजु प्रकाशन, काठमाडौं, पहिलो संस्करण २०५९।
- Nepal in figures 2006, Government of Nepal, NPC Secretariat Central Bureau of Statistics, Ramshahapath, Kathmandu.
- प्रधान, पुष्कर कुमार, सिगदेल, तुल्सी शरण, शहर गाउँ सम्बन्ध र ग्रामीण विकास न्यू हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज् कीर्तिपुर, काठमाडौं, प्रथम संस्करण २०६२।
- भट्टराई, रुद्र प्रसाद, ग्रामीण सामुदायिक विकास, दिक्षांन्त प्रकाशन, त्रि.वि.वि.प्रथम संस्करण २०६४ पौष।
- नेपाल जीवनस्तर सर्भेक्षण –दोस्रो २०६०-६१ मा आधारित गरिबी विश्लेषणको संक्षिप्त नतिजा, राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६२ वैशाख।
- नेपालमा विकासका प्रयासहरू, साभा प्रकाशन, दोश्रो संस्करण २०६१।
- गम्भीर बहादुर हाडा, काठमाडौं उपत्यकामा बढ्दो वायु प्रदुषणको समस्या र नियन्त्रणका उपाय, "भक्तपुर", (मासिक), चैत्र, वर्ष २१, अंक १२, Vol. १९४, २०६०, भक्तपुर नगरपालिका।
- गम्भीर बहादुर हाडा, नेपालमा दिगो विकासको आवश्यकता : एक चर्चा, सिटिजन भ्वाईस, मासिक खबर पत्रिका, बैशाख, २०६१, वर्ष ३, अंक १, काठमाडौं।
- तीनवर्षीय अन्तरिम योजना २०६४/०६५-२०६६/६७, नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, काठमाडौं, नेपाल।
- शरणहरि श्रेष्ठ तथा प्रेमराज खनिया, मानव तथा भौतिक भूगोल।
- नेपाल जनसंख्या प्रतिवेदन २०६७, नेपाल सरकार, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय, जनसंख्या महाशाखा, रामशाहपथ, काठमाडौं, नेपाल।
- Nepal's Public financial management reform strategy and program PFMRP phase II , 2016/2017- 2025/2026 , July 2016 Government of Nepal , Kathmandu, Nepal
- Main features of the constitution of Nepal , Government of Nepal , Ministry of law and justice 2016,Kathmandu Nepal

English Section

Meditation Practices in Nepal: Vipassana as a Tool of Training and Personnel Development

Mukti Prasad Pandey*

1. **Background**

Meditation cannot be defined in words, numbers or symbols, rather it is something one experiences. In Sanskrit, it called as *dhyana*, in some other literature it is described as *jhana*. Some of the spiritual master believed that there is not the exact english word which gives the meaning of *dhana*. Most of the English text *dhana* is translated as meditation, so the word meditation is used instead of *dhana* throughout this article. It is difficult to trace the origin of meditation. Classic epic *Veds*, Buddhist and other various literatures have also mentioned of meditation practices. We can agree on the assumption that meditation began with the human civilization.

This paper tries to highlight various meditation techniques in general. And it emphasizes on Buddhist meditation practices with special focus on Vipassana. It begins with definitions of meditation by various spiritual masters and then moves on to some of these practices. Later, analysis of meditation practices on *Mahayana*, *Therbada* and other relevant Buddhist meditation techniques. In addition, it also analysed that how Vipassana techniques is used as a part of basic staff college training in India. Finally, summarizes the Based on the analysis of the various effects of meditation practices, the study . recommends the government of Nepal for continuing meditation courses during the basic and advanced level training courses designed for civil services and other government services.

2. **Defining Meditation**

Some scholars try to define meditation as a process of keeping the mind quiet in order to spend time for religious or spiritual purposes. Whereas others emphasize it for being beyond the spiritual or religious purposes. Tigunait[1] has explained meditation as process of an inward inquiry and in such inward journey everyone comes to know

1. Pandit Rajmani Tigunait, *The Eleventh Hour*, USA: the Himalayan Institute, 2001.

about themselves. Swami Rama[2] has defined Meditation as a unique technique for resting the mind and attaining a state of consciousness that totally different from the normal waking state. He further emphasized that meditation is a not a religious rather, it is scientific because it is a process that follows a particular order and produces verifiable results. Patanjali[3] defined meditation is as part of yoga which deals with mental relaxation and concentration. Here, the attention is focused on thoughts and breath. Awareness of breath automatically controls the thought process and thus relaxes mind. Besides, he clarified that yoga as *'chitta virti nirodha'* promoting the unison of body and mind and envisages wellness of human beings both physical, mental and spiritual.

Kabat-Zinn[4] has defined meditation as neither contemplation nor rumination but as in thinking about a conceptual theme. He categorizes two major classes of meditation practices: concentration meditation and mindfulness meditation. Concentration methods are widely known as transcendental meditation, involving the restriction of attention to a single point or object, commonly a mantra, the awareness of breath, visualization of an object and holding it in the mind for extended periods. Mindfulness meditation is awareness meditation or insight meditation which is like Vipassana.

Ramkrishna Paramhansha[5], an Indian sadhu, has defined meditation as fixing the mind on God. He has further highlighted three ways of mediation: thinking of God while doing duty, meditating on God sitting in a specific place and contemplating him in any object. And meditator should discriminate between the real and the unreal: God alone is real, the eternal substance; all else is unreal, that is impermanent.

Another Indian Sadhu, Shivapura Baba[6] (Gobindnanda Bharati) also explained meditation like Ramkrishna. In the beginning stage meditator should start with chanting God's name or one can have group *Bhajan* and *kirtans* (singing and chanting of devotional hymns) along with *Satsanga,* discussion on devotional and spiritual topics, studying the scriptures all of these practices could be helpful for meditation. Frequently meditate the name and form of one's preferred God, visualize different parts of God's body from head to toe including his ornaments, clothes and color. This will keep meditator in one-pointedness focus and make their mind and body strong and pure. Any work which we do to please God, is also meditation. He has also suggested

---

2 Swami Rama, The real meaning of Meditation, access from https://yogainternational.com/article/view/the-real-meaning-of-meditation Retrieved: 2018/10/02.

3 Narakanta Adhikari, *Patanjal Yogadarshana* (in Nepali) Kathmandu: Viddhirthi Pustak Bhandar, 2070 (BS)

4 Swami Rama, *The real meaning of Meditation,* access from https://yogainternational.com/ article/view/the-real-meaning-of-meditation Retrieved: 2018/10/02.

5 Swami Nikhilananda, *The Gospel of Sri Ramkrishna*, India: Sri Ramkrishna Math, 2002.

6 Bishnu Pd Timilsina, *SWADHARMA Right life of a Seeker of Self Realization: Life and Teaching of Shree Shivapuri Baba*, Kathmandu: 2017

that the best time for meditation could be early in the morning and starting with simple pranayama for few minutes before meditation is fruitful.

Osho[7] talks many series of discussions about meditation. He has defined meditation as a very simple phenomenon with nothing to do either bodily nor mentally. He further elaborates the concept that it is not against action. In meditation, no one could be a doer, but just be an observer and awareness becomes absolutely undisturbed.

3. **Meditation Practices in Nepal**

There are various types of meditation practices in Nepal, numerous spiritual groups and cultures have preserved own their unique nature of meditation. It is not easy to capture all traditions and meditation practices in this paper. In the following section, some specific meditation practices are highlighted.

3.1 **Eight steps of Patanjali Yogasuttra**

An ancient sage Patanjali reintroduced Yogasuttra, a classic epic where he has highlighted eight steps of yoga systematically. In this method, some steps in the beginning are emphasized for physical fitness and others are for concentration and Samadhi and finally a way to enlightenment. The first five steps: *Yama, Niyam, Ashana, Pranayama and Pratahar* could help to develop *the* meditators' physical discipline and bodily purification which are the bases for meditation and purification of mind. Next three steps: *dhayana* (meditation), *dharana* (concentration) and *samadhi* (absorption) focus on mental purification and enlightenment[8]. A famous Indian sadhu, Swami Ramdev[9], highly emphasized on this system of Yoga in the name of Patanjali Yoga Pith Haridwar, India. Patanjali Yoga is also becoming popular in Nepal these days. People in city areas are much conscious of their physical health and practice this method in groups. They have focused on beginning five steps and very few of them practice next steps of meditation.

3.2 Meditation methods practiced by Osho followers

Osho Rajanish[10] (1931-1990) speaks of many topics in his public talks. He has discussed contemporary meditation practices at that time including Buddhism, classic *Sanatan Hindu*, *Zain* and so on. In his discourses, he talks about Buddha, Krishna, Mahavira and many sadhus. Particularly he has discussed many types of meditation. Some of them are a mix of physical yoga exercise, pranayama and close eye meditation. After his death, his followers established numerous meditation centers around the world.

7 Osho, *Yoga the Alpha and the Omega: Discourses on the Yoga Sutras of Patanjali*, Kathmandu: Osho Tapoban Publication.
8 Adhikari, op.cit, f.n.3
9 for more detail access from http://www.divyayoga.com
10 Osho world, *Brief Biography of Osho,* access on 2019-01-28 from http://www.oshoworld.com/biography/briefbio.asp

In Nepal, his followers practice various types of meditation. There are two groups of Osho followers in Nepal[11]**:** Tapoban group and Oshodhara group. Both groups equally emphasized meditation practices learnt from Osho.

1.3 **Kriyayoga method of Yogananda Paramhansa**

Yogananda, Paramhansa[12] (1893-1952) learned Kriyayoga from his Master Yukteshor. Refering the history of kriya yoga, Yogananda related that its story begins with Bhagawat Gita, where Krishna taught this technique to Arjuna, then the technique is passed on to many spiritual people. He then connects the story of this technique that Babaji teaches it to Lahadi Mahasaya. Then Lahadi teaches this technique to Yuktashor Giri who was the guru of Yogananda.

He has explained that *Kriya Yoga* is a simple, psycho-physiological method by which the human blood is decarbonized and recharged with oxygen. This technique is also focus a good mixed of physical excise, pranayama and meditation. When Yogi (the meditator) practices this practice, the molecules of extra oxygen are transmuted into life current to rejuvenate the brain and spinal centers. By stopping the accumulation of venous blood, a yogi is able to lessen or prevent the decay of tissues; an advanced yogi transmutes his cells into pure energy. Then the yogi stops decay in the body by an addition of life force, and arrests the mutations of growth in the body by *apan* (eliminating current). Thus, neutralizing decay and growth, by quieting the heart thus the yogi learns life control.

The *Kriya Yogi* mentally directs his life energy to revolve, upward and downward, around the six spinal centers: medullary, cervical, dorsal, lumbar, sacral, and coccygeal plexuses which correspond to the twelve astral signs of the zodiac, the symbolic cosmic man. This technique requires an experienced teacher who can pass it upon to his fellow student one to one very carefully. Some of the followers of Yogananda practise this technique in Nepal.

1.4 **Rajyoga System of Brahmakumaris.**

Dada Lekharaj[13] (1876-1969) rediscovered this technique in India. Nowadays, the Brahmakumaries University in India and various centers in the world teach this meditation technique. The follower of the Rajyoga meditation techniques believes that this technique is transferred from the very ancient times of lord Shiva. This technique is very simple and can be practiced anywhere, at any time. It is practiced with open eyes which is believed to be a state of being just beyond every day consciousness.

11 [11] See more from: http://www.tapoban.com and http://oshodharanepal.com

12 Yogananda, Paramhansa, *An Autobiography of a Yogi*, New Delhi: Adarsha Books, 2008.

13 Brahma kumaris, *Experience Raja Yoga*, access from http://www.brahmakumaris.org/wisdom/raja-yoga, Retrieved: 2019/12/ 28.

In this tradition, the meditator should be focused on a light point with their eyes intensely. Followers who stay permanently in meditation centers wear white dresses and eat self-cooked vegetarian food. There are number of Rajyoga meditation centers in major towns of Nepal. They are operated voluntarily by contribution of followers.

3.5 Kabat-zin method of mindfulness

Kabat-Zinn[14] is a medical doctor. He has tested the effectiveness of meditation practices on his patient's recovery. Promoting mindfulness meditation, he categorized meditation practices in two major classes: concentration meditation and mindfulness meditation. His mindfulness technique has roots in Theravada Buddhism and he himself like to said it is like Sattipatana Vipassana or insight meditation.

The practice of mindfulness meditation presupposes concentration to maintained steady attention. Rather than restricting attention to one object, however this approach emphasizes the detached observation, from one moment to the next, of a constantly changing field of objects. This flexibility is achieved by concentrating on a primary object (commonly the successive flow of in breaths and outbreaths) until attention is relatively stable, and then allowing the field of objects of attention to expand to include, ultimately, all physical and mental events- body sensations, thoughts, memories, emotions, perceptions, intuitions, fantasies-exactly as they occur in time. Mindfulness Based Stress Reduction Therapy was initially developed at the University of Massachusetts Medical Center as an attempt to provide increased health and well-being to people who suffered from a variety of conditions such as headaches, high blood pressure, back pain, heart disease, cancer and AIDS.

3.7 Right life of Shivapuri Baba

Govendananda Bharati[15] (1826-1963) is an enlightened shadhu who had spent 50 years in Nepal. He has practiced meditation in Shivapuri Hill. That's why he was famous as Shivapuri Baba. He had explained meditation in a holistic approach of Right Life. Neither he has made any formal disciples nor emphasized to established any religious groups or *Ashrams.* He had given guidelines for right life to the people who had met him. After his death, some of his followers made a small *Asharam* near Tirbhuvan International Airport, Kathmandu where his *samadi* is kept there.

He has explained right life as three kinds of disciplines which are very common and people can practice day to day life. The first discipline is bodily: for maintaining body one has to discharge certain duties towards nature, towards family, towards society, towards government, towards profession. Second category of discipline is associated

14 Kabat-Zinn, op.cit,f.n.4.
15 Bishnu Pd Timilsina, op.cit, f.n. 6.

with morality: in which a person should make his mind strong for this he has to cultivate virtues, charity, self- control, fearlessness, patience and so on. He further elaborates this concepts with three types of karmas (actions): (i) Karma-right action which should be done (ii) Akarma (useless action) - better to avoid it and (iii) Vikarma (harmful actions) – shouldn't be done. The third discipline is interrelated to spiritual life where a person should be devoted to thinking of truth rest of the time.

He further suggested that those who have exceptional strength and purity of mind can go forward directly in search of God. He has given some examples of strong souls like *Buddha, Ramkrishna, Raman Maharshi* who can ignore this disturbance, and at the same time, maintain keeping their full attention upon God.

3.7 Buddhist Meditation System

After the Buddha's death, his followers practiced his teachings within their traditions. Theravada, Mahayana, Vajrayana traditions are some prominent practices. In addition, Tibetan Buddhism and other traditions also practiced meditations in their own culture and traditions. Theravada tradition believes knowledge transfer from Buddha to his followers should remained pure and not to mixed up by anything. Mahayana tradition accommodates some later development practices in contemporary Buddhism. The teachings of the Theravada school emphasized on four noble truths: the noble eightfold path, the doctrine of conditioned arising, and the doctrine of no Self or no Soul. The doctrine further emphasis in on the liberation of the individual, which takes place through one's own efforts (in meditation) and through observation of the rules of moral discipline.[16]

Mahayana tradition, known as a middle-way philosophy, is widely popular after the fourth *sanghayan*. It is introduced for accommodating common people from monk centric tradition of Theravada tradition[17]**.** Besides Pali cannon, this tradition seeks some concepts from Sanskrit and other literatures. Mainly it emphasized on *sunyata* which means emptiness, clearness and pure awareness. The fundamental sermon for Mahayana tradition most notably came from Zen Buddhism which is widely popular Tibet China, Japan and other east Asian countries[18].

Santima[19] has taken Vajrayana tradition is also a part of the Mahayana tradition. The 'experiencing of suffering' and goal of achievement of 'Buddhahood' are similar in both traditions. The only difference is methodology of achievement of their goal. The principle of emptiness, the principle of the power of the mind to determine the nature

16 John Blofeld, The tantric mysticism of Tibet, USA: Charleston Buddhist Fellowship, 2002.

17 Lotus Association for World Enlightenment (LAWE), *Lotus Suttra (Nepali transalation-Punddarik Dharmamritsar)* Korea: LAWE, 2072 (BS).

18 Santina, Peter Della, *The Tree of Enlightenment*, Buddha Dharma Education Association Inc,1997.

19 Ibid, pp.256.

of our experience, and the principle of skillful means are three principles to understand how the Vajrayana path can work. There are multifaceted characters of Vajrayana meditation practice, when the mind becomes tired and irritated and is no longer able to concentrate on the visualized form of the deity, it can concentrate on the mantra; when it becomes tired of concentrating on the mantra, it can concentrate on emptiness; and when it becomes tired of that, it can go back to visualized from of the deity[20].

There are different methods of Buddhist meditation practices which are following by various traditions. Some similarities and some difference among them. Tharbadian, Mahayana and Vajrayana tradition emphasized their own traditions. In Nepal Vipassana tradition by Ledi Sayadaw and Mahasi Sayadaw, Vajrayana and other Mahayana tradition are also practiced.

3.7.1 Vipassana: Mahasi Shadyaw Method.

After the death of Buddha, Vipassana `almost disappeared from Nepal and India. This tradition was preserved in Myanmar with the tradition of student-teacher relations. Later, a Burmese monk Mahasi Sayadaw[21] (1904-1982) teaches this system of meditation in Myanmar. Later this system spread around the world. This system follows the core teachings of Buddha without modifications and tries to make it as pure as possible.

Mahasi emphasized that mind and matter are impermanent things. To see mind and matter are impermanent or what they really are meditator have to meditate to the reality. They rise and pass away and are keep on oppressing you, so they are dreadful, they are sufferings. You have to meditate to see them as they are, as sufferings. They are processes lacking in a personality, a soul, a self. You have to meditate to see that there is no personality, no soul, no self. Meditator must try to see them as they really are.

This system emphasized on mindfulness each and every step. Closing eyes and sitting in comfortable posture: mostly recommended cross-legged meditator should try to watch his own breath. When breath comes in and goes out, the abdomen moves, the rise and fall is especially conspicuous. The movement of rising abdomen observe as 'rising' and the movement of falling of abdomen observe as 'falling'. It would help meditator to develop concentration. Then meditator needs to enter insight meditation, Vipassana where practices of watching sensations throughout the body. Meditator should not evaluate sensations whether they are good or bad, exciting or painflu. Beside sitting meditation this system also focuses on walking meditation where the

20 Ibid, pp. 258.
21 Mahasi Sayadaw, (Tr. Maung Tha noe), Fundamentals of Vipassana Meditation, access from http://www.tathagata.org/sites/default/files/FUNDAMENTAL[1].pdf Retrieved: 2019/01/15.

meditator used to meditate every time he walks, realizes that he walking. In every moment of the walk, the meditator shouldn't lose his concentration.

In this system of meditation retreats, the meditator practices mindfulness in four different postures. They practice mindfulness when walking, standing, sitting, and lying down. They must sustain mindfulness at all times in whichever position they are in. The primary posture for mindfulness meditation is sitting with legs crossed, but, because the human body cannot sustain this position for many hours without changing, we alternate periods of sitting meditation with periods of walking meditation. The retreats arrange for long time for three months. However, meditators can join for a week or a month or for the whole period. There are two meditation centers in Nepal: one is in Kathmandu and the other in Lumbini where experienced teachers guide fellow students.

3.7.2 S. N. Goenka Tradition

S. N. Goenka claims that the meditation practice of the Vipassana school has come directly from Gotama, the Buddha through an unbroken chain of teachers who have preserved the technique in its pristine purity. The lineage of the school supposedly includes the monks *Sona* and *Uttara* who were allegedly sent in 250 BC by the Venerable *Moggaliputta Tissa* to spread the teaching of the Buddha to Suvarnabhumi, and the Arahant Dhammadassi of the Pagan kindgdom (nowadays Myanmar)[22]. In the modern period, the teaching was passed on through Ven. Ledi Sayadaw (1846 – 1923). Although there is no actual record of who taught Ledi Sayadaw the technique of *Vipassana* meditation as it is known today. Later Ledi Sayadaw taught this technique to a layman, Saya Thetgyi (1873 – 1945), then it passed on to Sayagyi U Ba Khin (1899 – 1971) and finally in S. N. Goenka (1924 - 2013).[23] Goenka then reintroduced this technique in India and other countries. Nowadays, there are growing numbers of meditation centers applying this technique all over the world. In Nepal, there are nine centers and thousands of students are there.

In this technique 10 days, 20 days, 30 days and 45 days courses are available[24]. Three days and one day courses are available for children. All courses are operated residentially and close camp where Vipassana teachers (which are called *Acharya* and *sahayak Acharya*) introduced the students about *Sila, Samadhi* and *Panna*. '*Sila'* includes right speech, right action and right livelihood. Furthermore, in this first step students will have to maintain a minimum standard of morality (*panchasila*) by way of a promise to refrain from killing sentient beings, stealing others property, committing

22 Vipassana Research Institute (VRI), *Vipassana Meditation & its Relevance to the World,* India: VRI, 2011, pp. (14 –33).
23 Ibid, pp. 15.
24 see more from http://www.dhamma.org

sexual misconduct, telling lies and intoxicating drinks. Then seekers practice '*Samadhi'* - includes right exertion, right attentiveness, and right concentration. This second step is for the development of the power of the concentration to one-pointedness of mind. Finally, students learn on '*panna' (*wisdom-inside*)* which includes right contemplation and right understanding. Student should take part 10 days courses at beginning. One day and three days courses are also available for old student: who has already take part for at least one 10 days course. Course starts with anapana: watching the breath below the nose and upper leap part, coming in and going out. Then Vipassana: watching sensation throughout the body. Finally, students are taught *mitta*: sharing benefit of this practices to all human beings.

Most of the basic rules are close camp meditation, close eye meditation, five *Sila* and watching sensation throughout the body are similar in both Mahasi Sayadaw and this technique. Both techniques are near to the Theravada tradition. Course planning time and anapana sati: watching breath is a little bit different. In Mahasi system watching breath through movement of abdomen rather than nose and upper lip area.

3.7.3 Mahayana practice

Above mention Vipassana techniques Mahasi Sayadaw and S N Goenka tradition are close to Theravada tradition. As we already discussed, the Mahayana tradition is like a middle way which is based on Pali as well as Sanskrit literatures. Madhyamaka philosophy explains how the whole world and its beings are an illusion. It is believed that this tradition was propounded by Nagarjuna where he emphasized on *bodhisattva* and *sunyata.* Things are not truly existent in and of themselves, because they are dependent on each other. Bodhisattvas understand this very precisely. And *sunyata* means emptiness, clearness and pure awareness which can be achieved deep meditation practices.

1.1.4 **Vajrayana Tradition**

Sridhar Rana[25] explained that *Shamata* and *Vipassana* are widely popular in Vajrayana tradition. *Samata* means concentration which helps mind remain on the same object or mantra or *murti*. Various objects can be used for *Samata* meditation. He further explained that differences in various methods of *samatha* is the main cause of differences in meditation practices. Even in Hindu traditions some types of *samata* are practiced there-like om mantra practice or concentration of mind in the center of forehead. There are nine level of mind (chitta situation) and four level of *samadhi* in this tradition. In vipassana, meditator can see things as they really are. Vipassana is associated in *sunnyata* which can be learned from an experienced teacher. In Nepal,

25 Sridhar Rana, Methods of Vajrayana Meditation, access from https://www.youtube.com/watch?v=AO4ul2jQVZE&t=190s Retrieve: 2019/02/15

some of the Newar community practice this tradition however it is limited up to some *mantra* practice and ritual practices.

4. **Effects of meditation:**

Yoga and meditations are practiced since the very beginning of human civilization[26]. Yoga is widely popular for physical fitness whereas meditation is associated with mental fitness as well as beyond the mind. Some philosophers like Patanjali use the term Yoga not only for physical Yoga but it also consists meditation. From very ancient times meditation is practiced to reach enlightenment. Ancient sages and spiritual masters have already achieved enlightenment through their various methods of meditation.

The Buddha reintroduced Vipassana during his enlightenment. Swami Rama, Osho Rajanish, Shivapuri Baba, Ramkrishna Paramshansa, Yogananda Paramhansa also applied their own ways of meditation practices to achieve the enlightenment stage. As Sadguru[27] emphasized that all of the meditation techniques not contradict each other, rather all of these techniques whether they relate to *Islam* or *Christian* or *Hindusim* or *Sufiism or Buddhism* they all are complementary to each other. There is no doubt each types of meditation has its own importance and may have positive effect on mental wellbeing for the people. There may be various way to follow each meditation practices however we can agreed the ultimate goal of meditation for personal wellbeing, mental peace and finally the enlightenment. In addition, appropriate guidance is needed for beginning stage.

Besides achieving enlightenment, meditation can be helpful to common people for their daily life. Most of the studies have showed positive effects of meditation on mental health. Kabat-Zinn[28] found that meditation could be used as the basis for an effective behavior program in self-regulation for chronic pain patients who had not improved with traditional medical treatment. More interestingly it also shows positive result in government sector employees where meditation increased their efficiency at work and productivity and it is equally helpful to improve their personal wellbeing[29].

Some of the researcher tried to evaluate the effect of meditation on student behavior. Radhi[30] found positive behavior change, improved classroom behavior, obedience,

26 Kothari, Deepika, *History of Yoga*, produced by Vishuddhi Films and Madhya Pradesh Madhyam, Access from https://www.youtube.com/watch?v=92J-JPChaeI, Retrieved: 2018/12/15.

27 Yogiraj SatGurunath Siddhanath, *Is Kriya Yoga more advanced than Vipassana Meditation?* Access from: https://www.youtube.com/watch?v=x8xKAcRK5qk Retrieved: 2019/01/15.

28 Kabat-Zinn, op.cit. f.n. 4.

29 D.R. Parihar, *Impact of Vipassana in Government*, Research Report Submitted to Government of Maharashtra and Vipassana Research Institute, 2017.

30 Raja Radhi, *A Study of Vipassana Meditation on Adolescent Behavior Pattern* (Thesis submitted to the University of Madras for the award of the degree of Doctor of Philosophy) 2002.

reduced anger and other negative factors. Another exciting result was seen by Glogowski[31] who tried to evaluate Vipassana practicing teachers' behavior change after meditation. Vipassana meditation addresses: (i) the problem of teacher stress and burnout (ii) contributes to changing the teaching and learning process and pedagogy through bringing a deeper awareness of self (iii) can increase awareness of the present moment, which supports responsive decision-making. Not only this, teachers who practice Vipassana meditation were found to be calmer, more centered, equanimeous, confident, and able to deal with work stress and demands within the school day. Leinbeger[32] showed positive behavior changes among those who practiced various meditation styles: mindfulness, Vipassana, Zen, Shambhala and mixed method. Whether meditator belong to Christian, Buddhist or other religion, or they follow either methods it works well.

Based on the Tihar Jail study, Chandiramani, Verma and Dhar[33] was found that after Vipassana courses there was a significant reduction in anxiety and depression in Jail inmates. In addition, a majority of prisoners reported favorable attitude towards law after meditation practice. Similar result was shown in the documentary film produced by Phillips[34] which is captured the effects of Vipassana meditation in an American Jail.

5. Vipassana as a Tool of Training and Personnel Development

As discussed in section four, meditation could be the effective tool for personal as well as professional development. More specifically, meditation like Vipassana could be used for behavior change of jail inmates, improve learning behavior of the students and personal well-being for common people.

In India, central as well as provincial government promoted Vipassana course as a part of employee training and development tools. Some of the provincial governments like Maharastra, Utter Pradesh and Gujrat have adopted this course as part of basic training course for their newly recruited officers. While most of central government organizations and provincial level organization granted paid leave for their employees who want to participate this course[35]. As already mentioned in earlier section about the comprehensive study by Pariyar[36] where he found the very much positive and

31 Jeffrey Ronald Glogowski, *Vipassana Meditation and Teacher Decision Making*, Doctoral Dissertations Submitted to Walden University, Jan 2011.

32 Katherine Jane Leinberger, *Measuring Mindfulness in Meditators and Examining How Aspects of Meditation Practice Affect Mindfulness*, (Doctoral Dissertation) Submitted to Texas A & M University, Dec 2012.

33 Kishor Chandiramani, S.K. Verma and P.L. Dhar, *Psychological Effects of Vipassana on Tihar Jail Inmates*, India: Vipassana Research Institute, 1995.

34 Jenny Phillips, *The Dhamma Brothers* (A documentary about the Vipassana introduced in Americian jail) access from https://www.youtube.com/watch?v=hKfhc4eP9To&t=1327s, 2008.

35 See more details from *collection of Vipassana related circular access from:* http://www.globalpagoda.org/grlist

36 D.R. Parihar, op. cit. f.n.29

interesting result of Vipassana meditation in Indian Government service. As an Indian Administrative Officer the researcher himself emphasized and recommend the government further expand the Vipassana course program for other government services. Government of Nepal also tried to introduce Vipassana course as a part of basic level training for newly recruited officers. A couple of batches took part on the course, however it couldn't be continued. There are number of studies which showed the positive and encouraging result of this techniques among the employees as well as organizational level. Some of the private sector organization like 'Joyati Group[37]' and other some School have been providing paid leave for their employees who want to take Vipassana course.

Goldman[38] emphasized that management hired employee evaluating cognitive intelligence and emotional intelligence, however after hiring them emotional intelligence played more vital role to motivate and empowered them. He further elaborates that self-awareness, self-regulation, motivation, empathy, and social skills constituted the key aspects of emotional intelligence, and that emotional intelligence was more predictive of managerial success than cognitive intelligence. These five components of emotional intelligence at work are closely related to Buddhist philosophy which could be developed by meditation practices. Referring Buddha's teaching, Rarick [39] summarized that modern manager should: (i) be mindful (ii) be compassionate (iii) be flexible and open minded (iv) be recognize that nothing is permanent – neither the organization, nor the strategies that may work now. And if managers practiced meditation like Vipassana they could maintained quality of life, living in peace and harmony which would help rational economic decision, ultimately it would be fruitful for employee as well as organization.

Bhatnager[40] try to explain the effects of Vipassana meditation on employees' level of motivation. He further emphasized that meditation practices enhance the ethical behavior, attention stability and emotional transformation for employees and they all work together, more transpersonal directions. As meditation practices increased, motivation becomes less scattered and more focused, the things desired become subtler, more internal. Employees' desires gradually become less self-centered and more self- transcendent like shifting up Maslow's hierarchy of needs. Based on all of the logics, we could agree that meditation like Vipassana is an effective tool which could be used as a part of employee training and personal development.

37 Discussion with Dr Rup Joyati, Vipassana Teacher and one of the founder member of Joyati Group.

38 D. Goleman, *Emotional Intelligence : Why it can matter more than IQ*. Bloomsbury, 1995.

39 C.A. Rarick, *Enlightened Management : an Analysis of Buddhist Precepts Applied to Managerial Acivity.* Journal of Global Business Management, Oct, 2007 .

40 V. Bhatnagar, *Stress Management - A Way to Increase Efficiency and Effectivenss of Employees : a Study of Vipassana Meditation*. in International Journal of Application or Innovation in Engineering and Management *3* (1) , 2014.

6. **Suggestion for Government**

In the changing context, three tiers of governments should be focused for their employee management issue. Samayojan process further decrease the civil service performance and personal motivation. Either prompt and effective public service delivery or, development works civil servants played the vital role. Not only this security personals and other governmental service are also contributed for governance and development. Government should also think about the gap between the aspiration among the citizen and level of development. To overcome this situation, there is urgent need of efficient and motivated employees.

It is not so easy to prepare such employees in a very short span of time. Until the comfort economic situation, government couldn't provide sufficient salary and cash incentives for their employees. In some case, even cash incentives could not work due to corrupt behavior's and ill will. In such a situation, some of the non-economic factors could help to prepare motivated employees and ethical workforce. Meditation like Vipassana could be the one of the based solution energizing civil service and other government service. It would better to reintroduced Vipassana types of meditation as a training parts for newly entered employee and also provide paid leave for currently working employees those who are interested to participate the course. Rather making compulsory, it would better to make them choices whether they could participate Vipassana course or other relevant meditation techniques as they preferred. Staff collages and other various government employee training center could collaborate with Vipassana centers for utilizing this technique as a complement of their training programs.

7. **Conclusion**

Meditation could be defined differently based on various situations. In general, it is a practice of gaining insight. There are many techniques of meditation practices and most of them emphasize on concentration and then seeing things as they really are. Whereas other practices highlighted as finding the relation between mind and matter. Even in Buddhist tradition there are different practices among the various traditions. Theravada tradition highly emphasized on Vipassana technique which is passed from Buddha as a student-teacher relationship. Another tradition, Mahayana and Vajrayana emphasize on *samata* and Vipassana. Vipassana is quite similar in nature however the *samata* practice is a little bit different.

In general, all of the meditation practices show the positive effects for physical as well as mental wellbeing of the meditators. To be more specific, Vipassana meditation helps to reduce stress, personal as well as professional well-being, helps to improve

the behavior change of Jail inmates and also shows the positive changes in learning behavior of the students.

References

Adhikari, Narakanta, *Patanjal Yogadarshana* (in Nepali tr.) Kathmandu: Viddhirthi Pustak Bhandar, 2070(BS).

Ba Khin, S. U. A Collection Commemorating the Teaching of Sayagyi U Ba khin. *Sayagyi U Ba Khin Journal, 1991*

Blofeld, John, *The Tantric Mysticism of Tibet*, USA: Charleston Buddhist Fellowship, 2002.

Bhatnagar, V. *Stress Management - A Way to Increase Efficiency and Effectivenss of Employees : a Study of Vipassana Meditation*. in International Journal of Application or Innovation in Engineering and Management *3* (1) , 2014.

Chandiramani, Kishor, S.K. Verma and P.L. Dhar, *Psychological Effects of Vipassana on Tihar Jail Inmates,* India: Vipassana Research Institute, 1995.

Glogowski, Jeffrey Ronald, *Vipassana Meditation and Teacher Decision Making*, Doctoral Dissertations Submitted to Walden University, Jan 2011.

Goleman, D., *Emotional Intelligence : Why it can matter more than IQ*. Bloomsbury, 1995.

Kabat-Zinn, John, *An outpatient Program in Behavioral Medicine for Chronic Pain Patients Based on the Practice of Mindfulness Meditation: Theoretical Considerations and Preliminary Results,* Holland: *Elsevier*, General Hospital Psychiatry 4, 1982.

Kothari, Deepika, *History of Yoga*, A film produced by Vishuddhi Films and Madhya Pradesh Madhyam, Access from https://www.youtube.com/watch?v=92J-JPChaeI Retrieved: 2018/12/15.

Leinberger, Katherine Jane, *Measuring Mindfulness in Meditators and Examining How Aspects of Meditation Practice Affect Mindfulness*, (Doctoral Dissertation) Submitted to Texas A & M University, Dec 2012.

Lotus Association for World Enlightenment (LAWE), *Lotus Suttra (Nepali transalation-Punddarik Dharmamritsar)* Korea: LAWE, 2072 (BS).

Mahasi Sayadaw, (Tr. Maung Tha Noe), Fundamentals of Vipassana Meditation, Access from http://www.tathagata.org/sites/default/files/FUNDAMENTAL[1].pdf Retrieved: 2019/01/ 15.

Osho, *Yoga the Alpha and the Omega: Discourses on the Yoga Sutras of Patanjali*, Kathmandu: Osho Tapoban Publication.

Parihar, D.R., *Impact of Vipassana in Government*, Research Report Submitted to Government of Maharashtra and Vipassana Research Institute, Access from: http://www.vridhamma.org/Impact-of-VipassanainGovernment Retrieved : 2017/12/05.

Phillips, Jenny, *The Dhamma Brothers* (A documentary about the Vipassana introduced in Americian jail) access from https://www.youtube.com/watch?v=hKfhc4eP9To&t=1327s, 2008.

Radhi, Raja, *A Study of Vipassana Meditation on Adolescent Behavior Pattern* (Thesis submitted to the University of Madras for the award of the degree of Doctor of Philosophy) 2002 March.

Rarick, C. A.. *Enlightened Management : an Analysis of Buddhist Precepts Applied to Managerial Acivity.* Journal of Global Business Management, Oct, 2007 .

Santina, Peter Della, *The Tree of Enlightenment*, Buddha Dharma Education Association Inc,1997.

Swami Nikhilananda, *The Gospel of Sri Ramkrishna*, India: Sri Ramkrishna Math, 2002.

Szekeres, R. A., and Wertheim, E. H., *Evaluation of Vipassana Meditation Course Effects on Subjective Stress, Well-being, Self-kindness and Mindfulness in a Community Sample: Post-course and 6-month Outcomes***.** *Stress Health*, 31: 373–381, 2015.

Tigunait, Pandit Rajmani, 2001, *The Eleventh Hour*, USA: the Himalayan Institute.

Timilsina, Bishnu Pd., *Swadharma: Right life of a Seeker of Self Realization: Life and Teaching of Shree Shivapuri Baba*, Kathmandu: 2017.

Yogananda, Paramhansa, *An Autobiography of a Yogi*, New Delhi: Adarsha Books, 2008.

Tax treaties and Negotiation International Practice

*Mr. Chet Nath Dahal**

A. Background

1. The twin goals of a tax treaty are firstly, to encourage economic growth by mitigating international double taxation and other barriers to cross-border trade and investment, and secondly, to improve tax administration in the two Contracting States by reducing opportunities for international tax evasion.
2. Economic development is a high priority in most developing countries. Many developing countries seek to achieve greater levels of development by participating fully in the global economy. That is, they have opened their borders to a free flow of trade and investment capital. For that strategy to succeed, developing countries must be able to attract foreign capital. A bilateral tax treaty can make a developing country a more attractive investment location by removing tax barriers to investment, including international double taxation. In addition, a bilateral tax treaty can provide an avenue for resolving tax disputes, and can reduce uncertainties about the tax regime the investor will confront. A tax treaty can provide a positive tax incentive for investment in a developing country by residents of a developed country.
3. International tax evasion undermines a country's tax policy by preventing that policy from being implemented. If taxpayers learn that they can successfully evade taxes with impunity, they are far less likely to confirm their conduct to the requirements of the tax laws.

   All countries taxing worldwide income encounter serious problems in collecting the proper income tax on profits outside their borders. Those problems tend to be particularly acute in developing countries, however, because their tax administrations frequently are ill equipped to monitor foreign transactions. In addition, the consequences of international tax evasion can be acute in a developing country because that evasion is often accompanied by a loss of badly needed investment capital and foreign exchange reserves. Bilateral

* *Mr.Dahal is Retired Under Secretary of Ministry of Finance, Nepal.*

taxes treaties help reduce the risk of international tax evasion by providing a framework for cooperation between the tax authorities of the Contracting States.

4. In recent years the rapid increase in electronic commerce further illustrates the need for cooperation among governments on tax matters. E-commerce takes place across national borders without the usual border checks that accompany traditional commerce. A residence country, acting alone, may not be able to effectively tax income derived from e-commerce, partly due to lack of information on what has occurred at the source country and partly from the ease with which profits from many forms of e-commerce can be shifted to a tax haven. The source country also may have difficulty in taxing e-commerce income, partly from administrative difficulties and partly from the tendency of income taxes imposed at source to operate as excise taxes on the purchaser. Acting in concert, however, residence countries and source countries should be able to develop viable approaches to the taxation of e-commerce.
5. Many multinational enterprises (MNEs) undertake integrated production activities in several countries. Where they place a particular operation is quite often based on business considerations unrelated to taxation.
6. For many centuries, individuals have derived substantial incomes from investments or from business or professional activities carried out in foreign countries. The number of people engaging in these activities has increased exponentially in recent years, due to reduced costs of travel, technological advances in communications and in the transfer of funds, and more convenient and less expensive institutional arrangements for holding assets abroad.
7. Tax avoidance is a serious problem for any tax system. If successful, tax avoidance results in the tax burden being borne disproportionately by those persons, such as employees, who cannot engage in avoidance strategies. Controlling tax avoidance imposes significant costs on the system. Most countries have specific legislative anti-avoidance provisions; some have a general anti-avoidance rule; and, in most countries, the courts have developed judicial anti-avoidance doctrines.
8. The problem of tax avoidance is compounded with respect to international transactions and arrangements. The intersection of foreign and domestic tax systems and the existence of a growing network of bilateral tax treaties present increased opportunities for tax avoidance. The globalization of financial markets, the reduction in barriers to international trade and investment, and the development of sophisticated financial products have also enhanced these

constrained in their ability to gather information in foreign jurisdictions to uncover international tax avoidance.

9. In most countries, generally speaking, tax treaties prevail over domestic tax laws in the event of a conflict. Taxpayers often rely on the provisions of a tax treaty to reduce or eliminate domestic taxes. The relationship between domestic anti-avoidance rules and tax treaties, including in particular the extent to which tax treaties preclude or limit the application of domestic anti-avoidance rules.
10. The other is the extent, if any, to which tax treaties themselves contain provisions to prevent their abuse. Tax treaties themselves say little about tax avoidance. The 1963 and 1977 versions of the OECD Model Tax Convention referred to the purposes of the Model as the elimination of double taxation and the prevention of fiscal evasion. The reference to fiscal evasion was arguably limited to fraud or criminal tax evasion and did not include tax avoidance, which is universally considered to be different from tax evasion. The OECD Model contains a few provisions, such as the beneficial ownership rules, that might be considered to be specific anti-avoidance rules. Until 2003, the provisions of the Commentary to the OECD Model were equivocal about the treatment of tax avoidance under tax treaties.
11. The purpose of tax treaties is to prevent tax avoidance in the 1963 and 1977 versions of the OECD Model, the title of the Model referred to the purposes of the treaty as the elimination of double taxation and the prevention of fiscal evasion. These references in the title were removed in 1992 in recognition of the fact that tax treaties have a variety of other purposes (for example, non-discrimination and administrative cooperation).
12. Nevertheless, the OECD states that countries may wish to include a reference in the title to the elimination of double taxation or to both the elimination of double taxation and the prevention of fiscal evasion. Moreover; many existing treaties refer to these two purposes in their preambles. The reference to the prevention of fiscal evasion in the title of the OECD Model has never been very satisfactory. For most countries, there is a clear distinction between tax avoidance and tax evasion, the latter being illegal and subject to serious fines and imprisonment. Before the addition of Art. 27 in 2003, the OECD Model said virtually nothing about tax evasion. The exchange of information between the tax authorities could be useful in preventing tax evasion, but it could be equally useful in combating tax avoidance. Therefore, the reference to fiscal evasion as one of the main purposes of the OECD Model seems curious when the Model did not contain any provisions dealing expressly with tax evasion.

As a result, it has been suggested that the term "tax evasion" should be interpreted to mean or to include tax avoidance. This argument has some basis as a result of the use of the term "*evasion fiscale*", which is generally translated as "tax avoidance", in the French-language version of the OECD Model. The term"*evasion fiscale*", however, was changed in 1992 to"*fraude fiscale*", which in France is considered equivalent to tax evasion. Under most countries' domestic tax laws, fiscal or tax evasion and tax avoidance are clearly different concepts. Moreover, although the OECD Model contains several provisions dealing with tax avoidance, some of them (the special relationship provisions in Arts. 11(6) and 12(4)) are very narrow, some of them (the beneficial owner requirement in Arts. 10, 11 and 12) are arguably fundamental rules of taxation rather than anti-avoidance rules, and some of them (the exchange of information article) have much broader purposes. Therefore, the argument that the reference to fiscal evasion in the title of the OECD Model (or in the footnote to the title after 1992) should be considered to include tax avoidance is not clearly supported by the provisions of the OECD Model.

13. The purpose of tax treaties justifies their interpretation to prevent abusive tax avoidance is a bit self-serving and circular, and treaties are to be interpreted in accordance with their purpose as required by Art. 31(1) of the Vienna Convention, tax treaties should be interpreted to prevent tax avoidance. The difficulty, of course, is that it can be argued that the purpose of preventing tax avoidance was created out of thin air by the OECD in 2003, as discussed earlier. Even if one of the purposes of tax treaties is to prevent tax avoidance, that is not the only purpose or the predominant purpose. Moreover, under Art.31(1) of the Vienna Convention, the purpose of a treaty is only one of the three factors – *ordinary meaning* and *context being* the other two – to be taken into account in interpreting treaties.31 In addition, Arts. 31(2) to (4) and 32 of the Vienna Convention require other *evidence concerning the meaning of a treaty*, such as the subsequent practice of the contracting states, to be taken into account.

14. There are two views regarding the effects of applying judicial anti-avoidance doctrines, such as a substance over- form proviso or a business purpose test, and statutory general anti-avoidance rules. According to the view on which the Commentary on Art. is based; the anti-avoidance rules establish the facts to which the provisions of domestic tax law and of the treaty are then applied.

B. Process and procedure

1. *Model cover as follows*:
    a. Scope of the convention;
    b. Definitions;
    c. Taxation of income;
    d. Taxation of capital;
    e. Methods for elimination of double taxation;
    f. Special provisions, and
    g. Final provision.
2. *Mutual agreement procedure*:
    a. General considerations;
    b. Mutual sharing of information on adjustments;
    c. c.Time for invoking consultation between competent authorities
    d. Correlative adjustments and other relief mechanisms
    e. Operating procedures, and
    f. Publication of competent authority procedures and determinations.
3. *Exchange of information*:
    a. Routine transmittal of information;
    b. Transmittal on specific request;
    c. Transmittal of information on discretionary initiative of transmitting country;
    d. Use of information received;
    e. Consultation among several competent authorities , and
    f. Overall factors.

C. Tax treaty negotiations procedure

The procedural aspects of negotiating a tax treaty include the identification of the need for a treaty, the establishment of contracts with a potential treaty partner, the appointment of a delegation, the preparations for negotiations, the conduct of the negotiations and procedures for bringing the treaty into force.

1. *Identification of need for a treaty*

    In determining whether a need exists for a tax treaty with a particular country, a country should examine the nature and extent of the existing economic relationship between the two countries as well as the potential and desire for growth in that relationship. In particular, there should be an intelligent assessment of the nature of future economic relationship. For example, a country should consider the likelihood of foreign direct or portfolio investment from the country concerned, the possibility of the country's

technical or managerial personnel coming for employment, and the likelihood that residents of the other country will set up branches, offices or subsidiaries within its territorial jurisdiction. In addition, the country should examine whether the interrelationships between the tax systems of the two countries are inhibiting economic relationships. These inhibiting effects may, for example, be the results of excessively high levels of tax on international income flows, inadequate statutory relief from double taxation, and conflicting definitions of terms or concepts. Finally, a country should attempt to determine whether, to what extent and for what reasons the tax systems of the two countries result in double taxation on residents of the two countries.

2. *Initial contacts*

   Once a country has identified the need for entering into a treaty with a particular country, it must communicate to that country its desire to open negotiations. As a general rule, such contacts are made initially through diplomatic channels. When a personal relationship exists between tax officials in the two countries, however, it may be helpful to utilize that relationship. In that event, the official diplomatic contacts should be supplemented by informal contacts through these personal channels. When necessary, this initial contact phase may be the appropriate time to request information or other materials on the tax system and tax treaties of the other country.

3. *Appointment of a delegation*

   A delegation typically consists of three to five individuals, although this number by no means reflects a hard and fast rule. The leader of the delegation should be a senior official with tax policy responsibility who has the authority to make independent policy decisions, at least on a tentative basis. The members of the delegation should be individuals who, among them, combine most or all of the following skills: (a) Familiarity with the administrative aspects of tax treaties and with the administration of the international aspects of internal law. An individual having such familiarity would represent, in effect, the competent authority function on the delegation; (b) A lawyer who is familiar with domestic tax law and able to draft treaty provisions; (c) An economist or other individual with an understanding of the economic relationships between the two countries and an ability to assess the economic impact of the decisions being made in the course of the negotiations. If negotiations are to be held in a country's home capital, the opportunity may be taken to bring other people into the negotiations for training purposes. If this is to be done, however, care should be exercised to keep the delegations from becoming so big as to "overpower" the visiting delegation. Finally, it is most important that one

member of the delegation be assigned responsibility for taking careful notes of the discussions.

4. *Preparations for negotiations*

   Members of the delegation should participate, possibly along with others, in preparing for the negotiations. The preparations typically include the following steps: (a) the tax system of the other country and its existing tax treaties must be studied. The other treaties provide an indication of the range of positions acceptable to the other country; (b) a draft treaty or working paper should be prepared showing initial positions on the major issues in a tax treaty. This draft may be in general form, to be used for all treaty discussions, or it may be geared to the particular discussions being undertaken. This draft should be transmitted to the other delegation. Though this step is useful for advising the other delegation of positions to be taken in the negotiations, it is also useful for the members of the delegation that prepares it, in requiring them to focus clearly on their own positions; (c) If the other delegation has prepared a similar draft or working paper, the two drafts should be compared and positions should be prepared on all points of difference; (d) In working out a country's position, the following groups should be consulted to suggest issues from their own experience: (i) the business community in the country; (ii) that country's citizens who are in the other country (the country's embassy in the other country can carry out this function); and (iii) other government agencies (e.g. investment agencies, government marketing boards, etc.); (e) If the country does not have any of its nationals available who are familiar with the tax laws of the other country, it may wish to engage an outside expert as a consultant; (f) It is most useful if at least one member of the delegation is familiar with the United Nations Model Convention, the OECD Model Convention and any relevant regional model treaties.

5. *Arrangements for meetings between negotiating delegations*

   Experience has shown that negotiations typically require at least two rounds of discussions, sometimes more, which are usually held on an alternating basis in the two capitals. It is common experience that one week is an optimal length for a round of discussions. By the end of a week, there is usually an accumulation of issues that require careful consideration with principal officials before final decisions can be made. Furthermore, as a purely practical matter, officials frequently find that the amount of work that piles accumulates during the discussions can become intolerable when treaty discussions extend more than a week at a time. In arranging for the meetings, the host delegation should make certain that: (a) there is a common language for negotiations,

or (b) that interpreters will be available who can deal with tax concepts and terminology in both languages.

6. *Conduct of the negotiations*

- First round of negotiations

  It is helpful, as a first order of business, to make certain that each side understands the tax system of the other, particularly as it relates to the taxation of international income flows. If there are particularly complex aspects of a country's tax law that are relevant for a tax treaty, it is often helpful for that country to prepare a brief explanation in written form for the other delegation. Once there is a general understanding of the two tax systems, the negotiations themselves can begin with an article-by-article review of the draft or drafts previously prepared. If neither side has its own model or draft, the United Nations Model Convention can be used for this purpose. During this initial article-by-article review, agreement can be reached on relatively easy points, and a clarification and, in some cases, a narrowing of the differences can be achieved on the remaining points. If time remains after concluding one complete review of the draft, a second article-by-article review can be started. At this point, greater effort should be devoted to reaching agreement. At the conclusion of the week's discussions, it is useful to prepare an agreed statement of the open issues and, if possible, to schedule the next meeting.

- Between the first and second rounds of the negotiations

  It should be agreed at the conclusion of the first round that one side will prepare a draft showing agreed language and, by use of brackets and alternative language or other suitable symbols, the open issues. This document should be the discussion draft for the second round. It is important that the notes of the discussions be recorded and distributed to members of the delegations as quickly as possible, while memories are still fresh, particularly if there is more than one treaty under negotiation at the time. Between the two rounds, the heads of the delegations should correspond in order to exchange drafts, to indicate tentative conclusions on major open issues and to confirm the schedule for the next round of discussions.

- Second round of negotiations

  It is important to maintain both momentum and continuity in treaty negotiations. Thus, the time between rounds should be minimized and, to the extent possible, the composition of the delegations should be retained. Before resuming the article-by-article or issue-by-issue review of the draft, there should be a brief discussion of changes, if any, in the tax laws of either country between the first and the second rounds. The review of the common working draft should

continue, further narrowing any differences which remained at the beginning of the second round. Although it is generally best not to reverse prior decisions, this possibility should not be ruled out if either side considers it necessary. All decisions at this stage are made subject to policy review. On occasion, agreements are reached in the course of negotiations that do not readily lend themselves to inclusion in the treaty but that should be made public at some time. There may be, for example, an agreed interpretation of a treaty provision that is too detailed to go into the treaty text. This interpretation may be spelled out in an exchange of letters to be signed at the same time as the treaty. Such letters of understanding normally would not be subject to ratification, but would form part of the public record. If full agreement has been reached by the conclusion of the second round, the treaty should be initialled by the heads of delegations. Initialling indicates that the draft reflects the agreement reached at the negotiating level.If full agreement has not been reached, but nonetheless seems possible, the procedures .Suggested in the sub-sections may be repeated. Although it may be possible, at this stage, to conclude an agreement by correspondence, there may be value in scheduling a third, perhaps briefer, meeting so as not to lose momentum. It is sometimes much easier to understand each other's point of view in face-to-face discussions.

7. *Preparations for the signature of the treaty*

   Once agreement has been reached at the delegation level, the draft should be reviewed by senior policy officials. At this stage, to an even greater extent than during the negotiations, frivolous or minor changes should be avoided, but if a strong policy reason for proposing a change in the initiale draft is perceived, this information should be communicated immediately to the other delegation. Once the draft is fully agreed upon, arrangements should be made for signature at the earliest opportunity under the appropriate procedures in each country. The need to conform texts in two languages can make this stage a time-consuming process. The printing, binding and sealing of agreed texts for signature is normally handled by foreign ministries.

8. *Miscellaneous considerations*

   This procedure may serve two purposes. It may bring to light issues that tax officials had not previously been aware of. Also, those in the private sector appreciate the opportunity to participate in the treaty process. The negotiations are normally treated as confidential until the treaty is signed. This requirement of confidentiality has at least two positive purposes. It avoids locking negotiators into what may have been intended as tentative negotiating positions. It also avoids subjecting negotiators to pressures from parties who would be affected by these tentative decisions. Countries may wish to consider a procedure for reviewing the progress of negotiations, during their course, with interested parties in the private sector.

D. Conclusion

This review can most profitably be done after the general pattern of the new treaty has been established but before final decisions are made. It can serve to apprise the negotiators of some issues that may have surfaced after the beginning of the negotiations, or of problems that could result from provisions already tentatively agreed to. In such meetings, however, caution must be exercised to avoid revealing negotiating positions and other confidential information. It is useful for the negotiators to maintain contact with economic officers in their embassy in the capital of the other country and to keep them advised of the progress of the negotiations. Among other things, this facilitates the role of these officers in exchanging messages and other communications between formal negotiation sessions. These officers often will sit in on negotiations held in the country where they are assigned. Finally, experience has shown that social contacts between delegations during the negotiations often are most helpful in maintaining a high level of good will between the delegations. The value of such social contacts is in no way correlated with their elaborateness or cost.

References

ADB. (2011). *Taxation in Asia.* The Philippines: Asian Development Bank.

Bird, R. M. (2003). *Introduction toTax Policy Design and Development.* Washigton ,D.C ,USA: IMF Publishing House.

Bird, R. M. (2012). *Taxation and Development: What Have We Learned from Fifty Years of Research?* Brighton , UK: Institute of Development Studies,.

Dahal, C. N. (2007). *Tax Auditing System in Nepal*. Kathmandu: Mrs.Shushila Dahal.

Dahal, C. N. (2012). Tax Dispute Resolution Mechanism. *Contemporary Law Journal , 1* (1), 97-111.

Khadka, R. B. (2005). *The Nepalese Tax System.* Kathmandu, Nepal: Sajha Prakashan.

Luthan, F. (1998). *Organisational Behaviour.* (8. th, Ed.) Boston: Irwin McGraw-Hill.

OECD. (2003e). *Country Reports on Performance- related Pay.* Paris,France: Organisation for Economic Cooperation and Development.

OECD. (2005). *Performance related Pay Policies for Government Employees.* Paris,France: Organisation for Economic Cooperation and Development.

OECD. (2010). *PromotingTransparency and Exchange of Information for Tax Purposes.* Paris,France: OECD Centre for Tax Policy and Administration .

OECD. (2012). *Recommendation of the Policy and Governance Council on Regulatory policy.* Paris: OECD Publishing House.

OECD. (2006). *Strengthening Tax Audit Capabilities:General Principles and Approaches.* Paris,France: Centre for Tax Policy and Administration.

OECD. (2011). *Tax policy modeling*. *OECD* traing publication (p. 10). Paris: OECD publishing house.

The Auditor General . (2018). *The Audit Report.* Kathmandu, Nepal: Office of Auditor General Office .

The International Tax Compact (ITC. (2010). *Addressing tax evasion and tax avoidancein developing countries.* Eschborn,Germany: Deutsche Gesellschaft fur.

Annex-1

Stages in the Life of a Treaty

- **Negotiation**: negotiations are usually carried out by representatives of the Ministry of Finance of the two states concerned. Once they have agreed on a text the treaty is initialled.
- **Initialled:** the stage at which a treaty has been agreed by the negotiating teams of both states, i.e. by civil servants. The negotiators are bound by the text they have initialled. Once it has been initialled the treaty is submitted for approval at a political level, for example by the Minister of Finance or a Council of Ministers.
- **Signature:** the stage at which a treaty has been approved by both governments. Treaties are usually signed by ministers or their representatives. The governments are bound by the text they have signed.
- **Ratification**: completion of the formal process of approval of a treaty. The final stage is often a parliamentary procedure. Ratification has to be notified to the other state. Once both states have notified the other state that they have completed the ratification process the states are bound by the treaty.
- **Entry into force:** the date on which the treaty formally becomes a legal obligation binding both states. Entry into force usually follows automatically a certain number of days after the later notice of ratification has been received.
- **Effective date**: the date on which the provisions of the treaty take effect. This may the same date as the date of entry into force, but need not be. Often a treaty provides that it is to take effect on the beginning of a contracting state's tax year; this means that a treaty may take effect on different dates in the two states. Different dates may also apply to different parts of the treaty, depending on whether they concern taxes levied by withholding or taxes levied on assessment. Occasionally the effective date is before the date of entry into force; this may happen with provisions that are favourable to taxpayers and sometimes with anti-avoidance measures.
- **Termination:** the formal act of one state to end the treaty. Treaties usually provide that a state may terminate the treaty on giving notice a certain period in advance of the termination date.
- **Not effective**: date on which the treaty no longer has any effect. As with the entry into force, the date of termination is not necessarily the same as the date on which the treaty ceases to have effect.

Annex-2

Checklist for Tax Treaty Research

1. Do you have the latest treaty? Is it in force and in effect? Has there been any notice of cancellation?
2. Check for protocols, exchanges of letters between the parties, etc. Review protocols to see whether and, if so, how they change the original treaty. Are there any most-favoured-nation clauses or provisions no longer applicable after a certain period of time has elapsed?
3. Are you looking at an original treaty or a translation? If the former, are there more official languages? If so, which language prevails in the case of divergence? If the latter, how good is it?
4. Do subsequent changes in domestic tax law override the treaty (e.g. in the U.S.A.)?
5. Check the personal scope; is there a person (individual, company or any other body of persons) resident in one or both states to claim the benefit of the treaty? Look at the liability to tax of entities such as governments, pension funds and charitable institutions.
6. Check the taxes covered; does the treaty name specific taxes to which it applies or does it give a more generic description? If the latter, does it include taxes levied on a formulary basis, or taxes on particular types of income such as oil and gas levies? Think about changes to the tax system after the treaty was signed. Are you dealing with a tax introduced after signature that is identical or similar to a tax specified in the treaty? Has the change been notified to the other state and what is the effect on the applicability of the treaty?
7. Check the territorial scope; look at the definitions of the states concerned in the treaty and think about dependencies, the continental shelf and the exclusive economic zone. If the borders of a state have changed since the treaty was signed check what the effect is on the treaty. Some dependent territories benefit from an extension to them of treaties concluded by the state on which they are dependent, but the extension is often agreed in a separate document and is therefore not immediately obvious on reading the treaty. It is even possible that an extension continues to apply after the original treaty has been replaced.

Taxation and Social Justice in the Historically Discriminated Society

*Ram Prasad Mainali (Ph.D.) **

Introduction

Tax is the dominant resources for any government to finance the delivery of public goods andservices. It is primarily a means of collecting revenue for government expenditure or managing economy. Governmentlevies various type of taxes with specific objectives. For instance, income tax is levied in order touphold social justice by the redistributionof the wealth and income. For this reason, the government allocates resources collected in a form of income tax through different types of grant to the needy segment of population that helps them to access basic needs. It is also used for pro-poor investment in the country.In addition, some products aretaxed even to elevate its price to discourage consumption and thereby topromote healthy behavior of citizens. This concept is also known as the repricing products. It can be observed across the globe that an additional tax is imposed oncigarettes, alcohols and other health-hazardous products to raise its prices and discourage consumption. Which in turn is believed to promote public health. This tax is known as excise. Similarly, another form of tax, the custom duty,tends to control the movement of illegal goods and armaments andis chargedat the point of importation. By its objective, it is also takenas a tool for boarder control. These are the major types of taxesthat any government imposes. However, rates, fees, penalty, gifts and grantsalso contribute to the tax kitty butnot in a significant amount.

Although government collects revenue through various forms of taxation, as stated in preceding paragraph, a big and everconcerned issue is whether country's tax system is aligned to maintain justice in two aspects: justice across taxpayers and the justice to the society. The former is a narrow view of justice which focuses

within the cluster of taxpayers. That is to see if the tax burden goes in a higher rate for high earner and *vice a versa.* It is also referred as the progressive tax system in the literature of taxation. The second aspect of justice is mainly concerned with the redistribution of wealth and income to the whole segment of population and thusis known as a tool for social justice. Some features of resource allocation that promotes social justice includes investment on social sector programs that advances

**Mainali holds a Ph.D. degree in economics from City University, London.*

socioeconomic rights of citizens, the investment supporting to fight inequality and eliminating poverty etc. Encouraging small start-up enterprises, resource mobilization on education, providing social grants and financing for health service- mostly for national health insurance- and financing for social infrastructure among others contributes together to the social justice. In other words, astate of fair distribution of social burden and benefit reflects the social justice.

Yet in a broader sense, most of the literature describes social justice as the combination of economic justice, public participation and social cohesion. The evaluationof the state of social justice based onthese three dimensions requires a heavy academic exercise, survey and data analysis and thus is beyond the scope of this article. Therefore, this article focuses only in economic aspect of social justice mainly highlighting the taxation system. The following section illustrates more on social justice then describes general feature of resource mobilization in line with social justice. It is followed by analyzing the policy intervention in Nepalese to promote historically oppressed social groups. Finally, it concludes by providing some recommendations that helps the backward social groups in accessing socioeconomic mainstream.

Justifying the Social Justice

As indicated above, defining social justice is a difficult task. A just or unjust society can largely be influenced by social mores. Some societies provide an equal level of playing fields in acquiring income in the highest degree possible while others offer very uneven opportunities for different types of social groups i.e. based on region, caste/ethnicity and gender. Asymmetry on opportunity can be observed in an extended form in a social group derived from the interaction of these variables.For example, access to opportunity for low- caste female is significantly low compared to their high-caste counterpart. Similarly, low-caste female in rural areas may have further less opportunities compared to the same caste female in urban areas. More importantly, difference in an opportunity or ability for wealth creation can be attributed to the relatively inferior human capital endowment accumulated at present as well as the intergenerational transformation of such inferiority. The former can partially be the function of different in personal attributes across social groups while the latter is the result of social discrimination that particular social groups were compelled to face in the past. This is clearly a man-made inequality which is prevailing particularly in in the south Asian social setting. Therefore, the latter type of injustice is socially unacceptable and requires policy interventions to uplift them at least up to the same level of social groups not facing discrimination in the past.

Despite the need of policy intervention,the willingness for intervention also deferrers across societies. Some societies pursue individualism as a right while others believe in collectivism. Therefore, heterogeneity in social norms and values forms the state of social justice and necessity for state intervention in minimizing unjust. For instance, in an individualistic society government's attempt for improving social good is

perceivedas the misdeed of the state into individual liberty. Ray (2013) has given the example of health care system of the United States of America describing that some American do not believe health care system as a universal right. They are not willing to pay tax even if the health care system is taken as the universal rightas they are not entitled for healthcare benefits. In contrast, collectivists consider government as the legitimate provider of social good. In their opinion, citizens are entitled to products and services and thus government must be responsible forthese provisions. Despite these contrasting arguments, a common consent is that the discriminated against social groups need to be uplifted up to the level of dominant groups.Additionally, man-made inequality is believed to be more important to eliminate from the viewpoint of social justice.

Caste Society and Social Discrimination

India and Nepal are tagged as the caste societies in south Asian region. In such societies Hindu hierarchy classifies entire population into different groups and assigns occupation based on social hierarchy. According to Oxford English Dictionary *"a Hindu hereditary class of socially equal person united in religion and usually following similar occupation, distinguish from other castes in the hierarchy by its relative degree of purity and pollution"*.Thus, a caste system stratifies an individual by birth based on inherited social status of their parents.

Caste based hierarchy and descending levelling of norms is believed to wedge historically oppressed social groups in partaking mainstream society in different ways. For example, caste system provides limited occupational choices for different social groups. Discriminated against groups are barred to participate anything that can attain social progress. In a caste society, from generation to generation individuals associated with a specific caste is bound to engage in the same assigned profession. Thus, a caste system is not limited to ideology of religion as it is believed to be but has transformed to the socioeconomic stratification of societies. Economic inequalities are perpetuated in the caste-based society through different frontiers of economic activities. A survey conducted in the SindhaPrades of Pakistan reveals that Scheduled Caste workers earn far less than the minimum wage per month. Similarly, other indicators such as poverty and standard of living also shows a huge disparity between those who falls in the Scheduled Castes and tribes and those who do not in this region. Dalit considered as a low-caste groups also face discrimination in different public spares in India as well as in Nepal. Ray (2013) describes that 77 percent of Dalit have reported that they had been denied the services of barber and 90 percent of them being served foods separately in the local restaurants. However, Caste practicing societies such as Nepal and India not only made caste-based discrimination illegal but provided special reservation in employment and political system at present in order to correct past discrimination.

Caste-based social hierarchy and economic inequalities in Nepal

Nepal had caste or ethnicity based social division of labor in the past. Nepal adopted caste classification based on Hindu Philosophy (Varna system) and Aaryn division of labor (Mainali et. all, 2016). It comprised of four caste ethnic groups namely: Brahmin, Chettri, Vaisyas and Shudras which encompasses a social division of laboras priest and teachers, warier and royalty, merchant and money lenders, artisan, service provider and other menial works, respectively. According to the classification of superiority brahmin seems to have privilege followed by Chettri in the Nepalese society. Although Vaisyas did not enjoy privilege as of Brahmin and Chettri they enjoyed relatively high status then the Shudras. Shudras also known as Dalit and ranked at the bottom as per the Hindu based social hierarchy were marginalized in enjoying social privilege.

Nepal has officially abolished the caste system in 1963A.D. However, labor market inequalities persist even today and is believed as the result of caste-based division of labor in the past. Mainali et.al (2016) found a significant difference in access to better jobs across social groups. Analyzing the National Living Standard Survey Data of 2003-04 and 2010-11 they found that dominant group (Brahmin and Chhetri) had a share of 70.7 percent of employment in both period while the minority (Janjati or Vaisyas in traditional classification) and Dalit (Shudras in traditional classification) contribute 19.2 and 21.4 and 9.9 and 7.3 percentage of total of employment respectively in both periods. This study also categories the types of occupation as per National Standard Classification into professional, clerical, skilled and non-skilled etc. and looks at the occupational distribution by social groups. It shows that the dominant group is more likely to associated with professional, clerical and service types of occupation. In contrast,Dalits are more associated with unskilled menial works. This in turn has resulted into a significant difference in in wage earning calculated as wage per hour. It has been described in this study that Dalit earns 30 and 49 percentage less than their dominant counterpart in 2003 and 2010, respectively. A huge difference is also found in the human capital endowment associated with social groups measured as years of schooling and health status. This analysis shows that Nepalese society can still be tagged as prejudice society which is embedded from the past discrimination even if there is no discrimination at present.

Taxation and Social Justice

Every societies have their own way of responding past discrimination or social injustice. For instance, one approaches could be a state-apology for earlier unjust. However, this approach cannot help in providing equal opportunities in creating wealth or income at present. Yet other approach is to uplift historically oppressed groups through affirmative action such as reservation in public sector employment and political system. Similarly, provision of scholarship in entire level of education, formulating separate institution to put continuous effort in upholding disadvantaged social groups could be some other methods.

Ray (2013) recommends using *taxes to lend a helping hand to the dispossessed and disenfranchised.*However, collected tax can't be invested entirely for the betterment of the oppressed groups. Therefore, certain programs should be focused on upholding discriminated against groups. For instance, various approaches can be followed in order to provide equal level of playing field to the historically oppressed groups. Reservation for employment and pollical system, focused education and health programs including infrastructure i.e. homes, schools, health centers and a like are some approaches among others that can positively contribute to the development of socially back ward groups.

Conclusion

The constitution of Nepal ensures inclusive participation through proportional representation and prohibits caste-based discrimination and untouchability. This constitutional provision has significantly increased the political representation in all levels of government. Nepal has also provisioned quota in civil service. Additionally, Nepal has also formed a special commission to provide safeguard against the exploitation of Dalit. This commission continuously monitor the state of Dalit and provides policy feedback to the government that helps them to enhance socioeconomic condition. Despite these efforts, past discrimination has carry over effect and has embedded relatively poorer human capital endowment which in turn has resulted into inferior socioeconomic status of historically oppressed groups. Dalit are still far below in terms of human development index compared to dominant and minority social groups in Nepal.

Inequalities in socioeconomic status in Nepalese society can evidently be attributed to the past discrimination imposed by Hindu-based social division of labor and social hierarchy. It shows that currently observed inequality is partly coming from the man-made inequality and thus need to be corrected. A significant amount of tax money needs to be invested in uplifting those who have been discriminated in the past. Initiatives that Nepal has already taken so far may not enough to bring them in the society's mainstream and thus requires additional policy interventions that particularly focuses on redistribution of wealth and income.

References

I.Chipkin and S.Meny-Gibert (2013). Understanding the social justice sector in South Africa. A report to the RAITH foundation and Atlantic Philanthropies.

M. Subedi (2010). Caste System: Theories and Practice in Nepal. *Himalayan Journal of Sociology and Anthropology -4:134-141*

R. Mainali, G. Montes-Roja and S. Jafarey (2016). Earning and Caste: An Evaluation of Caste Wage Differential in Nepalese Labour Market. *Journal of development studies 53(3) :1-26.*

R. Titus (2013). Enabling Social Justice through Progressive Taxation in "Discriminated" Societies. Alliance School of Business, Alliance University, Bangalore.

An Analysis of Commercial Bank's Deposit and Economic Growth of Nepal

*Rohit Regmi**

1. Introduction

Deposit, a main source of an economy, is a surplus of the people known as a capital for entrepreneurs. It is a backbone of financial system. Advanced, developed and healthy financial system accelerates the economy for economic development and stability. Nepalese financial system has grown significantly both in terms of business volume and the size of the market after the country pursued the policy of economic liberalization. A number of financial institutions with varied nature of operations came into existence, offering a wide range of financial services. Since the mid of 1980s, Nepalese financial system has made significant achievements. Broadly, Nepalese financial sector are divided into two parts:- banking system and non-bank financial system.

The relationship between financial systems and economic growth is a burgeoning issues both theoretical and applied research. The roles of financial system in economic growth has debated and it is inadequately conceptualized and understood, something, which can attributed to the lack of a generalized or unifying theory, and the myopic way conventional economies approach the issue.

The main issue of this research is to analyze the role of commercial bank's deposit in the economic growth of Nepal as well as developing trend and pattern of deposit and GDP[1] growth. In previous study, there are various gaps, shortcomings and unresolved issues on the literature which links financial institutions and economic growth. This research tries to fulfill such gap. The main aim of this study is to show the trend and pattern of deposit of commercial bank and economic growth of Nepal.

2 Review of Literature

There are various literatures available with regard to the nexus between finance and economic growth. Widely, this task is performed by King and Levine (1993) and

1 *Gross Domestic Product*

Levin (1997). They show the financial development has a predictive power for future growth. The analysis is an evidence for a casual relationship of financial development and economic growth rate. The role of financial development on economic growth has grown up rapidly. The study examines bank credit or access to private sector credit and how it affects the economic performance of industries or economic sectors. Now, bank credit is being the one important indicator of financial development. Finally, financial system impact positively on real economic performance (Bencivenga and Smith, 1991).

Thus, this chapter reviews the empirical relationship deposit collected by commercial banks and economic growth of Nepal.

1.1 **International Review**

Okafor et al. (2016), evaluated the causal relationship between deposit money bank credit and economic growth in Nigeria over the period 1981-2014. The technique of analysis employed was the Vector autoregressive (VAR) Granger causality test. The proxied variables, real gross domestic product (RGDP), private sector credit (PSC) and broad money supply (M2) were subjected to preliminary tests while a validity test of serial autocorrelation was also conducted on the residuals of the variables. The results revealed a unidirectional causality running from private sector credit and broad money supply to economic growth as measured by real gross domestic product (RGDP), whereas there was no feedback system from RGDP to either PSC or M2. In other words, RGDP was neither Granger causal for PSC nor M2. This result confirms the significance of financial development to economic growth. Banking system credit is therefore critical for the growth of the economy. This finding is in tandem with the supply-leading hypothesis, and the policy implication is that the Central Bank of Nigeria (CBN) and the Federal Ministry of Finance should ensure that the financial system is not only healthy but efficient. It is recommended that credit should be channeled, at concessionary costs, to the private sector of the Nigerian economy since their activities is proven to stimulate economic growth. So this study could have an important policy implication for the developing country like Nepal.

Ogege et al. (2013), examines the effect of deposit money banks intermediation role on economic growth and development in Nigeria. The main objective of the research was to ascertain the extent to which sartorial credit allocation by deposit money banks have influenced growth in the economy. Time series data covering the period 1973-2011 for deposits money banks credits in Nigeria and per capita gross domestic product were analyzed within the framework of Engle Granger Representative Theorem the approach estimated a co-integrating regression using ordinary least square estimator, and then investigated the presence of a co-integration relation by

examining the stationarity of the estimated residual series. The findings indicate that bank financing on production which consists of agriculture, forestry and fishery, manufacturing, mining and quarrying, real estate and construction sub-sectors is significantly promoting economic activity. Financing on general commerce, services and others sectors however, yields negative effect on economic activity within the sample period. The implication that can be drawn from this study is that to ensure that the banking system performs its role of credit allocation effectively it must channel funds into productive investment and more productive uses, deposit money banks should act as efficient financial intermediaries devoted to allocating resources to the most productive uses.

Verhoef et al. (2014), An historical analysis of the development of the savings' trends in South Africa may assist in understanding the historical roots of the phenomenon. Apart from general descriptions of the nature of economic activity in the Cape Colony very little is known about the role of financial sector development and savings played in the growing colonial economy. This paper explores the performance of the economy of the Cape Colony between 1850 and 1909, through the business cycles financial sector stability, the nature and extent of economic activity and seeks to explain the relationship between savings and economic growth.

Liang &Reichert (2014), find out causal relationship between changes in a country's financial sector development (FSD) and its rate of economic growth is expected to be sensitive to the country's stage of economic development, two sets of country data are analyzed: Emerging/Developing countries and Advanced countries. While the results of the Granger causality and the Odedokun model yield mixed results, the production function multivariate approach appears to be more informative. The pooled models consistently indicate a strong supply-leading relationship between FSD[2] and aggregate output. At the same time, the results of the single equation estimates appear to suggest that the impact of FSD is less pervasive today than in the earlier Odedokun study. Perhaps over time the level of FSD has become more uniform as the level of international trades has increased, promoting the globalization of the financial markets. Thus, this evidence of a reduced emphasis on a "supply-leading" relationship may reflect a changing role for FSD in the economic development process. Furthermore, as suggested by Granger causality tests, at some point in the economic growth cycle, the driving force turns into a "demand-following" relationships, as increased economic growth leads to higher income and education levels, which in turn generates greater demands for more sophisticated financial and risk management services. The study has important implications for financial policies which impact efficiency and the structure of the financial system.

2 Financial Sector Development

Piotr Misztalanalyze (2011), analyzes the cause and effect relationship between economic growth and savings in advanced economies and in emerging and developing countries. In this work we used the method based on studies in macroeconomics and international finance as well as econometric methods (co-integration models and Granger's causality test). All statistical data used in this paper came from the International Monetary Fund database (World Economic Outlook database). The results confirmed the existence of one-way casual relationship between gross domestic savings and gross domestic product in the case of developed countries as well as in developing and transition countries. At the same time it was revealed the absence of causal relationship between gross domestic product and gross domestic savings both in developed economies and developing and transition countries.

Jha et al. (2009), assess the role of consumption and saving in Asia's growth. It examines the composition of national saving, analyzes what forces drive saving rates, and draws policy conclusions from the analysis that are relevant for the economies in the region and which might play an important part in rebalancing global growth. The paper identifies a number of issues. A rapid rise in the profitability of state-owned and private enterprises together with distorted dividend policies and underdeveloped financial markets in the People's Republic of China (PRC) seem to have contributed to the corporate sector saving spiral.

1.2 National Review

Dhungana (2014) find outs the relationship of economic growth and financial institutions with reference to Nepalese economy and determines whether financial institutions supports for economic growth or not. The empirical analysis shows that there is existence of long run association among the variables of gross domestic product (GDP), broad money (M2) and domestic credit to private sectors (DCPS). Moreover, vector error correction model (VECM) also suggests for the validity of the long run association among variables. The Granger causality and Wald statistics test do not find any short run causal relationship. The empirical result shows that there is a long-run association between financial institutions and economic growth of Nepal. Thus, a sound financial system helps to promote financial institutions in the country that supports for economic growth of the nation in the long run. The regulatory authority and financial institutions should accelerate financial reforms to improve the efficiency of financial system that helps to stimulate adequate capital formation and investment in the productive sectors.

Bhandari (2011) conducts a survey and describe the expert's view regarding the relationship between financial system and economic growth in the Nepal and tries to makes significant contribution in area of financial sectors. The study was based

on empirical analysis using questionnaire survey collection from various experts of different fields. The survey has identified a number of important factors that determinants of economic growth of the Nepal. The relationship between financial structure and economic growth determinants are consistent but it has highlights the increasing influence of political and institutional factors. The findings was that Nepalese financial systems efforts to promote economic growth.

Dhungana (2011) examines the bank's deposit and its impact on economic growth of Nepal over the period of 1990 to 2010 AD. The study was focused on the impact of commercial bank and its deposit on economic growth of Nepal. Empirical data has been used for the trend analysis and he has been reach to the conclusion. From the trend analysis in this article he has found that higher the deposit of the financial institutions, higher the level of GDP and economic growth of the nation. Similarly, higher level of the deposit of commercial banks has been contributing for the nominal GDP growth and economic growth of the nation.

3 Research Methodology

3.1 Focus of The Study

Major focus of the study is about the impact of bank in the economic development of Nepal. The commercial banks play an important role in the modern economy, because commercial banks are the main players of financial system. They make fund available through their lending and investing activities to borrowers, individuals, business firms and services. So, the commercial banks help to provide capital which helps to increase GDP and economic growth of Nepal. To uplift the economy one country should have sound financial system. The economic indicators such as RGDP[3], NGDP[4], deposit collected by commercial banks are use for the analysis of this study.

3.2 Statement of The Problem

The number of financial institutions including Commercial Banks and development banks has increased rapidly, with the introduction of liberalized economic policy after 1990's. There is hard to find the equal coverage area of banking and financial institutions in Nepal. Most of them centered in limited and facilitated urban areas like Kathmandu Valley and other major cities. Quantitative and qualitative development of Banking and financial sector may refer the increasing aggregate demand and economic growth of the country. The deposit of commercial bank directly and indirectly effect the as a whole economy and economic growth of the country. Based on this statement, this study will be focus on the following research questions:

3 Real Gross Domestic Product
4 Nominal Gross Domestic Product

- What is the trend and pattern of deposit of commercial bank in Nepal?
- What is the trend of economic growth in Nepal?
- Is there any relationship between commercial bank's deposit and economic growth in Nepal?

3.3 Objectives of The Study

The general objective of the study is to find out the role of Bank in the entire financial system of Nepalese economy. The specific objectives of this study:

- To examine the trend and pattern of deposit of commercial Bank.
- To examine the trend of economic growth in Nepal.
- To examine the effect of deposit of commercial bank in economic growth of Nepal.

3.4 Hypothesis of The Study

The hypothesis of the study is as follows:

- There will be increasing trend of deposit of commercial bank.
- There is positive rapport between deposit and economic growth.

3.5 Significance of The Study

The emergence of the commercial banks in the field of banking industry had played a significant role in Nepal. Due to the lack of time series data during a short span of time, limited study is made in this regard. Hence, the role of the Banks in the Nepalese economy should be assessed with the help of using certain statistical tools with quantifiable variables as well as the descriptive analysis. It is expected that the findings and recommendations of this study will be useful for the policy makers and for further studies also. Probably, this study is helpful for assessing the economic contribution of Commercial Banks in economic development of Nepalese economy.

3.6 Limitation of The study

This study is based on secondary data sources. All the data are taken from the Nepal Rastra Bank (NRB), economic survey, other publication of Ministry of Finance of Nepal, Central Bureau of Statistic (CBS) and other institution of Government of Nepal. The required data of deposit of commercial bank economic growth of Nepal is collected from 1974 to 2018. The study is basically focused on the effect of deposit on GDP growth. The time series dada from 1975 to 2018 is used for analysis.

3.7 Research Plan and Design

Research design shows a plan of action to be carried out in connection with proposed research work. The research design is descriptive and core prescriptive in

this study because the historical secondary data has been mainly used for analysis.

The present study has been divided into both quantitative and qualitative analysis. The quantitative research design has been based on the trend analysis. The relation between the commercial bank's deposit and Real Gross Domestic Products (RGDP) analyses is made through the quantitative analysis. Similarly, the qualitative research design has also been made on the basis of the descriptive inferential analysis. Various qualitative inferences are derived from the descriptive analysis.

3.8 **Description of The Sample**

Population of this study is the whole financial system of Nepalese Economy. Commercial banks and development banks are also the player of the financial system; hence commercial and development banks are selected as sample for this study. This study is primarily related with the macroeconomic variables; nominal GDP, real GDP and credit of the commercial and development banks.The sample period has been chosen from 1975 to 2018 AD and the frequency of data is annual. So, there is total 44 observations year in the sample. The year mentioned in this study has basically stood on mid-July each year.

3.9 **Source of Data**

This study has utilized the secondary data of period from 1974 to 2018. The deposit related data from Nepal Rastra Bank's "Quarterly Economic Bulletin" and "Bank and Financial Statistic".While the data of GDP was taken from "Macro Economic Indicators" published by Nepal Rastra Bank.

3.10 **Methods of Data Collection**

The data for this study is collected from the secondary sources, thus the nature of the data is secondary one. Mostly the data has been taken from the publications made by Nepal Rastra Bank and Ministry of Finance, the Government of Nepal.

The main source of data for the study are Economic Surveys, published by the Ministry of Finance, Government of Nepal, Quarterly Economic Bulletin and the Banking and Financial Statistics published by Nepal Rastra Bank and other relevant sources. Since this study uses annual data i.e. end of fiscal year in mid-July each year, necessary adjustments in the data have been made to evolve continuous and comparable series throughout this study.

4 Data Analysis

4.1 **Deposit**

Deposit is broadly known as the labiality of the banking sector. In another way it is a saving of the people in the nation. But deposit is not only the saving but also the

security arrangement of the money. It this research deposit refers commercial bank's deposit, where saving, current, fixed and margin is included. There are mainly four types of deposit collected by commercial banks.

a) Current Deposit : Current deposit is such types of deposit which do not have any interest and the depositor can withdraw the deposit amount any time. Mainly, The business man and commercial organization can open this account and make a current deposit at commercial bank. These types of deposit had been done only for the security purpose not for the business purpose.

Saving deposit: Saving deposit is a type of deposit where the bank and financial institution should pay interest and depositor can be withdrawn on upon demand. In another word the interest bearing amount collected by bank and financial institution from the people is called saving deposit.

b) Fixed Deposit : The deposit collected for a certain time and should provide some interest are known as fixed deposit. It is a long term deposit and depositor can't withdraw money before the time. So, it is also known as time deposit.

c) Margin Deposit : Actually, margin is not a depositor's willful deposit. A margin deposit is a type of security common in the trading of financial instruments, including foreign exchange, bank guaranty and futures and options contracts.

4.1.1 **Trend and Pattern of Deposit of Commercial Bank in Nepal**

The trend and pattern of different types of above mansion deposit of commercial bank can be presented in the same table to analyze them comparatively. The table 4.1 and figure 4.1 below present the data to analyze them in comparative basis.

Table: 4.1 Deposit of Commercial Bank in Nepal

(Rs in Ten Millions)

Year	Deposits				
	Current	Savings	Fixed	Margin	Total Deposit
Mid July 1975	43.86	17.27	51.74	3.75	116.62
Mid July 1980	85.35	57.12	181.49	9.01	332.97
Mid July 1985	166.79	177.62	469.37	39.83	853.61
Mid July 1990	429.37	521.82	1176.15	61.16	2188.50
Mid July 1995	1201.44	2276.59	2481.18	145.34	6104.55
Mid July 2000	2030.76	6570.36	6651.62	200.29	15453.03
Mid July 2005	3412.01	13001.35	8413.74	219.40	25046.50
Mid July 2010	7914.93	23749.26	29892.50	504.18	62060.87
Mid July 2015	15044.29	55935.10	41735.51	1180.09	113894.99
Mid July 2018	24804.56	81166.70	106886.15	2216.59	215074.00

Source: Quarterly Economic Bulletin of NRB, Mid January 2019

The table 4.1 shows the pattern of deposit growth of commercial banks in Nepal. The total deposit of commercial banks was Rs 1166.2 million where Current, Savings, Fixed and Margin deposit was Rs.438.6, Rs.172.7, Rs.517.4 and Rs.37.5 million respectively in 1975. It is in increasing trend and total deposit reached to Rs 21885 million where Current, Savings, Fixed and Margin deposit was Rs.4293.7, Rs.5218.2, Rs.11761.5 and Rs.611.6 million respectively in 1990. And, it increased further and reached to Rs 154530.3 million, Rs 20307.6 million, Rs 65703.6 million, Rs 66516.2, and Rs 2002.9 million, respectively, in 2000. In 2010, total deposit of commercial bank reached to Rs 620608.7 million and further it was Rs 1138949.9 million in mid July 1015.

Now in mid-July 2018, Total Deposit collected by commercial bank is Rs 2150740 million among them Rs 248045.6 million is current deposit, Rs 811667 million is saving deposit, Rs 1068861.5 million is fixed deposit and Rs 22165.9 million is margin deposit. It shows that the pattern of deposit mix of commercial bank is changing day bay day. Initially the portion of current deposit was higher than saving deposit and now it is just reverse and saving deposit more than three times higher in comparison of current deposit. All types of deposit is continuously increasing.

Figure: 4.1 Trends and Pattern of Commercial Bank Deposit in Nepal

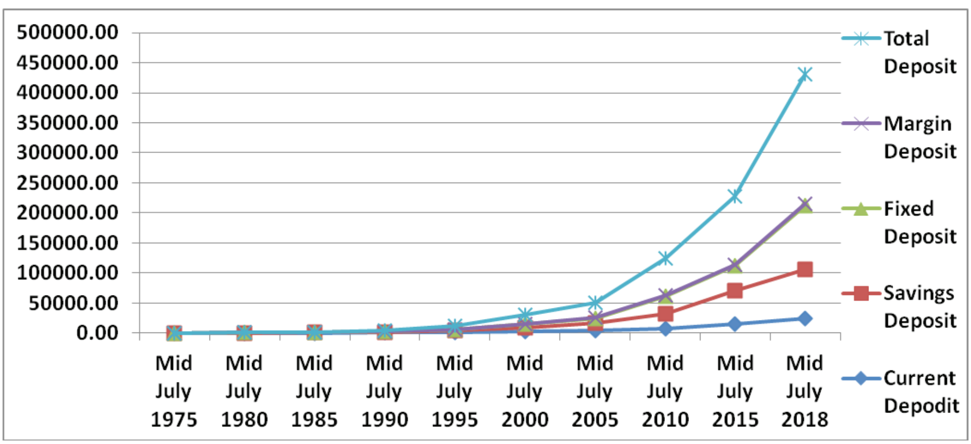

Source: Quarterly Economic Bulletin of NRB, Mid January 2019

The above figure 4.1 shows different types of deposit collected by commercial bank in Nepal, which is continuously increasing and increasing very fast particularly after liberalization of bank and financial institutions in Nepal. The number of banks and financial institutions increased very fast after 1990 and it jumped high particularly after 2000. The deposit also increased rapidly.

4.2 **Pattern of Economic Growth in Nepal**

Economic growth is the main target of the government. The growth is representing here as a gross domestic product at factor cost. GDP at factor cost is in real and nominal value. Economic growth is the barometer of the economy. The trend and pattern of economic growth can be shown by trend and pattern of GDP growth. Here, considering the data of GDP at factor cost from 1974/75 to 2015/16. The table 4.2 and figure 4.2 below show the trend and pattern of GDP in Nepal.

Table: 4.2 Trend and Pattern of Economic Growth in Nepal ***(Rs in Ten Millions*)**

Year	Real GDP(based on 2000/01=100)	Nominal Gross domestic product
FY	Rs in Ten Million	Rs in Ten Million
1974/75	13106.18	1657.10
1979/80	14573.39	2335.10
1984/85	19552.87	4444.10
1989/90	24749.10	9970.20
1994/95	31840.70	20997.60
1999/00	40574.60	36625.10
2004/05	46316.50	54848.50
2009/10	56575.90	108341.50
2014/15	68984.80	188941.00
2015/16	69519.10	200727.50

Source: Central Bureau of Statistics

Table 4.2 shows the pattern of economic growth in term of GDP growth of Nepal. The nominal GDP was Rs 165710 million in 1974/75 where real GDP stood at Rs 1310618 million. The nominal GDP and Real GDP increased and reached to Rs 3662510 million and Rs 4057460 millions, respectively, in 2000. In Mid-July 2016, real GDP reached to Rs 6951910 million where nominal GDP was Rs 20072750 million. It shows that the GDP is in increasing trend and in growing pattern. The 42 years average nominal GDP at factor cost is increasing at 12%, (Appendix-1) where it was about 6% in 2016.

Figure: 4.2 Trends and Pattern of Economic Growth in Nepal

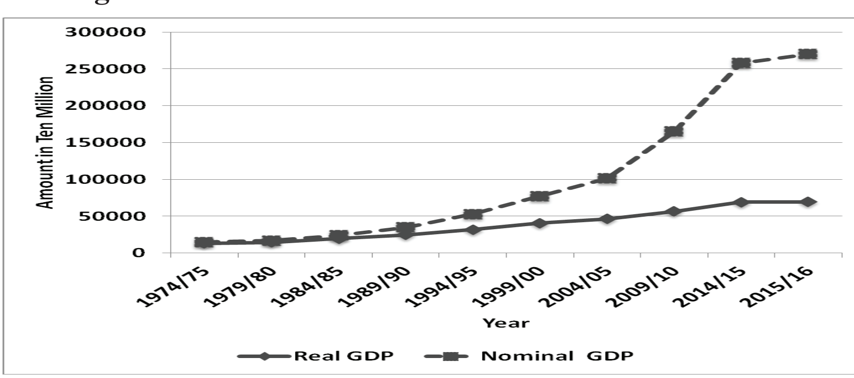

Source: Central Bureau of Statistics

The above figure 4.2 shows the trend and pattern of GDP growth. The nominal GDP increased smoothly from 1975 to 1990. After 1990, it increased rapidly till 2015 because of liberalization. However, it increased very slowly because of unofficial Indian economic embargo and earthquake last year. But the real GDP increased continuously more or less in the same pattern and last year it increased a little. The figure shows that there is no exacting incensement in real GDP. It is almost creeping in trend.

4.3 Pattern of Economic Growth and commercial Bank's Deposit in Nepal

Economic growth is the main target of the government. The growth is representing here as a gross domestic product at factor cost. GDP at factor cost is in real and nominal value. The nominal value changed with the help of GDP deflator, taking as the base year 2000/2001. The pattern and trained of bank credit and economic growth can be present on table and figure below.

Table: 4.3 Economic Growths and Commercial Bank's Deposit in Nepal *(Rs in Ten Millions*)

Year	Total Deposit	RGDP	NGDP
Mid July 1975	116.62	**182.17**	**1596.60**
Mid July 1980	332.97	**313.41**	**2188.60**
Mid July 1985	853.61	**999.92**	**4444.11**
Mid July 1990	2188.50	**3983.09**	**9970.18**
Mid July 1995	6104.55	**13805.79**	**20997.40**
Mid July 2000	15453.03	**32991.89**	**36625.10**
Mid July 2005	25046.50	**64951.56**	**54848.47**
Mid July 2010	62060.87	**208925.75**	**108341.50**
Mid July 2015	113894.99	**527220.91**	**189908.90**
Mid July 2017	179515.70	**734966.14**	**230758.60**

Source: Quarterly economic bulletin of NRB mid January 2019 & Source: Central Bureau of Statistics

The table 4.3 shows the pattern of deposit collected by commercial bank and economic growth of Nepal. The nominal GDP was Rs 159660 million in mid July 1975, where real GDP was Rs 1821.7 million, Deposit of commercial banks Rs 1166.2 million. The nominal GDP, Real GDP and commercial bank's deposit increased significantly in Mid-July 2018, the real GDP reached to Rs 7349661.4 million where nominal GDP was Rs 230758 million and deposit collected by commercial bank was Rs 179515 million, respectively.

Figure: 4.3 Trends and Pattern of Commercial Bank's Deposit and GDP in Nepal

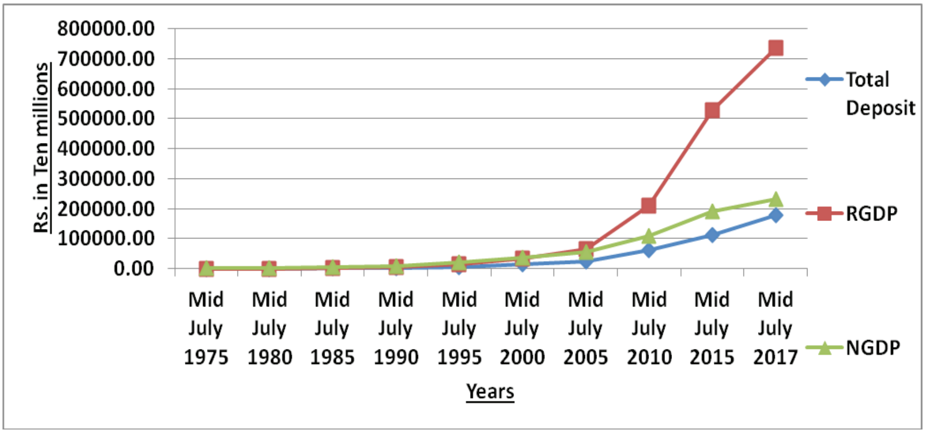

Source: Quarterly economic bulletin of NRB 2017 & Source: Central Bureau of Statistics

The above figure 4.3 shows the GDP and Bank credit. In this figure, both the lines are in increasing pattern. The credit line is below the GDP line and it is seen simultaneously increasing. It shows that the credit helps the GDP growth of the economy.

Figure: 4.4 Growth Rates of commercial Bank Deposit and NGDP in Nepal

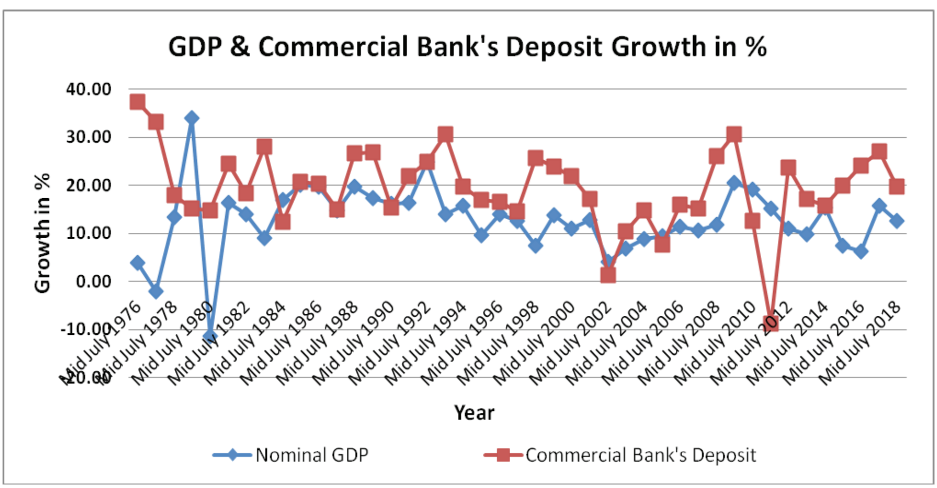

The figure 4.4 shows the growth rate of commercial bank's deposit and NGDP. Nominal GDP at factor cost was in positive growth rate except for the fiscal year 1976/77 and 1979/80. It shows almost all positive growth rates in the observation year. Likewise, growth rate of commercial bank's deposit was also positive but it fell

negative in the fiscal year 2010/11. The figure of growth rate of commercial bank's deposit is higher than the figure of nominal gross domestic product at factor cost. It shows that the growth rate of commercial bank's deposit is mostly higher than the GDP growth. Each year's growth rate of NGDP and commercial bank's deposit is shown in the Appendix-1.

6. Summary, Finding and Conclusion

1.1 Summary of Findings

Commercial Banks are the most important intermediaries of an economy where deposit is the main raw materials. without saving investment is cumbersome. Commercial banks collect deposit from surplus sector and channels to deficit sector. Economic expansion and growth is not possible if it is isolated from these intermediaries. Banks facilitate trade inside and outside the country. For high level of economic development and growth of a country, well-organized banking system is mandatory to channelize the investment. Commercial banks can play important role in promoting capital formulation, controlling speculation to maintaining a balance between requirements and availabilities and indirect physical resources into desired channels. If the banking system of a nation is effective, efficient and disciplined, it brings about rapid growth in various sectors of the economy. Most of the bank help in creation and expansion of the credit and this study is aimed at establishing relationship between deposit collected by commercial bank and economic growth of the country.

Although the banking history of Nepal started in ancient time, modern banking system of Nepal began since 1937 AD with the establishment of Nepal Bank Limited. Then after, Nepal Rastra Bank was established in 1956 AD as a central bank of Nepal. At mid April 2019, there are 28 commercial bank, 32 development banks, 24 finance company and 91 micro finance institutions.

This figure shows that Nepalese banking system is going towards qualitative development. With this increase in the number of financial institutions, commercial bank's deposit has also increased significantly. This study examines the relationship between Deposit collected by Commercial Bank and Real GDP as well as Nominal GDP on the basis of secondary data from FY 1975 to 2018.

The empirical result shows that the trend of GDP is in increasing trend with some fluctuation occurring time and again. Similarly, commercial bank's deposit is also in increasing trend. This research empirically shows that commercial bank's deposit contributes to an increase in both nominal and real GDP of the country. We can say that Banks deposit helps to provide credit and it contribute to increase Nepal’s GDP and ultimately bring positive effects in the economic growth of the country.

1.2 **Conclusion**

The study concludes that, there is positive relationship between commercial bank's deposit and GDP. The economic growth is in positive trend and increasing pattern. Basically, this study investigates the contribution of Deposit collected by Commercial Banks in GDP of Nepal, which ultimately contributes the economic growth of Nepal. The research shows that there is positive and significant relationship between GDP and deposit growth of Commercial Banks. The trend and pattern analysis from 1976 to 2018 concludes that deposit of Commercial Banks have positive impact in RGDP and NGDP of Nepal.

REFERENCES

Dhungana, B. R. (2014). Does Financial Institution Support for Economic Growth? A Case of Nepal. *Economic Literature, Vol. XII*, 56-68.

Grietjie Verhoef, L. G. (2014). *Savings and economic growth: A historical analysis of the relationship between savings and economic growth in the Cape Colony economy, 1850 - 1909.* Economic Research Southern Africa (ERSA).

I. G. Okafor, E. H. (Mar. - Apr. 2016). Relationship between Deposit Money Bank Credit and Economic Growth in Nigeria under a Var G-Causality Environment. *IOSR Journal of Economics and Finance (IOSR-JEF)*, 41-46.

Misztal, P. (2011). *THE RELATIONSHIP BETWEEN SAVINGS AND ECONOMIC GROWTH IN COUNTRIES WITH DIFFERENT LEVEL OF ECONOMIC DEVELOPMENT.* Radom: Ministry of Science and Higher Education, Poland.

Reichert, H.-Y. L. (2006). The Relationship Between Economic Growth and Banking Sector Development. *Banks and Bank Systems*, 19-35.

Samson Ogege, T. B. (2013). Deposit Money Banks and Economic Growth and Development in Nigeria. *International Journal of Empirical Finance*, 13-19.

Shikha Jha, E. P.-H. (2009). *Saving in Asia: Issues for Rebalancing Growth.* Manila, Philippins: Asian Development Bank.

Acharya, D. M. (2003). *Development of the financial system and its impact on poverty alleviation in Nepal.* Kathmandu: Nepal Rasrta Bank, Economic Review (15).

Adams, M., Andersson, J., Andersson, L. F., & Lindmark, M. (2005). *The historical relation between banking, insurance and economic growth in Sweden: 1830 to 1998.* Swansea,sweden: School of Business & Economics, University of Wales Swansea.

Akpansung, A. O., & Babalola, S. J. (2009). Banking sector credit and economic growth in Nigeria: an empirical investigation. *CBN journal of applied statistics*, 51-59.

Bhandari, D. (2010). *The financial system and the economy.* Kathmandu, Nepal: Research and Development Association, Nepal.

Bhandari, D. (2011). A study of the financial system and econimic growth: the experts view. *journal of finance and bank management*, 2(1).

Bhandari, D. (2011). Measuring of financial development in Nepal. *Journal of Finance and Management Review*, 2(2).

Cameron, R. E. (1972). *Banking and economic development: some lessons of history.* New York, USA: Oxford University Press.

Dhungana, B. (2011). Impact of bank's deposit in economic growth of Nepal. *Journal of Finance and management Review*, 2(2).

Dhungana, B. R. (2014). Does financial institution support for economic growth?, a case of Nepal. *Economic Literature*, XII, 56-68.

Fry, M. (1997). In favour of financial liberalization. *The Economic Journal 107*, 954-771.

Gautam, B. P. (2014). *Financial development and economic growth in Nepal.* Kathmandu, Nepal: Nepal Rastra Bank.

Greenwood, J., & Smith, B. D. (1997). Financial market in development and the development of financial markets. *Journal of Economic Dynamics and control*, 21(1),145-181.

Gujarati, D. (2004). *Basic econometrics.* New delhi, India: Tata McGrew-Hill.

Jung, W. S. (1986). Financial development and economic growth: international evidence. *Journal of economic development and cultural change*, 333-346.

Katarzyna Burzynska. (2009). *Financial development and economic growth: the case of Chinese banking sector.* lund, sweden: Lund University,School of Economics and Management.

Kharel, P. R., & Pokhrel, P. D. (2012). *Does Nepal's Financial Structure Matter for Economic Growth?* Kathmandu, Nepal: Nepal Rastra Bank, vol-24.

Levine, D. K. (1996). *Financial development and economic growth: theory and experiences from developing countries.* London: edited by N.Hermers and R.Lensink.

Levine, R. (1997). Financial growth and economic development: views and agenda. *Journal of Economic Literature*, 688-726.

Levine, R. K. (1993). Finance, entrepreneurship and growth: theory and evidence. *Journal of Monetary Economics 32*, 513-542.

Ministory of finance. (2000/01). *Economic Survey.* Kathmandu, Nepal: Ministory of finance.

Ministory of finance. (2016/17). *Economic survey.* Kathmandu, Nepal: Ministory of finance.

Nepal Rastra Bank. (1996). *Forty years of Nepal Rastra Bank.* Kathmandu, Nepal: Nepal Rastra Bank.

Nepal Rastra Bank. (2001). *Quarterly economic bulletin.* Kathmandu, Nepal: Nepal Rastra Bank.

Nepal Rastra Bank. (2017). *Banking and financial statistics.* Kathmandu Nepal: Nepal Rastra Bank.

Nepal Rastra Bank. (2017). *Quarterly economic bulletin.* Kathmandu, Nepal: Nepal Rastra Bank.

Paudel, N. P. (2005). *Financial development and economic development.* Kathmandu, Nepal: Nepal Rastra Bank.

Poudyal, U. K. (1996). *Financial development and economic growth in Nepal.* Kathmandu, Nepal: Nepal Rastra Bank.

Rai, P., & Supinit, P. V. (2016). A study of financial sectors of Nepal and its role in economic growth. *International Journal of Management and Commerce Innovations*, 4(1), 538-544.

Tahir, S. H., Shehzadi, I., Ali, I., & Ullah, M. R. (2015). Impact of Bank Lending on Economics Growth in pakistin. *American Journal of Industrial and Business Management.*

Timsina, N. (2014). *Impact of bank credit on economic growth in Nepal.* Kathmandu: Nepal Rastra Bank.

Appendix - 1

Time Series data of Commercial Bank's Deposit and Domestic Products

Rs. in Ten Millions

Year	Deposits					Gross Domestic Products	
	Current	Savings	Fixed	Margin	Total Deposit	RGDP	NGDP
Mid July 1975	43.86	17.27	51.74	3.75	116.62	182.17	1596.60
Mid July 1976	52.48	19.80	80.77	7.01	160.06	190.28	1658.90
Mid July 1977	72.51	26.92	106.08	7.78	213.29	179.95	1625.53
Mid July 1978	69.41	36.11	135.06	11.20	251.78	222.89	1842.10
Mid July 1979	88.00	45.45	147.77	9.00	290.22	328.65	2469.20
Mid July 1980	85.35	57.12	181.49	9.01	332.97	313.41	2188.60
Mid July 1981	101.96	71.67	222.83	17.86	414.32	393.70	2546.60
Mid July 1982	103.37	87.74	278.98	20.61	490.70	490.73	2903.70
Mid July 1983	137.90	106.87	341.79	42.09	628.65	600.60	3164.40
Mid July 1984	150.71	133.39	391.23	31.37	706.70	747.11	3700.40
Mid July 1985	166.79	177.62	469.37	39.83	853.61	999.92	4444.11
Mid July 1986	209.08	225.57	563.25	29.67	1027.57	1369.74	5321.45
Mid July 1987	235.39	267.22	638.62	40.01	1181.24	1773.07	6114.05
Mid July 1988	298.62	333.88	803.64	59.05	1495.19	2372.91	7317.01
Mid July 1989	392.40	432.18	1004.47	66.41	1895.46	3096.77	8583.06
Mid July 1990	429.37	521.82	1176.15	61.16	2188.50	3983.09	9970.18
Mid July 1991	478.24	667.15	1438.26	85.10	2668.75	5221.08	11612.73
Mid July 1992	645.12	863.49	1732.63	91.61	3332.85	7720.59	14493.31
Mid July 1993	830.21	1292.33	2141.47	90.30	4354.31	9757.30	16534.99
Mid July 1994	1015.68	1746.07	2335.87	119.23	5216.85	11852.13	19159.60
Mid July 1995	1201.44	2276.59	2481.18	145.34	6104.55	13805.79	20997.40
Mid July 1996	1321.56	2588.73	3015.55	194.92	7120.76	16972.61	23938.80
Mid July 1997	1291.74	2978.31	3697.47	186.72	8154.24	20503.49	26957.00
Mid July 1998	1640.94	3688.44	4730.05	180.73	10240.16	22946.21	28979.80
Mid July 1999	1777.76	5014.08	5684.43	201.09	12677.36	28454.15	33001.80
Mid July 2000	2030.76	6570.36	6651.62	200.29	15453.03	32991.89	36625.10
Mid July 2001	2462.92	8098.78	7348.88	209.76	18120.34	41342.82	41342.82
Mid July 2002	2374.92	8381.77	7437.37	178.75	18372.81	44731.10	43039.64
Mid July 2003	2829.94	9723.64	7534.84	184.96	20273.38	49314.60	46032.48
Mid July 2004	3303.87	11410.61	8326.83	216.31	23257.62	55873.03	50069.93
Mid July 2005	3412.01	13001.35	8413.74	219.40	25046.50	64951.56	54848.47
Mid July 2006	3689.82	15157.33	9947.54	248.09	29042.78	77691.44	61111.81
Mid July 2007	4269.23	17463.39	11403.25	309.47	33445.34	92457.51	67585.90
Mid July 2008	5412.43	21140.63	15236.42	362.86	42152.34	109127.06	75525.68
Mid July 2009	6948.96	25987.23	21685.47	446.04	55067.70	152318.65	90952.80
Mid July 2010	7914.93	23749.26	29892.50	504.18	62060.87	208925.75	108341.50
Mid July 2011	7807.27	23069.30	25213.73	513.74	56604.04	266787.90	124848.20
Mid July 2012	9113.53	30471.23	29762.57	657.98	70005.31	316165.45	138748.20
Mid July 2013	10730.98	35880.46	34564.19	888.83	82064.46	370399.68	152522.10
Mid July 2014	12254.47	45076.91	36554.97	1073.13	94959.48	467068.05	175873.80
Mid July 2015	15044.29	55935.10	41735.51	1180.09	113894.99	527220.91	189908.90
Mid July 2016	17508.72	69869.12	52323.07	1571.37	141272.28	618401.16	199356.00
Mid July 2017	19170.23	70302.81	87982.18	2060.48	179515.70	734966.14	230758.60
Mid July 2018	24804.56	81166.70	106886.15	2216.59	215074.00		260093.90

Appendix - 2

Growth Percentage of Commercial Bank Deposit and Domestic Products

Year	Growth %						
	RGDP	NGDP	Current Deposit	Saving Deposit	Fixed Deposit	Margin Deposit	Total Deposit
Mid July 1976	4.45	3.90	19.65	14.65	56.11	86.93	37.25
Mid July 1977	-5.43	-2.01	38.17	35.96	31.34	10.98	33.26
Mid July 1978	23.86	13.32	-4.28	34.14	27.32	43.96	18.05
Mid July 1979	47.45	34.04	26.78	25.87	9.41	-19.64	15.27
Mid July 1980	-4.64	-11.36	-3.01	25.68	22.82	0.11	14.73
Mid July 1981	25.62	16.36	19.46	25.47	22.78	98.22	24.43
Mid July 1982	24.65	14.02	1.38	22.42	25.20	15.40	18.44
Mid July 1983	22.39	8.98	33.40	21.80	22.51	104.22	28.11
Mid July 1984	24.39	16.94	9.29	24.82	14.47	-25.47	12.42
Mid July 1985	33.84	20.10	10.67	33.16	19.97	26.97	20.79
Mid July 1986	36.98	19.74	25.36	27.00	20.00	-25.51	20.38
Mid July 1987	29.45	14.89	12.58	18.46	13.38	34.85	14.95
Mid July 1988	33.83	19.68	26.86	24.95	25.84	47.59	26.58
Mid July 1989	30.51	17.30	31.40	29.44	24.99	12.46	26.77
Mid July 1990	28.62	16.16	9.42	20.74	17.09	-7.91	15.46
Mid July 1991	31.08	16.47	11.38	27.85	22.29	39.14	21.94
Mid July 1992	47.87	24.81	34.89	29.43	20.47	7.65	24.88
Mid July 1993	26.38	14.09	28.69	49.66	23.60	-1.43	30.65
Mid July 1994	21.47	15.87	22.34	35.11	9.08	32.04	19.81
Mid July 1995	16.48	9.59	18.29	30.38	6.22	21.90	17.02
Mid July 1996	22.94	14.01	10.00	13.71	21.54	34.11	16.65
Mid July 1997	20.80	12.61	-2.26	15.05	22.61	-4.21	14.51
Mid July 1998	11.91	7.50	27.03	23.84	27.93	-3.21	25.58
Mid July 1999	24.00	13.88	8.34	35.94	20.18	11.27	23.80
Mid July 2000	15.95	10.98	14.23	31.04	17.01	-0.40	21.89
Mid July 2001	25.31	12.88	21.28	23.26	10.48	4.73	17.26
Mid July 2002	8.20	4.10	-3.57	3.49	1.20	-14.78	1.39
Mid July 2003	10.25	6.95	19.16	16.01	1.31	3.47	10.34
Mid July 2004	13.30	8.77	16.75	17.35	10.51	16.95	14.72
Mid July 2005	16.25	9.54	3.27	13.94	1.04	1.43	7.69
Mid July 2006	19.61	11.42	8.14	16.58	18.23	13.08	15.96
Mid July 2007	19.01	10.59	15.70	15.21	14.63	24.74	15.16
Mid July 2008	18.03	11.75	26.78	21.06	33.61	17.25	26.03
Mid July 2009	39.58	20.43	28.39	22.93	42.33	22.92	30.64
Mid July 2010	37.16	19.12	13.90	-8.61	37.85	13.03	12.70
Mid July 2011	27.70	15.24	-1.36	-2.86	-15.65	1.90	-8.79
Mid July 2012	18.51	11.13	16.73	32.09	18.04	28.08	23.68
Mid July 2013	17.15	9.93	17.75	17.75	16.13	35.08	17.23
Mid July 2014	26.10	15.31	14.20	25.63	5.76	20.74	15.71
Mid July 2015	12.88	7.43	22.77	24.09	14.17	9.97	19.94
Mid July 2016	17.29	6.24	16.38	24.91	25.37	33.16	24.04
Mid July 2017	18.85	15.75	9.49	0.62	68.15	31.13	27.07
Mid July 2018		12.71	29.39	15.45	21.49	7.58	19.81

यस तालिम केन्दको आ.व. २०७५।०७६ श्रावण महिना देखि हालसम्मको तालिम तथा अन्तरकृया कार्यक्रमहरुको विवरण

सि.नं.	कार्यक्रमको विवरण	तालिमको अवधि		सहभागी सख्या	
		देखि	सम्म	पुरुष	महिला
क.	**राजस्व प्रशासन सम्बन्धी तालिम**				
१	राजस्व प्रशासन सम्बन्धी सहायकस्तरीय सेवाकालीन तालिम	२०७५/०४/०९	२०७५/०५/१५	३१	४
२	राजस्व प्रशासन सम्बन्धी अधिकृतस्तरीय सेवाकालीन तालिम	२०७५/०५/१७	२०७५/०६/२४	२७	१
३	राजस्व प्रशासन सम्बन्धी सहायकस्तरीय सेवाकालीन तालिम	२०७५/०९/१२	२०७५/१०/१८	२२	१०
४	राजस्व प्रशासन सम्बन्धी अधिकृतस्तरीय सेवा प्रवेश तालिम	२०७५/०७/०१	२०७५/१२/१३	३०	५
	उपसचिव स्तरीय (**रा.प.द्वितीय श्रेणी**) **सेवाकालीन तालिम**				
१	सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सम्बन्धी उपसचिव स्तरीय (रा.प.द्वितीय श्रेणी) सेवाकालीन तालिम	२०७५/०७/२८	२०७५/०९/०५	३२	×
ख.	**आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी तालिम**				
१	सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सम्बन्धी सहायकस्तरीय सेवाकालीन तालिम	२०७५/०४/०९	२०७५/०५/१५	३३	६
२	सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सम्बन्धी सहायकस्तरीय सेवाकालीन तालिम	२०७५/०४/०९	२०७५/०५/१५	३४	५
३	सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सम्बन्धी अधिकृतस्तरीय सेवाकालीन तालिम	२०७५/०५/१७	२०७५/०६/२४	२९	२
४	सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सम्बन्धी अधिकृतस्तरीय सेवाकालीन तालिम	२०७५/०५/१७	२०७५/०६/२४	३१	१
५	सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सम्बन्धी सहायकस्तरीय सेवाकालीन तालिम	२०७५/०९/१९	२०७५/१०/२५	२८	१
६	सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सम्बन्धी सहायकस्तरीय सेवाकालीन तालिम	२०७५/०९/१२	२०७५/१०/१८	२७	२
७	सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सम्बन्धी अधिकृतस्तरीय सेवाप्रवेश तालिम	२०७५/११/१५	२०७५/१२/२०		
८	लेखापरीक्षण अधिकारीहरुको लागि तीन महिने सेवा प्रवेश तालिम २०७६, २०७६।०३।२३ देखि शुरु भएको				
ग.	**अल्पकालिन तालिम**				
१	भन्सार एजेन्टको क्षमता अविवृधि सम्वन्धि अल्पकालीन तालिम, काठमाण्डौ	२०७५/१०/२३	२०७५/१०/२५	३४	×
२	सार्वजनिक खरिद सम्वन्धि अल्पकालिन तालिम, तालिम केन्द्र	२०७५/१०/२७	२०७५/११/०२	२४	६
३	सार्वजनिक खरिद सम्वन्धि अल्पकालिन तालिम, जुम्ला	२०७६/०१÷२३	२०७६/०१÷२५	३२	५
४	सार्वजनिक खरिद सम्वन्धि अल्पकालिन तालिम, मुगु	२०७६/०२/०४	२०७६/०२/०५	३५	०
५	कानून कार्यविधि सम्वन्धि अल्पकालिन तालिम, धनगढी	२०७६/०२/१२	२०७५/०२/१४	२६	७

सि.नं.	कार्यक्रमको विवरण	तालिमको अवधि		सहभागी सख्या	
		देखि	सम्म	पुरुष	महिला
६	सार्वजनिक खरिद सम्वन्धि अल्पकालिन तालिम, धनगढी	२०७६/०२/११	२०७६/०२/१३	२९	८
७	बस्तु वर्गिकरण सम्वन्धि अल्पकालिन तालिम, भैरहवा	२०७६/०२/१९	२०७५/०२/२१	३३	३
८	सार्वजनिक खरिद सम्वन्धि अल्पकालिन तालिम, नेपालगंज	२०७६/०२/१६	२०७६/०२/१८	२७	७
९	कर तथा सार्वजनिक खरिद सम्वन्धि अल्पकालिन तालिम, ताप्लेजुङ्ग	२०७६/०२/२३	२०७६/०२/२४	१८	८
१०	भन्सार प्रकृया सम्वन्धि अल्पकालिन तालिम, विराटनगर	२०७६/०३/१६	२०७६/०३/१७		
११	सार्वजनिक खरिद सम्वन्धि अल्पकालिन तालिम, इनरुवा	२०७६/०२/३०	२०७६/०२/३२	२४	६
१२	सार्वजनिक खरिद सम्वन्धि अल्पकालिन तालिम, जलेश्वर	२०७६/०३/०२	२०७६/०३/०४	४०	८
१३	सशस्त्र प्रहरीबल नेपाको सहायक स्तरीय अल्पकालिन तालिम, २०७६	२०७६/०३/०१	२०७६/०३/१५	४१	०
१४	कर कार्यान्वयन सम्वन्धि अल्पकालिन तालिम ता.के.	२०७६/०३/०४	२०७६/०३/०६	१२	७
घ.	**अन्तरकृयात्मक कार्यक्रम**				
१	व्यापार सहजीकरण प्रयास, अवसर र चुनौती	२०७५/१०/१३	२०७५/१०/१३	३०	३
२	तालीम केन्द्रलाई ISO Certification सम्बन्धी अन्तरकृया संचालन ता.के	२०७५/०९/१५	२०७५/०९/१५	३०	३
३	तालीम केन्द्रलाई ISO Certification सम्बन्धी अन्तरकृया संचालन ता.के	२०७५/१२/०४	२०७५/१२/०५	३०	३
४	तालिम केन्द्रको रणनीतिक योजना सम्वन्धि अन्तरकृया संचालन, धनगढी	२०७६/०२/१४	२०७६/०२/१४	जम्मा ३१ जना	
५	तालिम केन्द्रको रणनीतिक योजना सम्वन्धि अन्तरकृया संचालन, सुर्खेत	२०७६/०२/१५	२०७६/०२/१५	जम्मा ३२ जना	
६	तालिम केन्द्रको रणनीतिक योजना सम्वन्धि अन्तरकृया संचालन, बुटवल	२०७६/०२/२१	२०७६/०२/२१	जम्मा ५० जना	
७	तालिम केन्द्रको रणनीतिक योजना सम्वन्धि अन्तरकृया संचालन, जनकपुर	२०७६/०३/०५	२०७६/०३/०५	जम्मा ३६ जना	
८	तालिम केन्द्रको रणनीतिक योजना सम्वन्धि अन्तरक्रिया संचालन, विराटनगर	२०७६/०३/१८	२०७६/०३/१८	४१ जना	
ङ.	**अन्य कार्यक्रम**				
१	अभिलेख केन्द्र संचालन कार्यविधिको मस्यौदा मन्त्रालयमा पठाएको				
२	केन्द्रको ३९औ स्थापना दिवस कार्यक्रम गरेको				
३	राजस्व पत्रिकामा आइ.एस.बी.एन. राख्ने प्रणालीको थालनी गरिएको				
४	तालिमका सहभागीहरुले निजमती कर्मचारीको पोशाकमा उपस्थित हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको				
५	अन्य निकायको अनुरोधमा राजस्व, लेखा र सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी तालिम कार्यक्रमहरु संचालन गरिएको				

राजस्व प्रशासनसम्बन्धी अधिकृतस्तरीय (रा.प. तृतीय श्रेणी) सेवा प्रवेश तालीमका सहभागिहरु

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनसम्बन्धी अधिकृतस्तरीय सेवा प्रवेश तालीम २०७५/०७६ सहभागीहरु

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र, ललितपुरको निर्माणाधीन भवन

Government of Nepal

Ministry of Finance

Public Finance Management Training Center

Harihar Bhawan, Lalitpur

Phone : 5010306/307

Fax : 5010303

E-mail: info@pfmtc.gov.np

Web: www.pfmtc.gov.np

नेपाल सरकार

अर्थ मन्त्रालय

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र

हरिहरभवन, ललितपुर

फोन : ५०१०३०६ / ३०७

फ्याक्स : ५०१०३०३

इमेल : info@pfmtc.gov.np

वेब : www.pfmtc.gov.np